

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kilencvenegyedik évfolyam

JÁRVÁNYOK, JÁRVÁNYKEZELÉS
LEVÉLTÁRTAN
LEVÉLTÁRI KUTATÁSOK

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

E SZÁMUNK SZERZŐI

Balázs Gábor, főlevéltáros (MNL OL); **Czeferner Dóra**, történész, tudományos segédmunkatárs (BTK TTI); **Fejérdy András**, történész, tudományos főmunkatárs, igazgatóhelyettes (BTK TTI); **Fülöp Mihály**, diplomáciatörténész, egyetemi tanár (NKE ÁNTK); **Garadnai Zoltán**, főlevéltáros (MNL FT); Géra Eleonóra, történész, habilitált egyetemi docens (ELTE BTK, Történeti Intézet); **Kim, Bogook**, kutató professzor (Sungkyunkwan Egyetem Kelet-Ázsiai Tanulmányok Akadémiája, Koreai Köztársaság); **Kiss Gábor**, őrnagy, levéltárvezető (Hadtörténelmi Levéltár); **Kulcsár Krisztina**, főlevéltáros (MNL OL); **Ligeti Dávid**, történész, tudományos főmunkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet); **Mózessy Gergely**, történész, levéltáros (SzfvPL); **Nagy Adrienn**, főlevéltáros (MNL SzKI); **Rácz György**, főlevéltáros, tudományos igazgatóhelyettes (MNL); **Sasfi Csaba**, nyugalmazott főlevéltáros (MNL SzKI); **Seress Attila**, történész, tudományos főmunkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet); **Szőke Zoltán**, minőségirányítási vezető (MNL SzKI); **Szóts Zoltán Oszkár**, történész, tudományos főmunkatárs (Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala); **Závoczki Adrienn**, levéltáros, osztályvezető (MNL SzKI)

Rövidítések: BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet; ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; MNL = Magyar Nemzeti Levéltár; MNL FT = Magyar Nemzeti Levéltár Főigazgatói Titkárság; MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; MNL SzKI = Magyar Nemzeti Levéltár Szakmai Koordinációs Igazgatóság; NKE ÁNTK = Nemzeti Közsolgálat Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar; SzfvPL = Székesfehérvári Püspöki és Székeskapitányi Levéltár

Angol fordítás: Miklós Dániel, Takács Ábel

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

KILENCVENEGYEDIK ÉVFOLYAM

2020

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

Budapest, 2021

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Archival Publications
Revue des Archives

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Közleményei

Journal of the National Archives of Hungary
Revue des Archives Nationales de Hongrie

Kilencvenegyedik évfolyam

Főszerkesztő
Szabó Csaba

Szerkesztőség
Fiziker Róbert, Kulcsár Krisztina,
L. Balogh Béni (felelős szerkesztő), Miklós Dániel

Tanácsadó testület
Czetz Balázs, Germuska Pál, Mikó Zsuzsanna,
Németh László Sándor, Ö. Kovács József, Rácz György

Székhely (postacím):
1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
(1250 Budapest, Pf. 3.)

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

HU ISSN 0024–1512
A kiadásért felelős a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója
A borítót tervezte: Nagy Attila
Műszaki szerkesztő: Máté István
Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt., Budapest
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató
Megjelent 17 (B/5) ív terjedelemben

TARTALOM

Járványok, járványkezelés, egészségügy a kora újkortól a 20. századig	
Kulcsár Krisztina: „A’ pestis idején mire kellessék vigyázni”. Védekezés a határvidéken és a Magyar Királyság belsejében a 18. században	7
Géra Eleonóra: Járványok és járványok elleni védekezés a magyar fővárosban, 1701–1921	37
Kiss Gábor: Fertőzőes megbetegedések az osztrák–magyar haderőben az I. világháború idején	57
Czeferner Dóra: Pillanatképek az ápolónőképzés történetéből	71
Levéltár	
Szőke Zoltán: „...Az információs társadalom releváns és nélkülözhetetlen memóriaintézményévé kívánunk válni...”. Minőségirányítási rendszer bevezetése a Magyar Nemzeti Levéltárban	85
Balázs Gábor: A levéltári értékhatár kérdése a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára gyűjtőterületi munkájában	99
Nagy Adrienn: Mintavételes selejtezés a jogszabályi változások tükrében a Magyar Nemzeti Levéltárban	117
Sasfi Csaba: Egészségügyi dokumentáció mint a levéltáros szakma (egyik) nagy kihívása	123
Závoczki Adrienn: Papíralapú példány vagy hiteles elektronikus másolat? A 335/2005. kormányrendelet 61. §-ának 2020. évi módosításairól	147
Levéltári kutatások	
Garadnai Zoltán: A Francia Külügyminisztérium Levéltára Nantes-ban és a magyar–francia kapcsolatok forrásai	155
Műhely	
Ráczy György: Az egykori hitbizományi és családi levéltárak állami tulajdonba vétele 1945 után. A Batthyány- és a Nádasdy-levéltárak esete	165
Fülöp Mihály: „Erdély, vagy annak nagyobb része”. A szövetséges nagyhatalmak vitái a magyar–román határról (1940–1945)	207
Kim Bogook: A budapesti Kim Ir Szen iskola	225
Irodalom	
A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának magyar vonatkozású dokumentumai (1939–1948) (A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok olasz nyelvű inventáriumának hungarika anyagai 1939. február 10. – 1948. december 31. Szerk. Somorjai Ádám) <i>Fejérdy András</i>	241

Az első nemzedék. A nagy háború emlékezete a Horthy-korszakban (Szöts Zoltán Oszkár: Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények) <i>Ligeti Dávid</i>	246
(Nemcsak) a Rajk-per éve. 1949 és a kommunista diktatúra kiépülése (A Rajk-per éve. Közelítések 1949-hez. Szerk. Takács Tibor) <i>Szöts Zoltán Oszkár</i>	249
Szerzetesi élet illegalitásban (Inkább létezni, mint látszani. Ullmann Péter Ágoston premontrei szerzetes emlékezései. Szerk. Ö. Kovács József - Szabó Csaba) <i>Mózessy Gergely</i>	256
Egy magyar úriember francia szívvel (Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves. Főszerk. Búr Gábor. Szerk. Pál István és Székely Gábor) <i>Garadnai Zoltán</i>	258
Nem csak egy fotóalbum. Szovjet gyártmányú tehergépkocsik a szovjet és magyar népgazdaság rendszerében (Andy Thompson: Szovjet teherautók. Az előszót és a záró tanulmányt írta: Kiss András) <i>Seress Attila</i>	264
Díjazottak	269
In memoriam	270

TABLE OF CONTENTS

Epidemics, pandemic control, healthcare from the early modern period to the 20th century	
Krisztina Kulcsár: “What to look out for during a plague”. Epidemic control on the border zone and inside the Kingdom of Hungary during the eighteenth century	7
Eleonóra Géra: Epidemics and their control in the Capital of Hungary, 1701-1921	37
Gábor Kiss: Infectious diseases in the Austro-Hungarian Army during the First World War	57
Dóra Czeferner: Snapshots from the history of modern nursing education in Europe and Hungary	71
Archival studies	
Zoltán Szőke: “...We want to become a relevant and indispensable memory institution in the information society...”. Introduction of a quality management system in the National Archives of Hungary	85
Gábor Balázs: The issue of the archival threshold in the National Archives of Hungary regarding the field of acquisition	99
Adrienn Nagy: Sorting by sampling in the light of legislative changes in the Hungarian National Archives	117
Csaba Sasfi: Healthcare documentation as a (one) major challenge in the archival profession	123
Adrienn Závoczki: Paper document or certified electronic copy? 2020 amendments to the Government Decree 335/2005. 61. §.	147
Archival Research	
Zoltán Garadnai: The Diplomatic Archives of the Ministry for Europe and Foreign Affairs of France and the sources of the French–Hungarian relationship	155
Workshop	
György Rácz: The nationalisation of the former entail and family archives after 1945 - the case of the Batthyány and Nádasdy archives	165
Mihály Fülöp: “Transylvania (or the greater part thereof)”. How the Hungarian -Romanian border was debated by the Great Powers (1940-1945)	207
Bogook Kim: The Kim Il-Sung school at Budapest	225

Book reviews

Hungarian related documents of the Extraordinary Ecclesiastical Affairs (1939-1948) (A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történelmi Levéltárában őrzött dokumentumok olasz nyelvű inventáriumának hungarika anyagai 1939. február 10. – 1948. december 31. Szerk. Somorjai Ádám) <i>András Fejérdy</i>	241
The first generation. The memory of the Great War in the Horthy era (Szóts Zoltán Oszkár: Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények) <i>Dávid Ligeti</i>	246
(Not only) the year of the trial of Rajk. 1949 and the establishment of the communist dictatorship (A Rajk-per éve. Közelítések 1949-hez. Szerk. Takács Tibor) <i>Zoltán Oszkár Szóts</i>	249
Monastic life in illegality (Inkább létezni, mint látszani. Ullmann Péter Ágoston premontrei szerzetes emlékezései. Szerk. Ö. Kovács József – Szabó Csaba) <i>Gergely Mózessy</i>	256
A Hungarian Gentleman with French Heart (Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves. Főszerk. Búr Gábor. Szerk. Pál István és Székely Gábor) <i>Zoltán Garadnai</i>	258
Not just a photo album. Soviet made trucks in the system of the Soviet and Hungarian economy. (Andy Thompson: Szovjet teherautók. Az előszót és a záró tanulmányt írta: Kiss András) <i>Attila Seress</i>	264
Awards	269
Necrology	270

„A’ PESTIS IDEJÉN MIRE KELLESSÉK VIGYÁZNI” Védekezés a határvidéken és a Magyar Királyság belsejében a 18. században

A középkorban és a kora újkorban számtalanszor pusztítottak járványok, a fertőző pestis különösen sok áldozatot követelt. A járványok behurcolását és elterjedését már igen korán, a középkortól kezdődően védő intézkedésekkel, illetőleg elzárással igyekeztek meggátolni. Szigorúan felügyelték a határátkeléseknél a belépőket, akik számára kötelezően letöltendő várakozási időt írtak elő. A veszteglő idő, a belépés korlátozása és ellenőrzése a megélenkülő tengeri kereskedelemmel és közlekedéssel függ össze; a rendszer kialakítása a 14. századi nagy európai pestisjárványhoz és elsősorban a tengeri hatalmakhoz, Raguzához (1377), Velencéhez és a tengeri kikötőknél fekvő városokhoz (mint például Marseille) köthető. A legelső várakozási idő még harminc napos volt (ez volt az ún. Trentina), majd a Földközi-tengeri gyakorlat később átalakult negyven naposra (ún. Quarantina, amelyből a karantén szó ered). A szabad behajózás érdekében a hajósoknak hitelt érdemlően kellett igazolniuk, hogy a hajó fertőzésmentes és járványmentes kikötőből érkezett. Ehhez egy ezt bizonyító hiteles okiratot kellett bemutatniuk, amelyet az előző berakodási helyen állítottak ki számukra. Ezt – velencei mintára – a kora újkorban olyan konzul (később konzuli hivatal) állította ki, aki a célállomás országának kihelyezett illetékes (kereskedelmi és közegészségügyi) megbízott képviselője volt. A helyszíni vizsgálat után kézhez kapott irat tartalmazta a hajó kiindulási kikötőjének, valamint az út során érintett kikötőknek a közegészségügyi állapotát, így azt is, ha mégsem voltak mentesek a járványtól. A veszélyeztetettség mértéke szerint a hivatalok négyféle ilyen iratot vagy „nyílt levelet” (*patente-t*) állíthattak ki: szabad, tiszta, gyanús vagy érintett, végül piszkos vagy szennyezett, vagyis fertőzött állapotú helyekről (*patente libera, netta, sospetta e tocca, bruta*). Az irat tartalmától függött, hogy a hajó a legénységével és rakományával együtt vesztegzár alá kerül-e, egy héttől 40 napig terjedő időtartamra.¹ Járványgyanús időben ez utóbbi időt kellett a tengeri kikötőbe érkező hajók legénységének és utasainak eltölteniük (1. kép).² A

¹ Balázs Péter: *A tengerészeti egészségügy kezdetei a Magyar Királyságban. Szabályzatok a XVIII. században*. Budapest, 2019, /Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 131/, 53., 66., 85–86. Az eljárásrendre részletesen lásd az ugyanitt publikált 1755. évi rendeletet: uo. 85–100. Lásd még Uó: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete*. 1–2. kötet. Piliscsaba – Budapest, 2007, /Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 57/, 255., 257.

² Erna Lesky: *Die österreichische Pestfront an der K. u. K. Militärgrenze. Saeculum* 8 (1957), 82–104., itt 82.; Olaf Briesse: *Angst in den Zeiten der Cholera. Über kulturelle Ursprünge des Bakteriums. Seuchen-Cordon I*. Berlin, 2003, 242. Tengeri veszteglőállomásra lásd Magyar

karantén-időszakról újabb igazolás készült, amelynek birtokában lehetett a kikötőt elhagyni.

A tengeri egészségügyi felügyelet mellett hamar megjelentek a szárazföldön, leggyakrabban az országhatárnál létesített ellenőrző pontok. Ezek az épületek, később karantén- vagy vesztegzárállomások azt a célt szolgálták, hogy minél hamarabb felismerjék a külföldről behurcolható járványokat, és így megakadályozhassák vagy megelőzhessék a terjedésüket. Ugyanakkor ezeken a pontokon ellenőrizhették a határon átkelőket, és megpróbálták lefűlelni a csempészeket, illegális határátlépőket, dezertáló katonákat is. E tanulmányban a Magyar Királyságban, annak határvidékén és az ország területén alkalmazott 18. századi gyakorlat alapján azt mutatjuk be, mikortól és milyen módon igyekeztek a szárazföldi közlekedés során meggátolni a fertőzés terjedését, és miként védekeztek akkor, ha a ragály betört a belső területekre. A levéltári források révén összehasonlítható, milyen különbségek voltak a határ menti állandó védekezés és a királyság belső területein felállított ideiglenes karanténállomások gyakorlata között. A központi és a helyi rendelkezések elemzésén túl az egykorú házi gyógymódokat is bemutatjuk, és rámutatunk arra is, hogy a kora újkorban a járványos időszakban kiadott előírások és intézkedések nagymértékben egyeztek a napjainkban követett rendelkezésekkel.

Vesztegzárállomások a határvidéken

Az egészségügyi kordon kialakítása

A kora újkorban a Magyar Királyságban többször is kitört a pestisjárvány, a Rákóczi-szabadságharc utolsó éveiben is nagy pusztítást okozott. Mivel az Oszmán Birodalommal (ahonnan a legkönnyebben behurcolhatták a fertőzéseket) hivatalosan nem volt szabad az érintkezés, ezért a terület nem számított potenciális veszélyforrásnak, egészen az 1718. évi pozsareváci békéig. Az azzal csaknem egyidejűleg (július 27-én) megkötött kétoldalú kereskedelmi és hajózási szerződés azonban már új alapokra helyezte a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti kapcsolatokat. A szerződés értelmében mindkét állam konzulokat nevezhetett ki a másik birodalom azon településeire, ahol más államok hasonló meghatalmazottai már működtek.³ A konzulok elősegítették a gazdasági kapcsolatokat a monarchia és az oszmán alattvalók között, és elsősorban országuk gazdasági érdekeit védték. A szerződés következtében megélenkült a kereskedelem – a nagyfokú szabadság és mobilitás következtében pedig egyre kevesebb akadály állta a fertőzés

Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Térképtár, Helytartótanácsi térképek (a továbbiakban: S 12), Div. XII. No. 32. Situations Plan der Meer-enge Martinschiza.

³ Ernst D. Petritsch: Die internationalen Beziehungen zur Zeit des Vertragswerkes von Passarowitz. In: *Wir und Passarowitz. 300 Jahre Auswirkungen auf Europa. 6. April bis 4. November 2018. Landeszeughaus. Graz, 2018, 24–37., itt 35–36.*

útját. Ezért III. Károly már az 1728. október 22-i pátensében elrendelte, hogy a moldvai és szerbiai oszmán területekkel szemben hozzanak létre egy kordonvonalat a fertőzésveszély miatt,⁴ de ez végül nem valósult meg. A végső elhatározást siettetette az 1738-ban kitört nagy pestisjárvány és a ragálytól való félelem. Az egészségügyi ellenőrző vonal felállítása révén gondolták megvédeni a cseh-osztrák örökös tartományokat és a monarchia fővárosát.⁵ A teljes, a Habsburg Monarchia déli határától Erdélyen át a Lengyel Királysággal határos északi határvonal mentén húzódó kordon felállítását végül a 18. század közepétől kezdődően, Mária Terézia uralkodása idején rendelték el.

Ez a délről, a Tengermelettől induló egészségügyi kordon, megerősítve a katonai őrséggel, a 19. század végéig védte a Magyar Királyságot (és közvetve Bécsét és a cseh-osztrák örökös tartományokat) a járványveszélytől. Kiépülése több lépésben történt, és kezdetben igen fejletlen volt. A déli határszakasz kordonja már 1742-ben elkészült. A vesztegzárházakat, veszteglőhelyeket (*contumacia*, *Contumaz*, *Contumaz-Station*⁶) igyekeztek a természetes határvonalnál, a határfolyók mentén, az átkelőknél felállítani. A többi szárazföldi karanténállomást a nagyobb forgalmat és kereskedelmet bonyolító határutaknál, csomópontoknál és határátkelőknél jelölték ki. Az 1770-ben kiadott, a Magyar Királyságra érvényes egészségügyi normatíva (az ún. *Generale normativum in re sanitatis*) szerint a Habsburg Monarchiát a következő vesztegzárállomások védték: a Horvát Királyságban Szluinban (Slunj), Radanovacban és Kostajnicaban (Hrvatska Kostajnica),⁷ valamint a Tengermeletlen várta karantén a monarchiába érkezőket. A szlavóniai határőrvidéken Mitrovica (Sremska Mitrovica), Bród (Slavonski Brod),⁸ Ógradiska (Stara Gradiška) települések rendelkeztek vesztegzárállomással. A Temesi Bánságban Óorsován (Orşova), Zsupaneken (Jupalnic), Mehádián (Mehadia)⁹ és Pancsován

⁴ *Codex Austriacus IV. Supplementum codicis Austriaci, Pars II. Sammlung Oesterreichischer Gesetze und Ordnungen, wie solche von Zeit zu Zeit ergangen und publiciert worden, so viel deren vom Jahr 1721. Bis auf Höchst-traurigen Tod-Fall Der Römisch-Kayserlichen Majestät Caroli VI. aufzubringen waren.* Gesammelt, und in diese Ordnung gebracht, von Sebastian Gottlieb Herrenleben. Wien, 1752, 499–500. Vö. Christian Gepp: Die Pest von 1713 und das Entstehen des ‚cordon sanitaire‘. *Ostblicke* 6 (2015), 37–56., itt 37.

⁵ Sabine Sutterlüti: *Die Kontumaz in Mehadia. Mobilitätskontrolle und Seuchenprävention im 18. Jahrhundert.* Magisterarbeit Universität Wien, Wien, 2016, 24.

⁶ Az elnevezés eredetére lásd Balázs: *Mária Terézia...* 247–248.

⁷ Az 1774. évi tervrajzát lásd MNL OL, Térképtár, Kamarai térképek (a továbbiakban: S 11), No. 1007. Plan des Contumacz Hauses in Kostanicza.

⁸ Az 1774. évi tervrajzát lásd MNL OL, Tervtár, Delineationes aedilium (a továbbiakban: T 1), No. 15/1–7. A bródi vesztegház épületei.

⁹ A régi mehádiái vesztegzártelep 1783. évi alaprajza, a katonai funkciók jelölésével: MNL OL S 11 No. 1015. Plan in welchen entworfen samentliche, in der sobenanten Mehadier alten Contumacz vorbefindliche Wohnungs Gebaedten Contumacisten-Unterkunften und verschlossene Warrn-Hambers. A 19. századi tervezett változtatások: MNL OL S 12 Div. XII. No. 26/1–2. Situations Plan des Mehadier Vorcontumaz Posten oder so genannten Haan zu Neu Schupanek.

(Pančevo) épültek vesztegzárházak. A legjelentősebb és kereskedelmi szempontból legnagyobb forgalmat bonyolító veszteglőház a Belgráddal átellenben fekvő zimonyi (Zemun) vesztegzárállomás volt (2. kép).¹⁰ Itt 1760-tól egy újabb, külső, ún. elő-vesztegzárházat is emeltek, és egy másikat az északabbra fekvő Banovcén (Novi Banovci, 3. kép),¹¹ amely a Konstantinápoly–Bécs fő kereskedelmi út vonalában feküdt. Az Erdélyi (Nagy)Fejedelemségben a szorosoknál és hágóknál (a Vöröstoronyi-, Bodza-, Radnai-, Ojtozi-, Vulkán-, Gyimesi-szorosban és a Piricskei-, Tömösi- és Töröcsvári-hágónál) állítottak fel karanténállomásokat.¹² Egyedül a Magyar Királyság, Csehország és Szilézia északi határán nem húzódott sokáig tervszerűen kiépített és őrzött kordon. Az 1750-es években az északi Kárpátokban már működtek ugyan vesztegzárállomások,¹³ de az udvari egészségügyi bizottság (*Sanitäts-hofkommission*) csak 1768-tól kezdett behatóbban foglalkozni az északi vesztegzár vonal kialakításával. Elsősorban az abban az évben kitört orosz-török háború, illetőleg az Oszmán Birodalomban fekvő Philippopolisban (Plovdiv) pusztító, valamint a Podóliában és Volhíniában dühöngő pestisjárvány híre miatt egyre sürgetőbbé vált egy őrzött kordonvonal felállítása.¹⁴ Az északi határszakaszon ugyan kevésbé volt jellemző, hogy az Oszmán Birodalomból, vagyis a járványok által leginkább sújtott déli vidékről érkeznének kereskedők, de pestisjárvány vagy háború esetén elengedhetetlenek voltak azok a határpontok, amelyek a fő útvonalakat ellenőrizték. Jegyezzük meg azonban azt is, hogy az északi határvonal kiépítése és az ottani komoly határőrség megszervezése ekkor egyben fontos politikai célt is szolgált. A katonák és határőrök fegyveres jelenléte erősítette a császári-királyi csapatok védelmét, amelyek 1768-ban elfoglalták a Luxemburgi Zsigmond király által elzálogosított szepesi városokat.¹⁵

Az uralkodói döntés értelmében hamar megkezdődött a meglévő vesztegzárállomások mellett az újak kijelölése és felállítása, és a határvédelem kialakítása. 1770-től kezdődően vált teljessé a kordon, veszteglőházak működtek a Máramaros vármegyében fekvő Borsán (Borşa), Kőrösmezőn (Jaszinya) és Ruszkapolyánán (Poienile de sub Munte), illetőleg a Bereg vármegyei Vereckén is. További karanténállomásokat terveztek a Szepességben Szepesófalura (Spišská Stará Ves), Zemplén vármegyében Virovára, Sáros vármegyében Komarnik (Felső-

¹⁰ MNL OL T 1 No. 107/1–8. A zimonyi vesztegház és harmincadhivatal.

¹¹ Tervrajza: MNL OL S 12 Div. XII. No. 29/4. Banovcei veszteglőállomáshely.

¹² Balázs: *Mária Terézia...* 249–253.

¹³ Vö. MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Acta sanitatis (a továbbiakban: C 37), Lad. B. Fasc. 7. No. 1. passim.

¹⁴ MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Udvari Kancellária regisztraturája, Originales referadae (A 1), 1769/606. Gróf Eszterházy Imre biztos kinevezése, 1769. december 7.

¹⁵ Divéky Adorján: *A Lengyelországnak elzálogosított 16 szepesi város visszacsatolása 1770-ben.* Budapest, 1929; Dinnyés Patrik: Egy zálog „kiváltása” – A szepességi városok visszaszerzése (1769–1772). In: *Kora újkori doktori program házi konferenciája.* Eger, 2016. 04. 22. Eger, 2016, 95–110., itt 102.

Komárnok/Vyšný Komárnik) és Gaboltov (Galbató), míg Árva vármegyében Podvilk (Podwilk) településekre.¹⁶

Az egészségügyi kordonvonal mentén a határvédelmet részben katonák, részben fegyveres civilek látták el. A Habsburg Monarchia déli részén a határőrök, délkeleti, hegyvidékes részén az ún. plajások őrködtek. Ők egy polgári zsoldos őrség tagjai voltak, akik nyáron a karánsebesi és az orsovai havasok lejtőin őrjáratoztak, hogy megakadályozzák a rablók és a csempészek illegális határátlépését. Az 1760-as évek végén ezen a szakaszon mindössze 27 katona végezte munkáját egy kapitány irányításával.¹⁷ Az erdélyi hegyeket a természeti viszonyok miatt szintén nehezen lehetett őrizni. A hegyvidéki átkelés nehézségei miatt ezért itt elsősorban a hágókra, szorosokra összpontosítottak. Ennek ellenére állítólag csupán csak a vesztegzárállomások környékén 5000 katonára lett volna szükség, de valójában 20 ezernél is több kellett volna a teljes határszakasz védelméhez.¹⁸ A legkésőbb kialakított északi vonalnál a máramarosi határszakaszon a tervszerű szerint járványmentes időben 62 poszton két gyalogos zászlóalj és három huszárszázad (huszárszázad) teljesített volna szolgálatot. Őket harminc medvevadász és hatvanhat civil őr segítette ki. Járványveszély esetén azonban erősítésként több mint háromszáz helyi parasztra számítottak.¹⁹ A valóság azonban másként nézett ki: a törvényhatóságok az előírthoz képest jóval kisebb számú határőrséget biztosítottak. A borsai határszakaszt 1773-ban megszemlélő II. József meglepődve jegyezte fel úti jelentésében, hogy mindössze négy katona védte a Moldva felőli határt Borsa mellett, ketten kicsit távolabb posztoltak; „könnyen kikövetkeztethető, mennyire elégtelen ez az őrség” – hangsúlyozta a császár.²⁰ A Bereg vármegyei 37 határpontot négy század gyalogos és két huszárszázad védte nyolc medvevadásszal, kilenc vármegyei hajdúval és mindössze huszonkét paraszttal együtt. Járványveszély esetén ezen a határszakaszon négyszáz helyi parasztra volt szükség – a vármegye azonban mindössze 210 szolgálatához járult hozzá. Ezzel ellentétben Árva vármegye a teljes igényelt létszámot biztosította, a határvédelemben mind a 138 parasztra számíthattak – nem így Sárosban, ahol a vármegye a szükséges 668 fő helyett mindössze 100 parasztot engedett őr állni. Ők így csak a legszükségesebb, stratégiaileg fontos helyeket tudták védeni. Az őrség megszervezése tehát komoly nehézségekbe ütkö-

¹⁶ Ezek a települések még nem kerültek be az 1770-ben kiadott egészségügyi normatíva szövegébe.

¹⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Habsburg-Lothringische Hausarchive, Hausarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA HausA), Hofreisen 2-2-1. Abschrift des Reisejournals Kaiser Joseph II. für seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 12v. Zsupanek, 1768. április 30.

¹⁸ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 8-2. Auszug aus der siebenbürgischen Reiserelation des Kaisers. fol. 1032v.

¹⁹ MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Udvari Kancellária regisztratórája, Acta generalia (A továbbiakban: A 39), 1770/4077.

²⁰ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 7-1. Journal der Reise Kaiser Joseph II. durch Ungarn, das Banat, Siebenbürgen und das Gebiet von Marmaross. fol. 264r. Borsai vesztegzárállomás, 1773. július 13.

zött: 1770-ben 2422 polgári örre lett volna szükség, a vármegyék ennek csak töredékét, 1047 fő szolgálatát hagyták jóvá²¹ – a pontos okok felderítése további kutatásokat igényel. A védelem céljából, vagyis azért, hogy a nem őrzött, rejtett ösvényeken áthaladókat is fel tudják tartóztatni, különböző fizikai akadályokat, torlaszokat (*Verhack*) is elhelyeztek a határvonalnál a hegyekben. A máramarosi szakaszon például 28 torlaszt emeltek, hogy ezzel gátolják meg a természetes utak használatát.²²

Az egészségügyi és kereskedelmi okokból felállított karanténállomások fontos stratégiai szerepet játszhattak egy esetleges ellenséges támadás kivédésekor is. Az 1739-ben megkötött belgrádi béke értelmében a déli határ mentén fekvő sáncokat mindkét félnek, mind az oszmánoknak, mind a Habsburgoknak le kellett rombolnia – hadi vagy védelmi célból pedig nem emelhetek újabb épületeket. A már működő vesztegzárépületek javítása és átépítése is sokszor gyanút keltett az oszmánokban, akik katonai célokat feltételeztek a háttérben. A bécsi udvar a legtöbb esetben ezért kínosan ügyelt arra, hogy ennek még csak a látszatát se keltsse, de a járványveszély miatti intézkedésekről, például újabb palánkkerítés felépítéséről nem mondott le. Ennek ellenére tény, hogy az 1760-as évek végén Újpalánkára és Zimonyhoz újabb karanténállomásokat terveztek. Az oszmánoknak ugyan az egészségügyi kordon szükséges szigorítását nevezték meg – a forrásokból azonban egyértelműen kiderül, milyen stratégiai szerepet szántak a hasonló új építményeknek: ezekből az épületekből egyúttal ellenőrizni tudták volna a vízi hajóforgalmat, sőt szükség esetén akár le is zárhatták volna a folyamatokat.²³ Mivel a határ menti vesztegzárállomások harcászati szempontból fontos helyeken feküdtek, védekezés céljára is használhatták őket (mind délen, mind keleten, mind északon). Ez a funkció különösen jól látható a Vereckére tervezett állomásépület alaprajzán: az árok és a palánk kialakítása erődzerű (4. kép), az épületet csúcsokban végződő bástyákkal látták el (mint az erődök esetében), és a bejutást a palánksor elé a földbe 45 fokos szögben leszúrt 3 láb és 3 hüvelyk (kb. 1 méter) hosszú karósr is megerősítette, amely mérete alapján pont a támadó emberi test magasságához illeszkedett.²⁴

²¹ MNL OL A 39 1770/4077.

²² Lásd ehhez a határszakasz elkészített térképét: MNL OL, Térképtár, Magyar udvari kancelláriai térképek (S 85), No. 34. Plan deren Gränzen des Marmaroscher Comitats, worinnen angedeutet wird allwo die Contumatz hauser errichtet werden dann welche Steig-Weege pro Comertio offen geblieben, und welche mittelst Verhacken verschlossen vurdren.

²³ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 3-1-1. Berichte über die militärische Situation in den Städten Segedin, Arad, Temesvar, Peterwardein, Racsá, Brood, Gradisca, Esseg, Ofen, Stuhlweissenburg, Komorn, Raab. fol. 359v. Vö. erről bővebben: Kulcsár, Krisztina: Türkengefähr an der Südgrenze der Habsburgermonarchie nach 1768. Zustände und Reformentwürfe anhand der Reisedokumentation Kaiser Josephs II. (megjelenés előtt a *Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien* sorozatban).

²⁴ MNL OL, Tervtár, Eszterházy család cseszneki ága (a továbbiakban: T 31), No. 3. „Notata über die Contumaz Gebäude und deren Befestigung”.

Az ideális vesztegzárállomás

A 18. század elején a veszteglőházak elhelyezése és kialakítása függött a természetes földrajzi adottságoktól, továbbá a hely kereskedelmi szerepétől. Az elsődleges szempont az egészségügyi feltételek betartása volt. Kezdetben nem beszélhetünk egységes kialakításról, bár a déli kereskedelmi útvonalaknál elhelyezett karanténállomások esetében már meghatároztak bizonyos alapvető szükségleteket. Egységes elvekkel mégis inkább az északi határvonal felállításakor találkozunk: a járványügyi szempontokat figyelembe véve 1770. április 14-én általános irányelveket adtak ki a karanténállomások ideális építésmódjáról, és ezek szerint épültek meg az északi határvonal épületei. A szigorúan vett vesztegzárállomást ideális esetben négyszögletes vesztegzártelepen emelték, bár ezt a folyók mentén nehéz volt kialakítani.²⁵ A telepet tíz láb (kb. 3 méter) magas palánknak kellett körülzárnia, amely „elrekesztette” a külvilágtól. A falalánk előtt – lehetőség szerint – árok vette körül a területet. Ezen belül kellett elhelyezni a határátlépőket, szigorúan ügyelve arra, hogy elkülönüljenek a fertőtlenítést végzőktől és a már fertőtlenítettektől. Az állomás területén belül ezért tehát két külön részt alakítottak ki: a vesztegzárállomás nem fertőzött területén belül álltak a személyzet hivatali épületei: itt helyezték el például az igazgató, a sebészorvosok, az írnokok, a pap lakásait. Ők voltak azok, akik nem kerültek közelebbi kapcsolatba a fertőzöttekkel. Egy újabb magas fal kerítette körbe azt a területet, ahova a veszteglőket (illetőleg a fertőzötteket) elzárták, valamint itt őrizték és tisztították az árut, ingóságokat is. Ez volt a veszélyes (ún. exponált) kerület. „Exponálnak mondatik mindaz, a mi állandó érintkezésnek van kitéve, mint pl. a kapuőrök, a szolgálk, kik a vesztegzár alatt levő személyeket kiszolgálják, a tolmács [...] stb. A kapuőr állandóan exponálva van egész családjával, s előszobájában mindig ég a paráztűzön a füstölőanyag, mely a legjobb orvostól a pestis ellen ajánlva van. [...] A többi exponált tisztviselő és a szolgálk havonkint váltatnak fel.”²⁶

Az exponált területen belül is két részt különböztettek meg, amelyeket kerítés választott el egymástól. A fertőzött személyek a fertőtlenítő személyzettel együtt a belső részben kaptak helyet, a másikban pedig raktárak, istállók, csűr és kocsiszín volt.²⁷ Ellátásuk a szintén a veszélyes területen belül élő és tevékenykedő ún. tisztítószolgák (*Reinigungsknecht*, egészségi őrök vagy egészségi szolgálk) feladata volt, akik mindenféle fizikai kontaktust kerültek a fertőzöttekkel. A határátlépők külön-külön faházikóba kerültek, amelyet a déli határvidéken kalyibának, kalibának is hívtak (feltehetően a görög kaliva, hajlék szóból). A tervrajzokon a hallás

²⁵ Vö. például a Duna kanyarulatában fekvő pancsovai vesztegzártelepet: MNL OL S 12 Div. XII. No. 28/1. Situations Plan von der Pancsovaer Contumaz.

²⁶ Berkeszi István: *Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben*. Budapest, 1887, 112–113.

²⁷ Lásd a tervrajzokon: MNL OL T 31 No. 1–10. Vö. Balázs: *Mária Terézia...* 198.

utáni névalakot *Colive* vagy *Colife* alakban tüntették fel (5. kép). A fertőzésveszély miatt ezeket a lakásokat igyekeztek egymástól távol felépíteni, és hasonlóképpen tíz láb (kb. 3 méter) magas fal választotta el őket egymástól. Amikor ezek számát kívánták növelni, legtöbbször lemondtak a különálló elhelyezésről, helyette közös belső falakat alakítottak volna ki, de a bejáratuk szigorúan különválasztott volt. Így Mehádián egyszerre harmincan tölthették volna le a kiszabott időt, míg Zimonyban és Pancsován négyesével építették volna meg a veszteglőszobákat, amelyekhez középen közös kéményt és tűzhelyet terveztek, amelyet mind a négy helyiségből külön lehetett használni. Banovcén hat ilyen négyes lakás szerepel a tervrajzon, és itt figyelembe vették a veszteglők vallását is: külön helyezték el az oszmánokat, a zsidókat és a keresztényeket.²⁸ A „modernebb” veszteglőhelyeken már minden egyes házikóhoz külön raktár és istálló is tartozott, és természetesen külön árnyékszék.²⁹ A kalyibákon rácsok (rostélyok) voltak, a tisztítószolgák így tudták kívülről és távolról megszemlézni az elzártakat (és az esetleges betegeket), akik ezen keresztül juthattak élelemhez. A délen fekvő, kereskedelmi szempontból jelentős vesztegzárállomásokon a nagy mennyiségű fertőtlenítendő áru elhelyezése okozott gondot, itt egyre nagyobb raktárépületeket terveztek (6. kép).³⁰

A karanténállomáson előírt szabályokat tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy elsősorban a megfigyelés, a távolságtartás és az elzárás volt a jellemző. A beérkező határátlépők mindegyikét vizsgálat alá vetették, ez alól nem lehetett kivételt tenni, még azokat is megvizsgálták, akik mégsem kívánták letölteni az előírt karanténidőt, és inkább visszafordultak volna.³¹ A kikérdezést az igazgatónak kellett elvégeznie. 1770-től, az egészségügyi normatíva kiadását követően ez szigorú előírás volt és csakis nappal történhetett, vagyis a későn érkezőknek meg kellett várniuk, amíg felvirrad. Az igazgató a vizsgálati szobában hat láb (kb. 190 cm) távolságból tette fel a kötelező kérdéseket a belépni szándékozónak egy sűrű, kettős kerítéssel elválasztott helyről, majd a borbélyorvos (*chirurgus*) vizitálta meg őket – szintén csak a távolból. A kikérdezés során az utazókat kifaggatták az utazás céljáról, a halott hírekről, az esetleges járványveszélyről, a gyanús viselkedésekkel történt bármilyen érintkezésről.³² A borbélyorvos a pestis tünetei után tudakolózott: van-e a belépőnek végtag- és törzsfájdalma, kábultnak érzi-e magát, émelyeg vagy verejtekezik-e, esetleg nem rekedt-e be. A járvány látható jelei voltak a megnőtt, fájdal-

²⁸ MNL OL S 12 Div. XII. No. 26/2. Situations Plan des Mehadier Vorcontumaz Posten oder so genannten Haan zu Neu Schupanek; MNL OL S 12 Div. XII. No. 29/3. Zimonyi külső (elő) veszteglőállomás helyszínrajzi térképe; MNL OL S 12 Div. XII. No. 29/4. Banovcei veszteglőállomás.

²⁹ Lásd például MNL OL T 31 No. 1. A tervezett vereckei vesztegzártelep.

³⁰ Például a zimonyi vesztegzárállomás tervrajzán feltüntetett raktározásra használt épületek: MNL OL T 1 No. 107/4. A zimonyi vesztegház és harmincadhivatal.

³¹ Lásd Matthias Perner feljegyzését: MNL OL, Acta deputationis sanitatis (a továbbiakban: A 110), Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez. Observations-Puncta, Verecke, 1770. január 22. 3. pont. fol. 398r.

³² Balázs: *Mária Terézia...* 280–281.

mas mirigyduzzanatok a lágyéktájon, a tarkón, a fül alatt és a hónaljban, esetleg kisebb sötét, kemény foltok, hólyagocskák.

II. József császár, amikor 1768-ben személyesen járta végig a déli határ vesztegzárállomásait, elégtelennek találta ezt az eljárást. Azt feltételezte, hogy gyakran olyanokat engednek el, akik valójában fertőzöttek, mert úgy vélte, az orvos ilyen távolságból nem tudja felismerni a betegség tüneteit.³³ Az orvosok jobb megoldást azonban nem ismertek, hiszen bárminemű érintkezés esetén nekik is karanténba kellett volna vonulniuk. Akit nem fertőzőnek nyilvánítottak, azt csak a szokásos karantén idejére különítették el, de ezt az időt is muszáj volt letöltenie. Azokat, akik esetleg hordozhatták a fertőző betegséget, a belső terület fertőtlenítésszolgájalval együtt egy kalyibában helyezték el, kocsját, igásállatait és áruit pedig az épület udvarán vagy a házikó saját istállóhelyiségében.

A rosszul megépített veszteglőállomások hiányosságai komoly veszélyt jelenthettek: az építéskor ezért ügyelni kellett arra, nehogy túl közel álljanak egymáshoz azok a házikók, ahol a várakozási időt kellett eltölteniük a határátlépőknek. Különösen veszélyesnek tűnt az, ha a karanténidőt kezdők és a már befejezők keveredhettek egymással, sőt az is, ha bárki szabadon érintkezhetett és beszélhetett a karanténban levőkkel, hiszen mindez elősegíthette a járvány (felügyelet nélküli) terjedését. *„Érintkezésnek mondatik minden török oldalon lakó embernek, vagy a vesztegházban levőnek, még pedig nem csak személyeknek, hanem áruknak, pénznek, vagy akármely holminak a megérintése is. Es a ki érintkezett akár ezen, akár a túloldalon, minden könyörület nélkül a vesztegzárban kell maradnia.”*³⁴ 1768-ban a zimonyi vesztegzárállomáson hasonló hiányosságokat észleltek,³⁵ ezért az ott szemlélő II. József külön parancsára alapos vizsgálatot rendeltek el az igazgató ellen. A feltárt gondatlanságok miatt Mathias Pernert elmozdították helyéről, de évtizedes járványügyi gyakorlatát és tapasztalatát nem hagyták veszni. Perner ugyanis már az 1750-es években állami egészségügyi alkalmazásban állt, a mehádiai vesztegzárállomás igazgatója volt, tudásához nem fért kétség.³⁶ Elmarasztalását követően kinevezték az északi határkordon vesztegzárállomásait felügyelő udvari bizottsághoz, és segédkezett az új kordonvonal kialakításánál.³⁷

³³ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 2-2-7. Konzept des Berichts Kaiser Josephs II. an den Staatsrat über seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 331v.

³⁴ Berkeszi: i. m. 112.

³⁵ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 2-2-7. Konzept des Berichts Kaiser Josephs II. an den Staatsrat über seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 331r–v. és MNL OL A 110 A zimonyi vesztegzárállomáson tapasztalt szabálytalanságok, 1768.

³⁶ Baróti Lajos: *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*. Pótfüzet. Temesvár, 1907, 81–94.; Sutterlüt: i. m. 8., 44., 70.

³⁷ MNL OL A 110 Északi kordon. passim.

A „tisztuló idő” alatt

A veszteglőhelyen a mindennapi élet szigorú rend szerint folyt: a tisztítószolgáknak reggelente ellenőrizniük kellett a vesztegzárterületet, valamint azt, hogy sértetlenek-e a raktárrészen tárolt áruk. Jelentést kellett tenniük a borbélyorvosnak, egészségesekek-e az elzárt személyek, esetleg felfedezték-e valamelyikükön a fertőzés tüneteit. Létszámellenőrzést is tartottak, hogy nem szökött-e meg valaki. A chyrurgus ezután a vesztegzárépület igazgatójának tartozott jelentésététellel.³⁸

A kezdetleges orvosi ismeretek és lehetőségek miatt jól látszik, hogy az alkalmazottaknak a kikérdezésen, a megfigyelésen és a várakozáson kívül más módszer nem állt rendelkezésükre, nem tudták még vizsgálatokkal kimutatni a járványt. Az erdélyi Töröcsvári-hágónál elhelyezett veszteglőházban is csupán elkülönítették a betegeket, valamint ruházatukat, takaróikat megsemmisítették, vagyis elégették.³⁹ A tisztuló idő kezdetén az elzártak alsó ruházatát kimosták, míg felső ruházatukat a szabad levegőn szellőztették.⁴⁰ Hamar felismerték, hogy nem csupán az országbá belépni szándékozó személyek, hanem a velük érkező élőállat, továbbá a rakományok és áruk is terjeszthetik a ragályt, ezért ezeket is fertőtleníteni kellett. Az árukat nem-járványhordozóként és járványhordozóként, vagyis mérgefogó („az ragadó mérget magához szívó”) anyagokra csoportosították.⁴¹ Az élelmiszerek esetében a friss és szárított halat, a teknőst, az éticsigákat elegendő volt például folyóvízzel lemosni. A tengeri szivacsot, hagymát és fokhagymát ellenben 42 napig kellett a szabad levegőn tárolni és szellőztetni. A vásárra hajtott „rövidgyapjú”, rövidszőrű élőállatot (lovat, marhát, sertést) felduzzasztott, tiszta, folyóvízben sodrás ellenében kellett megmosni, ezért igyekeztek a vesztegzárállomásokat patak közelében felépíteni, amennyiben erre mód volt. Ha az állatok mosdatásakor a vízbe kövek, kavicsok jutottak, vagy a víz sárossá vált, akkor a kereskedőnek magának kellett a patakmedret kitisztítania.⁴² A gyapjas állatokra (juhra, kecskére) azonban ugyanúgy vonatkozott az előírt vesztegzár, mivel úgy tartották, hogy ezek bőrét és szőrét nem lehet vízzel kellően lemosni.⁴³ A határon átkelő vadállatok esetében külön szabályozást javasoltak: a szarvast, őzet, vaddisznót, vadnyulat, vadmadarakat elég volt csak egy nedves ronggyal áttörölni, a befogó madzagot és kötelet azonban el

³⁸ MNL OL A 110 Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez, 1770. január 25. Observations-Puncta. 1. pont. Vö. Balázs: *Mária Terézia...* 283.

³⁹ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 7-1. Journal der Reise Kaiser Joseph II. durch Ungarn, das Banat, Siebenbürgen und das Gebiet von Marmoros. fol. 118v. Brassó, 1773. június 6.

⁴⁰ Balázs: *Mária Terézia...* 362.

⁴¹ Uo. 291–292., 298., 306–324. Az idézett kifejezés III. Károly rendeletéből származik: MNL OL, Károlyi család nemzeti levéltára, Károlyi család, Acta publica (a továbbiakban: P 396), 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 292.

⁴² MNL OL A 110 Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez, 1770. január 25. Observations-Puncta. 4. pont, 6. pont.

⁴³ Balázs: *Mária Terézia...* 351.

kellett égetni, mivel úgy gondolták, hogy ezeken az anyagokon tovább megtapadnak a kórokozók. Ezeket az állatokat nem zárták karanténba, 48 órányi várakozás után már elengedték őket.⁴⁴

Az árukat általában szabad területre tették ki vagy akasztották fel szellőzni. A vesztegzárállomás szolgálai naponta átforgatták vagy megkeverték, hogy minden oldalról átjárja a levegő. A gabonafélék, rizs, a fa-, réz- és fémtárgyak nem számítottak fertőzést hordozónak. Ezeket csak szellőztették vagy ecettel kevert tiszta vízzel lemosták, ezután már továbbszállíthatók voltak. A fertőzést hordozó áruk közé tartozott minden, ami posztóból, gyapjúból, lenből vagy kenderből készült, de hasonlóképpen fertőzésveszélyes volt a toll, a pokróc. Ezeket vagy elégették, vagy ha vásárra szánták, akkor mindössze fogókkal kivették a csomagolásból és nap mint nap átmozgatták, igen óvatosan helyezve át őket, mert az alkalmazottaknak ügyelniük kellett az áru épségére. Pestises időben viszont már az elővigyázatosság volt a fő cél, akár azon az áron is, hogy károsodás éri a portékát. Ilyenkor alkalmazták a füstölést és az ecettel való kezelést is – mindkét módszert célravezető fertőtlenítési eljárásnak tartották.⁴⁵ A naponkénti átforgatásért, tisztításért a kereskedőknek az áru mennyisége arányában fizetniük kellett, amelynek összegét az 1770. évi egészségügyi szabályrendelet részletesen megállapította.⁴⁶

A levelezés és a levelek kézbesítése pestis idején szigorúan tiltott volt. Szükség esetén, főként a jelentéstétel miatt azonban kivételt tettek. A fertőzött területekről érkezett küldeményekkel ilyenkor különösen elővigyázatosan jártak el, a személyes érintkezést mindenképpen igyekeztek meggátolni. Ezért a legtovábbi határon posztnál olyan karókat helyeztek el, amelyeknek a hegyét bevágták. Ebbe a nyílásba kellett a levélhordónak beletennie a levelet, amelyet a karó segítségével el tudtak vinni a karanténállomás tisztító, füstölő részébe a fertőtlenítésre.⁴⁷ A vékonyabb leveleket nem bontották fel, hanem kétszer is megfüstölték: először egy fogóval egy külön edénybe helyezték, vagy a füstbe tartották legalább öt percig. Ezt követően vagy egy erre szolgáló külön eszközzel, vagy egy egyszerű árral „ált juggaltatván” ismét átfüstölték. A vastagabb levelek esetében feltételezték, hogy a füst nem járja át őket kellően. Azokat tehát felbontották (a pecsétet épségben hagyták), a tartalmukat egy segédeszközzel (ollóval vagy fogóval) kiemelték, és így mindent külön megfüstölték, vagyis fertőtlenítettek – járványgyanús időben ecetes gőz fölé, szitára helyezték, és burával letakarva átgőzölték.⁴⁸ A levelekből kiemelték a fémtárgyakat vagy pénzerméket, ezeket meleg ecetes vízben elmosták, többször átkavarva a

⁴⁴ MNL OL A 110 Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez, 1770. január 25. Observations-Puncta. 7. pont.

⁴⁵ Balázs: *Mária Terézia...* 289–293.

⁴⁶ Uo. 365–367.

⁴⁷ MNL OL A 110 Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez, 1770. január 25. Observations-Puncta. 2. pont.

⁴⁸ Balázs: *Mária Terézia...* 290.

folyadékot, és csak alapos törlés után helyezték vissza a borítékba. A selyem- vagy gyapjúfonallal összekötözött küldeményekről levágták a zsinórt, azt az egészségügyi szabályrendelet előírása szerint azonmód elégették, de ezt feljegyezték a borítékra. A küldeményt ugyanabban a borítékban továbbították a címzetthez, de újra lepecsételték zárasként. A levélfüstölésről a 19. században jegyzőkönyvet kellett vezetni, a leveleket sorszámossal látták el, és ezt a számot a levélre is rájegyezték. Ekkor már nem volt elég az esetenként szemmel látható bizonyíték a borítékon (a füst nyoma), még a füstölés (fertőtlenítés) tényét is fel kellett jegyezni a küldeményre „szembe tűnő nagy betűkkel”.⁴⁹ A füstölés szemmel látható jelei ezeken a pestissel sújtott vidékekről érkezett leveleken figyelhetők meg a legjobban. Az 1740-es évek járványhelyzetének súlyosságáról nem csupán Christoph Hönemann nagybányai borbélyorvos sorai árulkodnak, de az is, hogy valamennyi levelét, valamennyi jelentését erősen megfüstölték, amelynek nyomai megmaradtak levelein.⁵⁰

A karanténidő hatásai

Ahogy az előzőekben bemutattuk, a tengeri karantén negyven napot jelentett. Ettől némileg eltért a szárazföldi vesztegzár időtartama a 18. század első felében: a veszteglés 42 nap, vagyis 6 hét várakozást jelentett a határátlépők, valamint a kereskedők és áruik számára. Ezt az időt járványveszély esetén a század derekán már csaknem három hónapra, 84 napra növelték. A vesztegzár idejének ügyében végül a már többször említett 1770. évi egészségügyi normatíva intézkedett, egységesen megszabva a várakozási időt. Az ekkor előírt letöltendő idő kötelezően a naptári hetet vette alapul, így eltért a Földközi-tengeri példától, a 40 napos zárlattól, mert járvány esetén a korábban megszokott 42 nap karanténidőt írta elő. A határátlépőknek járványmentes, de gyanús időben 28 napot, járványmentes időben pedig mindössze 21 nap „tisztuló időt” kellett eltölteniük a vesztegzárállomásokon.⁵¹ Ez idő alatt ugyanis már megjelentek a fertőzés tünetei. A vesztegzárállomáson levőknek az ellátásukat maguknak kellett megoldaniuk, így vagy vittek magukkal ennivalót, vagy a helyszínen kellett fizetniük az élelemért – ezzel a költséggel tehát számolniuk kellett a határátlépőknek, még úgy is, hogy előírták, a szükséghelyzet

⁴⁹ A levelekkel kapcsolatos eljárásokról: MNL OL, Perényi család levéltára, Perényi Zsigmond iratai (a továbbiakban: P 538), F. 43. Jelzeteletlen iratok, 1831–1832. fol. 88–89. „Az egyszerű vagy több más darabokat magába foglaló s' nagyobb szerkezetett tévő Leve[le]k megfüstöltettise erant az arra fel ügyelő Tisztviselőnek ki adatott Utasítás”.

⁵⁰ Christoph Hönemann járványügyi borbélyorvos jelentése a rendelkezésére álló gyógyszerekről, 1742. december 13. MNL OL C 37 Acta pestilentia. Károlyi Sándor királyi biztos iratai, 1742. december 13. és Christoph Hönemann járványügyi borbélyorvos jelentése Nagybányáról, 1743. január 16. MNL OL P 396 6. Acta sanitatis. 1. 1743. No. 79.

⁵¹ Balázs: *Mária Terézia...* 258., 328–331., és lásd II. József jelentésében: ÖStA HHStA HausA Hofreisen 2-2-7. Konzept des Berichts Kaiser Josephs II. an den Staatsrat über seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 329r–332r.

miatt a helyi árusok nem srófolhatják fel az árakat.⁵² (Az élelmiszerért fizetett értéket természetesen szintén megtisztították, füstölték vagy lemosták.⁵³)

A veszteglőházakban járványmentes időben vegyes társaság időzött: a déli határnál például idénymunkások tartózkodtak rendszeresen. A Livádia közelében fekvő Vulkán-hágónál elhelyezett karanténállomás „azon emberek átvonulására szolgál, akik Havasalföldről a Bánságba mennek nyári munkát végezni”. II. József látogatásakor további harminc, „csupa transmigránszt” talált ott, „néhányat Erdélyből, legtöbben azonban a Bánságból és Arad vármegyéből, asszonyokkal és gyerekekkel; idősek és fiatalok, akik, miután néhány évet Havasalföldön töltöttek, koldusként, egy krajcár nélkül térnek vissza”.⁵⁴ A mozgó idénymunkások mellett elsősorban a kereskedőknek kellett letölteniük a várakozási időt a karanténállomásokon, mint például a gyergyószentmiklósi örményeknek, akik marhákat hajtottak Moldvába, és onnan tértek vissza. A különböző nemzetiségű (örmény, görög, orosz és macedón) kereskedők is többféle árut, de különösen prémeket hoztak be a királyságba, elsősorban a zimonyi karanténállomáson keresztül. Banovcén is főként kereskedőket várakoztattak a karanténban, ők bőrt és gyapjút szállítottak be az országba.⁵⁵

Mivel a 18. században még járványmentes időben is több hétig kellett a beutazóknak rostokolniuk a határon, így a vesztegzárállomások hátrányt jelentettek a kereskedelemre nézve. Erdélyben még szigorúbban vették a védekezést: ott ugyanis, ha járványveszély híre jött, csak a kettős vonalú vesztegzárállomásoknál lehetett belépni az országba. Ez azt jelentette, hogy kétszeres karanténidőt kellett letölteni, elsőként egy külső, ún. „elő-kontumácban” (az első veszteglőházban), majd a rendszeren kiszabott időt a belső vesztegzárállomáson. Emiatt gyakorta megpróbálták kijátszani ezt a rendelkezést, és titokban, máshol lépték át a határt – őket a járőröző határőröknek kellett elfogniuk.⁵⁶ A kereskedelmi konkurenciában tehát fontos

⁵² MNL OL A 110 Északi kordon. I melléklet Orczy Lőrinc jelentéséhez, 1770. január 25. Observations-Puncta. 8. pont; Balázs: *Mária Terézia...* 286.

⁵³ MNL OL P 538 F. 42. No. 504 után. fol. 327r–v. Az 1831. évi kolerajárvány idején tartott áruátvételek gyakorlatának leírása és az „epekórsági retesz” (Rastell) ábrájának magyarázata.

⁵⁴ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 7-1. Journal der Reise Kaiser Joseph II. durch Ungarn, das Banat, Siebenbürgen und das Gebiet von Marmaross. fol. 53r–v. Livádia, 1773. május 22.; uo. Hofreisen 2-2-1. Abschrift des Reisejournals Kaiser Joseph II. für seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 12r. Mehádia, 1768. ápr. 29. Albert szász-tescheni herceg, a Magyar Királyság helytartója és II. József útítársa 110 körüli számot említ, ő is nagyrészt az Oszmán Birodalomból átjövő oláh bányászokról tudósít. MNL OL, A Habsburg család magyaróvári ágának levéltára, Albert herceg iratai (P 298), Nr. 2. A. II. 12/1. Mémoires de ma vie. fol. 29v.

⁵⁵ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 2-2-1. Abschrift des Reisejournals Kaiser Joseph II. für seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 32v. Zimony, 1768. május 23.; ÖStA HHStA HausA Hofreisen 7-1. Journal der Reise Kaiser Joseph II. durch Ungarn, das Banat, Siebenbürgen und das Gebiet von Marmaross. fol. 142r. Bereck, 1773. június 11. Vö. Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budapest, 1922, 150.

⁵⁶ Az erdélyi egészségügyről: ÖStA HHStA HausA Hofreisen 8-2. Auszug aus der siebenbürgischen Reiserelation des Kaisers. fol. 1032r–1035r.

szerepet kaptak a vesztegzárállomások. Az oszmán kereskedők szándékosan pestisjárvány álhírét keltették, és mivel ilyenkor a hatóságok elővigyázatosságból megnövelték a karanténidőt, így sikeresen több hétre zár alá juttatták versenytársaikat. Másik módszerük szerint önkéntesen maguk vonultak be a vesztegzárállomásba, és a választott hosszú karanténidő miatt így egyes áruk hiányát idézték elő, amelyeket később magasabb áron adhattak el.⁵⁷

A vesztegzári intézkedéseket megszegőkkel szemben erélyes fellépésre volt szükség. Erről már 1738-ban is rendelkeztek, majd részletesen egy 1766. augusztus 25-én kiadott rendelet⁵⁸ szabályozta a határmenti szabálysértéseket. Az őrt álló katonáknak vagy civileknek parancsba adták az úti levelek alapos megvizsgálását és mindazok visszafordítását vagy karanténba utalását, akik fertőzött területről érkeztek. Azokra az illegális határátlépőkre, akik nem engedelmeskedtek a határőrök felszólításának, tüzet nyithattak a határon. Akit elfogtak, azt rögtönítélő bíróság elé vitték. Míg a 18. században ezeket a szabálysértőket azonnal kivégezték, később csak börtönbüntetésre (öt, tíz, de akár húsz évre is) ítélték őket. A holttesteket minden esetben elégették, nehogy fertőzést hordozzanak.⁵⁹ Büntetés várt azokra, akik nem töltötték le az előírt „tisztuló időt”, vagyis kiszöktek a vesztegzárállomásról, azokra, akik olyanokkal (és portékájukkal) kerültek fizikai kapcsolatba, akik nem rendelkeztek egészségügyi igazolással, valamint azokra is, akik ilyen személyeket és árukat befogadtak magukhoz. A hamisított útlevelel vagy egészségügyi igazolással utazókat (és azok kiállítóit szintén) szigorúan megfenyítették. A járvány megfékezése érdekében az utasítások akár még az azonnali halálos büntetést is engedélyezték. Az enyhébb bűnökért vagy szabálysértésekért szabadságvesztés járt.⁶⁰

Védekezés az országon belül

Központi rendelkezések a pestisjárvány idején

Az utolsó nagy kiterjedésű, csaknem országos pestisjárvány a Magyar Királyságban a 18. század közepén pusztított. A járványt feltehetően az orosz-osztrák-oszmán háborúból hazatérő beteg katonák terjesztették el, akik a déli fekvésű erdélyi vármegyékből és Szlavóniából behurcolták a pestist az ország belsejébe. Az első halál-esetről már 1737 végén tudósították a Magyar Királyi Helytartótanácsot. A járvány azonban egyre nagyobb mértékű lett, annak ellenére, hogy a pestis megfékezésére

⁵⁷ ÖStA HHStA HausA Hofreisen 2-2-1. Abschrift des Reisejournals Kaiser Joseph II. für seine Reise durch Ungarn, Slavonien und das Banat. fol. 248v–249r.

⁵⁸ Balázs: *Mária Terézia...* 408–413. Továbbá vö. uo. 85–87.

⁵⁹ Uo. 86.

⁶⁰ Az Erdélyi Gubernium 1813/5385. számú nyomtatott körrendelete. MNL OL, Erdélyi kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum levéltára, Cista diplomatica, Vegyes normalia-gyűjtemények (a továbbiakban: F 120), 3. No. 44.

vesztegzárat hirdettek és orvosokat küldtek ki a betegek és a ragály felmérésére. Látszott, hogy már nem elég a határon ideiglenes vesztegzárépületeket felállítani, hanem a királyság belsejében is meg kellett szervezni a védekezést. 1738-ban már Csongrád, majd a nyár folyamán Békés és Bács-Bodrog vármegyében is pusztított a pestis. Ekkor már egyre északabbra, Kecskeméten, Szolnokon, Szegeden, Szabadkán, Péterváradon, a Temesi Bánságban, míg Erdélyben Hunyad vármegyében, Nagyszébenben és Déván is ellenőrizték az utazókat, kóborlókat, vásárra tartókat. 1739-ben a királyság egyre több belső területét és vármegyéjét érintette a járvány, bár meglepő módon nem beszélhetünk teljesen összefüggő területekről. Fejér vármegye mellett Tolna, Abaúj, Bihar, sőt a távoli Nyitra vármegye is fertőzött lett, és a fertőzés elérte Szabolcs és Szatmár vármegyéket is. A pestisjárványt a szigorú intézkedések ellenére nem sikerült megfékezni, a helyi hatóságok és a vármegyék eleinte tehetetlenek bizonyultak a pestis leküzdésében. 1738 nyarától kezdődően központi, egységes és szigorú szabályozásokat, intézkedéseket vezettek be. III. Károly király egészségügyi főbizottságot alakított, amelynek elnöke Esterházy Imre esztergomi érsek volt. A bizottságban királyi tanácsok és egy orvos kaptak helyet, de a tényleges intézkedéseket a helyszínen a megbízottak hajtották végre. Az országot négy egészségügyi kerületre osztották, és élükre egészségügyi királyi biztosokat neveztek ki. Ők gondoskodtak a rájuk bízott országrészben a központi egészségügyi és járványügyi rendeletek, illetőleg a lokális szinten kiadott rendelkezések végrehajtásáról. A Dunáninneni kerületben Balassa Pál gróf, a Dunántúli kerületben Eszterházy János gróf kapott megbízatást. A Tiszántúli kerületbe Károlyi Sándor grófit, míg a Tiszáninneni kerületbe Berényi Tamás grófit küldték.⁶¹

A járvány elterjedését a kezdetleges korabeli híradások és a pontos adatok hiánya miatt nehéz megállapítani, de tudjuk, hogy több hullámban vissza-visszatért, és egyre több területen pusztított. 1743-ban azután már országszerte csökkenően volt a fertőzés, egyedül a Tiszántúli kerületben, a Heves és Külső-Szolnok vármegye területén található Törökszentmiklós és Füzér, továbbá néhány Bereg vármegyei településen találtak még gócpontokat. Ennek a nagy, országos pestisjárványnak a végét 1744. március 11-ére tehetjük, a helytartótanács ugyanis ekkor engedélyezte a Tiszántúli kerületben is a nyilvános vásárokat – vagyis azt, hogy a korábban fertőzöttnek számító kerületben az alattvalók nagyobb csoportokban összegyűljenek.⁶²

A járvány és a fertőzés terjedésének megállítására szigorú intézkedéseket vezettek be. Az 1738. november 3-án (10-én) megjelent rendelet (*Pestis in Hungaria ac Transylvania: Remedia curativa*)⁶³ még ugyan elsődlegesen a hadsereg körében

⁶¹ Felhő Ibolya – Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest, 1961, /A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3/, 114–115.

⁶² Dávid Zoltán: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények*, 1973, 75–130., itt 77.

⁶³ Linzbauer, Franciscus Xav.: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae*. 1. kötet, Budae, 1852–1856. No. 548. 640–655.

észlelt fertőzésről szolt, de már figyelmeztette valamennyi országglakót a veszélyekre, és előírta az egészségügyi igazolások szükségességét. Az elővigyázatosság nem csupán a kijelölt vesztegzárállomásokon és a veszteglőhelyeken volt elengedhetetlen, hanem a fertőzött településeken is. A rendelkezésekből jól látható, hogy az egyik legfőbb feladat a betegek és a fertőzött települések izolálása, elkülönítése volt. A védekezés céljára védővonalat, járványzárát (*linea*-t) húztak, leggyakrabban a természetes határvonalak, vagyis a folyóvizek mentén, ahol ellenőrizni lehetett az átkelőket, másrészt a vármegyehatárokon.⁶⁴ 1739 júliusában létesítették az ún. felső záróvonalat a Lajta és a Morva folyók mentén – így védve a monarchia fővárosát és a cseh-osztrák örökös tartományokat. Az ún. alsó záróvonal kialakítását június elejétől kezdték meg a Vág folyó természetes határát felhasználva, amely innen Komárom, Veszprém és Somogy vármegye területén húzódott. Az 1740. április 16-i rendelet⁶⁵ enyhített a korlátozásokon, mivel a két záróvonal között fekvő és egészségesnek (vagyis nem fertőzöttnek) tartott vármegyéből (Moson, Sopron, Vas, Győr, Veszprém, Zala, Somogy, Pozsony és Nyitra) könnyebben lehetett az osztrák tartományokba utazni: csak egy igazolást, útlevelet (*passus*) kellett felmutatni az országhatáron. Ezzel az utazó bizonyította, hogy az azt megelőző négy hétben nem járt az alsó záróvonalon kívüli, fertőzött területeken. Akik az alsó záróvonalon kívülről tartottak Alsó-Ausztriába, azoknak Mórnál, Kisbérnél és Szentlőrincnél kellett négy hétig vesztegelniük és a portékáikat fertőtleníteniük.

Az egész királyságra érvényes, egységes szabályozást és instrukciót a már említett 1770. évi egészségügyi szabályrendelet⁶⁶ nyújtott, amely külön kitért a járványveszély esetén alkalmazandó intézkedésekre. Ennek bizonyos elemeivel már találkozhatunk az 1738 és 1743 közötti járvány idején, de kijelenthetjük, hogy akkor inkább az egyes területekre vonatkozó, helyenként eltérő instrukciók voltak a jellemzők, nem pedig a központi előírások.⁶⁷ Ezek a helyi, vármegyei vagy városi rendeletek részletekben, szigorúságukban vagy akár bizonyos időtartamokban eltérhettek egymástól, de az általánosan alkalmazandó módszerek és a fertőtlenítő anyagok azonosak voltak.

⁶⁴ Vö. Török Enikő: „az infektus egészséggel ne konvenialjon, ne barátokozzon”. Az 1738–1743. évi magyarországi pestisjárvány elleni védekezés térképei. *A hét dokumentuma*, 2020. 11. 04. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/az_infektus_egeszsegessel_ne_konvenialjon_ne_baratkozozon (Utolsó letöltés ideje: 2020. november 5.)

⁶⁵ MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Benigna mandata (C 13), 1740. április 16. Magyar nyelvű fordítása: MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 292.

⁶⁶ A vesztegzárakra vonatkozó előírások magyarul, részletes magyarázatokkal: Balázs: *Mária Terézia...* 246–373.

⁶⁷ Hasonlóan híján voltak kezdetben az 1831. évi kolerajárvány alatt az általános érvényű szabályozásnak, akkor egy ún. *Gondviselés a Veszteglők*re című összeállítás tartalmazott utasításokat: MNL OL P 538 F. 43. Jelzeteletlen iratok, 1831–1832. fol. 167r.

Helyi tiltások és korlátozások

A középkori és kora újkori járványok idején az emberek eleinte még nem tudták, vagy éppen csak sejtették, mi okozza a fertőzéseket. Az orvostudomány fejletlensége miatt nem csak a kiváltó okokat tudták nehezen megállapítani, hanem a megfelelő védekezési metódusok esetében is találgattak. Ahogy bemutattuk, leginkább a fertőzött személy és a vele kapcsolatba került személyek és tárgyak, ingóságok elkülönítésére („elrekesztésére”), elzárására, továbbá megfigyelésére törekedtek. Szükség esetén a fertőzött dolgok tisztítását, fertőtlenítését, esetleg megsemmisítését rendelték el. A hiányos ismeretek és a tévhitiek miatt gyakran könnyedén továbbadták egymásnak a fertőzést, miközben pedig felesleges óvintézkedéseket tartottak be.

A fertőzöttnek nyilvánított belső országrészekben a pestisjárvány idején egyfelől lezárásokat alkalmaztak, másfelől ideiglenes veszteglőházakat állítottak fel. Ezek esetében jelentős különbséget fedezhetünk fel a határvidék vesztegzárállomásaihoz képest: míg az utóbbiakban minden határátlépőnek vesztegelnie kellett az előírt ideig (akár egészséges, akár „gyanús”, vagyis járvány által sújtott vidékről érkeztek), a pestisjárvány idején ideiglenesen felállított tisztítóházaknak más feladatai voltak. Az ország belsejében levőkbe egyértelműen a már megbetegedetteket vagy a fertőzés-gyanús egyéneket zárták. Ahol pedig már eluralkodott a fertőzés, ott a betegeket, a betegek által lakott házakat vonták karantén alá, esetleg a fertőzötteket telepítették ki egy nehezen megközelíthető (*abstractus*) helyre.⁶⁸ A biztosok akár egész járvány sújtotta településeket elzárhattak, vesztegzár alá helyezhettek. Debrecenben például 1739 májusa és 1740 áprilisa között rendelték el karantént, a fertőzésveszélyt a házakra kiaggatott cédulák jelezték: a rövidebbekkel jelölték a fertőzés-gyanús (*suspectus, suspiciós*) házakat, míg az igazoltan fertőzött (*infectus, infectiosus*) épületeket hosszú cédulával.⁶⁹ Ezekből a házakból tilos volt a kilépés.

A fertőzött falvak és városok lakóinak kijárási tilalmat rendeltek el, egyes helyeken, mint például Hajdúszoboszlón még a saját földjeikhez sem mehettek ki, hogy azokat megműveljék. A rendelkezést fegyveres őrszemekkel (strázsákkal) tartatták be, akik ellenőrizték, hogy senki se hagyja el az épületeket, a települést vagy a kijelölt helyet. A strázsákat név szerint beosztották, strázsahelyüket kijelölték a bevezető utaknál, és meghagyták, „*hogy mindenik[ne]k külön külön kaliba erigaltassék jól bé fedve, hogy az esső ne penetrállya azon strázsákat*”.⁷⁰ Az elzártakkal tilos volt minden érintkezés, beszélgetés. A házakba elzártak igényeiről a városi, községi bírácoknak kellett gondoskodniuk.⁷¹ A további fertőzéseket ahhoz hasonló rendelkezések révén

⁶⁸ Lásd Hajdúszoboszló példáját: MNL OL, P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 199. 3. pont; uo. 1739. No. 34. Bereg vármegye instrukciója a helyi egészségügyi biztosoknak, 6. pont.

⁶⁹ Dávid: i. m. 82.

⁷⁰ MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1739. No. 12. 3. pont.

⁷¹ MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 199. 4–5. pont és uo. 6. Acta sanitatis, 1. 4. No. 200. Bihar vármegye biztosának instrukciója, 9. pont.

próbálták meggátolni, mint amilyenek napjainkban is megfigyelhetők: csökkentették vagy megtiltották a társas érintkezéseket és csoportosulásokat. Elrendelték például az iskolák és templomok bezárását, megtiltották a nyilvános temetéseket (még a temetőbe sem lehetett kilátogatni), nem lehetett vásárokat és borkiméréseket tartani, és zárva maradtak a kocsmák.⁷² A hatékonyság természetesen a 18. században is a lakosság fegyelmeztségén, együttműködésén vagy ellenállásán múltott.

Törökszentmiklós egyike volt azon településeknek, amelyek ugyan az ország belsejében feküdtek, mégis 1743 tavaszán továbbra is fertőzött gócpontnak számítottak. A ragály eredetét a helyiek egyértelműen a vásárra „jövők-menők” számlájára írták, továbbá úgy vélték, hogy a betegséget a katonaságnál megfertőzöttek hurcolhatták be. Nagy István, Heves és Külső-Szolnok vármegye egészségügyi biztosa rendszeresen tájékoztatta Károlyi Sándor grófot, a Tiszántúli kerület királyi biztosát a járványhelyzetről (*infectio*), és jelentéseiből végigkövethetjük a járvány elleni védekezés szakaszait, a fertőzött településeken alkalmazott intézkedéseket. A fertőzötteket elkülönítették, elzárták (ők a *praeccludáltak*), a „víz közé” telepítették, azaz a beteget a városon kívül, feltehetően a Tisza kanyarulatai által körbefogott helyen helyezték el. Az előírtak szerint rendszeresen megvizsgálták őket (*investigatio*), de ezt nem orvos, hanem „borbély” végezte, és csupán a távolból.⁷³ Nagy István beszámolóiban rendszeresen tájékoztatta Károlyit arról, hány fertőzött, hány gyógyult és hány elhunyt van a rábízott járványos területen – ettől függött a karantén jellege. A számadatokat szóban, kellő távolságból kiáltva közölték, az őrt állóknak ezt jegyzőkönyvben (könyvecskében) kellett vezetniük, és a listákat hetente elküldték a vármegyei alispánnak.⁷⁴ 1743 májusában Nagy István a számok alapján már bízhatott abban, hogy Törökszentmiklóson hamarosan megszűnik a járványveszély. Ezért is kérhette a grófot arra, hogy szüntessék meg a szigorú karantént (*rigorosa contumacia*), és hamarosan oldják fel a mérsékelt (*moderata contumacia*) zárlatot is.⁷⁵

Ajánlott házipraktikák

A pestisről már a kora újkorban is jelentek meg ismertetőik, leírások, tanácsadások. A 19. század elején a tévhitek megszüntetése céljából nyomtatásban már külön kis ismertetőket is terjesztettek. Ezek felhívták a figyelmet a közvetlen érintkezéssel és

⁷² MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 199. 13. pont; MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 199. 6–7. pont.

⁷³ Nagy István Heves vármegye egészségügyi biztosának jelentése, 1743. április 10. MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Fasciculi mensium: Litterae (C 20), 1743. április 14. – A borbélyokról: Balázs: *Mária Terézia...* 207–208., 274–275.

⁷⁴ Lásd Csaroda példáját: MNL OL P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1739. No. 12. 6–7 pont.

⁷⁵ Nagy István Heves vármegye egészségügyi biztosának jelentése, 1743. május 11. MNL OL C 37 Acta pestilentia. Károlyi Sándor királyi biztos iratai, 1743. május 18.

cseppfertőzéssel terjedő betegség veszélyére, mint például kézdiszintléleki idősebb Kováts Antal marosvásárhelyi orvos 1829-ben kiadott füzetkéje, amely *Jegyzések a' pestisről* címen látott napvilágot.

A hatóságok a magánszemélyek részére is különböző tanácsokat adtak, és már korábban bevált (vagy legalábbis annak tartott) házi módszereket, praktikákat javasoltak – ezekből kitűnik, hogy elsősorban általános, mindennapi ajánlásokat tettek, amelyek óvatosságra és mértékletességre intették az embereket. Az egyik ilyen alapvető tanács volt, hogy kerüljék az ismeretlenekkel való találkozást, továbbá a használt ruhaneműk vásárlását, viselését, vagy a talált holmik összeszedését és használatát. A lakásokat, szobákat tisztán kellett tartani, és az egyik leghatásosabb eszköznek a szellőztetést, a tiszta levegőt tartották. A mindennapi higiénia fontosságára is felhívták a figyelmet: gyakran cserélik a fehérneműket, tartásuk tisztán az öltözéket, az ember *„napjában sok ízben mossa-meg kezeit, és ortzáját etzettel, olyan vigyázás mellett, hogy az etzet szemébe nem menjen”*. A pestises betegek feltehetően nem segítettek, ám valószínűleg az általános közérzetten és állapoton javíthatott az a tanács, hogy mértékletesen fogyasszanak ételt és italt, illetve az, hogy tartózkodjanak a nehéz húsok és zsíros ételek (név szerint a disznóhús és a szalonna) fogyasztásától.⁷⁶

Mai szemmel nézve is modern résznek tűnik az a tanács, amelyben a pestisjárvány idején az emberek mentálhigiénés állapotáról van szó, és meglepő lehet, hogy már a 19. század elején úgy tartották, az emberek lelki állapota kihatással lehet a betegségekre: *„[...] mérsékelje az Ember minden kívánságait, és indulattyaait, az harag, bánat, szomorúság, és félelem igen ártalmas az Pestis idején, ellenben az vig, meg-elégedett, és az Isteni-Gondviselésre bizott természet hathatós oltalmazó eszköz a' Pestis ellen.”*⁷⁷

A nép körében nyomtatásban is közreadott tájékoztatókból megfigyelhető, hogy az ecetnek jelentős védőhatást tulajdonítottak. Általános körben alkalmazták lemosás, áztatás, sőt gőzölés során – ilyenkor tüzes vasma öntötték az ecetet, és annak gőzével próbálták a levegőt tisztítani. Pestis esetén még az ecettel kevert meleg vízben való fürdőt, kéz- és arcmosást is javasolták.⁷⁸

A másik általánosan alkalmazott módszer a füstölés volt – a különbségek legfőképpen abból adódhattak, hogy miből készítették az elegyet. A legáltalánosabban elterjedt alapanyag a „büdöskő” (kénkö) volt – pestis idején a fertőzött lakos házában, kamrájában, pitvarában, sőt kemencéjében is ezzel kellett fertőtleníteni, egy órán keresztül égetve. A füstöléshez néha a „büdöskőből”, salétromból, törött fenyőmagból vagy búzakorpából készült elegyet gyújtották meg. A lakásokban is

⁷⁶ Az Erdélyi Gubernium 1813/9454. számú nyomtatott körrendelete a pestis idején alkalmazható oltalmazó eszközökről. MNL OL F 120 3. No. 48. 1–4. pont.

⁷⁷ MNL OL F 120 3. No. 48. 5. pont.

⁷⁸ MNL OL F 120 3. No. 48. 3. pont; MNL OL F 120 3. No. 91. Az Erdélyi Gubernium 1815/10897. számú nyomtatott körrendelete a pestis jeleiről.

ajánlott volt az egészségügyi füstölés: fenyőmaggal vagy fenyőfaforgáccsal, esetleg az előbb említett eleggyel.⁷⁹

A házi praktikák egy másik módszere volt a faolajos ledörzsölés – ezt azoknak javasolták, akik éltek a gyanúperrel, hogy elkaphatták a járványt. A melegvizes-faolajos oldattal történő bedörzsölés és az azutáni izzadás állítólag jót tett a betegeknek, „*kivált-képpen ha le-fekvése alkalmatoságával egy néhány fin'sia herba-tejet iszik*”.⁸⁰

A szokásos, eddig felsorolt fertőtlenítő anyagokon kívül házi „*orvoslo szerek-hez*” is fordultak. Különösen a fokhagyma hatásában bíztak, ráadásul ez olyan hozzávaló volt, amelyhez a szegényebb emberek is könnyen hozzájuthattak. A betegség elkerülése végett fokhagymás cibere vagy éppenséggel ecetbe aprított fokhagymadarabok fogyasztását javasolták, esetleg fokhagymás vizet kellett inni, vagy ezzel a folyadékkal akár az egész testet bekenni. A fokhagymán kívül más gyógynövényeket is előszeretettel alkalmaztak. A lázas betegeket például reszelt torma és tejföl, máskor kígyóhagyma (vadsnidling) és ecet keverékével kenték be vagy mosták le. A pestises kiütések enyhítésére vízben főtt lestyángyökérből készült meleg italt javasoltak. Mivel a lakosoknak nem volt nagy bizodalomuk a patikában kapható szerekhez, helyettük inkább a kámforos pálinkát nevezték meg⁸¹ – ez feltételezhetően tetszést arathatott a magukat betegnek tartók körében. A járványos időben gyakori volt az éhínség – az Erdélyi Gubernium nyomtatott javaslata erre is kitért: a Rumford-leves elterjesztését szorgalmazta. Az angol származású Benjamin Thompson (Rumford grófja) receptje szerint az árpakásából (darából), száraz vagy feles borsóból és földi magyaróból (burgonyából) kellett folyamatos kevergetéssel pépet, krémlevest főzni, a végén megsózni és ecettel savanykásra ízesíteni. A levest a kemény kenyérszeletre merték, de csak közvetlenül a fogyasztás előtt, hogy az ne ázzon el teljesen. Ha volt, ezt is lehetett pácolt hússal, füstölt szalonnával ízesíteni.⁸²

A karantén után

Az igazolások

Akár fertőzésmentes időben érkezett az utazó az országon kívülről, akár pestisjárvány idején indult útnak, le kellett töltenie a kötelező „tisztuló időt” – mind a határvidéken felállított vesztégzárállomáson, mind az ország belsejében ideiglene-

⁷⁹ MNL OL F 120 3. No. 48. 7. pont.

⁸⁰ MNL OL F 120 3. No. 48. 8. pont.

⁸¹ MNL OL F 120 3. No. 116. 2–3. pont. Az Erdélyi Gubernium 1817/4138. számú nyomtatott körrendelete a pestis idején alkalmazható házi orvosságokról, 1817. május 3.

⁸² MNL OL F 120 3. No. 112. Az Erdélyi Gubernium 1817/760. számú körrendelete az éhínség idején készítendő levesről.

sen kinevezett helyen. A további közlekedés érdekében írásos igazolással kellett vagy ezt a letöltött várakozási időt igazolnia, vagy azt, hogy fertőzésmentes területről érkezett.⁸³ Ezek az egészségügyi igazolások a tengeri hajózás során kiadott nyílt levelekhez voltak hasonlatosak, idegen elnevezésük (*fedea di sanità, Sanitätsfedea*) is az olasz tengerészeti nyelvből származik.⁸⁴

Az 1738 és 1743 közötti pestisjárvány során azt is előírták, milyen igazoló levél szükséges az utazóknak. Aki a járvány sújtotta országban útnak indult, annak III. Károly király 1740. április 16-án kiadott rendelete értelmében *passust* (úti levelet) kellett bemutatnia, és mindazokat vissza kellett fordítani a kijelölt járványvonalától, aki ilyennel nem rendelkezett. Ha Pozsonyba vagy az osztrák örökös tartományokba akart bárki eljutni, akkor nekik is ezt a bizonyoságlevelet, egészségügyi igazolást kellett bemutatniuk. Ez esetben is különbséget tettek a „tisztá” (járványmentes) és a fertőzött területekről érkezők között, és éppen ennek ellenőrzésére szolgált az igazolás. Azoknak, akik a nem fertőzött területekről érkeztek, az alispán vagy a szolgabíró igazolta, hogy a megelőző négy hétben nem léptek ki vármegyéjük határán túlra – tehát nem volt alkalmuk arra, hogy megfertőződjenek, és így a járványt továbbhurcolják. Az igazolás birtokában ugyanis mentesültek a kötelezően letöltendő karantén alól. Az igazolás tartalmát a rendelet külön is előírta: a név és jogállás mellett a kiindulási települést és vármegyét is meg kellett adni, majd részletes személyleírás következett. Ha az utazó azonban a fertőzött területről vagy a pestiskordonon túlról érkezett, akkor csak egy külön bizonyoságlevél birtokában mozoghatott. Ezzel tudta igazolni, hogy az előírt négy hét kontumáciát (veszteglő-időt) letöltötte és áruját megtisztították.⁸⁵ Ha egy települést lezártak, vagyis karantén alá helyeztek, a zár feloldását követően az illetékes törvényhatóságok (vármegyék, városok) voltak jogosultak arra, hogy úti levelet állítsanak ki az útnak induló lakosaik (kereskedők) számára, amellyel azok igazolhatták, hogy már járványmentes területről érkeztek.⁸⁶

A 1770. évi egészségügyi szabályrendelet a vesztegzárállomás igazgatójának feladatául szabta, hogy térítésmentes igazolást, bizonyoságlevelet állítson ki a letöltött „tisztuló időről”, amellyel azután közlekedni lehetett az országban. Az igazolásnak tartalmaznia kellett a személy nevét, életkorát, külsejének leírását, a vesztegzárba hozott állatokat és árukat. Az okirat hitelességét és azt, hogy az irat felmutatója

⁸³ Néhány külföldi példa: Prága magisztrátusa által kiállított bizonyoságlevél, Prága, 1749. július 4. MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, *Insinuata Armorum Praefecturae* (C 15), 1749. július 4.; A Trieszti Kormányzóság által 1779-ben kiállított útlevél: MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, *Acta secundum referentes* (C 43), Apponyi, 1781. F. 3. p. 39.

⁸⁴ Balázs: *A tengerészeti egészségügy...* 65–66.

⁸⁵ A III. Károly által 1740. április 16-án kiadott rendelet. MNL OL P 396 6. *Acta sanitatis*, 1. 1740. No. 292.

⁸⁶ Debrecen város tanácsának „passzusa” a Szegedre tartó Méhész Lukács polgár számára, Debrecen, 1740. június 7. MNL OL P 396 6. *Acta sanitatis*, 1. 4. No. 2.

„tökéletes egészségi állapotban” hagyta el a veszteglőházat, az igazgató és a vesztegzárállomás borbélymestere vagy orvosa az aláírásával igazolta, és ellátta a vesztegzárállomás saját pecsétjével.⁸⁷ A 18. századi pestisjárvány idején ezeket az igazolásokat még kézzel töltötték ki, de az 1760-as évek végétől erre a célra már formanyomtatványok készültek, külön az utazó személyek (*Sanitäts-Fede für Personen*), külön a portékájuk számára,⁸⁸ és a változó adatokat kézzel vezették rá.⁸⁹ Az igazolásokból kitűnik, hogy az utazóknak járványmentes időszakban eltérő számú napot kellett karanténban tölteniük, de ez járványgyanús vagy fertőzött időszakban három héttől több hétig terjedhetett.

Az igazoláson feltüntették az utazó úti célját és azt a hatóságot is, ahova utalták a következő útlel kiállításához. Az iratokon található számozás az adott évben kiállított igazolások sorszáma volt. A vesztegzárállomásba belépett személyekről ugyanis jegyzőkönyvet kellett vezetni.⁹⁰ A 18. század végére ezek a jegyzőkönyvek is előre nyomtatott formában készültek, és bennük a részletes személyes adatokon túl a kiállított igazolás számát is feltüntették – így az visszakereshető volt.

Fertőtlenítő eljárások

A karanténidő elteltével is komoly higiéniai előírásokat kellett betartani mind a vesztegzárállomásokon, mind a karantén alá vont településeken. Ennek alapját a fertőtlenítés képezte, akár volt tényleges haláleset, akár nem, tehát akkor is, ha korábban csak fertőzékenység állt fenn. A karantén alá vont településeknek szigorúan előírták a szükséges lépéseket, amelyekből jól látszik, hogy a 18. század közepén még úgy vélték, a fertőzés a levegő útján is terjed, mivel a módszerek elsősorban a levegő tisztítására vonatkoztak. Füstöléskor például a ház valamennyi helyiségében legalább egy órán át kellett a már említett bűdöskövel (kénkövel) fertőtleníteni, sőt Károlyi Sándor kiadott rendelkezésében még azt is javasolta, hogy a cserfa szenét is adják hozzá. Ezután a falakon levő nyílásokat, lyukakat betapasztották, kimeszeltek, majd az ajtókat-ablakokat bezárták, hogy a benti levegő ne

⁸⁷ Balázs: *Mária Terézia...* 336–337. Ezt megelőzően is az igazgató és a borbélyorvos állította ki az igazolásokat.

⁸⁸ Uo. 76–77. Különböző változatokra lásd: Linzbauer: i. m. 1. kötet. No. 392. 1712. november 25-i rendelet.

⁸⁹ Például Marko Georg oszmán alattvaló számára kiállított egészségügyi igazolás, Zsupanecki vesztegzárállomás, 1807. január 6.; Grigor Thonosin oszmán alattvaló számára kiállított egészségügyi igazolás, a Tömösi-szorosnál levő vesztegzárállomás, 1817. május 20. MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum commerciale (C 64), 1825. F. 56. p. 4.

⁹⁰ Lásd például: MNL OL C 37 Lad. B. Fasc. 7. No. 10. 1770. március 9. A körösmezői vesztegzárállomás jegyzéke 1770. január hóra és mintatáblázat. A 18. század végéről: MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Acta contumaciae Ireghiensis (C 139), No. 3. Az ürögi vesztegzárállomás jegyzőkönyvei, 1796. április–június; No. 4. A satrincai vesztegzárállomás jegyzőkönyvei, 1795. november–1796. június. és Sutterlüti: i. m. passim.

keveredhessen a külsővel. Ekkor oltatlan meszet gyújtottak meg, amelyet ráadásul ecettel leöntöttek. A forróság és a létrejövő gázok a kortársak szerint erőteljesen kiszorították a fertőző levegőt, és ezért gondolhatták, hogy ennek következtében elpusztíthatják a pestist okozó anyagokat. Ezt követően három napon át lúggal kellett lemosni a nyílászárókat és azokat a bútorokat, amelyeket a fertőtlenítés előtt nem lehetett kivinni a házból. A háromnapos kezelést ecetes lemosással fejezték be. Fontos előírás volt a szellőztetés az ezt követő nyolc napon, vagyis jól látható, hogy a korszakban ismert valamennyi fertőtlenítő, levegőtisztító módszert alkalmazták, akár ezeket kombinálva is.

A fertőtlenítés során nem csak a pestisesek ruházatát, hanem az ágyakban használt szalmát és szalmazsákokat, a lepedőket, pokrócokat és paplanokat is elégették. Az olyan ruházatot, amelyet még használatra szántak és amelynél ez nem ártott, először három napig sós vízbe vagy erős lúgba áztatták, majd erős dörzsölést követően mosták csak ki. Itt is nyolcnapos szellőztetést írtak elő. „*Menték, dolmányok és egyéb köntösök, hasonló szellőzéssel, füstöléssel emundáltassanak* [tisztítottassanak].”⁹¹ Az előírások betartását, így a ruházat és egyéb holmik elégetését Biharban a helyiek közül kinevezett személyre (*emundans commissarius*) bízták. Neki kellett erről igazolást kiállítania a kijelölt királyi biztos számára a következőket jelentve: „*Azon 21 napok alatt az pestises házakat szüntelen füstöltettük, újonnan kimázoltattuk, a pesttisben meghóltak[na]k, és abból kigyógyultak[na]k elmaradt köntösöket (kiket mosás és szellőztetés által nem lehetett kitisztítani) meg égettettük, ágybéli eszközöket pedig és fejér ruhákat szüntelen mosattuk, és szellőztettük [...]*”⁹²

A karanténállomásokon is hasonló módszerekhez folyamodtak a fertőzést követően: először itt is füstölést alkalmaztak, majd a kalyibák falait friss mésszel kenték le, végül 42 napon keresztül szellőztettek, és csak azután lehetett a helyiséget ismét használni. A füstöléskor a vesztegzárállomásokon kétféle elegyet alkalmaztak: a helyiségek, áruk, poggyászok tisztításakor salétromból, kénből, szurokból és sztóraxgyantából készítettek keveréket. A vesztegzártelenen használták a kimondottan büdösnek nevezhető elegyet, amely a borókafehérő fájából, babérlevélből, borókabogyóból, tömjénből, kénből állt össze, és ehhez a kos szarvából vagy ló patájából szarureszeléket adtak. (Feltehetően ez utóbbi szagától viszolyoghattak a bolhák.)⁹³

Az elővigyázatossági intézkedések ellenére 1795-ben a Habsburg Monarchia déli határvidékén újabb pestisjárvány tört ki. A bécsi udvar szigorú határvonalat húzott, és újabb vesztegzárállomások felállításával igyekezett megfékezni a járvány terjedését. Külön (ideiglenes) karanténállomásokat létesítettek Újvidéken,

⁹¹ MNL OL, P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1743. No. 59. Ordo emundationis. 1–7. pont.

⁹² MNL OL, P 396 6. Acta sanitatis, 1. 1740. No. 162. Margita község bizonyáglevelé, 1740. február 9.

⁹³ Balázs: *Mária Terézia...* 331.

Újpalánkán, a Szerém vármegyei Klisszán és 1796 márciusában Ürögön.⁹⁴ A szigorú intézkedéseknek és ellenőrzéseknek köszönhetően 1796 nyarára sikerrel jártak megállították a pestist. A 19. században (főként Erdélyben és a déli határvidéken) még elszórtan pusztított a pestisjárvány, de ezt követően a legnagyobb méretet öltő járvány a Magyar Királyságban a második világméretű kolerajárvány részeként kitört 1831. évi kolerajárvány volt. A védekezési módok alig tértek el a korábbi évszázadokban alkalmazott eljárásoktól: elzárás, megfigyelés, távolságtartás, fertőtlenítés – a bemutatott példákban is jól látható, hogy a megfelelő védőoltás feltalálásáig ezek maradtak a leginkább célravezető módszerek mind a mai napig.

KRISZTINA KULCSÁR

“WHAT TO LOOK OUT FOR DURING A PLAGUE” Epidemic control on the border zone and inside the Kingdom of Hungary during the eighteenth century

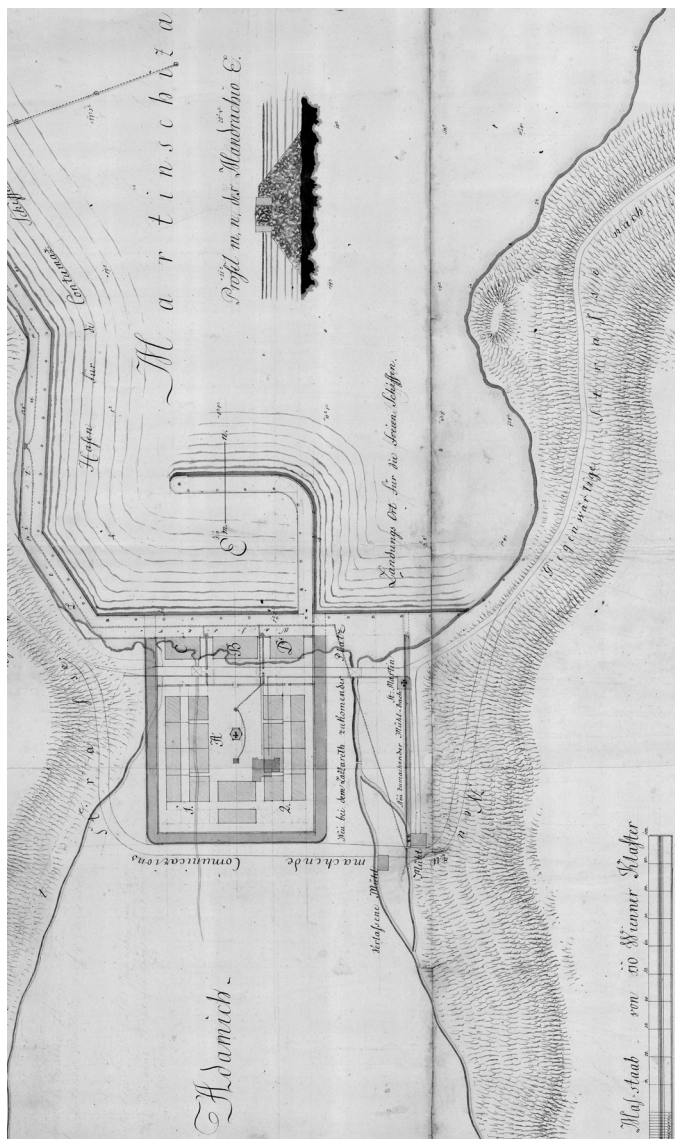
On the southern and western frontiers of the Habsburg Monarchy the construction of a quarantine-line began after the Treaty of Passarowitz in 1718, and it was completed in the 1760s and 1770s. The regulations of the quarantine, the duties of the personnel were determined according to unitary principles by the Healthcare Normative (*Generale normativum in re sanitatis*) of 1770. It listed in the Kingdom of Hungary and Croatia eight, in the Banat of Temeswar four, and in the Grand Principality of Transylvania and at the mountain passes nine entry point to the country. On the northern border nine quarantine stations were built, which performed not only sanitary, but also defence duties, in the fear of a Russian or Prussian invasion, but only after 1770. Those who entered to the country from abroad had to spend 21, during pandemic period 42 days in the quarantine stations, which were built according to the strict precautionary regulations. The personnel of the quarantine station disinfected the livestock, goods and other cargo with washing, ventilation and sometimes fumigation.

The epidemic control within the country can be known in particular from the measures against the plague of 1738 and 1743. The general central provision did not exist at the time and the local defensive instructions were different. However, the main goal was to block the infected and to restrict the free movement of the possibly infected people, so the large gatherings (such as fairs, masses and funer-

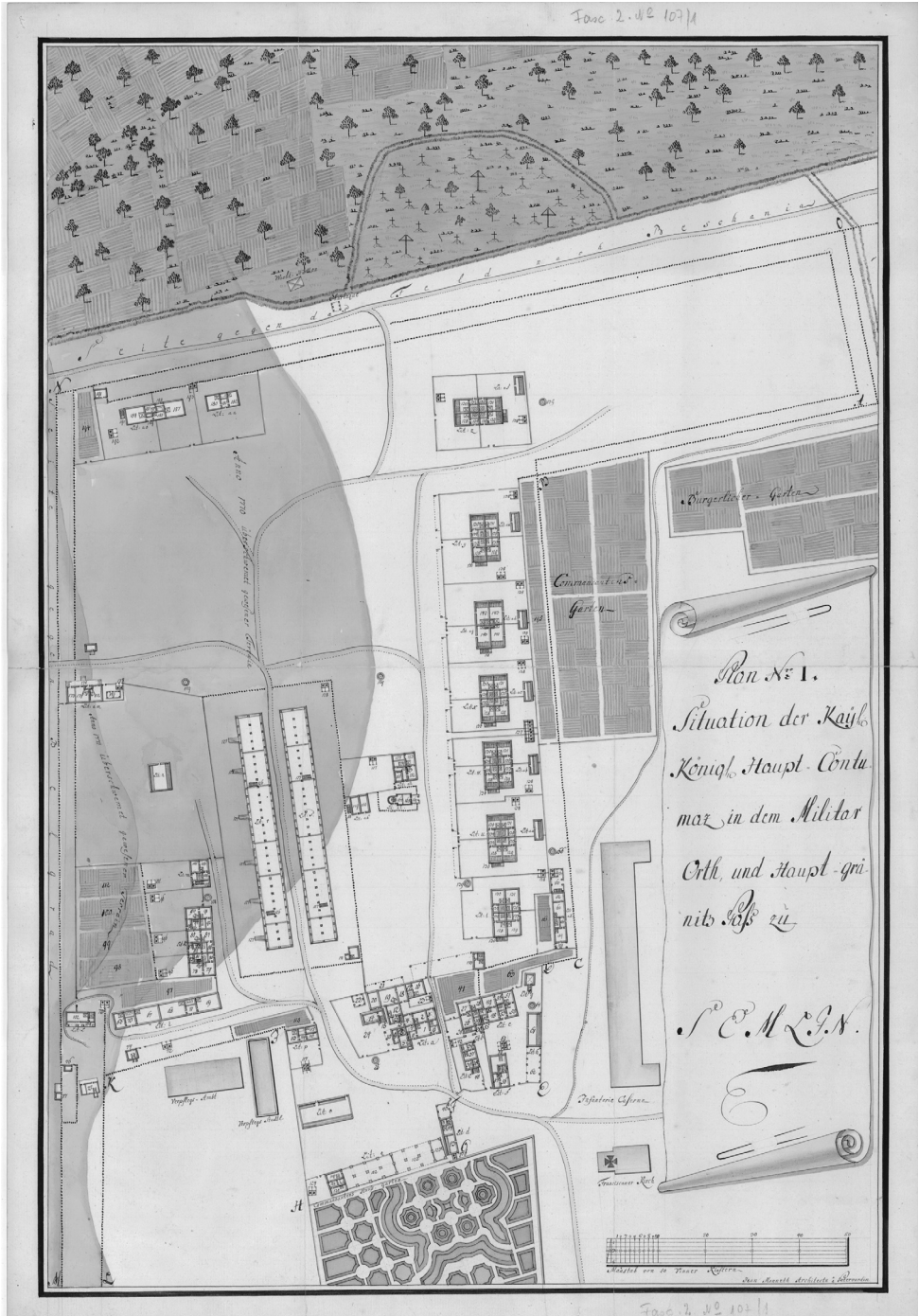
⁹⁴ Ezekhez lásd a vesztegzárállomások fennmaradt (töredékes) iratanyagát: MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, *Acta contumaciae Neoplantensis* (C 137), *Acta contumacialis directoris Palankiensis* (C 138), *Acta contumaciae Ireghiensis* (C 139) és *Acta contumaciae Klissiensis* (C 140).

als) were banned. Those, who violated these instructions, could be sentenced to death. Houses and movables were disinfected with sulphur, slack lime and vinegar, and fumigation was used often too. Travelling inside the country was only possible with a special document, which proved that the holder came from an uninfected area, or spent the necessary quarantine period. Until the invention of the appropriate vaccination, the containment, surveillance, distancing and disinfection were used as methods to curb infectious epidemics.

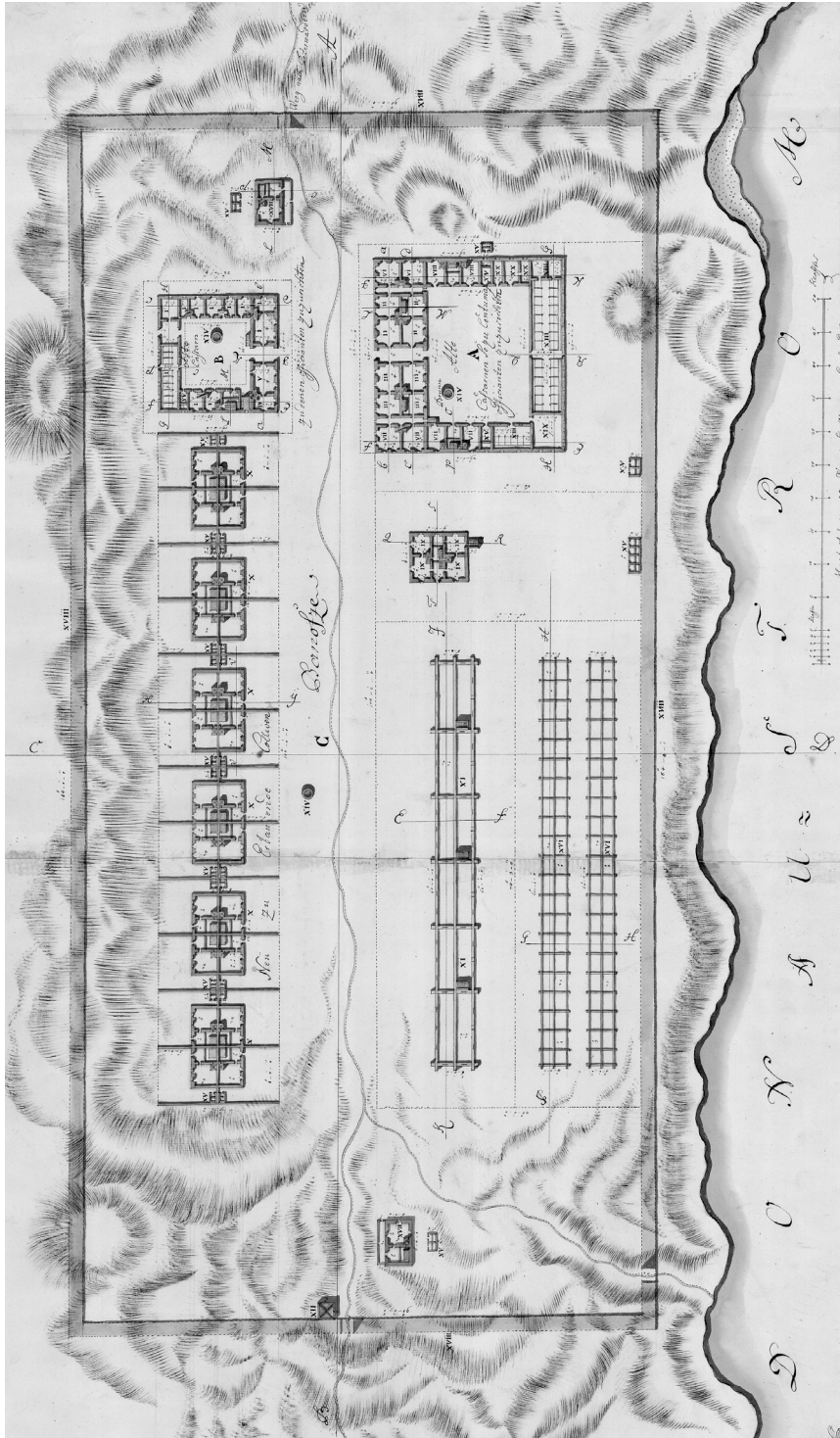
Melléklet

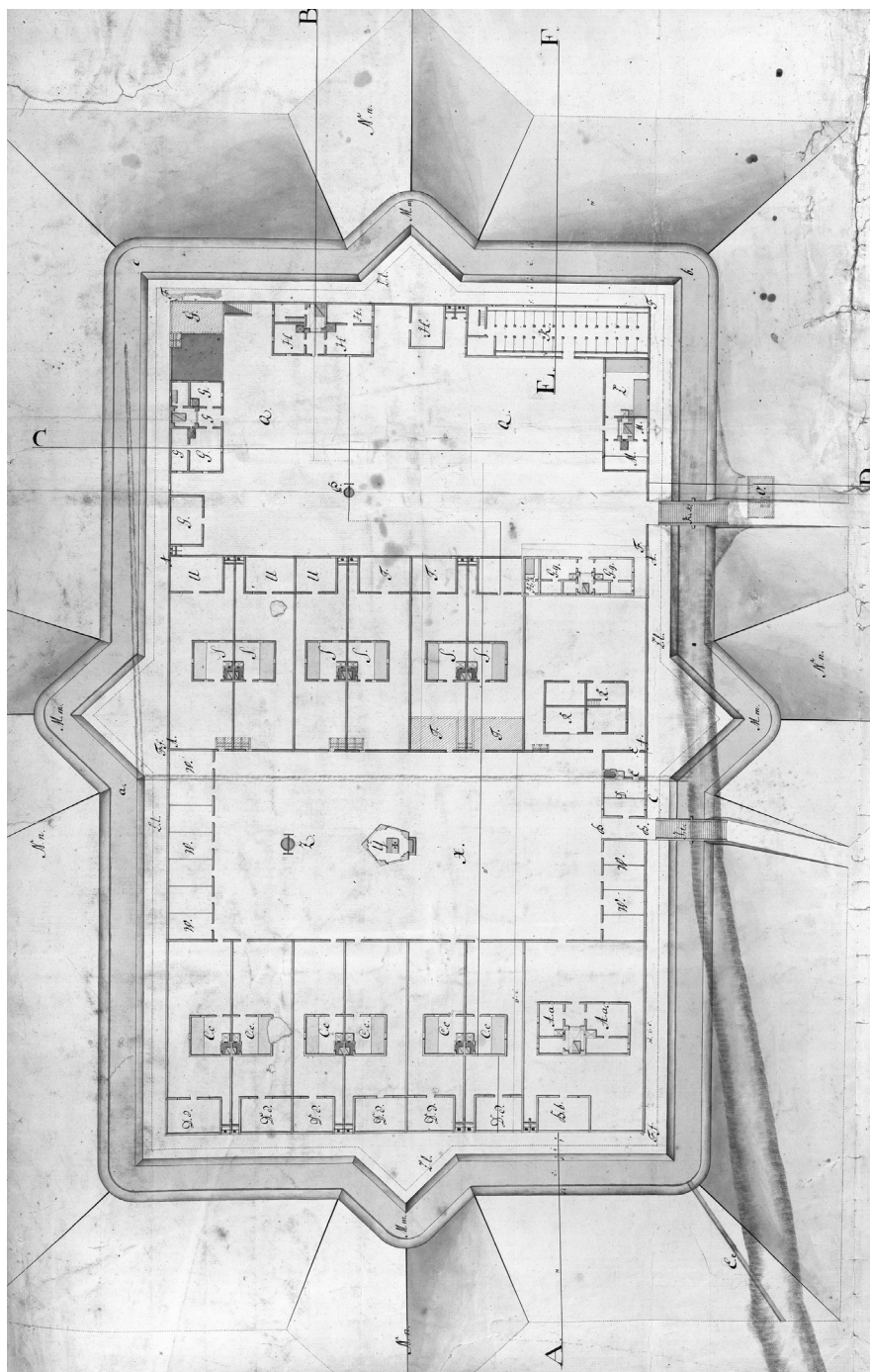
I. kép. A Fiume melletti Martinschiza-öböl helyszínrajza a veszteglőállomással, 1805 (részlet)
Jelzet: MNL OL, Térképtár, Helytartótanácsi térképek (S 12), Div. XII. No. 32

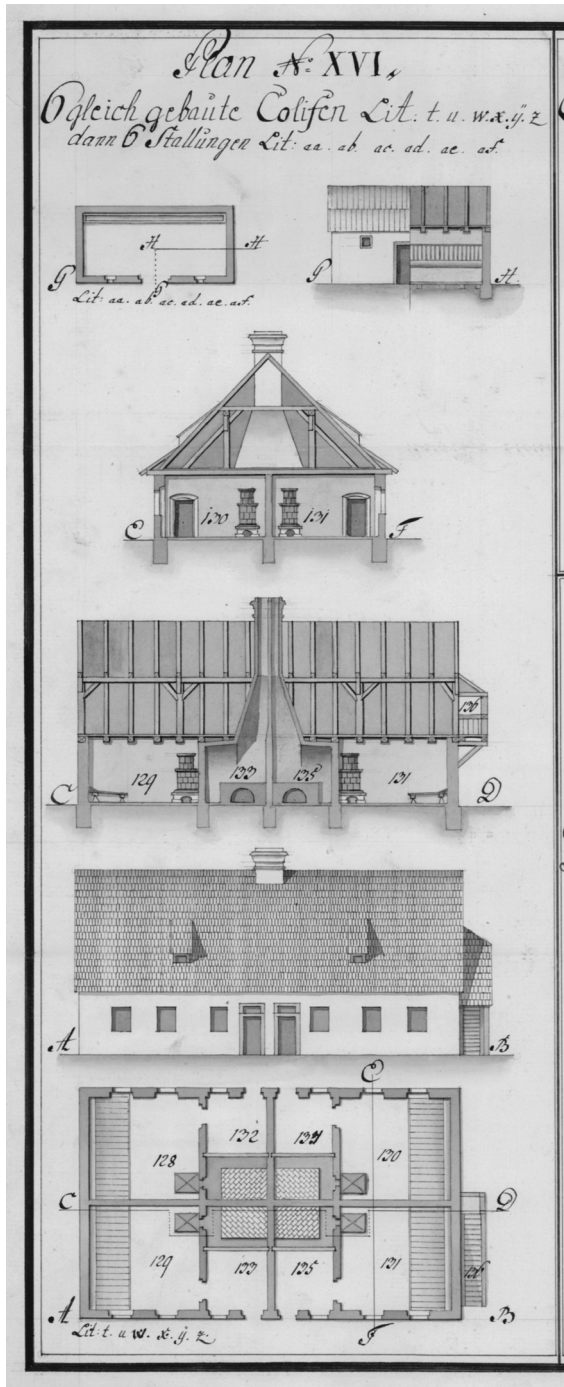
2. kép. A zimonyi vesztőzárállomás és környékének helyszínrajza, 1774
Jelzet: MNL OL, Tervtár, Delineationes aedilium (T 1) No. 107/1

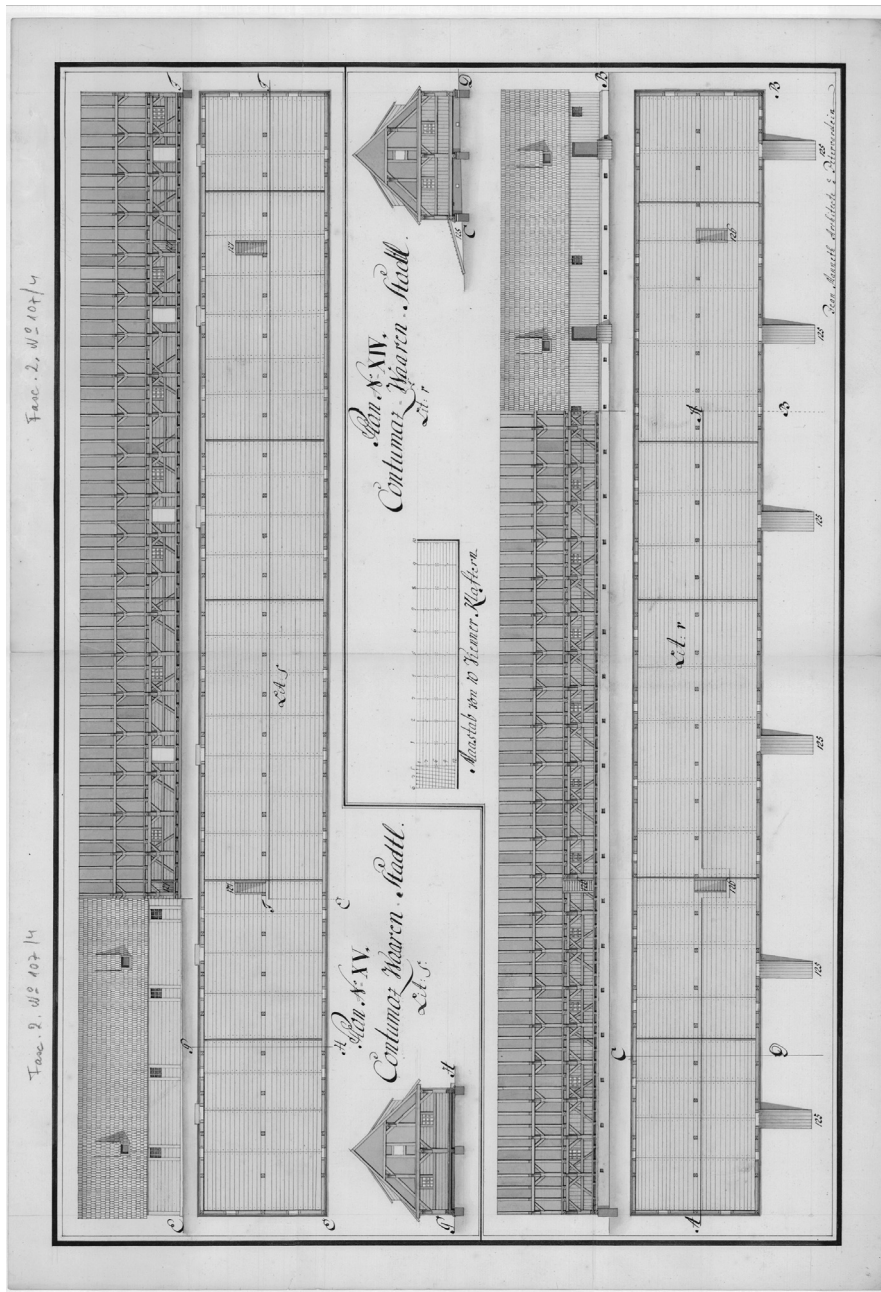
3. kép. A tervezett banovcei vesztégarállomás, 1762
Jelzet: MNL OL, Térképtár, Helytartótanácsi térképek (S 12), Div. XII. No. 29/4

4. kép. A Vereckére tervezett vestegzártelep helyszínrajza (részlet), 1771
MNL OL, Tervtár, Esterházy család cseszneki ága (T 31) No. 1

5. kép. A zimonyi vesztgárállomás kalyibáinak (Colifen) tervei, 1774
Jelzet: MNL OL, Tervtár, Delineationes aedilium (T 1) No. 107/5

6. kép. A zimomyi vesztégzárlomás raktárépületeinek tervrajzai, 1774
Jelzet: MNL OL, Tervtár, Delineationes aedilium (T 1) No. 10714

JÁRVÁNYOK ÉS JÁRVÁNYOK ELLENI VÉDEKEZÉS A MAGYAR FŐVÁROSBAN, 1701–1921*

Kosztolányi Dezső 1930 körül, Esti Kornél történetébe szöve emlékezett vissza a 20. századi Magyarország legveszedelmesebb járványának tartott, 1918 őszén tömegessé váló spanyolnátha idejére. Az emberek a háború végnapjaiban nemcsak a politikai bizonytalanság miatt böngésztek a napilapokat, hanem a titokzatos járványról, de leginkább annak sikeres leküzdéséről vártak híreket. Csalódnuk kellett: a sajtó ellentmondásos intézkedésekről, egymást hibáztató politikusokról és városatyákról, tömeges halálesetekről tudósított. A gyászjelentéseket szemlélve sokan érezhettek úgy, ahogyan azt Kosztolányi *Esti megtudja a halálhírt* című novellájában leírta. „Keze a reggeli újságok után nyúlt. Gyorsan föllapozta őket. Winterné nevét kereste a halottak lajstromában, de még nem volt benne. Egyébként csupa gyászjelentés meredt rá, fekete kereszttekkel, mint holmi fejfaerdő egy temetőben. 178 új haláleset – hirdették a cikkek, szinte ujjongva –, tetőfokon a spanyoljárvány. – Nem spanyol – gondolta. – Dögvész, döghalál. A végítélet ez, a végítélet.”¹ A kortárs Krúdy Gyula *Beteg város* című novellájában hasonlóan apokaliptikusnak írta le a fővárosban kialakult viszonyokat: „És már alig van koporsó Pesten, az asztalosműhelyben reggeltől estig és estétől reggelig készülnek a házikók, a sírásók viszatértek a harctérről, és a pesti temetőkben találtak váratlan foglalkozást, búsan elhallgat a fénylő elméjű orvostudomány...”²

1918 napfényes, szép őszén a szokatlanul kellemes időjárást már csak kevesen tudták élvezni a fővárosban: a politikai bizonytalanság miatt aggódó, élelmezéslakhatási gondokkal küzdő, a legalapvetőbb szükségleti cikkekért a várost egész nap körbejáró tömegek, pályaudvarokon élő menekültek, lerongyolódott katonák és köhögő-tüsszögő betegek gyorsan elvették a többség kedvét a korzózástól. A korszerűség és a tudományos eredmények bővületében élő, az előző század utolsó évtizedeiben különösen látványos fejlődést produkáló orvostudomány legyőzhetlenségében bízó tudósoknak, orvosoknak hamar be kellett ismerniük a tehetlenségüket, ami komoly presztízsvesztést jelentett számukra. „Az orvosok megrettenve sietnek a ragályban, didereg az ápolónő, és a patikus nem győzi a munkát.

* A tanulmány a K124142 azonosítószámú OTKA pályázat támogatásával készült.

¹ Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél megtudja a halálhírt*. <https://mek.oszk.hu/00700/00745/00745.htm#11> (Utolsó letöltés dátuma: 2020. október 20.)

² Krúdy Gyula: *Beteg város*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/magyar-tukor-publicisztikai-irasok-18941919-14642/1918-14E73/beteg-varos-14F4E/> (Utolsó letöltés dátuma: 2020. október 20.)

*Csüggedten roskad össze minden babona és tudomány, amit az emberiség az egészsége körül felépített*³ – írta Krúdy az ismeretlen járványról, ami ellen sem a tudomány, sem a népi babona nem használt. Melly József orvos így emlékezett vissza azokra az időkre: „*az 1918. évi influenzapandémiával szemben milyen szomorúan tanácstalanul állottunk, s alig találtunk eszközöket arra, hogy legalább a nagyközönség érthető idegességét csillapítsuk.*”⁴ Különösen félelmetes volt ez a tapasztalat az olyan nagyvárosok lakói számára, mint Budapest, ahol a település- és az iskolaegészségügy, legalábbis a belső kerületekben, néhány évtized alatt rendkívül látványos fejlődést produkált. Az ismeretlen kórokozó kiváltotta járvánnyal szemben azonban nem tudtak igazán eredményesen fellépni, így a hasonló esetekben bevált, évszázados mechanizmusokat követve cselekedtek. A legalább középiskolát végzetek diákként tanultak egészségtant, így a téma a szűk tudományos körnél jóval nagyobb közönséget érdekelt, a naponta újabb, részben egymásnak ellentmondó tudományos hírek elbizonytalanították a laikusokat, sokan már csak helyel-közzel követték a szakemberek vitáit, a megoldást máshonnan várták. Világszerte előtérbe került az állam és a helyi közigazgatás. Amire az orvostudomány nem talált választ, azt rendészeti úton próbálták megoldani. Sokan meglátták a politika számára a járványkezelésben és az ehhez kapcsolódó kommunikációban rejlő rendkívüli lehetőségeket.

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogyan próbálta megfékezni Pest-Buda, majd az egyesített főváros városvezetése három egymást követő évszázadban a legpusztítóbb, ismeretlen kórokozó által kiváltott járványokat.

Válságmenedzsment pestis idején: a vesztegár és a karantén

Nem véletlen, hogy a járványok történetében elsőként pandémiává, azaz világméretűvé terebélyesedő spanyolnátha pusztítása rögtön a pestist juttatta az emberek eszébe. Egy svájci orvos félreérthető boncolási jegyzőkönyve alapján szárnyra kelt a rémhír: a spanyolnátha nem más, mint tüdőpestis. Magyarországon a köztisztviselőben álló járványügyi szakembert, dr. Korányi Sándort kérték fel, nyugtassa meg az embereket, a spanyolnáthának nincs köze a pestishez.⁵ Miért féltek annyira az emberek a pestistől, mikor a 19. században feltűnt kolerajárványok utolsó hullámainak idejét (1872–1873, 1892–1893) sokan maguk is átélték, de felmenőiktől akár a kolera 1831-es első feltűnéséről ugyancsak hallhattak történeteket? Talán hallottak a fekete himlőről, amelynek egyik utolsó fellángolása éppen a fővárost érintette, évről évre féltették gyermekeiket a tavasszal és ősszel rendszerint visszatérő, akkor még akár halállal végződő diftériától, szamárköhögéstől vagy kanyaró-

³ Uo.

⁴ Melly József: A járványos betegségek viselkedése a székesfővárosban 1874-től 1927-ig. *Városi Szemle*, 1929. 15. sz. 1063.

⁵ *Fővárosi Közlöny*, 1918. október 15. 1991–1992.; Uo. 1918. október 18. 41.

tól.⁶ 1348-tól kezdve Európa lakosságának majdnem minden nemzedéke közel négyszáz éven keresztül maga is átélte a pestis borzalmát, vagy legalább hallott róla mások elbeszéléseiből. Az első hullám utólagos becslések alapján Európa lakosságának mintegy 30 százalékát vitte el, a népes városokban a halálozási arány 25–40 százalék körül mozoghatott, időnként ennél magasabb értékeket is elérhetett, mint például Marseille-ben, 1720–1722-ben 39–50 százalékot.⁷ A köztudatban a pestis testesítette meg a középkori típusú halandósági krízist, ami elől még az uralkodók sem mindig menekülhettek.

Mit is jelentett az igazi dögvész, mi volt erre az emberek reakciója? Erről egészen részletes magyarázatot kapunk Buda tanácsülési jegyzőkönyveiből. 1709 nyarának utolsó napjaiban, a tabáni rácok között regisztrálták az első fertőzötteket. 1710 tavaszán már több városrész teljes zárlat alá került, de a Vízivárosban és a Várban ugyancsak igyekeztek bezárkózni a házukba a polgárok, városlakók, csak idő kérdése volt, mikor kerül az egész város pestiszár alá. Az Isten büntetésének tekintett döghalál megfékezésére a középkor óta egyetlen hatásos módszert ismertek, az érintett terület minél körültekintőbb elzárását, a betegek elkülönítését. A fertőzött terület őrzésében és ellátásának megszervezésében fontos szerep jutott a katonaságnak. A helyiek a hosszú távú gazdasági következményekre gondolva igyekeztek titkolni a pestis felbukkanását, ezért az érintett település irányítását átmenetileg egy vegyes bizottság vette át, élén a katonaság képviselőjével. A Rákóczi-szabadságharc utolsó éveiben, jelentős részben a seregek vonulásának következtében, az egész országban gyorsan terjedt a pestis. A bécsi udvar ezért – a hazai járványok történetében először – központi irányelveket dolgozott ki. Ahová lehetett, járványorvosokat és orvosságot küldtek, határoztak az említett vegyes bizottságok (*Commissio Santitatis*) összetételéről és működésük rendjéről, előírták a fertőzöttek kötelező bejelentését. A betegek felkutatása, nyilvántartása hatalmas terhet rótt a helyi közigazgatásra: városrészenként, a népes Budán ezen belül lakónegyedenként (fertályonként) meg kellett szervezni a házakat naponta megvizsgáló civil őrséget, a beteghordókat, illetve az adminisztratív feladatok ellátására ugyancsak kellett fogadni biztosokat. A pestiskórházba vagy a veszteglőházba kerültek élelmiszerrel, tűzifával, illetve más alapvető szükségleti cikkekkel történő ellátásában segítséget nyújtottak a hatóságok. A saját otthonukban karanténba került lakosok ellátása azonban már teljes egészében a városvezetésre hárult. A járvány miatt

⁶ 1831-ben a hivatalos adatok szerint a budai oldalon 831 fő halálát okozta a kolera, az utólagos kutatások alapján a szám a valóságban jóval nagyobb lehetett. V. László Zsófia: Az 1831-es kole-rájárvány a Tabánban. Demográfiai vizsgálat a Tabáni Katolikus Plébánia anyakönyvei alapján. *Korall*, 2009. 37. sz. 99–100.; Az 1872–1873. évi kolera a fővárosban mintegy 3400 áldozatot szedett, 1871–1873-ban az utolsó himlőjárványok egyike éppen a fővárost érintette, 1372 ember halálát okozta. Sipos András: Közegészségügy és várospolitikai Budapesten, 1873–1914. *Statisztikai Szemle*, 1998. 11. sz. 941.

⁷ Őri Péter: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2005. 128.

a tanácsosoknak (akik hol az egyik tanácsos kapualjában, hol az utcán üléseztek) gondoskodniuk kellett az ideiglenesen felfogadott városi alkalmazottak fizetségének előteremtéséről, valamint munkájuk ellenőrzéséről. Utóbbira számtalan panasz érkezett, nem mindenki tudta megfelelően ellátni a feladatkörét, a társadalmi feszültségek és a betegségtől való félelem a rátermettek dolgát is megnehezítette. Hasonlóan problémás volt a város által felfogadott egészségügyi személyzet kérdése, nem nagyon válogathattak, kénytelenek voltak felfogadni azt, aki hajlandónak mutatkozott elvégezni a munkát. A háborús viszonyok közepette ezek az intézkedések nem bizonyultak elegendőnek, becslések szerint a lakosság 10-13 százaléka meghalt, ez számszerűsítve 300 000 – 410 000 főt jelenthetett (a spanyolnáthában elhunytak bizonyára erősen alulbecsült számát mintegy 53 000 főre tették).⁸

A központi intézkedések ellenére az 1709-1710-ben történtek nem sokban különböztek az 1692-1693-as járványtól, a családtagjaik karjából kiragadott és a pestiskórházban elhunyt szeretteiket gyászoló, a zárlat miatt éhező, fázó lakosok körében gyorsan kialakult egyfajta világvége-hangulat. Az emberek mozgásának korlátozása, házaik naponkénti átkutatása betegek után, a szigorú előírások és az ellátási nehézségek a járvány fenyegetésével karöltve gyakran szokatlan, erőszakos reakciókat váltottak ki a lakosságból. Az engedetlenség és a félelem lassan a város majdnem minden lakosát érintette. A város vezetése sem mutatott jó példát: a polgármester beteg mostohaleányát rejtegette, a tanácsosok érdekcsoportokra szakadtak, aki tehetett, környékbeli birtokára, házába menekült. Mindenki igyekezett biztonságba helyezni legértékesebb holmijait: a polgár a határban elásta a pénzét, a rác a fertőzött, lefoglalásra ítélt ruhaneműit menekítette a szőlőkbe vagy a Gellért-hegy sziklaüregeibe rejtegette. A szegény rácok a pestisorvos embereit ugyanúgy kövekkel dobálták és szidalmazták, ahogyan nem sokkal később tették azt a járványbiztosnak kinevezett városi tanácsosokkal a horvátvárosi lakosok, amikor fertőzött városrészüket a katonaság közreműködésével megpróbálták elzárni a Vízivárostól. A zárlat alá vett Tabán lakosai éjszakánként titkon vízre szálltak és a ráckevei – ugyancsak pestisfertőzött – rácokkal üzleteltek, legtöbbször bort, pálinkát vittek feketén eladni. Akadtak olyan éhező rácok is, akik alkalmanként Törökbálintra szöktek ki koldulni. Megint mások csak a közeli szőlőkbe mentek éjszaka, ahol a járvány elől kiköltözött társaikkal, illetve a környező falvakból ide érkezettekkel kereskedtek, esetleg a sötétség leple alatt ellopták tüzelőnek a szőlőkarókat. A tűzifa fogytával először a csónakok egy részét aprították fel, ezután következtek a bútorok; éjszakánként jobb esetben csak a száraz szőlővenyigét szedték össze, rosszabb esetben kivágták az élő tőkéket és a gyümölcsfákat.⁹

⁸ Géra Eleonóra Erzsébet: „Uram irgalmazz nekünk vagy elveszünk!” In: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1708–1710*. A regesztákat készítette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Géra Eleonóra, Budapest, 2016, 9–20.

⁹ Uo.

A magasabb társadalmi állásúak sem túrték könnyebben mozgásuk szabad korlátozását, és külön sértésnek vették, hogy a társadalmi rangsorban alattuk álló őrszemélyzeté a döntés joga.

A társadalmi rend felbomlása karantén idején akár lázadásig is fajulhatott, ahogyan 1739-ben történt a Tabánban. A családtagok nem engedték elvinni beteg hozzátartozóikat, mire katonák érkeztek a beteghordók segítségére, és kisebb dulakodás támadt. Asszonyok azt kezdték híresztelni, hogy a katonák el akarják pusztítani a tabáni polgárokat, mire félreverték a harangokat. Az odasereglett lakosság a katonákra támadt, a csetepaté végére sokan megsebesültek, a pestisorvost vérbe fagyva, a felismerhetetlenségig összevert fejjel találták meg.¹⁰

1709 és 1712 között Buda városának egyes részei vagy az egésze három alkalommal került hosszú hónapokra zárlat alá. A város vonzerejét jelentő gyógyfürdők ezekben az években a hozzájuk tartozó fogadókkal, kocsmákkal együtt jórészt zárva maradtak, a híres borvidék szőlőit alig művelte valaki, a távolsági kereskedelmi kapcsolatok megszakadtak, a zárlat alá kerültek ellátása és a védekezés költségei az állami segítség ellenére hatalmas összegeket emésztettek fel, amit a város csak kölcsönökből tudott fizetni. Míg a pestis által megkímélt Pest város tanácsa 1711-ben és 1712-ben soha nem látott vásári sokadalomról számolt be, addig a budai tanácsosok levélben könyörögtek más városok vezetőinek, hogy ne kerüljék el tovább Budát, jöjjenek piacozni, üzletelni, különben éhen vesznek. A jelenség nem egyedülálló: Európa más részein is előfordult, hogy a pestisfészkeknek tekintett városokat sokáig elkerülték, így azok korábbi gazdasági jelentőségüket elveszítették. Nem tudjuk, egy nagyobb pestist követő éhínség közvetlenül vagy közvetve hány ember életét követelte.

A pestissel való együttélés során, tapasztalati úton sok olyan megoldást találtak, amelyeket lényegében azóta alkalmazunk. A 17. századi Itáliában, majd Franciaországban kezdtek el a pestisorvosok védőöltözetet hordani. A hosszú köpeny, csizma, kesztyű, az arcot és a szemet takaró, hosszú csőrben végződő maszk védelme nem hasonlítható a mai felszerelésekéhez: viselőjét nem óvta meg teljesen a miazmás, betegséget terjesztő levegőtől, mégis fontos előrelépés volt. Hasonlóan veszélyesnek gondolták a pénzt: ecetes vízben áztatták, hevítették. Megfigyelték, hogy a füst ugyancsak elúzi a miazmákat, a leveleket, iratokat vagy a betegszobát igyekeztek jól átfüstölni.¹¹ A pestis a közösségekben megerősítette az összetartozás érzését, a beteg vagy a később megélhetési nehézségekkel küzdő rászoruló a helyben élő családtagjaira és a szomszédjaira, a származási közösségére vagy a gyülekezetére számíthatott. A városba érkező idegenekkel szemben azonban a helybéliek már nem voltak ilyen segítőkészek, leginkább attól féltek, hogy a jövevények pestisfertőzött helyről érkeztek. Nagyobb távolságra utazni, árut szállítani

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 248. 1740.

¹¹ Géra: i. m. 16–20.

csak előzetes engedéllyel lehetett, amelyben igazolták a hatóságok, hogy sem az áru, sem a szállítója nem pestises vidékről érkezett. Ennek – és az 1738-ban a törökellenes háború következtében Magyarországra érkező pestisnek – az emlékére tűnt fel a határon Jókai regényében, az *Aranyemberben* Tímár Mihály és Ali Csorbadzi hajóján az ellenőr: pestises beteget keresett. A 19. században egyébként inkább a kolera miatt figyelték az emberek mozgását. A dunai hajósok számára külön kikötőket jelöltek ki, ahol a vesztégzár alá helyezett hajók utasai a megfigyelési idejüket töltötték, illetve áruikat – ha nem a megsemmisítendő kategóriába tartoztak – meghatározott időre „pihentetni” kellett.

Új ellenség a 19. században: a kolera Pest-Budán

Az Európában 1831-ben először megjelenő kolera diagnosztizálása – a későbbi spanyolnáthához hasonlóan – a betegség ismeretlen volta miatt nehézségekbe ütközött, sok volt a bizonytalankodás, mivel lefolyása alapján több ismert kórképre hasonlított. A budai Tabán halotti anyakönyveiben a korábbi évekhez képest már 1831 júliusában jelentős többlet mutatkozott, feltűnően megnőtt a görcsökben, hasmenésben elhunytak száma, ami vélhetően már a kolerának tudható be, holott halálokként először augusztus 11-én jegyezték be. Az is elképzelhető, hogy féltek a következményektől, ezért az első eseteket megpróbálták titkolni, amíg lehetett. Mindenesetre a királyi biztost és a hatósági orvosokat már július 5-én kinevezték, elkezdődött az őrség toborzása, az első jelentés azonban csak a hónap végére készült el, annyira lekötötte a hatóságokat a szervezés. A járvány kezdeteként megadott augusztusi dátum pedig nyilvánvalóan nem valós, hanem következtetett időpont.

A kolera elleni védekezés – ahogyan a vérhas, a kiütéses tífusz vagy a hastífusz esetében – a pestis elleni protokollnak megfelelően zajlott, ezek társadalomra gyakorolt hatása (pl. koleralázadás Pesten) sem sokat változott. 1872-ben az orvostudomány a pestishez hasonlóan legfeljebb a miazma-tannal tudta magyarázni a kolera terjedését, részben ennek tulajdonítható, hogy a védekezésben a korábbi szokásnak megfelelően komoly szerep jutott a laikusoknak. A megalakuló vészbizottságokban az orvosok kisebbségbe kerültek a városrészek esküdtjei és más helybéli aktív társadalmi elemekkel szemben. A kolerát szigorú elkülönítéssel és a köztisztaság megszervezésével, vagyis elsősorban rendészeti úton igyekeztek megfékezni.¹² Az orvosok és a laikus városatyák közötti presztízsharcban a szakemberek maradtak alul, mivel utóbbiakat a közvélemény kevésbé hatékonynak vélte. Ezt a szembenállást jól tükrözi az egyik vízivárosi esküdt ítélete: *„ha a járvány megszüntetése körül valakinek érdeme van, úgy az érdem legkevésbé az orvo-*

¹² Sipos András: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In: *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Szerk. Gyáni Gábor. Budapest, 1998, 111–138.

soké, mintsem a vészbizottságoké és elsősorban a rendkívül buzgó helyettes polgármesteré, Petrovics Szilárdé.”¹³

A járvány elleni rendészeti alapú fellépésben nagy súlyt fektettek az egyéni védekezésre, illetve a fertőzött közvetlen környezetének, otthonának, használati tárgyainak fertőtlenítésére, akárcsak a pestis idején. A fertőtlenítést és annak költségeit egyébként változatlanul a beteg családjára terhelték. A háztartási szemét eltávolítása vagy az árnyékszékek emésztőinek tisztítása ugyancsak a lakosság feladata volt, a pestis óta ez sem változott, a város által kiküldött bizottságok benéztek mindenhová, ellenőriztek és bírságoltak. A gondos felügyelet a tágabb környezetre azonban már nem terjedt ki. Paradox módon Budapest esetében a közegészségügyi szempontból kiemelten kezelt ivóvíz-hálózat nem megvédte az embereket, hanem elősegítette a kolera terjedését. A kolera baktériumának felfedezése előtt már bizonyították, hogy ezt a betegséget az emberi ürülék és a szennyezett ivóvíz terjeszti. A gyorsan növekvő város vízigényét nem tudta kielégíteni az 1868/1869-ben létesített ideiglenes vízmű, ezért a hiányzó mennyiséget a Dunából emelték ki, majd szüntelenül engedték a hálózatba, nem tudván a víz fertőzöttségéről. Nem véletlen, hogy az 1886-ban bekövetkező kolera után döntött úgy a főváros, hogy saját bakteriológiai intézetet állít fel, amelynek legfőbb feladatául az ivóvíz ellenőrzését tűzték ki.

A 19. századi városok infrastruktúrájának fejlődésére tehát döntő hatást gyakoroltak a kolerajárványok és az ezeket követő társadalmi nyomás. Budapesten az 1872–1873. évi kolerát követően először arról határoztak, hogy a nagy bérházakat kötelező rákapcsolni az ivóvíz- és a szennyvízhálózatra is, már ahol ilyenek léteztek. A kolera veszélye elkerülhetetlenné tette a hálózat bővítése mellett a nagy teljesítményű káposztásmegyeri vízmű megépítését és a rendszeres víztisztítás bevezetését. A korszerű szennyvízhálózat további kiépítése 1891-ben elkezdődött, az anyagi okokra való hivatkozás miatti késedelmeskedésnek és a kezdeti tétovázásnak végül 1892-ben az újabb kolerahullám érkezése vetett véget. A kolerajárvány hosszú távú következményei közé sorolhatjuk a fertőtlenítő szolgálat megszervezését, 1882-től minden kerületben beállítottak hivatásos *desinfecteur*öket. 1892 tapasztalatai után a főváros gőzfertőtlenítő intézetet állított fel, két évvel később pedig megszervezték a köztisztasági hivatalt. A gyors, hathatós intézkedések érdekében Kőrösi József fővárosi statisztikai hivatali igazgató indítványozta, hogy az 1876. évi törvény alapján az orvosok kötelezően jelentsék be a fertőző betegségeket a tiszti főorvosi hivatalnak. Erre 1882-től került sor, a határozott hatósági fellépés eredményeként már az első évben a korábban megszokott érték felére csökkent a fővárosban a fertőző betegségekben elhunytak száma. Ugyancsak Kőrösi javaslatára kezdtek hozzá a potenciális járványgócnak tekintett pincelakások felszámolásához. Az 1876. évi XIV. törvénycikk – az angliai után Európában a második köz-

¹³ Idézi Horváth J. András: *A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a városegysítés éveiben.* Budapest, 2010, 351.

egészségügyi törvény –, az önállóvá váló település-egészségügy, a lakosság körében folytatott széleskörű felvilágosító munka jelentősen hozzájárultak a nagy járványok leküzdéséhez. A lakosok azért mégis az 1770-es években utoljára felbukkanó pestistől és a kolerától féltek a leginkább, 1898-ban ezért törvény született arról, hogy ezek megjelenése esetén a védekezés költségeit az állam vállalja.

A főváros egészségvédelmi-infrastrukturális befektetései eredményei hamar megmutatkoztak: 1886-ban 1321 fő hunyt el kolerában (a lakosság létszáma ekkor 443 658 fő volt), 1892-ben 899-en, a következő évben pedig 220-an haltak meg. Ezt követően a kolera lényegében eltűnt Budapestről, majd a háború első két évében jelent meg ismét, ráadásul ekkor (1914-ban 333 fő, 1915-ben 104 fő hunyt el) egyértelműen a behurcolt esetekhez kötődött.¹⁴ A víz–szennyvíz problémák megoldása látványosan visszaszorította a hastífuszt is, a szigorú oltási törvények hatása pedig a himlő eltűnésében mutatkozott meg. A tbc elleni harc a századforduló környékén kezdődött, de az első világháború előestéjén csak mérsékelt eredményről számolhattak be. A már említett dr. Melly József utólag, a spanyolnátha kedvezőtlen tapasztalatai alapján nagy hibának tartotta az eredményeket túlságosan hangsúlyozó kommunikációt és az ebből eredő „túlzott optimizmust”, mivel sokan ennek nyomán úgy vélték, hogy a járványok elleni harc Budapesten lényegében véget ért. *„Még olyan hangokat is hallunk, hogy a járványos betegségek ellen való védekezés ma már különleges köztevékenységet nem igényel, mert azzal a kultúra haladása egymagában teljes sikerrel száll szembe.”*¹⁵

„Eső után locsolás”, avagy hogyan védekezett 1918-ban a főváros

A spanyolnátha érkezése alapjaiban rengette meg a tudományba és a korszerűsödés ideájába vetett hitet. Az emberiség a középkori nagy pestisjárványok óta nem találkozott hasonlóan gyorsan terjedő és halálos kórral, így a háború zűrzavara, a sok nélkülözés és a politikai bizonytalanság mellett a tömeges megbetegedések könnyen pánikot válthattak ki a lakosságból. A helyzet súlyosságát tovább fokozta, hogy nem sikerült pontosan azonosítani a kórokozót, sem a fertőző mechanizmusát leírni. Ebben az időben (1933-ig) a vírusok létezéséről még nem tudtak, így a tudósok különböző, korábban ismert vagy ismeretlen baktériumtörzseket (például Pfeiffer baktérium) gyanítottak a háttérben. Sok beteg a szövődményként fellépő bakteriális fertőzésbe halt bele; a szövetek mikrobiológiai vizsgálatát követően legtöbbször a streptococcus baktérium jelenlétét mutatták ki, ezért sokáig ezt a kórokozót „gyanúsították”. A kórokozó körüli bizonytalanság és a biztos gyógymód hiányában egyetlen, több évszázad alatt kipróbált védekezési módszer maradt: a fertőzöttek minél szélesebb körű, szigorú hatósági intézkedésekkel foganatosított elkülönítése, a különböző csoportosulások megakadályozása. A tömeghisztériától

¹⁴ Sipos: *Közegészségügy...* 951–952.; Melly: i. m. 1067., 1078–1079.

¹⁵ Melly: i. m. 1080–1082., 1063.

tartó hatóságok világszerte óvakodtak attól, hogy a háborúból és a politikusokból kiábrándult lakosság elé tárják a spanyolnátha-halálozás valódi adatait, igyekeztek a számokat lehetőség szerint szépíteni. A hatóságok képviselői a már említett okok miatt nem merték az emberek szabad mozgását a végletekig korlátozni, a nagyvárosok és a modern tömegközlekedés korában ez amúgy is óriási erőfeszítéseket igényelt volna. Az újabb korlátozó intézkedések, még ha a lakosság érdekében történtek is, mindenütt ellenkezést váltottak ki, nem lehetett tudni, mi vezethet beláthatatlan politikai következményekhez. Ezek a jelenségek a vesztes országokban fokozottabban jelentkeztek.¹⁶

Budapesten az influenza „spanyol betegség” nevet viselő veszedelmes változata járványos formában bizonyíthatóan már 1918 nyarán megjelent, az első tüneteket az olasz hadszíntérről a Zita Kórházba szállított katonákon, foglyokon észlelték. Rövid idő alatt megfertőződött egy teljes pavilon csaknem összes betege, beleértve az orvosokat és az ápolószemélyzetet. Tömeges megbetegedések július közepétől fordultak elő, majd a betegség terjedése augusztus közepe táján alábbhagyott. Az átmeneti visszaesést a szakemberek később annak tulajdonították, hogy a tehetősebbek vidékre menekültek a betegség elől. Szeptember elején csak szórványos megbetegedésekről érkezett hír, a hó közepén azonban robbanásszerűen megszorodott a fertőzöttek száma. A világszerte ekkor jelentkező második hullám az emberiség 20 százalékát érintette, ráadásul az első hullámnál jóval több halálos kimenetelű esetet tapasztaltak.¹⁷

A fővárosba szeptember 24-re összehívott orvosi értekezlet szakemberei nem tagadták a járvány létét, de a sajtó részére kiadott közleményükben igyekeztek megnyugtanni a lakosságot, hangsúlyozták a betegség szabályos és enyhe lefolyását. A néhány iskola bezárását pedig a fokozott óvintézkedések közé sorolták. *„Sajnos a közönség körében a spanyol betegségről téves nézetek alakultak ki, mert általában az a hajlam, hogy haláleseteket, amelyeket pl. tüdőgyulladás okozott, a spanyolnátha rovására írnak, holott a két betegségnek egymáshoz semmi köze, legfeljebb annyi, hogy mindkettő magas lázzal kezdődik.”*¹⁸ A spanyolnátha 1918. szeptember 30-án már olyan méreteket öltött Budapesten, hogy a Főváros Közegészségügyi Bizottsága kénytelen volt összeülni. A tanácskozás hírért az országos védekezést irányító szakember, Frank Ödön minisztériumi tanácsos, a Belügyminisztérium Közegészségügyi Osztályának vezetője a lapoknak adott interjújában igen cinikus

¹⁶ *Fővárosi Közlöny*, 1918. november 8. 2130.; Uo. 1918. október 4. 1885.; Jeffery K. Taubenberger – Ann H. Reid – Thomas G. Fanning: Das Killervirus der Spanischen Grippe. *Spektrum der Wissenschaft*, 2005. Nr. 4. 52–60.; Niall P. A. S. Johnson – Juergen D. Mueller: Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920 „Spanish” Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine*, 2002. Number 1. (Spring) 105–115.; Harald Salfellner: *Die Spanische Grippe: Eine Geschichte der Pandemie von 1918*. Prag, 2020, 10–18.; Szállási Árpád: Az 1918-1919. évi influenza-(spanyol)járvány tükröződése az Orvosi Hetilapban. *Orvosi Hetilap*, 2012. 1551–1553.

¹⁷ *Fővárosi Közlöny*, 1918. november 8. 2126.; Uo. 1918. december 20. 2321., 2323.

¹⁸ Orvosi értekezlet a spanyolnátha ügyében. 8 *Órai Újság*, 1918. szeptember 24. 5.

szavakkal fogadta. „Hogy »védekezik« a főváros a spanyolnátha ellen? Tanácsokat kap holnap a közönség – Eső után locsolás – Bárczy főpolgármester kötelességmúlasztása.”¹⁹ A lapok a városatyák szemére vetették, hogy nem törődnek a veszélyhelyzettel. Erről bizonyára nem volt szó, inkább annak terhére írható a habozás, hogy nem tudták, igazán mivel állnak szemben. A kutatások alapján azt feltételezték, hogy a fertőzés a levegőben terjed, ezért – jobb híján, a kolera idején alkalmazott eljárásnak megfelelően – elrendelték az utak locsolását.²⁰ A tanácskozáson megjelent szakemberek egy része ekkor még bizakodott, hogy a járvány hamar lecseng magától, vagy az orvostudomány gyorsan megoldást talál, Dr. Szabó Sándor tisztí főorvos pedig még azt is vitatta, hogy igazi járványról beszélhetnek. Tekintve, hogy információi alapján az első időkben a halálozási arány az 1889/1890-es influenzáénál jóval alacsonyabbnak tűnt, elegendőnek vélte 200 ágy elkülönítését az influenzabetegek számára a Szent László Kórházban. A megjelent orvosok idősebb generációja azonban, akik már praktizáltak az 1889/1890-es influenza idején, súlyosnak ítélték a helyzetet. Figyelmeztették kollégáikat a megelőzés fontosságára, a rendelkezésre álló adatok hiányosságára, valamint a fertőzés gyors elharapózásának veszélyeire. A bizottsági tagok – akár elismerték a járvány tényét, akár nem – tartották a járvány hivatalos kimondásával járó, a közegészségügyi törvényben előírt rendelkezések bevezetésének következményeitől, különösen annak anyagi vonzataitól.

A vitát dr. Wenhardt Jánosnak, a közkórházak központi igazgatójának és dr. Gerlóczy Zsigmondnak, a Szent László Kórház igazgatójának beszámolója döntötte el, akik a kórházi tapasztalatokat összegezve nem félték kimondani: súlyos, a korábbi influenzáktól bizonyos tekintetben különböző megbetegedésről van szó. Az előző járványokkal ellentétben ugyanis ez nem keletről, hanem nyugatról érkezett az országba, s nem a megszokott tavaszi–őszai időszakban, hanem már nyáron. Külön hangsúlyozták, hogy a nyár folyamán feltűnően megnőtt a halálos kimenetelű tüdőgyulladások, mellhártyagyulladások száma; az előbbieket háttérben először a kiütéses tífuszt sejtették, de a vizsgálatok ezt nem igazolták. Figyelmeztették kollégáikat, hogy az influenza egy egészen új változatával állnak szemben, ami éppen ezért teljesen kiszámíthatatlan. Állításukat a frontvonalak mögötti katonakórházak orvosainak tapasztalataival támasztották alá, akik ijesztően magas mortalitásról számoltak be: a kórházi ápolásra szorulókat 80 százalékát veszítették el.²¹

A kórházigazgatók érveinek meghallgatása után a megjelentek végül mégis kimondták a járvány tényét, amelyről a polgármester még aznap, 1918. szeptember 30-án rendeletet bocsátott ki. Első lépésként bezáratta az oktatási intézményeket – az egyetemeket és az ellátást nyújtó tanoncotthonok kivételével –, megtiltotta a látogatást a kórházakban, továbbá előírta a fertőzöttek szigorú elkülönítését. Az utóbbi

¹⁹ 8 Órai Újság, 1918. szeptember 29. 4.

²⁰ Horváth J.: i. m. 352.

²¹ Fővárosi Közlöny, 1918. október 4. 1866–1869.

intézkedés véget vetett annak a már a sajtóban is sokat emlegetett gyakorlatnak, hogy a tömegével a kórházakba szállított influenzásokat helyhiányra hivatkozva a tífuszosok, szamárköhögésben és más ragályos betegségekben szenvedők közé fektették.²² A sajtó, köztük a 8 Órai Újság is, a főpolgármester felelősségét hangoztatta: „A baj országos jellegű, s épp ezért, úgy látszik, a főváros vezetősége a kormányra hárítja a cselekvés feladatát. De ha már itt tartunk, meg kell kérdezni, hogy hol van ilyen veszedelem idején a főpolgármester Bárczy István? Ő a végrehajtó hatalom képviselője, neki lett volna multhatatlan kötelessége örködni afölött, hogy a fővárosi közönség érdekében megteszik-e kellő időben az óvó intézkedéseket. A kórházak felügyeleti joga is az övé, de Bárczy István ilyenkor nincs sehol sem. Persze, a spanyolnáthára nem lehet pohárköszöntőt mondani, sem ünnepélyesen, díszmagyarban fogadni.”²³

Késleltette a járvány elleni védekezést, hogy bejelentési kötelezettség hiányában nem rendelkeztek biztos adatokkal a megbetegedettek számáról, életkoráról, társadalmi hovatartozásáról. A főpolgármester 1918. október 6-án bocsátott ki rendeletet az influenza-fertőzöttek kötelező bejelentéséről, amit visszamenőleg október 1-től írt elő. E naptól kezdve információt kért a kórházak és gyógyintézetek igazgatóitól, az orvosoktól, a közlekedési vállalatok igazgatóságaitól, az oktatási intézmények és a gyárak, üzemek, szállodák vezetőitől arról, hogy hány megbetegedés fordult elő, ezek közül mennyi volt a tüdőgyulladások, és mennyi a halálozások száma. A súlyos helyzetre tekintettel az érintettek három napot kaptak a kért adatok benyújtására. A bejelentést elmulasztók számára 600 korona pénzbüntetést vagy 30 napi elzárást helyeztek kilátásba. A beérkezett jelentések alapján az 1918. október 1–9. közötti periódusban az előző évihez képest tízszeresére nőtt a tüdőgyulladásban elhunytak száma.²⁴

A Közegészségügyi Bizottság a határidő letelte után, október 9-én ült össze a helyzet elemzésére. Az ülésen megjelent tisztviselők javaslatára egyszerűsítették a betegek bejelentésének procedúráját, mivel az orvosok a megnövekedett beteglétszám mellett nem tudtak eleget tenni az adminisztrációs kötelezettségeiknek. A statisztikák alapján megállapították, hogy a fertőző betegség az egész fővárost érintette, a megbetegedések száma egyenletesen oszlott meg az egyes városrészek között. A jelentett betegek mintegy 90 százaléka a 14–35 éves korosztályból került ki, feltűnően sok volt közöttük a társadalom középrétegébe tartozó személy, továbbá a nők száma jóval meghaladta a férfiakét (3:1-hez arányban).²⁵ Az adminisztrációs

²² 130.996/1918-X. sz. polgármesteri rendelet (1918. szeptember 30.). *Fővárosi Közlöny*, 1918. október 4. 1884–1885.

²³ 8 Órai Újság, 1918. szeptember 29. 4.

²⁴ A 133.520/1918-X. sz. polgármesteri rendelet szövegét közzétették: *Fővárosi Közlöny*, 1918. október 15. 1999–2000.

²⁵ Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a legnagyobb tömegek az élelmiszerjegyeket osztó bizottságok helyiségei előtt verődtek össze.

munkát éjjel végezték, a bizottsági tagok többsége pedig a társadalom középrétegéhez tartozó nő volt, de sokan álltak közülük kora reggeltől estig a hosszú sorokban. Más úrinők a különböző jótékony nőegyletek képviselőiként a zsúfolt pályaudvarokon fogadták a hadszíntérről hazatérő katonákat. Már a kortársak is úgy vélték, hogy a háborús gazdasági válság a társadalom középrétegét jobban megviselte, mint a szegényeket, mivel ők nem szoktak hozzá a nélkülözéshez. A közölt adatok, arányok azonban csupán durva becslések, mivel a betegek egy részét – feltételezhetően a szegények tartoztak ebbe a csoportba – soha nem látta orvos. Egyes leírások arról számoltak be, hogy a bejelentettnél öt-hatszor magasabb volt a fertőzöttek valós száma, de az óvatosabb becslések szerint is csupán a betegek negyedéhez jutott el orvos.

A polgármester a járvány kihirdetését követően elsőként a napilapok hasábjain és kiragasztott hirdetésekkel tájékoztatta a lakosságot a betegség tüneteiről és a szükséges teendőkről.²⁶ Az orvosok, gyógyszerészek nagy része még katonai szolgálatát teljesítette, de nem állt rendelkezésre elég gyógyszer, illetve az orvosok és a betegek szállítására alkalmas jármű sem. A polgármester az illetékes minisztériumtól a mozik és mulatóhelyek, egyetemek bezárását kérte, azonban mindössze e létesítmények nyitvatartásának korlátozását sikerült elérnie. A mozik üzemeltetői a korlátozás miatti veszteségek elkerülése érdekében inkább önként bezártak október 13-ig. A kávéházak bezáratásának ötletét végül a bizottságok elvetették, mivel fontos szerepet játszottak a közétkeztetésben. A megelőzés érdekében alaposabb takarítást írtak elő, a férőhelyek számát egyharmaddal csökkentették, s kora délután néhány órára szellőztetés és rendkívüli takarítás céljából átmenetileg bezártak.²⁷

A kijelölt budapesti járványkórházak gyorsan megteltek, ezért a város vezetése a katonai hatóságokhoz fordult újabb ágyak, teljes pavilonok átengedéséért a Zita Kórházban. Október 9-ig 1107 ágyat különített el a főváros az influenzabetegek kezelésére, melynek következtében mindössze 137, vagyis alig egy napra elegendő férőhely maradt szabadon, az sem sokáig. A zsúfoltságra példa a 400 ágyas Szent Gellért kórház, ahol ekkor naponta 700-nál is több beteget ápoltak. Nem csak a szükséges járművek hiánya – mintegy napi 180–200 beteget kellett volna 13 mentővel elszállítani –, hanem a betegszállítás nehézkes gyakorlata is akadályozta a leg súlyosabb betegek mielőbbi kórházba juttatását.²⁸

²⁶ Bódy polgármester a belügyminiszter 127.530/1918. számú körrendeletével azonos tartalmú rendeletet adott ki a járvány elleni védekezésről.

²⁷ A mozik és mulatóhelyek fokozottabb tisztántartásáról és szellőztetéséről szolt a belügyminiszter 129.986/1918. B. M. számú rendelete.

²⁸ *Fővárosi Közlöny*, 1918. október 15. 1988–2000.; Katus Mária: Magyarország közegészségügyi helyzete és a polgári demokratikus forradalom 1918–1919. *Orvostörténeti Közlemények*, 1969. 32.; Kótyuk Erzsébet: A hátszág egészségügyi csatái (1914. június 28. – 1918. november 3.). *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője (Acta Musei Militaris in Hungaria)*, 2011. 113–126.

Járványkezelés és politikai érdek

A Fővárosi Közgyűlés 1918. október 18-án, miután hosszú ideig felállva éljenezte Bódy Tivadar polgármester határozati javaslatát Magyarország önállóságának és teljes függetlenségének megőrzéséről, az ország demokratikus átalakításáról, illetve az általános, egyenlő és titkos választójog érvényesüléséről, az „Éljen a független Magyarország!” felkiáltást követően rátért a következő sürgős napirendi pontra: a gyorsan terjedő spanyolnátha leküzdésének aktuális kérdéseire. A járvány megfékezésére bevezetett korábbi intézkedések – amelyek a rendelkezésre álló eszközök hiányában meglehetősen elégtelennek bizonyultak – eddig nem hoztak valódi eredményt, mert „különböző érdekköröknél a hatóságok által kezdeményezett erősebb rendszabályok ellen oly ellenállás mutatkozott, hogy a helyes ötletek kivitelre nem kerültek”.²⁹ Az orvoshiány leküzdésére a város ismét mintegy száz orvos katonai szolgálat alóli felmentését szerette volna elérni, illetve a betegek szállítására alkalmas járműveket kért. Javasolta az összes színház, mulató és mozi bezárását két hétre, a kávéházi záróra leszállítását este kilenc órára, a nők és gyermekek kitiltását a kávéházakból.³⁰

A Közegészségügyi Bizottság az 1876. évi XIV. törvénycikk 157. paragrafusára alapján végre járványbizottsággá alakult, miután kiderült, hogy október első két és fél hetében közel tizenkétezer fertőzöttet jelentettek be és közülük hétszázán haltak meg. A járványbizottsággá alakulást megelőző napon 1190 új beteget regisztráltak Budapesten és 67 fő halt meg.³¹ A tisztí főorvos ezzel szemben a betegek tényleges számát már százezer főre becsülte. Bókay János gyermekorvos saját tapasztalatai alapján pedig százötvenezre tette a fertőzöttek számát. Nem bizonyult hiábavalónak a hatóságok óvatossága, mivel a járvány hivatalos bejelentését követően valóban kisebb pánik tört ki. A lakosság megrohmozta a patikákat és napok alatt felvásárolta a kór kezelésére használatos szereket, elsősorban a lázcsillapítókat, így bizonyos gyógyszerek – sőt, a legolcsóbb láz elleni szer, a jég is ebbe a csoportba tartozott – hiánycikké váltak. A borogatás és a hűtőfürdő sem volt mindig kivitelezhető, mivel rossz állapotuk miatt éjszakára elzárták a vízvezetékeket. Hamarosan a kámfor és a fertőtlenítésre használt lizoform is felkerült a hiánylistára, és mivel háborús szappant sem nagyon lehetett kapni, a hatóságok meleg vizes kézmosást javasoltak. A miniszterelnök a helyzet komolyságára tekintettel felhatalmazta a polgármestert, hogy saját hatáskörében dönthessen a járvány visszaszorításához szükséges intézkedésekről.³² A polgármester kérte a belügyminisztertől a többletkiadások megtérítését az államkincstárból, mivel a járványintézkedések

²⁹ *Fővárosi Közlöny*, 1918. október 18. 2007.

³⁰ Uo. 2008.

³¹ Uo. 1918. október 25. 2062., 2071.; A spanyolbetegség. *Délmagyarország*, 1918. október 19. 5.

³² Hozzászólások Buday Kálmán „Az influenza kórbonczta és bacteriológiája” és Bence Gyula „Az influenza klinikája” előadásaihoz. *Orvosi Hetilap*, 1918. november 9. 626.

messze túlmutattak a törvényben megfogalmazott pestis és a kolera elleni védekezés esetén előírtaknál.³³

Október közepén a katonaság a Zita Kórházat az influenzabetegek kezelésére engedte át, ahol összesen 2000 beteg elhelyezésére nyílt lehetőség. Az ápoló- és gyógyszerhiányon túl nehézségekbe ütközött a kórházi betegek élelmiszerellátása is. A katonai szolgálat alól felmentett szakemberekkel kiegészülve sem jutottak el az orvosok minden beteghez. A III. kerületben például 60 000 lakosra mindössze egyetlen hatósági orvos jutott, így még az is szóba került, hogy szigorló medikusokat, sőt a harmadéves orvostanhallgatókat állítsanak be. Az orvosok alacsony létszáma megakadályozta azt, hogy kerületenként egy-egy gépkocsival felszerelt ügyeletet létesítsenek, elsősorban a szegény betegek ellátására.³⁴

Miután egyre több orvos és ápoló hunyt el influenzában, felvetődött, hogy követni kellene a párizsi és a koppenhágai példát, és a betegek körül tevékenykedőket impregnált álarc viselésére kötelezhetnék. A bakteriológiai vizsgálatok nem hoztak használható eredményt, az orvosok egyedül abban bíztak, hogy ha megérkezik a hidegebb időjárás, a járvány terjedése magától is alább hagy. Mivel nem azonosították a kórokozót, ezért nem vált általánossá az influenzabetegek utáni fertőtlenítés, és a karantén idejét sem tudták pontosan meghatározni. Feltételezték, hogy a betegséget a fertőzött érintése is terjesztheti, különösen fertőzőnek vélték a nyilvános telefonkészülékeket. Először azt javasolták, hogy a telefonálók töröljék át használat előtt a telefonkagylót egy odakészített fertőtlenítő ronggyal. A sok bizonytalanság és a szűkös fertőtlenítőkészlet miatt végül minden beszélgetés előtt selyempapírral borították be a telefonkagylót. A selyempapírról a telefonkészülék üzemeltetője gondoskodott.³⁵

A tömegek összeverődésének megakadályozására különféle ötletek merültek fel, így például a nagymisék tartásának felfüggesztése. Az egymást érő temetések – az elhunytak nagy száma és a pénzromlás arra készítette a vállalkozókat, hogy a temetési költségeket hirtelen többszörösére emeljék – gyors és tömegmentes lebonyolítása érdekében a városvezetés néhány főben korlátozta a halottat búcsúztatók számát. Az elhunytakat éjszaka is temették, sőt, a város vezetése kénytelen volt előírni, hogy délelőttönként csak a kórházakban és szegényházakban elhaltakat lehetett nyugalomra helyezni.³⁶

Az október végén lezajlott fővárosi események jelentős mértékben akadályozták a járvány elfojtására irányuló intézkedések végrehajtását és a betegek ellátását. A várost közel egy hétig járó tünetök a még mozgósítható teljes rendőri állományt

³³ *Fővárosi Közlöny*, 1918. november 1. 2093. Az 1898. évi III. tc. 9. paragrafusának értelmében a kolera- és a pestisjárvány költségeit az állam teljes egészében vállalta. Békésy Géza: *Hatósági eljárás hevenyfertőző betegségek s egyéb közveszélyes bántalmak korlátozása körül*. Budapest, 1899.

³⁴ *Fővárosi Közlöny*, 1918. október 25. 2067., 2069.

³⁵ *Fővárosi Közlöny*, 1918. november 1. 2096., 2099.

³⁶ Uo. 1918. október 25. 2069.; Uo. 1918. november 1. 2097.

lefoglalták, így a betegség elleni védekezésben nem számolhattak velük. Nehézségekbe ütközött a betegek kórházba szállítása, s különösen a távolabbi gyógyintézmények élelmiszerellátása. A feszültségek csökkentése érdekében az új miniszterelnök, Károlyi Mihály gróf 1918. október 31-én hatályon kívül helyezte a színházak, kabarék, mozik, orfeumok zárva tartásáról, továbbá a vendéglők és kávéházak zárójának előrehozataláról kiadott fővárosi rendelkezést. Döntését a politikai és társadalmi változásokkal, valamint a járvány alábbhagyásával indokolta. A rendelet célja mindenekelőtt a tömeg „elvezetése és szórakoztatása”, valamint a lakosság megnyugtatása volt.³⁷ A csódtól tartó vállalkozók, üzemeltetők, valamint a hírekre, olcsó ételre vagy a sötét napokban szórakozásra vágyó fővárosi közönség egyaránt hangosan követelték vissza kedvenc szórakozóhelyeiket.³⁸ A szakemberek hiába állították, hogy a megbetegedések csökkenése elsősorban az átmeneti zűrzavarral és azzal magyarázható, hogy az orvosok nem mindig jutottak el valamennyi beteghez, az új kormány engedékenységevel igyekezett a lakosok rokonszenvét megnyerni.

A látszólagos csökkenést, pontosabban stagnálást követően beigazolódott a járványtani szakemberek féelme, a fertőzöttek száma ugyanis ismét rohamos növekedésnek indult. Októberben 21 499 fertőzöttet jelentettek be a kezelőorvosok, novemberben pedig 9149 főt. A betegek száma szemmel láthatóan csökkent, a halálzási arány ezzel szemben az előző havi 8-ról 9 százalékra emelkedett, december elején pedig elérte a 10 százalékot.³⁹ A járvány újabb fellángolása miatt a közvélemény ismételten a Monarchia összeomlása után nagy tömegben hazafelé özönlő katonákat hibáztatta, akik a spanyolnátha mellett egyéb fertőző betegségeket (tbc-t, vérhast, tífuszt) hoztak magukkal. Állítólag egyedül a belgrádi katonai kórházból 950 influenzás katonát szállítottak a fővárosba. A katonaság nem tudott önerőből gondoskodni halottai eltemetéséről, november végén közel 300 elhunyt holttest várt temetésre a katonai kórházakban. Ekkor a fővárosi hatóságokhoz fordultak segítségért.⁴⁰

³⁷ Uo. 1918. november 8. 2133. A járványbizottság ülésén elnöklő polgármester a tiltakozó szakembereknek a következőket válaszolta: „[...] *e korlátozás megszüntetése nem a járvány szempontjából történt, hanem egy hatalmas nagy társadalmi átalakulás első napjaiban kellett valamit csinálni, elvezetni a tömegeket.*” Uo. 2136.

³⁸ A polgármester talán valóban elhitte vagy el akarta hinni, hogy a járvány lecsengőben van, mivel 1918. november 5-én erre hivatkozva köszönőlevelet írt a cs. és kir. hadügyminiszternek. Dr. Kiss Gábor: *Spanyolnáthajárvány a Monarchiában 1918 őszén a katonai források tükrében. Orvosi Hetilap*, 2006. 18. sz. 851.

³⁹ Az adatok kizárólag a civil lakosságra értendők. *Fővárosi Közlöny*, 1918. december 13. 2288.

⁴⁰ A hazatérő katonáknak jelentkezniük kellett orvosi vizsgálatra a lakóhelyük szerint illetékes hatósági orvosnál, azonban a járvány okozta túlterheltség és a leszereltek érdektelensége miatt a rendelkezés csak részben valósult meg. Uo. 1918. november 15. 2171., 1918. november 22. 2194., 1918. december 6. 2253.

A baj legnagyobb terjesztője: a tömegközlekedés

A járvány elleni óvintézkedések közül a lakosság legnagyobb felháborodását talán az a rendszabály váltotta ki, amellyel a tömegközlekedési eszközök túlszűfoltóságát kívánták megszüntetni. A főváros környéki vonatforgalom és a városi közlekedési eszközök utazóközösségének létszáma az élelmiszerek és más szükségleti cikkek beszerzési nehézségei miatt látványosan megnövekedett. Szóba került ugyan a vonatforgalom radikális korlátozása, de ezt a lehetőséget az adott körülmények mellett hamar elvetették, helyette a pályaudvarok alaposabb tisztántartását rendelték el. Ez csaknem lehetetlen feladatnak bizonyult, mivel a legnagyobb tömegek a fővárosi pályaudvarokon verődtek össze, ide futottak be a katonavonatok és a menekülőket szállító szerelvények. A munkaerő-piac funkcióját is betöltő pályaudvarok szinte soha nem ürültek ki, egyesek tartós otllakásra rendezkedtek be. A tömeg mérséklése érdekében a főváros elrendelte, hogy állandóan tartson nyitva az összes jegypénztár, de a vasúti jegyeladók tömeges megbetegedése miatt a rendelkezést nem lehet végrehajtani. Átmenetileg bezáratták a pályaudvarok környékén működő elárúsítóhelyeket, s hosszabb időre megtiltották a pályaudvarok területén folytatott árusítást. A Monarchia összeomlása után a pályaudvarok zsúfoltsága tovább fokozódott, egyes szakértők szerint a Keleti pályaudvaron három nap alatt közel másfél millió ember fordult meg.⁴¹ A sajtó alapján a kortársak számára gyorsan egyértelművé vált, hogy Magyarországon, ahogyan Európa más országaiban is, a vonatközlekedés fontos szerepet játszott a járvány gyors terjedésében. A spanyolnátha a fővároshoz képest néhány hét eltolódással érte el a nagyobb vidéki városokat, jellemzően először a vasúti csomópontokat, majd innen terjedt megállíthatatlanul a kisebb települések felé. 1918 októberének első három hetében a *Délmagyarország* olvasói még csak hírből, leginkább a sajtó útján értesültek a fővárosi járványról, a naponta ezret meghaladó számú fertőzöttről és a betegség miatt elhunytak számáról, ami átlagosan napi hetven fő körül mozgott. Szegeden összesen négy ismert spanyolnáthás halotról tudtak, amikor elővigyázatosságból elrendelték a közlekedési eszközök fertőtlenítését. Az alföldi városban október utolsó hetében kezdett el emelkedni a fertőzöttek száma, a napi új eseteké gyorsan meghaladta a százat, majd a külterületek felé terjedve a kétszázat is. A távolsági közlekedés korlátozására adott európai reakciók hatására nem merték átmenetileg sem szüneteltetni a vasúti forgalmat, a beteg vasutasok nagy száma miatt mégis rákényszerültek egyes járatok ritkítására. Takarításra, fertőtlenítésre sem volt elegendő személyzet, ami tovább növelte az utazással járó veszélyeket. Az utazást tervezőket legfeljebb a sajtóban keringő, a vasúti fülkékben egész nap utazó fertőzöttek holttesteiről szóló hírek tarthatták távol, hivatalos intézkedéseket a politikai következményektől tartva soha nem vezettek be.⁴²

⁴¹ Uo. 1918. október 25. 2064.; Uo. 1918. november 8. 2136.; Uo. 1918. december 6. 2253.

⁴² Mokánszki János: Az 1918–1919. évi influenza-(spanyolnátha-)járvány Debrecenben. *Új Nézőpont*, 2018. 2. sz. 27.; Katus: i. m. 32.; Bezárják a szegedi iskolákat is a spanyolnátha miatt.

Dr. Szabó Sándor tiszti főorvos szerint a fővárosi villamosok voltak a „baj legnagyobb terjesztői”,⁴³ ezek már-már a járvány elleni küzdelem jelképévé váltak. „Ha valamiképpen védekezni akarnak, akkor a legnagyobb baj, a személyes érintkezés ellen kell védekezni, amely a fertőzést okozza, és ott kell megfogni a bajt, ahol a legnagyobb, tudniillik a villamosoknál” – mondta a Közigazgatási Bizottság egyik tagja.⁴⁴ Már a kezdetektől rendelkeztek ugyan a vasúti kocsikhoz hasonlóan a villamoskocsik fokozottabb takarításáról és fertőtlenítéséről, de a fertőtlenítőszer csak korlátozott mennyiségben állt rendelkezésre, így többnyire megelégedtek a szemét és a por eltávolításával. Szeptember végén a rendőrség bevezette, hogy a járművekre csak hátul lehetett felszállni, elől pedig leszállni. Az intézkedés végrehajtására rendőröket rendeltek ki, ez azonban rendre kudarcba fulladt. Felvetődtek ugyan különböző megoldási lehetőségek, például a lábadozó és a munkaszolgálatos katonák bevonása a rendfenntartásba, sorszám osztása az utasoknak, de ezeket elvetették. A város vezetősége egyébként is ódzkodott a katonaság bevetésétől, mert már volt rá példa, hogy a kirendelt bosnyák, cseh és német anyanyelvű katonák puskatussal mentek neki a békés sztrájkolóknak. Ugyanígy nem hoztak eredményt a sajtóban elhelyezett felhívások, amelyekben a lakosságokat arra kérték, hogy a közlekedési eszközöket csak indokolt esetben használják.⁴⁵

A villamoszerelvényekre spanyolnáthában szenvedő betegek nem szállhattak fel, mégis gyakran előfordult, hogy kétségbeesett szülők, ölükben influenzás gyermekükkel, kéretőztek fel a kocsikba. Az influenza a villamosok személyzetét sem kímélte, a szokásoshoz képest 70 százalékkal többen mentek betegszabadságra; a helyiérdekű vasútnál dolgozók körében még többen fertőződtek meg, ott ez a szám elérte a 300 százalékot. Ennek következtében mind a villamosokat, mind a helyiérdekű vasutak járatait erősen korlátozni kényszerültek, ami további feszültségekhez vezetett. A felszállásnál elvben előnyt élveztek a zöld hatósági igazolványukat felmutató orvosok, ilyenekkel azonban csak az Orvosszövetség tagjai rendelkeztek, ezért sürgősen gondoskodni kellett a többi orvos igazolványáról. Október közepétől a városvezetés ismét megpróbálta csökkenteni a tömegközlekedési eszközök zsúfoltságát, s az előírások betartására a rendőrségtől kértek segítséget. Az utaslétszám korlátozására irányuló intézkedések azonban hamar a visszályukra fordultak: ha a rendőrök akár egyetlen személyt is leszállítottak, azonnal csődület támadt, és a sokaság mindig a pórul járt utas pártját fogta. Az egyik beszámoló szerint két-három asszony leparancsolása miatt közel négyszáz fős tömeg verődött össze az

Délmagyarország, 1918. október 4. 3.; A mozik és mulatók üzemét korlátozzák a spanyolnátha miatt. Uo. 1918. október 5. 6.; A közegészségügyi bizottság megállapította a spanyolbetegség elleni védekezés eszközeit. Uo. 1918. október 18. 4.; Beszüntetett vonatjáratok. Uo. 1918. október 19. 6.

⁴³ *Fővárosi Közlöny*, 1918. december 13. 2286.

⁴⁴ Uo. 1918. október 18. 2043.

⁴⁵ *Fővárosi Közlöny*, 1918. október 15. 1994–1996.; Uo. 1918. október 25. 2064–2065., 2069., 2071.

intézkedő szuronyos csendőrök körül.⁴⁶ A rendőrök között is sok volt a beteg, a bevethető állomány egésze sem tudta volna felügyelni az utazóközönséget, s ehhez jöttek még a tüntetők, így a rendőrfőkapitány kérelmezte: tekintsenek el a karhatalom alkalmazásától a közlekedési eszközökön. A járvány idejére hozott rendelkezések azonban érvényben maradtak, foganatosításukat a főváros vezetése a „jobb belátású közönségre” bízta.⁴⁷

November végén, december elején, az influenza ismételt tetőzése idején a járványbizottság előtt újra központi kérdéssé vált a villamosok ügye. A járványbizottság egyetlen radikális tagja egyenesen a villamosközlekedés teljes leállítását indítványozta, a többiek azonban az október utolsó napjaiban lezajlott események hatására inkább tartózkodtak minden olyan döntéstől, ami felbőszíthette volna a lakosságot. Beletörődtek, hogy az utasforgalom szabályozására irányuló intézkedések mind kudarcot vallottak. Arra az álláspontra jutottak, hogy nem szabad végrehajthatatlan intézkedésekkel „a hatósági rendelkezések komolyságát” veszélyeztetni. Egyetlen elfogadható megoldást találtak: az utazókat hirdetésekkel és rövid, lényegre törő röpcédulákkal figyelmeztetni az utazás veszélyeire.⁴⁸ A villamosra más városokban is veszélyforrásként tekintettek, a helyi újságok, sajtószájról szájról terjedő versikék például még évtizedekkel később is úgy emlegették a miskolci villamosokat, mint lassú, zötyögő járműveket, ahol az utasok még spanyolnáthát is kaphattak.⁴⁹

A városvezetés mozgásteré

A járvány elleni teendők kapcsán megoszlottak a vélemények. A járványbizottság tagjai három pártra szakadtak. Az egyik szélsőséget egyetlen fő képviselte, aki a svájci példa nyomán radikális zárlat elrendelését szorgalmazta. A másik szélsőséget a „nihilisták” népesebb tábora jelentette. Ők az intézkedések többségét feleslegesnek és haszontalannak ítélték: influenza máskor is volt, a problémát valójában mindig a természet oldotta meg. A legtöbben azon a véleményen voltak, hogy a kórokozó pontos ismerete nélkül, az ország nyomasztó helyzetében túl sok mindent nem lehet tenni. Ők elsősorban az emberek megnyugtatása érdekében kívántak cselekedni: látványos, de végrehajtható rendeleteket hozni. Fontosnak vélték, hogy a külső szemlélők számára úgy tűnjék, uralják a helyzetet. E többségi irányzat képviselői abban egyetértettek a „nihilistákkal”, hogy tanulni kell az október végi politikai eseményekből, az emberek mozgásterének szigorú korlátozása, radikális elkülönítése esetén „fölfordulna az egész társadalmi rend.” Félték, ha valamilyen

⁴⁶ Uo. 1918. október 18. 2043.; Uo. 1918. november 1. 2107.

⁴⁷ Uo. 1918. november 1. 2095.

⁴⁸ Uo. 1918. december 6. 2257.; Uo. 1918. december 13. 2287.

⁴⁹ Milliárdok a miskolci villamoson. A százéves helyi közlekedésre emlékeznek a megyeszékhelyen. *Észak-Magyarország*, 1997. 121. sz. 3.

csoportosulás megakadályozására törekednének, sokan politikai szándékot gyanítanak a háttérben. Nem különbözött a véleményük abban a tekintetben sem, hogy a Budapesten bevezetett intézkedésekkel minden jó szándék ellenére csak fél sikereket érhetnek el, amíg az állam nem ad ki az egész országra érvényes, egységes programot.⁵⁰

A spanyolnátha-betegek száma december közepétől mutatott lassú csökkenést. A városvezetésben egyre inkább a „nihilista” irányzat kerekedett felül, tudomásul vették, hogy a járvány addig nem szűnik meg, amíg nem találják meg a kórokozóját és az ellenszerét. A szakértők többsége úgy gondolta, hogy lassú ütemben, március–április táján ér majd véget a spanyolnátha. A járványbizottság ezt követően elsősorban a betegek orvosi ellátásának biztosításával és tájékoztató röpcédulák terjesztésével foglalkozott. Az újabb röpiratok elsősorban abban különböztek a korábbiaktól, hogy nagyobb súlyt helyeztek az egyéni óvintézkedésekre. Tették ezt annak ellenére, hogy a járványtani szakemberek felhívták a figyelmüket, mennyire bizonytalan az egyéni belátásra alapozott védekezés: a háború következményei, a hiánygazdálkodás, a gazdasági válság, az elégtelen táplálkozás még a művelt réteg egyéni védekezését is kedvezőtlenül befolyásolta, a társadalom kevésbé iskolázott tagjai körétől pedig még kevesebb belátásra számíthattak.⁵¹

A fővárosi védekezés irányítóitól elvárták, hogy az ország érdekeit olykor a helyi lakosság elé helyezték, ez jelentősen korlátozta a mozgásterüket.⁵² A hatóságok látszólagos tehetetlensége gyakran az általános bizonytalanságból következett. A vasúti közlekedés, az antant csapatai és az idegen fennhatóság elől menekülők, a hazatérő katonák tömegei miatt például szóba sem jöhetett a vasúti forgalom korlátozása. Ausztriában ezt a próbálkozást elsöpörte a népharag, a budapesti és a vidéki városok villamosainak utasszámát korlátozó intézkedések elleni tiltakozásokat látva ezt végül meg sem próbálták. Többször felmerült a gócpontok karantén alá vonásának lehetősége és a kötelező maszkviselés bevezetése is. Ezekkel Németország egyes városaiban azonban ellenkező hatást értek el, az emberek nagy tömegbe verődve tüntettek, így Budapesten ezt már meg sem próbálták bevezetni.

A spanyolnátha 1919 elején hirtelen véget ért, a következő hullám 1920 januárjában jelent meg a fővárosban, majd némi késéssel vidéken, de gyors tetőzést követően februárban mindenhol megszűnt. A vidéki városok, valamint Kassa, Pozsony és Bécs analógiája alapján, a járvány Budapest lakosságának legalább 10 százalékát

⁵⁰ *Fővárosi Közlöny*, 1918. december 13. 2289.; Uo. 1918. december 20. 2322–2324.

⁵¹ Uo. 1918. december 20. 2324–2329.; Melly: i. m. 164.

⁵² Részben ennek tudható be, hogy a fővárosban történekből okuló vidéki városok, törvényhatóságok eredményesebben védekeztek. A veszprémi járvány lefolyását vizsgáló Földesi Ferenc a „jó levegő” mellett hangsúlyozza, hogy a viszonylag kevés halálos áldozat abból is következett, hogy helyi tömegközlekedés lényegében nem létezett, ráadásul 1918-ban nagy tömegjelenetekre sem került sor. Sokan megbetegedtek, de nem egyszerre, mint a fővárosban, így a kórházi ellátást igénylők az elhúzó járványban az orvoshiány ellenére is megfelelő kezelésben részesültek. Földesi Ferenc: A „spanyolbetegség” Veszprémben. *Veszprémi Szemle*, 2020. 2. sz. 152.

betegíthette meg.⁵³ A hivatalos adatok szerint Magyarországon 1918-ban 53 200 fő (a lakosság 0,29%-a) hunyt el spanyolnáthában, 1920-ban az áldozatok számát ennek kb. harmadára becsülik, pontos adatok azonban nem állnak rendelkezésre. A fővárosban 1918-ban 4105 (az összes halálozás: 29 903), 1919-ben 286, 1920-ban pedig 1459 (az összes halálozás: 22 053) főt regisztráltak spanyolnáthában elhunytként.⁵⁴

ELEONÓRA GÉRA

EPIDEMICS AND THEIR CONTROL IN THE CAPITAL OF HUNGARY, 1701–1921

In 1872 the Medical Science could only explain spread of cholera with the Miasma theory, like in the case in the pestilence, thus they tried to control it by the use of law enforcement, with strict quarantine. In 1918, the pathogen of Spanish flu was not identified either, only from the methods proven during the pestilence and cholera, the strict isolation, was the hope to curb the epidemic. However, due to the general political uncertainty, the measures taken by the authorities could not be fully implemented, and the restrictive actions provoked stronger opposition from the people than ever before. In Hungary, for example, the restriction of railway traffic was out of the question due to the refugees, who fled from the troops of the Entente and the foreign rule and the masses of homecoming soldiers. The public anger swept away this attempt in Austria, where the measures regarding the limiting the number of passengers on trams were not tried after seeing the protests in Budapest and in other Hungarian cities. The possibility of quarantining the focal points and the introduction of mandatory mask wearing were also raised several times, with which they had the opposite effect in some cities in Germany, and people protested in large numbers, so this was not even tried in Budapest. The controllers of the defence in the capital were expected to put the interests of the country before the local population sometimes, which significantly limited their room for maneuver.

⁵³ A Budapesten bejelentett betegek hivatalos, a kortársak szerint erősen alábecsült száma az egyik forrás szerint 1918-ban 26 250 fő, 1919-ben 627 fő, 1920-ban pedig 11 376 fő volt. Melly: i. m. 1079.; Melly és *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* adatai azonban jelentősen eltérnek a *Fővárosi Közlönyben* közzölt adatoktól, ahol 1918. október 1. és december 13. között 34 663 bejelentésről (meghalt 2762) adtak hírt. Az eset egyben jó példa az adatok bizonytalanságára. *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve*. 1913–1920. Budapest, 1923, 150.; *Fővárosi Közlöny*, 1918. december 20. 2322.; Szeghy-Gayer Veronika: Španielska chrípka neušetrila ani Bratislavu a Košice. In: *Epidémie v dejnách*. Ed. Branislav Kovár – Oliver Zajac – Lucia Benediková. Bratislava, 2020, 232–237.

⁵⁴ Melly: i. m. 1087.

FERTŐZÉSES MEGBETEGEDÉSEK AZ OSZTRÁK–MAGYAR HADERŐBEN AZ I. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Az I. világháború krónikájának sokáig kevésbé ismert területe volt a katona-egészségügy. Azonban a világháború, de még inkább a spanyolnátha-járvány kitörésének 100. évfordulója e témakört is az érdeklődés homlokterébe állította, aminek szomorú aktualitást adott a közelmúltban kialakult pandémiás helyzet is. Tanulmányomban a katona-egészségügy járvány megelőzésben, illetve járványkezelésben betöltött szerepével, tevékenységével, valamint néhány, a korszakban gyakran előfordult járványos megbetegedéssel szeretném megismertetni a kedves olvasót.¹

A haderő egészségügyi szerveinek feladata nemcsak a harctéri sebesültek gyógyítása volt, hanem fontos szerepet játszottak a különféle járványos megbetegedések elleni védekezésben is. Az I. világháborút megelőző háborúk, hadjáratok embervesztesége elsősorban a hadakozás nyomán fellépett járványok rovására írható. Az orvostudomány, illetve a járványtan 20. századi rohamos fejlődése azonban itt is változást hozott. Az arányok megváltoztak. A világháború során a fertőzőes betegségekben elhunytak száma a sérülések következtében életüket vesztettekhez képest nagymértékben visszaesett, ami elsősorban annak köszönhető, hogy a betegségek kialakulásának, illetve elterjedésének megakadályozására a harctéren és a hátszágban egyaránt megtették a megfelelő óvintézkedéseket. Erre példa a budapesti honvéd állomásparancsnok 1915. február 19-én kiadott egészségügyi intézkedése,² amely az alábbi rendszabályokat léptette életbe.

Hetenként egyszer szigorú orvosi vizsgálat megtartása. Szombat délután, vasárnap és ünnepnap a ruházat és testi tisztaság ellenőrzése, illetve legalább ezeken a napokon a felsőtest és a lábak szappanos vízzel való lemosása. A legénység hetente legalább egyszer köteles fehérneműt váltani. Ugyancsak hetente egyszer a hajviselet és az arcszőrzet ellenőrzése. Gondoskodni kellett a megfelelő szellőztetésről; a konyhák, kutak, árnyékszékek tisztán tartásáról, állandó fertőtlenítéséről. A fertőtlenítőszerkészletéről, valamint azok rendszeres használatáról az épp szolgálatban lévő orvosnak kellett gondoskodni.

¹ A témához részletesen lásd Kiss Gábor: *Orvosok, katonák, katonaorvosok... Mozaikok az osztrák-magyar katona-egészségügy történetéből, 1868–1918*. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018.

² Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), Honvéd Főparancsnokság iratai (a továbbiakban: HFP), Tüzérségi felügyelő 53/fp.-1915. sz.

A járványos megbetegedések elleni küzdelem sikere alapvetően a hadviselő felek egészségügyi szolgálatainak, benne az osztrák–magyar tábori egészségügynek is köszönhető. A harctérre induló orvosok a hadtestük számára kijelölt, az adott hadszíntérre jellemző egészségügyi viszonyokról előre értesülhettek. A nyomtatásban kiadott füzetek egészségügyi szempontból tartalmazták a felvonulási területen uralkodó klimatikus viszonyokat, az ivóvizek jellemzőit, az elszállításra számba vehető lehetőségeket. Külön fejezetek foglalkoztak az adott terület közegészségügyi helyzetével, a lakosság egészségügyi ellátását szolgáló intézményi háttérrel, hangsúlyt helyezve az e célokra igénybe vehető épületekre.³ Így a tábori egészségügyi szolgálatra beosztott orvosokat nem érték váratlanul a háború kitörését követően azonnal, 1914 július–augusztusában jelentkező különféle, sokszor halálos kimenetelű betegségek, mint például a kolera, a tífuszos megbetegedések és a vérhas. Az osztrák–magyar hadseregben ezek a betegségek elsősorban az orosz harctéren jelentkeztek súlyos mértékben. A betegségeket a nyári forróság, az elégtelen higiéniai viszonyok, valamint az elővigyázatlan étkezési szokások és a felvonulási terület már fertőzött civil lakosságával történt óhatatlan érintkezések idézték elő. A szerb harctéren a mérgezett, illetve szándékosan megfertőzött kutak is gondot okoztak. A cs. és kir. 2. hadsereg egészségügyi szolgálatának fennmaradt irattárában lévő tájékoztató szerint ugyanis a visszavonuló szerb haderő gyakorta élt ezzel az ellenséget gyengítő lehetőséggel.⁴ Minden gyanús ivókút használata előtt a helyi lakosokkal előkóstolást végeztek. Az említett esetek nyomán a Hadügyminisztérium egészségügyi osztálya azonnal megkezdte a legénységi állomány részére a tájékoztatók, ismertetőik kiküldését. A legalább kilenc nyelven elkészített nyomtatványokat a legénységi állomány saját anyanyelvén olvashatta. Mivel a fent említett járványos betegségek leginkább a fertőzött ivóvízzel terjedtek, a tájékoztató lényegét a következő mondat foglalta össze: „*Jobb a kínzó szomjat férfiasan elviselni, mint mohó, meg gondolatlan ivás által életeket veszélyeztetni!*”⁵

A katonai egészségügy számára e betegségek közül kétségtávolan a legnagyobb gondot a legtöbb halálessel járó kolera okozta.⁶ Ez az Ázsiából származó betegség

³ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA), Neue Feldakten (a továbbiakban: NFA), XIV. Korps 1824. d. Statistisches Behelf für quartierregulierende Ärzte. 11. Korpsbereich.

⁴ KA NFA 2. Armee 68. d.

⁵ Uo.

⁶ A kolera okozóját, a kolerabacilust, amelyet vesszőalakjáról kommbacilusnak is neveznek, 1883-ban fedezte fel Robert Koch. A bacilus szennyezett vízzel, táplálékkal jut az ember tápcsatornájába. A bélben gyorsan szaporodva, erősen mérgező anyagcsere termékeivel súlyos betegséget okozhat. Ha valakit kolerafertőzés ért és szervezete nem tudta leküzdeni a bacilusok szaporodását, rövid idő alatt jelentkeztek a tünetek. A lappangási időszak 1–5 napig terjed. A beteget erős hasmenés, hányás, sokszor levertség, szédülés gyötri. Szerencsés esetben a beteg néhány nap alatt meggyógyul. Súlyos esetben a görcsös fájdalmak, az állandósult hasmenés, illetve hányás miatt a

már a világháborút megelőző években is többször pusztított a Monarchia területén. A legnagyobb veszteséget az 1872-ben és 1873-ban fellépett járvány okozta. Ekkor Magyarországon félmillió ember betegedett meg, közülük kétszázezren meghaltak. A kolerabetegséggel 1868 és 1918 között nyolc alkalommal került szembe a honvéd egészségügyi szolgálat.⁷ A betegség kialakulásának leghatásosabb ellenszere az illemhely és az ivóvíz tisztaságának megőrzése volt. Azonban a megfelelő ivóvíz biztosítása gyakorta nehézségekbe ütközött, mivel ekkor még az ivóvizet nagyrészt a talajvízszint készlete biztosította. Ennek a gyakran csak 15–20 méter mélységből nyert víznek a minősége azonban nagyban függött az időjárástól.

Az osztrák–magyar hadseregben a nyári forróság, a harcok viszontagságai az elégtelen higiéniai viszonyokkal és az elővigyázatlan étkezési szokásokkal párosulva idézték elő béke idején is a rettegett betegséget, a kolerát. Az első tünetek megjelenésekor azonnal szigorú intézkedéseket vezettek be. Tilos volt mosatlan gyümölcsöt, zöldséget és nyers tejet, valamint fertőtlenítés nélküli vizet fogyasztani. Miután fertőtlenített ivóvíz nem állt mindig rendelkezésre, folyadékként inkább a teát vagy a kávé javasolták. Az élelmiszerszállító és tároló eszközök, edények fertőtlenítése is rendszeressé vált. A védekezésnél a megelőzés került előtérbe, néha már-már értelmetlennek tűnő eszközökkel is. Ilyenek voltak például a napi három csepp jódtinktúra vagy a napi 300 gramm hígított sósav, amelyből 5 napon át, étkezés előtt tíz cseppet kellett egy fél pohár vízzel elfogyasztani. 1914-ben a betegség elleni küzdelemben fontos mérföldkő volt a már rendelkezésre álló védőoltás lehetősége. Az oltóanyagból azonban ekkor még kevés állt rendelkezésre, és a harcvoalba juttatása is körülményes volt. Kezdetben az oltás mellékhatásairól (esetleges láz, levertség, gyengeség) megfelelő tapasztalat alig állt rendelkezésre, bár a balkáni háborúk időszakában a görög hadseregben már eredményesen alkalmazták, és a hozzáférhető leírások egyértelmű sikerről számoltak be. Ennek ellenére a hadvezetőség a szolgálatképtelenségtől való félelmében csak kis körben engedélyezte a legénységi állomány oltását. Igaz, ekkor még a nagyrészt Németországból származó szérumból túl nagy készlet nem is állt rendelkezésre, és mint említettük, a harcvoalba juttatás is körülményes volt. 1914 októberétől már a szolgálati feladatok ellátást nem veszélyeztető, enyhe mellékhatások pontos ismeretében széles körben alkalmazták, és bár az oltás védettséget ekkor még csupán egy, maximum három–négy hónapra adott, mégis hatásosnak bizonyult.

Az oltás mellett természetesen a szükséges higiéniai rendszabályokat is szigorúan betartatták. Ezért a kolera csak a világháború első három évében jelentkezett érezhető mértékben, elsősorban az északi és a szerb harctéren. Az innen érkező szabadságos, illetve sebesült katonák közvetítésével került a hátországba, de azt

beteg néhány óra alatt összeesik. Ürüléke elveszti színét és szagát, rizsléhez hasonlóná válik. A szervezet képtelen pótolni a nagyarányú, hirtelen fellépett folyadékvesztéséget. In: Gerlóczy Zsigmond: *A koleráról kapcsolatban a világháborúval*. Budapest, 1914, 20.

⁷ A szerző statisztikája a HFP iratanyaga alapján.

veszélyes mértékben egyszer sem fenyegette. Köszönhetően a megfelelő védekezésnek (a higiénia szigorítása, a megfigyelőállomások hálózatának kiépítése, védőoltás), 1914 decemberének végére csökkent a fertőzöttek száma. Az orosz harctéren küzdő négy osztrák–magyar hadseregben 1914. október 3. és 29. között naponta összesen 3300 és 5858 fő közötti kolerás betegmozgást regisztráltak. A közel egy hónap alatt a betegségben összesen 3642 katona hunyt el. A hátszázgot csupán egyszer fenyegette a járvány, amelyet azonban idejében sikerült megfékezni. A betegség szabadságos, illetve sebesült katonák közvetítésével került a hátszágba. Először 1914. szeptember 15-én a békéscsabai közkórházba szállított sebesültek köréből jelentették az első megbetegedést. Decemberben már az egész ország területéről összesen 3285 esetet regisztráltak, ebből 1186 fő polgári személy volt.⁸ Összességében az osztrák–magyar haderő 1914 és 1917 között 80 000 kolerás megbetegedést regisztrált.⁹ Azonban a betegségben meghaltak arányszámát tekintve az egyik legtöbb halálos áldozatot a kolera követelte. 1914 utolsó negyedében 2361 kolerabeteget jelentettek, akiknek 28,9%-a halt meg. A legtöbb kolerás beteg 1915 harmadik negyedében jelentkezett, számuk 6054 volt; 33,1%-uk halt meg.¹⁰

A járványos megbetegedések, különösen a tífusz elleni védekezés szükségszerű eleme volt a ruházat élősködőktől való megszabadítása. A zsúfolt, és alapos tisztálkodásra legfeljebb 10–12 naponta alkalmat adó lövészárokellet kényelmetlen, sőt életveszélyes velejárai leggyakrabban az emberi ruházatban megtelepedett „társbérlő vérszívók”, vagyis a tetvek voltak. A parányi élőlények ugyanis a tífuszos megbetegedések leggyakoribb terjesztőiként ismertek. Ezért a tetvek elleni védekezésben az ismeretterjesztő, figyelemfelhívó broszúrák mellett kiemelt szerep jutott az úgynevezett tetűtlenítő állomásoknak. Itt a katonákat megszabadították hajuktól és szőrzetüktől, majd alapos fürdőt kaptak. Eközben a ruházatukat kénsavas, paprikás gőzben fertőtlenítették. A fertőtlenítés általában két óra időtartamban, mobil fertőtlenítő kocsikban történt.¹¹ Persze erre nem mindenhol adódott lehetőség, ezért e célra egy főzőüst is rendelkezésre állt, amelyben megfelelő hőfokon kifőzték a ruháneműt. Az eljárást Genersich Andor, Montenegróban szolgáló főorvos így írta le: „... a legénység tiszta fehéreneműjét a zászlóalj főzőüstjében főzés útján fertőtlenítettük és tetűmentesítettük. Már most a legénység a felszerelést és felsőruházatát a szabadban gondosan lekefélte és tiszta helyre tette. A testén lévő esetleg tetves fehéreneműt összegyűjtve szintén az üstben fertőtlenítettük, majd mindenki tetűtől talpig szappannal és vízzel megmosakodott, s ezután az előre kiforrázott és megszáradt fehéreneműt, a megtakarított felsőruhát és szerelvényt vették fel.”¹² Az állomások tevékenységükről, a

⁸ *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918.* Szerk. Iványi Emma. Budapest, 1960, 184–185.

⁹ Franz Géza: *Háborúk és járványok. Magyar Katonai Szemle*, 1939. 8. sz. 196.

¹⁰ KA, Armeeoberkommando Sanitätschef (a továbbiakban: AOK San. Chef), 2311. d.

¹¹ Eugen Eckert: *Die Entlausung der Korpstruppen. Militärarzt*, 1916. 17. sz. 370–371.

¹² KA AOK San. Chef 2317. d. G/4. sz.

mentesített katonák létszámáról heti jelentésekben számoltak be. A tisztalkodást szolgálták a tábori kórházak mellett felállított fertőtlenítő és fürdőintézmények is.

A kolerával és a tífusszal ellentétben, inkább a világháború utolsó két, illetve három évében jelentkezett súlyos mértékben a Magyarországon ritkán előforduló járványos megbetegedés, a malária, amelyet váltóláznak, hideglelésnek, posványláznak vagy mocsárlázának is neveznek.¹³ Az osztrák–magyar haderő maláriában szenvedőinek a száma 1914 és 1915-ben még nagyon alacsony volt, 1916-ban azonban emelkedni kezdett. 1916 decemberében már 47 108 beteget regisztráltak. Az osztrák–magyar haderőben 1914 és 1917 között összesen 330 000 maláriás beteget kezeltek,¹⁴ jellemzően az Albániában állomásozó csapatoknál. Itt már a pocsolyák „petróleumos kezelése” elégtelennek bizonyult.¹⁵ Ezért 1917-ben már legfelsőbb szinten foglalkoztak a betegséggel, amelynek elterjedése miatt központi óvintézkedéseket kellett tenni. 1917. április 1-jétől a maláriás vidékekről hátraszállítandó maláriás betegeket az ország olyan egészségügyi intézeteibe utalták, amelyek környezete kedvezőtlen volt a terjesztő szúnyogok szaporodásához. A betegségből gyógyultakat csak abban az esetben engedhették el az egészségügyi intézményből, ha hatheti kinines kezelés után még legalább négy hétig nem jelentkeztek a lázrohamok, és a vérvizsgálat is negatív eredményt mutatott. Akik ezeknek a feltételeknek nem feleltek meg, további kezelésre úgynevezett maláriás üdü-lőotthonokba kerültek.

A maláriában szenvedők többsége tehát az Albániában állomásozó csapatoktól került ki. Ezért az itt lévő cs. és kir. XIX. hadtest parancsnoksága különös gondot fordított a beteglétszám csökkentésére, illetve a hatásos védelem megszervezésére. A védekezési eljárások az úgynevezett mechanikus védelem körébe tartoztak, ami moszkítóhálós védekezést jelentett. Minden szabadban éjszakázó katona számára fejhálót és kesztyűt rendszeresítettek. A fedett helyiségek ablakait szintén hálóval fedték be. A védőeszközök elvesztése, megrongálása büntetést vont maga után.

A védekezés nem jelentett egész évi feladatot, mert a betegséget terjesztő szúnyogok tenyészideje Albániában a május és november közti időszakra esett. Ez idő alatt minden, e hadszíntérről más hadszínterre vezényelt katona hathetes kininkúrát kapott, a szabadságra távozókat pedig orvosi vizsgálatra kötelezték. A megna-gyobbodott lép vagy a pozitív vérvizsgálati eredmény még a jellemző tünetek hiánya

¹³ Az *Anopheles* szúnyog által terjesztett heveny fertőző betegség, amely a vér vörösvérsejtjeiben élőszkodik, jellemző esetekben szabályosan, harmad-, negyednaponként, súlyos esetben rendszer-telen időközökben ismétlődő lázrohamokkal jelentkeznek. A megbetegedés a mocsaras vidékeken volt jellemző, amint ezt a különféle elnevezései is bizonyítják. A fejfájással, hidegrázással járó rohamok néhány napos gyöngeség, levertség, emésztési zavarok, végtagfájdalmak után indulnak, majd ezt követi a bizonytalan ideig tartó, végül bő izzadással járó lázroham. A malária különböző kóralakjainak közös tulajdonsága a tünetek szabályos időközökben való ismétlődése. Az átlagos felgyógyulási idő két és fél hónap volt.

¹⁴ *A világháború kézikönyve*. Szerk. De Sgardelli Caesar. Budapest, 1935, 342.

¹⁵ KA NFA 4. Infanteriebrigadekommando 279. d. sz. n. 1917. április 2.

esetén is eleve kizárta a szabadság lehetőségét. Minden szabadságos katona megkapta az említett védőfelszereléseket, amelyeket a veszélyeztetett terület elhagyása után le kellett adni. A védekezést a szünyogok folyamatos megfigyelését követően készített és állandóan frissített elterjedési térkép segítette.

A harmadik fertőzőes megbetegedés a trachoma volt, más néven szemcsés kötőhártyalob vagy egyiptomi szemgyulladás, amely a maláriához hasonlóan krónikus lefolyású.¹⁶ Az első nagyobb mérvű trachomajárvány Napóleon egyiptomi hadjárata (1798–1799) idején következett be, amikor 32 000 fős hadserege szinte teljes létszámában megbetegedett. Innen ered a magyar elnevezése is.¹⁷ A világháború kitörése előtt az osztrák–magyar haderő sorozásain évente átlagosan 2000–3000 trachomás beteg jelent meg. Őket – a súlyos esetek kivételével – alkalmasnak nyilvánították és megfelelő gyógykezelésre katonai kórházba kerültek. „*A trachoma beteget vagy csak trachoma gyanúsat is semmi szín alatt sem szabad megtérni az egészséges legénység közt: az ilyen gyógyítás végett – azonnal és haladéktalanul katonai kórházba adandó.*”¹⁸ A megelőzésre is gondot fordítottak. A legénység figyelmét felhívták a saját törülköző használatának fontosságára. Kézmosásnál a közös víz használatát megtiltották. „*A honvéd tiszta edényből tiszta vizet önteni tartozik mosakodó bajtársának kezére, hogy ez először is a kezét tisztára moshassa és azután már tiszta kezével az arcát is megmohassa.*”¹⁹ A nem fertőző, de nem gyógyult személyeket külön osztagokba szervezve segédszolgálatra osztották be.²⁰ A világháború kitörésekor az osztagok számát a betegek számához igazították. A hat honvédkerületnél általában két-két osztagot állítottak fel, csakúgy, mint a cs. és kir. hadsereg katonai parancsnokságainál. 1915 novemberében ezeket az összesen 400–500 főt számláló osztagokat Pécsre és Újgradiskára vonták össze háromhavi katonai kiképzésre. Az osztagok legénységét a sapkára és a zubbonyra vart „T” betűvel különböztették meg.²¹ Mivel a betegek száma nem csökkent, 1917 márciusában az osztagokat az egész osztrák–magyar haderő vonatkozásában századokká, illetve zászlóaljakká alakították.²² Ez összességében több tízezer főt jelentett. A világháború első három évében 190 000 trachomás beteget regisztráltak.

¹⁶ Kórokozója a *Chlamydia trachomatis* nevű baktérium. A fertőzés forrása szemváladékával – kezeletlen esetben évekig – üríti a kórokozót. A betegség többnyire kontakt útján terjed, de átvitelében szerepet játszhatnak a közösen használt tárgyak (törülköző, mosdóvíz, stb.). Lappangási ideje 5–25 nap. A betegség krónikus tünete, a trachomás csomó (kocsonyás duzzanat) általában a kötőhártyán képződik, jellemző továbbá a szemhéjak deformálódása, a pillaszőrök befordulása, végül bekövetkezhet látáscsökkenés, vakság is.

¹⁷ Selye Hugó: *A hadsereg trachomaügye*. Budapest, 1903, 1.

¹⁸ HL HFP 1831/fp.-1891. sz.

¹⁹ HL HFP 4607/fp.-1913. sz.

²⁰ Uo.

²¹ HL, Honvédelmi Minisztérium iratai (a továbbiakban: HM), 283187/el.n.3.-1915. sz.

²² KA, Chef des Ersatzwesens 37/1.-1917. sz.

Az említett járványos megbetegedések mellett a katonai egészségügy számára alighanem az egyik legnagyobb kihívást a haderő kötelékében szolgálók körében a világháború során folyamatosan jelen lévő nemi betegek hatalmas száma jelentette. A különféle nemi betegségek terjedésének gyorsasága gyakorta járványos formát öltött.

Katonák ezrei hozták-vitték a hátszág és a front között ezeket a fertőző, napjainkban ritkán előforduló betegségeket, amelyek csak abban hasonlítanak egymáshoz, hogy terjedésük főleg nemi úton történik. Ám amíg a húgycsőkankó (gonorrhoea) szinte kizárólag egyes nyálkahártyákat támad meg, addig a vérhaj (szifilisz) az emberi test összes szervét megfertőzheti.

Ez a két jellemző nemi betegség még az első világháborút megelőző időszakban is gyakran járványos formát öltött. Az 1870–1871-es porosz–francia háború során 33 568 porosz katonát gyötört valamilyen nemi betegség.²³ 1879-ben Boszniában szifiliszjárvány söpört végig. A 20. század hajnalán minden 100 vak ember közül Bécsben 31, Budapesten pedig 47 a kankó szövődményeként veszítette el látását.²⁴ A cs. és kir. haderő egészségügyi intézményei naponta 1800 új nemi beteg felvételével számolhattak, ami azt jelentette, hogy a világháború előestéjén már a haderő 5,6%-a szenvedett valamilyen nemi betegségben.

A riasztó adatok önmagukért beszéltek. Ennek ellenére a világháború kitörésekor az állami, illetve katonai intézmények semmiféle, a nemi bajok terjedését gátló óvintézkedést nem tettek, rendkívüli egészségügyi rendszabályokat nem vezettek be, remélve a világháború gyors befejezését. 1915 tavaszára azonban kialakult az állóháború, a gyors befejezés reménye végleg szertefoszlott, a nemi betegek száma pedig soha nem tapasztalt méreteket öltött. A csapatkórházakban ápoltak fele – nem számolva a harcéri sérülés következtében kezelteteket – nemi betegség miatt szorult gyógyításra.²⁵ A világháború kitörése óta eltelt hónapok alatt a beteg katonák száma több mint kétszeresére nőtt, meghaladta a 12%-ot. Ez legkevesebb 700 000 esetet jelentett évente. Az esetek többségében a bevonulók már hozták magukkal a betegségeket. A statisztika szerint a fertőzött katonák 60–80%-ának betegsége a hátszágából származott.²⁶ Ez egyenesen következett abból a tényből, hogy a hátszágban 1000 nemi beteg férfiből már 68 fő 18 éves korában megfertőződött. A nőknél az arány még rosszabb volt, náluk 1000 betegből 91 szinte gyermekfejjel vált azzá.²⁷

²³ Moritz Oppenheim: *Krieg und Geschlechtskrankheiten*. Wien, 1915, 4.

²⁴ Ernst Finger: *Der Krieg und die Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten*. Wien, 1916, 8.

²⁵ KA, Chef des Militärärztlichen Offizierkorps 1. d.

²⁶ KA, Kriegsministerium (a továbbiakban: KM) 14. Abt. 43/17-19-1916. sz.

²⁷ Brigitte Biwald: *Von Krüppeln und Helden*. 2. Teil. Wien, 2002, 571. Megjegyzendő, hogy Bécsben 1907-től – Európában elsőként – széleskörű felvilágosító tevékenységet kifejtő szexuálhigiéniai egyesület működött.

A kialakult helyzet orvoslására 1915 nyarán a cs. és kir. Hadügyminisztérium segédközegeként a tábori bordélyok hálózatának megszervezésére létrehoztak egy részleget, amelynek feladata a prostitúció szabályozása és ellenőrzése volt. Magyarországon a belügyminiszter rendeletére létrehozták a nemi betegségek elleni harc kormánybiztosságát. A kormánybiztosi kinevezést dr. Nékám Lajos egyetemi tanár, bőrgyógyász és a nemi bajok szakértője kapta, aki 1915. december 5-én arra kérte a honvédelmi minisztert, hogy a továbbiakban rendszeresen felkereshesse a hadszíntéren működő egészségügyi intézményeket, hogy a nemi betegségekről ismeretterjesztő előadásokat tartson.²⁸ Kérvényét Hazai Samu honvédelmi miniszter jóváhagyás végett megküldte Alexander Krobotin cs. és kir. hadügyminiszternek. A kérés engedélyezését illetően nincs adatunk.

A polgári hatóságok további rendeletekkel és szigorú ellenőrzésekkel igyekeztek gátat szabni a nemi betegségek rohamos terjedésének. A polgári orvosoknak azonnal jelenteniük kellett a nemi bajjal hozzájuk fordulók adatait. A bejelentés elmulasztása felelősségre vonással járt.²⁹ Az 1915. december 29-én kiadott belügyminiszteri rendelet pontos előírást közölt a „kéjnök” számára.³⁰ Minden kéjnök köteles volt a szobájában állandó és megfelelő óvszerkészletet tartani, amit hatósági áron bocsátott a vendégek részére. Emellett fertőtlenítőszerket, bórvaszelint és szappant is be kellett szerezni.³¹ Az előírások betartását időszakosan végrehajtott rendőrségi vizsgálatok alkalmával ellenőrizték. „Iparúzési engedélyt” csak rendszeresen vezetett bárcakönyvvel rendelkező kéjnök kaphatott, amelyben a személyi adatokon kívül a rendszeres orvosi vizsgálat eredményeit is feltüntették. A katonai hatóságokkal való együttműködés keretében a rendőrség a bordélyokba látogató katonák között a nemi betegségekkel szembeni védekezést ismertető kiadványokat terjesztett. 1916 januárjától azonban egyre többen igyekeztek szándékosan nemi bajt szerezni, ezzel is késleltetve a bevonulásukat. Persze az esetek többségében az efféle cselekedetre fény derült. A nemi betegségek elleni küzdelem szükségességét sürgette dr. Gaál Jenő, az Egyesületközi Fajegészségügyi Bizottság elnökhelyettese is, aki Hazai honvédelmi miniszterhez 1916. január 4-én írt levelében megállapította: „*Nemzeti létérdekünk alapja függ e kérdések gyors és gyökeres megoldásától. A következő nemzedékek hosszú sora van most veszélyeztetve.*”³²

A tábori bordélyok szervezeti utasítása alapján a nyilvánosházakat a hadosztályok hadtápkörzeteiben szervezték. Feladatuk a tisztí és legénységi állomány szexuális igényeinek kielégítése, szexuális felvilágosítása, valamint a homoszexuális hajlam kialakulásának korlátozása volt. Bár nehezen hihető, de az itt dolgozó nőket

²⁸ KA KM 14. Abt. 43/17-13-1916. sz.

²⁹ KA KM 14. Abt. 14-17/9-3. sz.

³⁰ 106.009/VII-d/1915. sz. B.M. rendelet, 1915. december 29.

³¹ „A nemi érintkezés előtt bórvaszelint, az érintkezés után pedig meleg vizet és szappant kell használnia.” KA KM 14. Abt. 43/17-4-1916. sz.

³² KA KM 14. Abt. 43/17-13-1916. sz.

katonai hierarchia szerint három csoportba osztották. Az első csoportba a tisztek kegyeit leső, a másik kettőbe pedig a legénységet kiszolgáló I., illetve II. osztályú kurtizánok tartoztak. Természetesen lehetőség szerint egyenruhát is kaptak, amely hasonló szabású, csukaszürke volt, mint az ápolónőké. Sőt, tartós alsóneműt is rendszeresítettek számukra. A bordélyok szervezése nehezen haladt. 1916 novemberében még mindig kevés intézmény működött, ennek oka a munkára jelentkezők hiányában keresendő. Nem azért, mert olyan kevesen úzték az „ősi mesterséget”, hanem mert a bordélyokban szigorú katonai regulát kellett betartani. Belépéskor mindenki fényképes egészségügyi könyvet kapott, alkohol fogyasztása tilos volt, a katonai hatóság bármikor ellenőrizhette őket. Havonta egyszer orvosi vizsgálaton kellett részt venni, amely a test teljes bőrfelülete, illetve a torok és a szájüreg átvizsgálásából állt, továbbá megelőző szereket és eszközöket kellett beszerezni (bórvazelin, szappan, hipermangán, egy saját használatú bidé).

A m. kir. 40. honvéd gyaloghadosztály parancsnoksága által ellenőrzött bordélyban például még a fentieknél is szigorúbb szabályok voltak. Sőt, a hadosztály elhelyezési körletében az összes kurtizánt begyűjtötték. Ha nem vállalt „szolgálatot” és maradt a „magánpraxisnál”, hetente kétszer kellett orvosi vizsgálatra jelentkeznie. Amennyiben ennek nem tett eleget, kitiltották a hadosztály körzetéből.³³

Hasonló szigorúságra számíthattak a Monarchia katonai hatóságai által igazgatott, megszállt területeken dolgozó prostituáltak is. Az 1916 januárjában létrehozott cs. és kir. Szerbiai Katonai Kormányosság egészségügyi szervei heti három alkalommal, kedden, csütörtökön és szombaton ellenőrizték a bordélyokat. A kéjnőket igazolvánnyal látták el, sőt fényképes névjegyzéket vezettek róluk. A fotók mellé ujjlenyomatot is vettek tőlük.³⁴ A megszállt Belgrádban négy bordélyház működött, egy a tisztek, kettő a legénységi állomány, míg egy a polgári személyek számára. Egy bordélyház átlag nyolc-tíz hölgyet foglalkoztatott. A legénységi állomány és a polgári személyek számára fenntartott bordélyok este 9 óráig tarthattak nyitva, a tisztai bordély pedig korlátozás nélkül, a nap minden szakában várta a látogatókat. Az árak minden esetben szabottak voltak. A bevételről minden bordély számlakönyvet vezetett, amit szintén ellenőriztek. Persze mindezek mellett sok „egyéni vállalkozót” is nyilvántartottak. Őket azonban még szigorúbban ellenőrizték, és a lakhelyüket is csak engedéllyel változtathatták meg.³⁵

Az orvosi vizsgálaton betegnek bizonyult kurtizánokat rendőri kísérettel a Monarchia nagyvárosaiban a számukra fenntartott kórházakba küldték.³⁶ Lehetőség szerint ugyancsak külön kórházakba kerültek a beteg katonák is. 1916

³³ KA NFA XXVI. Korps 3606. d., 989. sz.

³⁴ KA AOK San. Chef 2318. d., Dr. Lochbikler főtörzsorvos visszaemlékezése, 68.

³⁵ Uo. 69.

³⁶ Megjegyzendő, hogy Budapesten anyagi okok miatt ilyen jellegű kórház nem épült. Az egyik legnagyobb magyarországi női nemi betegkórház Miskolcon működött 270 férőhellyel. KA Chef des Ersatzwesens 45-9/2.-1917. sz.

áprilisában számunkra a hátországi cs. és kir. katonai parancsnokságok összesen 32 499 férőhelyet biztosítottak. A gyógyító munkát pedig 95 szakorvos segítette.³⁷

A szifiliszben szenvedők hosszabb kezelésre, súlyos, illetve későn felismert esetben évekig tartó szenvedésre számíhattak. A kankó kórokozóját hordozók rövidebb gyógyulási idővel számolhattak, bár ők is – csakúgy, mint a többi nemi beteg katona – személyi lapjukon örökké megbélyegzettek maradtak, további rendszeres orvosi felügyelet mellett.

A védőintézkedések közt szerepelt a nemi betegséget szándékosan szerzők, valamint a betegségüket eltitkolók megbüntetése. A nemi betegséget szándékosan szerzők mindig a kevésbé veszélyes és teljes biztonsággal gyógyítható kankó kórokozóját³⁸ választották, amivel néhány hétre megszabadulhattak a frontszolgálattól. Sokan még a szinte biztos lebukás veszélyét is vállalva, a nemi betegségek gyakori tüneteként jelentkező gennyes vizelet mesterséges előidőzését választották. Ehhez egy irritáló anyagnak a húgycsőbe történő befecskendezésére volt szükség. Mások a bőrük alá paraffint injekciótak, amivel a szifiliszre jellemző fekélyeket okoztak maguknak. Persze az előbbi kategóriákba nem tartozó felgyógyultakat is minimum a kimenő megvonásával sújtották.³⁹ Később azokat is büntették, akik a „fertőzési forrás kikutatása céljából megfelelő adatokat adni nem tudtak”.⁴⁰ A legénység orvosi vizsgálatát egyébként szigorú rendszerességgel végezték mind a háterszáiban, mind az arcvonalban.⁴¹ Sőt az orvosi vizsgálatok már-már kizárólag a nemi betegségek felismerésére korlátozódtak, nem törődve az egyéb betegségekkel. Nem csoda, hogy a legénység körében az orvosi vizsgálatot csupán „farokparádénak” (!) tekintették.⁴²

Mindezen intézkedések mellett fontos szerep jutott a parancsnokok felvilágosító munkájának, a kiosztott óvszereknek és kenőcsöknek. Sok szállóiban és vasúti állomáson úgynevezett megelőző állomásokat létesítettek, ahol szórólapok segítségével hívták fel a katonák figyelmét e betegségek veszélyeire. A világháború folyamán kilenc nyelven kiadott ismertető sok százezernyi példánya került a katonákhoz. Ezekben felhívták a katonák figyelmét a bordélyházi szolgáltatások higgadt, körültekintő igénybevételére, és mindkét nem képviselői részletes tájékoztatót olvashattak még az aktus előtti és utáni megelőző teendőkről is. Természetesen

³⁷ KA KM 14. Abt. 43-17/20.-1916. sz.

³⁸ A szifiliszben szenvedők hosszas kezelésre és szenvedésre számíhattak. Korszakunkban szinte kizárólag az úgynevezett kénesős gyógymódot választották, amely higanykúrát jelentett. A higanyt leggyakrabban injekcióval juttatták a szervezetbe.

³⁹ HL HM 5701/el. 5.-1916. sz. A Pótlásügyi Főnök irattárában lévő egyik javaslat (KA Chef des Ersatzwesens 45-1917. sz.) minden nemi beteget – függetlenül attól, hogy szándékosan vagy óvatlanságból szerezte betegségét – szigorúan büntetne. Ezt a javaslatot persze nem fogadták el.

⁴⁰ HL HM 18929/el. 5.-1917. sz.

⁴¹ HL HM 292818/el. 5.-1915. sz.

⁴² KA NFA XXVI. Korps 3648. d., San. Res. 68. sz.

nemcsak a katonai, hanem a polgári hatóságok is részt vettek a nemi betegségek elleni harcban. Ők a nyilvános helyeket, különösen a vasúti pályaudvarok környékét ellenőrizték. A vasúti pályaudvaroknak az adta a jelentőségét, hogy a katonavonatok – a vasúthálózat leterheltsége miatt – a frontvonalba indulás előtt gyakorta több napos veszteglésre kényszerültek, rajtuk az unatkozó katonákkal. Ezt kihasználva megjelentek a titkos prostitúciót űző nők is, akiknek megfelelő ellenőrzése lehetetlen volt. Így távoltartásuk alapvető célként szerepelt a polgári hatóságok előtt.

A tárgyalt intézkedések 1916 nyarára érzékelhető eredményeket hoztak. (Addig 72 000 tisztet és 2 640 000 legénységi állományú személyt kezeltek.) Az 1915-ben még 12,2%-ot elérő nemibeteg-arány 6,4%-ra csökkent.⁴³ 1916 áprilisában a harc-vonalban szolgálók között ezer katonára már csak átlag 2,6 nemi beteg jutott.⁴⁴ A világháború végéig ezeket az eredményeket sikerült megtartani. A rendelkezésre álló utolsó statisztika szerint 1914 és 1917 között 1 280 000 katonát kezeltek a Monarchia katonai egészségügyi intézményei, akiknek 41%-a egyébként házasársi kapcsolatban élt.⁴⁵

Az egyetlen járványos megbetegedés, amelynek nem tudtak gátat szabni, az 1918 szeptemberétől egyre szélesedő, földrészekeken átívelő és közel két éven át tomboló, úgynevezett spanyolnátha-járvány volt. De ez mégiscsak világjárvánnyá terebélyesedett, megállíthatatlanná vált megbetegedés lett, amely a világháborút követően is tovább pusztított. Az influenza a „spanyol” jelzőt vélhetően egy, a *Reuters* hírügynökség által Londonban közreadott hír alapján kapta, ami szerint a spanyol királyné egy új, influenzaszerű betegségben szenved.⁴⁶ A magas lázzal és izomfájdalommal kezdődő betegség során súlyos esetben a halál sokszor egy nap leforgása alatt bekövetkezett. Ezért Magyarországon 24 órás betegségnek is nevezték. A pandémia különösen Európában terjedt el az első világháború több mint négy éve alatt a lövészárkokban és a hátszágokban egyaránt nélkülözéseket elszenvedő, legyengült milliók miatt. Bár egyes megfigyelések szerint bizonyos területeken épp az egészséges, 20 és 45 év közti korosztály számított veszélyeztetett csoportnak.

A bécsi *Kriegsarchiv* őrizetében található dokumentumok szerint az influenza meglepetésszerűen, a megszokottól eltérően az olasz harctéren már 1918 júniusában előfordult, de az alakulatok egészségügyi főnökei nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget az eseteknek, annál inkább sem, mivel e megbetegedések júliusra eltűntek a katonai egészségügyi intézmények jelentéseiből.

A cs. és kir. hadseregben a klinikai képet először 1918. július 22-én foglalta össze Ladislaus Schmidt tartalékos főorvos, a cs. és kir. 38. gyalogezred tartalékszázalójának

⁴³ Biwald: i. m. 572.

⁴⁴ KA KM 14. Abt. 43/17-19-2.-1916. sz.

⁴⁵ Franz: i. m. 196.

⁴⁶ Wolfgang Eckart: *Medizin und Krieg. Deutschland 1914–1924*. Paderborn, 2007, 197.

orvosfőnöke.⁴⁷ A betegség előjeleként 1917 nyarán elsősorban a keleti hadszíntéren különös szemgyulladás ütötte fel a fejét. Később bebizonyosodott, hogy influenzavírus komplikációja okozta a betegséget.

A járvány 1918-as pontos európai felbukkanásának ideje nem ismert. Először Németországban és Franciaországban jelent meg. Franciaországba az amerikai csapatokkal jutott el 1918 tavaszán. Ekkor még súlyos esetek nem fordultak elő. 1000 megbetegedésből 38 okozott halált. Németországban a Birodalmi Egészségügyi Tanács 1918. július 10-én foglalkozott először az influenza terjedésével.⁴⁸ A nyári időjárási körülmények miatt azonban ideiglenesen eltűnt a betegség. Ősszel előbb Franciaországban, majd Spanyolországban jelentkezett ismét, ahol először írták le a betegség pontos ismérveit. Később Spanyolországból kelet felé terjedve világméretűvé szélesedett, súlyos, gyakorta halálos kimenetelű tüdőgyuladást okozva. A betegség jellemzően hirtelen, minden előjel nélkül, erős fejfájással és hőemelkedéssel jelentkezett. Egy nap elteltével már 39–40 °C-os lázzal járó száraz köhögés lépett fel. A második nap végén a láz elérte a tetőfokát, erősödött a köhögés. A harmadik nap végén csökkent a láz. Szerencsés esetben a beteg a negyedik napon már lázmentes volt, és az ötödik napra teljesen felgyógyult.

A délnyugati hadszíntéren 1918. szeptember végén már az olasz csapatoknál tomboló járványról szóltak a hírszerzői jelentések,⁴⁹ amelyeket megerősítettek a hadifogságba jutott olasz katonák.⁵⁰ Sokan közülük már maguk is megbetegedtek. Ezeket a foglyokat szigorú orvosi ellenőrzés mellett azonnal elkülönítették. Az ellenség közelségében szolgálókat (felderítők, rohamszolgálatban állók) szintén állandó orvosi felügyelet alá vonták. A harctérről beérkező hírek alapján Budapesten a székesfőváros közegészségi bizottsága szeptember 30-án tartott ülésén egyhangúlag megállapította a pandémia kialakulásának veszélyét.⁵¹ Berlinben október 16-án, Bécsben október 18-án került sor hasonló tanácskozásra.⁵² Berlinben még a kancellár, Max von Baden is megbetegedett.

A budapesti bizottság döntése értelmében – egyelőre október 13-ig – a megfelelő szellőző berendezés nélkül üzemelő „mozgófénykép-színházakat” és mulatókat bezárták. Szünetelt a tanítás az oktatási intézményekben is. A bizottság kérte a katonai vezetést, hogy biztosítsa a székesfőváros tisztii-, kerületi és hatósági orvosainak, valamint az egyleti, elsősorban a budapesti kerület munkásbiztosító pénztár orvosainak a katonai szolgálat alóli felmentését.

⁴⁷ KA KM Abt. 14. 43/45.-1918. sz.

⁴⁸ Eckart: i. m. 200.

⁴⁹ A külföldön fellépő járványos betegségek terjedését követésegin, illetve konzulátusain keresztül a cs. és kir. Külügyminisztérium is figyelemmel kísérte.

⁵⁰ KA NFA 10. Armeekommando, 831. doboz, 50663. Q. sz.

⁵¹ KA KM Abt. 14. 43/45/8.-1918. sz. 1918. október 8., valamint HL HM 630486/ált. 5.-1918. sz.

⁵² KA KM Abt. 14. 43/45/7.-1918. sz. 1918. október 18.

A bizottság felkérte a budapesti államrendőrség főkapitányát is, hogy az „összes forgalomban lévő lófogatú és géperejű bérkocsik” tulajdonosait rendeletileg utasítsa – igény szerint – a beteglátogató orvosok korlátlan rendelkezésére.⁵³

Mindezen intézkedések ellenére 1918 októberének első napjaiban már nemcsak a Monarchia haderejében, hanem a polgári lakosság körében is tombolt a betegség. A fertőzötteket azonnal elkülönítették. A katonákat gyakori kézmosásra, valamint környezetük tisztán tartására, fertőtlenítésére utasították.⁵⁴ A járvány terjedését kétségbeesett, sokszor furcsa intézkedésekkel próbálták megakadályozni. A cs. és kir. 10. hadsereg alárendeltjeinél például bevezették a napi kétszeri szájüreg-fertőtlenítést, amelyet kálium-hipermanganát oldattal kényszerült elvégezni az amúgy is elgyötört legénység.⁵⁵ A rendelkezés hozadéka végül is csupán az maradt, hogy mindenki saját pohárhoz jutott. Október végén az influenza már a Monarchia egész területén tömeges megbetegedéseket okozott. Szarajevóban a növekvő halálesetek miatt a polgári közigazgatás a katonai egészségügy segítségét kérve védőoltás kiutalását kérte, azt gondolván, hogy a vírus terjedésének létezik ellenszere.⁵⁶

A helyzet súlyossága a katonai és a civil egészségügyi intézmények szoros kapcsolattartását követelte. Az együttműködés keretében a katonai kórházak felesleges ágyaikat átadták a spanyolnáthában megbetegedett polgári egyének részére. Többször teljes kórházakat is átadtak a polgári közigazgatás számára.⁵⁷ A bécsi katonai parancsnokság egészségügyi főnöke felhívásban utasította alárendeltjeit, hogy az együttműködés keretében adják át kihasználatlan férőhelyeiket a polgári szervek részére. Bécsben a város részére öt katonai kórházat adtak át, teljes személyzetükkel együtt.⁵⁸ A katonai kórházak centralizációjával, valamint a civil kórházak katonarészlegeinek feloszlásával 2000 kórházi ágyat szabadítottak fel polgári személyek részére.⁵⁹

A szoros együttműködés természetesen a m. kir. honvéd egészségügyi intézmények esetében sem maradt el. Szilágyi József, a honvéd egészségügyi tisztikar főnöke október 11-én rendeletben utasította a honvéd orvosokat, hogy a honvéd egészségügyi intézményekben ellátásra jelentkező polgári betegeket fel kell venni.⁶⁰ Minden honvéd orvos – munkája mellett vagy után – köteles volt a polgári lakosságot is ellátni és a polgári hatósággal együttműködni. A kórházakban betiltották a látogatást és a betegmozgatót. Mindezek mellett a polgárok mindennapjait érintő

⁵³ Budapest Székesfőváros Tanácsának 130996/1918.-X. sz. rendelete.

⁵⁴ KA NFA 10. Armeekommando, 831. doboz, 50769. Q. sz.

⁵⁵ KA NFA XX. Korpskommando, 2782. doboz, 993. sz.

⁵⁶ KA KM Abt. 14. 43/45/20.-1918. sz., 1918. október 26.

⁵⁷ KA KM Abt. 14. 43/45/27.-1918. sz., 1918. október 30.

⁵⁸ KA KM Abt. 14. 43/45/16.-1918. sz., 1918. október 18.

⁵⁹ KA, Manuskriptensammlung, TIWK/189. sz., Massnahmen zur Bekämpfung der Grippe.

⁶⁰ KA KM Abt. 14. 68/2/1/275.-1918. sz.

szigorú óvintézkedéseket is bevezettek. A közintézményekben beszéd közben a telefonkagylót le kellett takarni, valamint a hallgató- és beszélőkagylót egyaránt naponta többször fertőtlenítő oldattal le kellett mosni.⁶¹

Az influenza terjedése november elején már enyhülni látszott, ezért Budapest polgármestere november 5-én köszönőlevelet juttatott el a cs. és kir. hadügyminiszterhez, amelyben – bízva a járvány mielőbbi eltűnésében – köszönetét fejezte ki az együttműködésért és a segítségért.⁶² A spanyolnátha közel négyhónapos monarchiabeli, illetve az utódállamokban tapasztalt tombolása során szedett áldozatainak számát csak megbecsülni lehet, ez a szám több tízezerre tehető. A járvány világszerte majdnem két évig tartott; a halálos áldozatok pontos számát meghatározni lehetetlen vállalkozás, de a szakirodalom világszerte több tízmillióra becsüli.

Az egyre súlyosbodó élelemhiány miatt ugyan az osztrák–magyar haderő egy századának 22%-a már alultáplált volt, de az egészségügyi szolgálatnak mégis sikerült megakadályozni a nagyobb járványok kialakulását. A spanyolnátha terjedését azonban a világ legerősebb hadseregei sem voltak képesek meggátolni.

GÁBOR KISS

INFECTIOUS DISEASES IN THE AUSTRO-HUNGARIAN ARMY DURING THE FIRST WORLD WAR

The military medicine was a not well-known part of the chronicle of the First World War for a long time. However, the 100th anniversary of the outbreak of First World War, and even more of the Spanish flu epidemic, brought this topic to the forefront of interest, which also had a sad actuality because of the recent pandemic situation. In my paper, I would like to introduce the role and activity of military medicine in epidemic prevention and treatment, as well as to some of the diseases that often occurred in this period. The task of the medical units of the Army was not only to heal the wounded, but they also had an important role in the defence against the various infectious diseases. The loss of lives in wars, campaigns before the First World War attributed primarily of the epidemics after the military conflict. The impetuous development of medicine and epidemiology in the 20th Century however brought changes, and the proportions changed as well. During the World War, the number of deaths from infectious diseases fell sharply compared with those who died as result of wounds.

⁶¹ HL HM 667794/ált. 5.-1918. sz.

⁶² KA KM Abt. 14. 43/45/18.-1918. sz., 1918. november 5.

PILLANATKÉPEK AZ ÁPOLÓNŐKÉPZÉS TÖRTÉNETÉBŐL

2020-at az Egészségügyi Világszervezet (*World Health Organization*, WHO) az ápolónők és a szülésznők nemzetközi évének nyilvánította, Florence Nightingale születésének kétszázadik évfordulója (május 12.) tiszteletére.¹ A tanulmányban többek között rámutatok arra, hogy miért éppen őt tekintjük a modern betegápolás úttörőjének, de kitérek arra is, hogy a 19. század – vagyis Nightingale kora – előtt milyen módszereket alkalmaztak ezen a területen. Bemutatom, miként fektette le Nightingale a nővérképzés alapjait, és miként változtak a keretek az elmúlt másfél évszázad során. Előkerül az a kérdés is, hogy vajon inkább feministának vagy antifeministának tarthatjuk-e őt? Miért övezi személyiségét és munkásságát óriási tisztelet még ma is Nagy-Britanniában, illetve neve mennyire ismert a szigetországon kívül? S mi a helyzet magyarországi kortársával, Kossuth Zsuzsannával? Miért feledkezett meg a hazai tudományosság és a közvélemény az ő tevékenységéről? S végül miért botlunk a koronavírussal kapcsolatos hírek között mind gyakrabban Nightingale (és Kossuth Zsuzsanna) nevébe vagy a tőlük idézett gondolatokba?

„Tanulatlan iszákosok” kontra szakképzett nővérek

Az orvosi tevékenységet már a kora középkor évszázadaitól kiegészítette a betegápolás a kolostorokban vagy az egyes városok ispotályáiban, amint az a ránk maradt forrásokból ismert. Természetesen a mai értelemben vett kórházak ekkor még nem léteztek, az ápolószemélyzet betanításáról pedig a szerzetesrendek és a városi szabályrendeletek (statútumok) intézkedtek. Az e helyszíneken betegápolási tevékenységet végzők tehát az ápolók, ápolónők előfutárai voltak.² A 16–17. század folyamán jelentek meg a hadseregek helyőrségi kórházai, továbbá a Magyar Királyság vonatkozásában meg kell említenünk a 17. századból az Irgalmas-rend letelepülését is, amely elsőként Pozsonyban létesített százágyas kórházat. Lényeges,

¹ Ennek jelentőségéről bővebben lásd az *International Council of Nurses* jelentéseit. <https://www.2020yearofthenurse.org/> (Utolsó letöltés ideje: 2021. január 1.) Megjegyzem, hogy a jubileumi évre tervezett programsorozat jelentős része a koronavírus-járvány miatt meghíúsult, vagy pedig az online térbe helyeződött át.

² Erről lásd bővebben: Czeferner Dóra: Florence Nightingale és a modern nővérképzés kezdetei. *Ujkor.hu – A velünk élő történelem.* <http://ujkor.hu/content/florence-nightingale-es-a-modernoveri-hivatas-kezdetei> (Utolsó letöltés ideje: 2020. január 1.)

hogy a tábori kórházakban ebben az időszakban az ápolási feladatokat rokkant, illetve sebesüléseikből épphogy felépült katonák végezték.³

A modern értelemben vett ápolónői hivatás kialakulására, valamint az intézményes képzés kereteinek lefektetésére a 19. századig kellett várni. Az alábbiakban nézzük tehát meg a szakma és a képzés fejlődésének főbb állomásait, egyúttal engedjük is el a makulátlan fehér ruhát viselő, a betegek körüli rendre és tisztaságra ügyelő, hozzáértő és erkölcsös nővérek vízióját! A szakma ugyanis az 1800-as évek közepéig rendkívül alacsony presztízsű volt, hiszen képviselőinek túlnyomó többsége erősen hiányos szakismeretekkel rendelkezett. Számos forrás tudósít ápolatlan, kicsapongó életet élő és az alkohol rabjaivá vált nővérekről is, akik a segítség helyett minden bizonnyal inkább ártottak a betegeknek.⁴ E problémakörre gyakran utalt műveiben Florence Nightingale is, ugyanakkor az ápolónők szak- és továbbképzése nem csupán az angol, német és francia nyelvű forrásokban jelent meg, hanem a 19. század végén formálódó magyarországi progresszív nőszervezeteket is foglalkoztatta – különösen az első világháború kitérésének közeledtével.⁵

Arisztokrata lánynak születni a 19. századi Angliában...

A körülmények javításában és a képzés intézményes kereteinek kidolgozásában, majd az elméletek gyakorlatba történő átültetésében Florence Nightingale (1820–1910) vállalt oroslánrészt. Nightingale 1820. május 12-én, egy olyan korszakban látta meg a napvilágot, amikor az arisztokrata származású lányok szinte kizárólagos „karrierútja” a házasságkötés, majd a családalapítás volt. A középosztálybeliek előtt sem állt sokkal több érvényesülési lehetőség: az angol regényekből jól ismert nevelőnői feladatkör mellett még Isten szolgálatába állhattak apácákként, amennyiben nem sikerült a jelentkezők közül kiválasztaniuk az ideális férj(jelölt)et.⁶ E körülményeket számba véve, a születési helye után (Firenze, vagyis angolul Florence) elnevezett, szülei kétéves nászútja idején világra jött kislány meglehetősen szerencsésnek bizonyult.⁷

³ Kapronczay Károly: A magyar ápolónőképzés kezdetei. *Orvosi Hetilap*, 1983. 6. sz. 344–346.

⁴ Isabel M. Stewart – Anne L. Austin: *A History of Nursing From Ancient to Modern Times. A World View*. 5th edition. 1962. Published online by Cambridge University Press, Cambridge, 2012, passim.

⁵ A Feministák Egyesületének (Budapest, 1904–1949) hivatalos lapjai – *A Nő és a Társadalom* (Budapest, 1907–1913), valamint *A Nő. Feminista Folyóirat* (Budapest, 1914–1928) – több ízben közöltek cikkeket a témában. Lásd például *A Nő és a Társadalom*, (1907): 8. 10.; Glücklich Vilma, a szervezet elnöke az ápolónők szakszervezetbe tömörülését siettető írásában kendőzetlenül beszélt a még a 20. század kezdetén is siralmas magyarországi viszonyokról: „*de bizony a mi kórházainkban olvasót pörgető vagy kedvetlenül zsémbelő ápolónők nagy többsége nem áll a helyzet magaslatán.*” *A Nő. Feminista Folyóirat*, (1914): 5. 10–11.

⁶ Erről lásd bővebben Esther Godfrey: „Jane Eyre”, from Governess to Girl Bride. *Studies in English Literature, 1500–1900*. 2005. 4. sz. 853–871.

Az európai körutat követően angliai (Hampshire-ben és Derbyshire-ben fekvő) birtokaira visszatérő családban a leánygyermekkedvükre olvashattak, s bankár édesapjuktól sajátíthatták el az általános műveltség alapjait. Florence a francia, a német és az olasz mellett jól kiismerte magát a görög és a latin nyelvekben is, ám igazából már kisgyermekkorában is a matematikáért rajongott. Egyik első és legismertebb életrajzírója, Sir Edward Cook „szenvélyes statisztikus”-ként hivatkozott rá,⁸ ami azért fontos, mivel későbbi egészségügyi reformjavaslatait is statisztikai ábrákra és táblázatokra alapozta.⁹

„Isten hívása”

Felvilágosult nevelési elveik ellenére a Nightingale-szülők is a „házassági piacon” való érvényesülést tartották lányuk legfontosabb küldetésének. A fiatal korában igazán attraktívna és kecsesnek ábrázolt Florence-nek azonban tizenhat-tizenhét éves korától kezdve egészen más elképzelései voltak. Zsigerileg lázadt a nőktől elvárt hagyományos szerepek ellen: négy házassági ajánlatot utasított vissza rövid időn belül azt követően, hogy Hampshire-i birtokukon sétálgatva Isten hangját vélte hallani. Ettől kezdve ugyanis meg volt győződve arról, hogy a házasság és az anyaság helyett az ápolónői hivatásban és a betegek gyámolításában kell kiteljesednie, s ehhez a későbbiekben szülei határozott tiltása ellenére is ragaszkodott.¹⁰

Számos 19. századi angol novellából és regényből megismerhetjük, miként igyekeztek az előkelő családok jobb belátásra bírni engedetlen lányaikat a vizsgált korszakban. Általában hosszú, külföldi körutazásokra küldték őket, de természetesen nem egyedül. Ez történt Florence-szel is, aki Franciaország és Itália mellett Görögországban és Egyiptomban járt.¹¹ Elhivatottságáról azonban egyértelműen árulkodik, hogy az út során titokban ápolónői szakkönyveket bújt, hazatérőben pedig a Düsseldorf melletti Kaiserwerthben életre hívott diakonisszaképzőt látogatta meg, amelyet Theodor Fliedner protestáns lelkész 1836-ban alapított saját birtokán.¹² A növendékeknek a vallásos életforma alapjai mellett ápolónői szakismereteket közvetítő intézmény (*Bildungsanstalt für evangelische Pflegerinnen*) a későbbiekben Nightingale életében is fontos szerepet kapott, hiszen az 1850-es

⁷ Edward Cook: *The Life of Florence Nightingale*. Vol. 1. 1820–1861. London, 1913, 3–23.

⁸ Edward Cook: *The Life of Florence Nightingale*. Vol. 2. 1862–1910. London, 1919, passim.

⁹ Érdekességként megemlítendő, hogy Nightingale tisztelői vagy éppen a vidéki angol táj szerelmesei ma is meglekintethetik Florence gyermekkorának színtereit: míg a család Hampshire-i otthonában (Embley Park) ma bentlakásos iskola működik, addig a Derbyshire-i birtokon (Lea Hust) a kor hangulatát hűen megidéző, barátságos szállodát rendeztek be, ahol bárki eltölthet néhány napot.

¹⁰ Marjie Bloy: *Florence Nightingale (1820–1910)*. *Victorian Web*. <http://www.victorianweb.org/history/crimea/florrie.html> (Utolsó letöltés ideje: 2021. január 2.)

¹¹ Az Egyiptomból írt leveleit kiadták: Anthony Sattin (Ed.): *Letters from Egypt*. New York, 1987.

¹² Edwin W. Kopf: *Florence Nightingale as Statistician*. *Publications of the American Statistical Association*. 1916. 15. sz. 388–404.

évek elején – amikor szülei már nem tiltották többé a nővéri hivatástól – három hónapos képzésen vett részt itt. A későbbiekben viszont kritikusan nyilatkozott az iskolájáról.¹³

De vajon miért zárkóztak el Nightingale szülei hosszú ideig attól, hogy lányuk az ápolónői pályát válassza? A nők előtt nyitva álló szakmákon végigtekintve a válasz egyértelmű: a nővéri hivatás a 19. század közepéig rendkívül alacsony presztízzsel rendelkezett, a közvélemény pedig a betegápolói tevékenységet végző nőket már-már a prostituáltakkal azonosította, akik az alkoholt és a kicsapongások egyéb formáit sem vetették meg.¹⁴ A nővérek megbecsültségének hiányára következtethetünk díjazásukból is: a németországi képzésről 1853 nyarán hazatérő, majd a londoni „Beteg úrihölgyek kórházában” elhelyezkedő Florence „tisztességes megélhetését” továbbra is édesapja biztosította, lakást és évi 500 fontot bocsátva lánya rendelkezésére.¹⁵

„Minden ápolónő mossa a kezét olyan gyakran, amennyire csak lehet”¹⁶ – A Krímben

A következő fordulópontot a krími háború (1853–1856) jelentette Nightingale életében és egyben az ápolónői hivatás történetében is. Az itt teljesített nővéri szolgálata, amelyet a korabeli angol nyelvű sajtó is felkapott, jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a korszak egyik ikonikus alakjává váljon – még úgy is, hogy ezt követően ténylegesen már nem gyakorolta hivatását. De vajon miként került a harmincas éveiben járó arisztokrata ápolónő a háborús frontvonal mögé? Még az 1840-es évek végén, római utazása során ismerkedett meg Sidney Herbert angol hadügyminiszterrel és újdonsült feleségével, akikkel életre szóló barátságot kötött.¹⁷ Ők bátorították Florence-t a „krími kalandra”, ahova Herbert közbenjárására 38 angol ápolónőt rendeltek ki. Nightingale végül kétszáz jelentkezőből maga válogatta össze azt az egyházi és világi nővérekből álló csoportot, amellyel 1854 novemberétől Üsküdarban (ma Isztambul egyik kerülete a város Ázsiában fekvő részén) kezdte meg a munkát.¹⁸ Megjegyzendő egyébként, hogy az angolok mellett orosz önkéntes nővérek is dolgoztak a Krímben, közülük az elsők Elena Pavlovna Romanov nagyhercegnő hívására érkeztek.¹⁹

¹³ Cook: i. m. 2. 104–116.

¹⁴ Vö. Stewart – Austin: i. m. passim.

¹⁵ Melissa Chatton: *Florence Nightingale. Life and Work*. A londoni *Florence Nightingale Museum* igazgatójának online előadása Florence Nightingale 200. születésnapja alkalmából. 2020. május 9.

¹⁶ Chatton i. m.

¹⁷ Gilbert Sinoué: *La dame à la lampe*. Paris, 2008, 276.

¹⁸ Az útvjáról lásd uo. 12.

¹⁹ John Shelton Curtiss: *Russian Sisters of Mercy in the Crimea, 1854–1855*. *Slavic Review*, 1966. 1. sz. 84–100.

Miután az ekkor 34 éves Nightingale átvette a nővéri ügyelet vezetését, borzalmas körülményekkel kellett szembesülnie a sebtében kórházzá átalakított barakkokban. A katonák a piszkos földön feküdtek, az étkezés szegényes volt, hiányoztak a gyógyszerek, a mindent előzőnlő patkányokon kívül az ivóvízraktárak mellett még egy lótetem is feküdt. Nightingale érkezése után ráadásul azt is észrevette, hogy az elhalálozott katonák száma mellett a még élők kezelésének módjait sem vezették írásban. Az ezt követő időszakban napi húsz órát dolgozott rendszeresen, s erőfeszítéseit végül siker koronázta: míg 1854/1855 telén tízszer annyi katona vesztette életét tifuszban és kolerában, mint a csatatéren, a halálozási rátát 1855 második felére számottevően sikerült visszaszorítani. A kórházba kerülő sebesültek mortalitási aránya 42%-ról mindössze 2,2 %-ra csökkent, amihez a higiéniai viszonyok javítása mellett számos Nightingale-féle innováció is hozzájárult.²⁰

Hölgy lámpával vagy hölgy kördiagrammal?

Nightingale – aki beosztottjait maga képezte, és néhányukat nem megfelelő magaviselete miatt el is bocsátotta – semmiképpen sem szerette volna, hogy az ápolásban a későbbiekben megismétlődjének a krími háborúban elkövetett hibák. Ezért tapasztalatait papírra vetette, és az általa kedvelt statisztikai táblázatokkal illusztrálta őket. Meggyőződése szerint egyértelmű összefüggés mutatkozott az ápolás sikeressége, valamint a megfelelő higiéniai viszonyok kialakítása (és magától értődően ezek folyamatos fenntartása) között. A kórtermek tisztaságának biztosítása mellett több további újítást is bevezetett a tábori kórházban: részletesen dokumentálták a sebesülteknek adott gyógyszerek típusát és mennyiségét, egészséges ételeket kínáltak nekik, továbbá folyamatosan szellőztették a kórtermeket, amelyekben a betegek immár nem a földön, hanem ágyakon lábadozhattak. Sőt a könnyen tisztítható nővéri egyenruha közvetlen előzménye is a Krímben kezdett formálódni.²¹ A nővéri hivatáshoz – amint azt a későbbiekben számos előadásában részletesen kifejtette – az alábbi tulajdonságokat tartotta nélkülözhetetlenek: „Az ápolónő legyen józan; becsületes és megvesztegethetetlen; Legyen igazmondó és megbízható; Legyen pillanatra pontos és hajszálíg rendes; Gyorskezü, de nem kapkodó; Szelíd, de nem lassú; Nyájas, de nem fecsegő; Tapintatos, de sohasem tétovázó; Legyen derűs és bizakodó, tiszta saját személyében és tisztaságot teremtő a beteg körül; Legyen szíves és szorgálatra kész, a betegekre gondoljon és nem önmagára.”²²

²⁰ Cook: i. m. 1. 162–199.

²¹ Chatton i. m.; Kárnám Tamásné: Florence Nightingale, az egészségügyi statisztika úttörője. *Orvosi Hetilap*, 1971. 14. sz. 813–815.; Kopf: i. m. 388–404.

²² Idézi Vártokné Fehér Rózsa, a Magyar Ápolási Egyesület alelnöke, a Florence Nightingale születésének évfordulója alkalmából tartott ünnepi előadásában. <http://magyarapolasiegyesulet.hu/wp-content/uploads/2017/05/Florence-Nightingale-%C3%A9lete-%C3%A9s-munk%C3%A1ss%C3%A1ga.pdf> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 26.)

A krími hónapok során született meg a lámpás hölgy figurája az angol közvéleményben. Ennek hátterében az áll, hogy a krími háború tekinthető az első olyan hadi eseménynek, amelyről a britek már viszonylag sok információt szerezhettek a nyomtatott sajtóból, így többek között Nightingale tevékenységéről is. Híres portréja, amelyen éjszakai lámpájával jár a betegek között, első alkalommal az *Illustrated London News* hasábjain jelent meg 1855 februárjában. (Ez a Londonban a tiszteletére berendezett múzeumban mind a mai napig látható.) Arról azonban sokan megfeledkeznek, hogy nem csupán gyakorta hangoztatott elve miatt – amely szerint „senkinek nem kellene egyedül meghalnia” – járőrözött éjszakánként a kórtermek között. Mindezt sokkal inkább azért tette, hogy elejét vegye a katonák és a nővérek közötti testi kapcsolatoknak, ami a korszakban még egyáltalán nem számított kirívó esetnek.²³

Magyar (majdnem) első...

Míg Nightingale már életében világszerte az ápolónői hivatás jelképévé vált, a történetírók méltánytalanul feledtek meg Kossuth Lajos legfiatalabb hűgáról, Zsuzsannáról (1817–1854), aki az 1848/1849-es szabadságharc során elsőként indítványozta Magyarországon a nők ápolói hivatásra történő szakszerű felkészítését, s ezzel bizonyos értelemben meg is előzte Nightingale-t. Kossuth Zsuzsannának tulajdonítjuk azt a gondolatot, amely szerint elengedhetetlen, hogy az ápolás „az ember egészségét akkor is védje, ha nem betegedett meg, sőt éppen azért, hogy ne betegedjen meg”.²⁴

Kossuth Zsuzsannát bátyja 1849. április 16-án a honvédség főápolónőjévé nevezte ki: „Kossuth Zsuzsannát az összes táborigazgatók főápolónőjévé nevezem, azon erős meggyőződésben, hogy [...] megsértett vitézeink kórodai ápolása iránt mindenkor akként gondoskodik, mint ezt egy anya, testvér és hazánk hő leányától várni lehet.”²⁵ A hadikórházak felállítása és működésük megszervezése mellett az volt a feladata, hogy gondoskodjon arról, minél több nőt vonjanak be az ápolásba. A hadikórházakban – amint arra már utaltam – a sérüléseikből épphogy felépült katonák végeztek ápolási feladatokat. Az 1849-es tavaszi hadjárat idején viszont valamennyi katonára szükség volt, így pótlásukra egyre több önkéntes nőt alkalmaztak. Ekkor merült fel első alkalommal az is, hogy a női ápolókat szakszerűen készítsék fel hivatásuk gyakorlására mind elméleti, mind pedig gyakorlati síkon. A Gál Gusztáv terveze nyomán kidolgozott képzés egy évet ölelt volna fel. Az ilyen irányú innovációk mellett Zsuzsanna szorgalmazta, hogy humánus(abb)an bánjanak a hadifoglyokkal is. Nagyszabású tervei ugyanakkor a magyarok függetlenségi harcainak bukását követően feledésbe merültek, s csak a levéltár dobozai őrizték meg őket.²⁶

²³ Chatton: i. m.

²⁴ Csóka Mária: A Semmelweis Egyetemen folyó diplomás ápolónőképzés 16 éve. *Orvosi Hetilap*, 2006. 25. sz. 1189–1194. (1190).

²⁵ Idézi Kertész Erzsébet: *Úttörő asszonyok. Életrajzi elbeszélések*. Budapest, 1979, 169.

Hirtelen jött hírnév és ami mögötte van...

A szabadságharc bukása miatt Kossuth Zsuzsanna tervei nem kerülhettek az európai nyilvánosság elé. Nightingale viszont közel két évvel a „krími kaland” kezdete után, 1856 júliusában visszatért Londonba, ahol a korszak vezető orvosainak rosszallása mellett a hirtelen jött hírnévvel is meg kellett küzdenie. Utóbbit rendkívül rosszul viselte, éppen ezért inkognitóban, édesanyja lánykori nevén (Mrs. Smith) utazott haza.²⁷ A legjobb angol orvosok nem kívánták elismerni Nightingale krími tapasztalatait, azokat tekintélyük aláásásaként értelmezték. Véleményük szerint a sajtó felnagyította eredményeit, s hasonló kritikát fogalmaztak meg a közelmúltban a BBC 2001-es és 2008-as dokumentumfilmjei is. A történészek és a *Florence Nightingale Museum* kurátorai viszont arra figyelmeztetnek, hogy az ilyen irányú kritikák teljesen alaptalanok.²⁸

A háborúból hazatérve Nightingale ágynak esett, amelyből kora előrehaladtával egyre ritkábban kelt fel. Az ún. „krími láz”-at kapta el, amelybe majdnem belehalt, később pedig reumás fájdalmak kínozták, s időnként a depresszió is elhatalmasodott rajta. Ám mindezek egyáltalán nem akadályozták szellemi aktivitásában és az ápolónői hivatás teljes megreformálásában. Megkezdte a háborús években szerzett tapasztalatai megszerezését és kiadványokba szerkesztését, roppant mértékű publikációs tevékenységet folytatva élete hátralévő évtizedei folyamán.²⁹

„Minden nővérnek nagyon gyakran kell kezet mosni!”

A krími szolgálat során Nightingale egy csapásra híres lett, olyannyira, hogy még Viktória királynő (1819–1901) is rokonszenvezett vele. Minden bizonnyal ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1858-ban, vagyis még első könyvének megjelenése előtt Nightingale-t első nőként választották a Királyi Statisztikai Társaság (*Royal Statistical Society*) tagjává.³⁰

²⁶ Csóka: i. m. 1189–1194.; Kapronczay: i. m. 433–346. A Kossuth Zsuzsanna után maradt levéltári forrásokról lásd Németh György: Kossuth Zsuzsanna, az első magyar főápolónő. *Aktakaland*. <https://aktakaland.wordpress.com/2018/08/15/kossuth-zsuzsanna-az-első-magyar-foapolono/> (Utolsó letöltés ideje: 2021. május 25.) Országos főápolónői kinevezéséről lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Az 1848/1849-i minisztériumi levéltár, Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzó-elnökség, Általános iratok (H 2), 5697/1849. sz. Ugyanitt olvasható néhány fivérének címzett levele is.

²⁷ Cook: i. m. 1. 299.

²⁸ Chatton: i. m.

²⁹ Kopf: i. m. 388–404.

³⁰ A kinevezési aktuáról a *Florence Nightingale Museum* legújabb – virtuálisan is látogatható, *Nightingale 200 tárgyban, személyben és helyszínben* címen futó – kiállításában is láthatunk egy eddig lappangó fotót. Lásd *Nightingale in 200 Objects, People & Places*. <https://www.florence-nightingale.co.uk/200exhibits/> (Utolsó letöltés ideje: 2020. január 2.)

Notes on Nursing. What is it and what it is not („Jegyzetek az ápolónői tevékenységről. Mi az és mi nem”) című első, a későbbiekben számos nyelvre lefordított könyvének első kiadása 1859-ben látott napvilágot. Ezt ma az első ápolónői kézikönyvként tartjuk számon. Mivel a kötet néhány hónap alatt mintegy tizenöt ezer példányban kelt el, kvázi a korszak egyik *bestseller*-ének számított. Nightingale ebben részint azt hangsúlyozta, hogy az alapvető orvosi ellátáshoz mindenkinek joga van, nemzetiségtől, társadalmi státusztól, vallási hovatartozástól és nemtől függetlenül. A legfontosabbnak egyébként – Kossuth Zsuzsanna nézeteivel egybehangzóan – nem a betegségek kikúrálását, hanem megelőzésüket tartotta, amihez véleménye szerint az egészséges étrend, a tisztaság, valamint a lakószobák gyakori szellőztetése járul hozzá a leginkább.³¹

Nightingale a későbbiekben publikált a szegény származású betegek gyógyításának szükségességéről, valamint a kórházakban szülő nők körében tapasztalt, még ekkor is rendkívül magas halandóság okairól is. Ezeken túl igyekezett a közvélemény figyelmét a hadifoglyokkal való megfelelő bánásmódra, továbbá az Indiában uralkodó katasztrofális egészségügyi viszonyokra irányítani. Elodázhatatlannak tartotta a bábaasszonyok, valamint a dologházi ápoltak helyzetének javítását. Rengeteg fennmaradt és azóta kiadott levele szól a vidéki beteggondozásról is. Szerteágazó tevékenységi körét jól szemléltetik azon erőfeszítései, amelyek a kórházak építéséhez és berendezéséhez kapcsolódtak. Ez igen fontos, hiszen a 19. század második felében Európa számos országában folytak a kormányok által széles körben támogatott kórházépítési akciók. Kiemelt figyelmet fordított például a kórtermek falaira, és arra bátorított, hogy ezeket akár pasztrózsaszínűre is festhetik.³²

Saját tapasztalatai mellett jelentős mértékben épített a szintén a krími háborúban szolgáló jamaicai orvosnő, Mary Seacole sikereire, aki azonban a higiénia mellett erőteljesen támaszkodott a gyógyfüvek erejére is. De vajon miért válhattak Nightingale elvei és művei széles társadalmi körök számára ismertté, illetve elismertté? A válasz – a szakértelme mellett – igazán egyszerű: a tudományos nyelvet mellőzve számos munkáját a közemberek által is könnyen értelmezhető angolsággal tette közzé, ami ezáltal az alsóbb rétegek számára (nyilván azoknak, akik az olvasás képességét elsajátították) is befogadhatónak bizonyult. Megemlítendő azonban, hogy számos írása csupán a halálát követően vált nyomtatásban elérhetővé.³³

Elvek és gyakorlat: a Nightingale-modell

A Krímből visszatérve Nightingale megbizonyosodott arról, hogy a háborúban tapasztalt hiányosságok a szigetország katonai kórházaiban is jellemzőeknek

³¹ Florence Nightingale: *Notes on Nursing. What is it and what it is not*. London, 1859.

³² Chatton: i. m.

³³ Lytton Strachey: *Eminent Victorians*. London, 1918.<http://www.gutenberg.org/cache/epub/2447/pg2447.html> (Utolsó letöltés ideje: 2020. január. 2.)

mondhatók, s hasonló problémákkal küzdöttek az általános gyógyintézetekben is. Felismerte továbbá azt is, hogy a betegségek és az azok kezelésével kapcsolatos intézkedések dokumentációját valamennyi intézményben azonos elvek mentén kell vezetni, hiszen a halálozási és gyógyulási arányok kizárólag így követhetők nyomon. Elméletét néhány londoni kórház 1859-ben már a gyakorlatban is kipróbálta.³⁴ Nightingale ebben az évben hozta létre alapítványát, s az ide befolyt összegből nyitotta meg kapuit a róla elnevezett és általa vezetett első világi nővérképző intézet (*Florence Nightingale Training School*), amely ekkor még úttörő módon egy működő kórházhoz, a londoni *Saint Thomas Hospital*hoz kapcsolódott. A kórházat a második világháborúban lebombázták, majd újjáépítették, a nővérképző pedig ma – rengeteg szerkezeti változás és modernizáció után – a híres *King's College* részeként várja a hallgatókat.³⁵

Az iskola, amelyhez nővérotthon is kapcsolódott, minden lehetőséget megteremtett ahhoz, hogy az ápolónői hivatás rövid időn belül elismertté válhasson. Az intézmény fontosságát a Nemzetközi Vöröskereszt alapítójaként ismert Henri Dunant (1828–1910) is hangsúlyozta, például egy 1872-es londoni előadásában. Kitért arra is, miszerint többek között Florence Nightingale inspirálta, hogy 1859-ben Olaszországba, a solferinói csataterre menjen. A *Nightingale Training School*ban bevezetett, az elméleti ismeretek mellett az ápolónői gyakorlatot előtérbe helyező képzési rendszer két évtizeden belül Európa-szerte és Észak-Amerikában is ismertté vált. Az 1880-as években az itt végzett ápolónők már London legjobb kórházaiban dolgoztak, sőt tulajdonképpen az egész Brit Birodalomban és az Egyesült Államokban is találkozunk velük.³⁶

Egészségi állapotának romlása ellenére Nightingale idős korában is aktív maradt. Bár 1901-re teljesen elvesztette látását, élete végéig igyekezett előmozdítani az újabb és újabb egészségügyi reformok megvalósítását. Erőfeszítéseit Viktória királynő 1883-ban Királyi Vöröskereszttel, VII. Eduárd pedig 1907-ben Becsületrenddel ismerte el. Utóbbival ismételen a női elsőket sorát gyarapította, hiszen a „gyengébb nem” képviselői közül ezt az elismerést korábban még senki sem érdemelte ki. Elhivatottságáról egy vele kapcsolatos magyar vonatkozású hír is árulkodik: 1894-ben a budapesti Nemzetközi Közegészségügyi és Demográfiai Kongresszus VII. ülésének alelnökévé választották, amelyen hanyatló egészsége miatt nem tudott személyesen részt venni, azonban *Falusi egészségügy Indiában* címmel küldött egy előadásszöveget.³⁷

Munkásságáról és könyveinek publikálásáról egyébként 1855 februárjától az osztrák–magyar sajtó is rendszeresen hírt adott, s halálát követően is hosszú

³⁴ Kopf: i. m. 388–404.

³⁵ Chatton: i. m.

³⁶ Czeferner: i. m.

³⁷ Kármán Tamásné: Florence Nightingale, az egészségügyi statisztika úttörője. *Orvosi Hetilap*, 1971. 21. sz. 813–815.

nekrológokban méltatták tevékenységét. Elsőként a *Divatcsarnok* számolt be a krími háborúban végzett tevékenységéről 1955 februárjában, a *Nővilág* pedig az első könyvének megjelenése kapcsán méltatta 1860-ban.³⁸ Ezt követően a *Hölgyfutár*, a *Vasárnapi Újság*, valamint a polgári nőmozgalomhoz kapcsolódó lapok foglalkoztak munkásságával. Utóbbi így méltatta egy 1892-i számában: „Egyik első alapítója volt az angol vöröskereszt-egyletnek. Az amerikai polgárháborúban a betegápolás módját az ő utasításai nyomán rendezték. A porosz-francia háborúban a koronahercegné, aztán az Alice hercegné és mások által fentartott kórházak fölállításánál és szervezésénél az ő tanácsát kérték ki. A lisszaboni gyermekkórház az ő tervei szerint épült. Ausztráliában és Indiában nem épülhetett kórház az ő meghallgatása nélkül. A krími háború óta az anyaországban alapított kórházak mindegyike Nightingale alkotó tehetségéről tesz tanúbizonyosságot. A királynő kegyével és érdemrenddel tüntette ki, — a nemzet félmillió alapítványt tett egy ápolónői tanintézetre s azt »Nightingale home«-nak, »Nightingale otthoná«-nak nevezte el.”

Megemlíthető még, hogy 1910. augusztus 13-án, álmában bekövetkezett halála után rokonai visszautasították a Westminster-apátságban tartandó temetési szertartás lehetőségét, helyette Hampshire-ben helyezték örök nyugalomra. Emléke előtt tisztelegve május 12-e az Ápolónők Világnapja, a 2020-as évet pedig a Nővérek Nemzetközi Évének hirdették.

„Ezer köszönet az üveg tintaért. Mi lenne velünk toll, tinta és papír nélkül?” – Florence Nightingale utóélete

Nightingale szerepe a modern ápolónőképzés alapjainak megteremtésében vitathatatlan, s talán nem túlzás azt állítanunk, hogy ezáltal még életében a viktoriánus kor egyik ikonjává vált.³⁹ Emlékezete napjainkban élőbb, mint valaha: világszerte számos szobrot, emlékművet állítottak a tiszteletére, legújabban pedig a koronavírusos betegek kezelésére felállított járványkórházak viselik a nevét. Sőt Derby-ben még egy Florence Nightingale-hez címzett *pubba* is betérhetünk.

Néhány mondatát a *British Library* hangarchívuma őrizte meg, amelyet ma is bármikor meghallgathatunk.⁴⁰ Életéről az első némafilmet 1912-ben forgatták, ezt több dokumentum- és játékfilm követte 2008-ig. 2002-ig egyedüli, az uralkodócsaládon kívüli nőként az ő portréja szerepelt angol pénzermén. Számos irodalmi

³⁸ *Divatcsarnok*, 1855. február. 30. (12. sz.) 229–232.

³⁹ Strachey: i. m.

⁴⁰ Az 1890-ben, otthonában felvett beszéd alábbi részlete maradt ránk: „*When I am no longer even a memory, just a name, I hope my voice may perpetuate the great work of my life. God bless my dear old comrades of Balaclava and bring them safe to shore.*” <https://sounds.bl.uk/Accents-and-dialects/Early-spoken-word-recordings/024M-1CD0239287XX-0214V0> (Utolsó letöltés ideje: 2020. január. 2.)

művet ihletett, magyarul például Kertész Erzsébet tollából *A lámpás hölgyet* olvashatjuk róla. Nightingale-lel kapcsolatban nem mehetünk el szó nélkül még egy nagyszabású vállalkozás mellett: a tiszteletére berendezett múzeum más intézményekkel összefogva 2014-től több mint kétezer Nightingale-levelt digitalizált, tett elérhetővé, illetve látott el rövid összefoglalásokkal. Így tulajdonképpen mindenki bepillantást nyerhet abba, hogy miként vélekedett a kórházak berendezéséről vagy éppen a különböző fertőzésekről.⁴¹ A múzeum egyébként a járványhelyzetre való tekintettel a legújabb, Nightingale kétszázadik születésnapja alkalmából berendezett kiállítását virtuálisan is megtekinthetővé tette, sőt bárki részt vehet, hozzászólhat azon *workshop*okhoz és konferenciákhoz, amelyeket a bicentenárium alkalmából 2020 folyamán és 2021 első felében szintén digitális felületekre helyeztek át. A *Zoom* rendszerében futó könyvklubok különösen érdekesek, itt ugyanis a világ számos pontján élő történészekkel vagy éppen Nightingale-„rajongókkal” cserélhetünk eszmét, illetve tehetjük fel kérdéseinket a múzeum igazgatójának, Melissa Chattonnak és a kiállítások kurátorainak.

Nightingale alakja az életének és munkásságának fontos helyszíneit bejáró, vezetett séták mellett a populáris kultúrában is vissza-visszatér. A róla mintázott Barbie-baba, természetesen a kezében tartott lámpással, világszerte megvásárolható. Mindez ihletője részéről bizonyára nem váltana ki túl nagy lelkesedést. Már csak azért sem, hiszen, amint utaltam rá, Nightingale egész élete során megpróbált a háttérben maradni, s bár rengeteg előadást tartott, meglehetősen rosszul viselte a rá irányuló figyelmet. Ha valaki azonban még a Florence-Barbie-nál is többre vágyik, megnézheti a róla mintázott japán manga hőst, vagy virtuálisan bőrébe bújhat egy népszerű számítógépes játék különböző pályáin.

A *Florence Nightingale Museum* a koronavírus-járvány kitörése óta ún. *Love Lunch*-okat tart az online térben havi rendszerességgel. Az egyik ilyen virtuális ebéd alkalmával arról kérdeztem Melissa Chattont, hogy mennyiben tekinthető Nightingale feministának vagy antifeministának? A komplex kérdésre véleménye szerint a következő válasz adható: Nightingale abban az értelemben mindenképp feminista volt, hogy egész életében a nők munkavállalási jogaiért (illetve azok javításáért) harcolt, sőt még a prostituáltak védelméért is kampányolt. Annyiban azonban az antifeministák táborát gyarapította, hogy a szüfrazsett-mozgalom tagjai által előnyben részesített erőszakos tevékenységek merőben távol álltak tőle, sőt egyenesen taszították.⁴²

⁴¹ *The Florence Nightingale Digitization Project*. <http://archives.bu.edu/web/florence-nightingale> (Utolsó letöltés ideje: 2020. január. 2.)

⁴² *Florence Nightingale Museum. Love Lunch*. 2020. május. E témáról további adalékokat osztottak meg a Nightingale születésnapja alkalmából a 2020-as év folyamán rendezett virtuális eseményeken, amelyek megrendezésüket követően elérhetővé váltak a múzeum YouTube-csatornáján és a közösségi médiában.

„Csatlakozzon szakmája organizációjához!”

A 20. század hajnalára a Nightingale-modellre épülő iskolák egy új típusú képzésnek adták át a helyüket, amelyben a kórházi gyakorlat a korábbinál is hangsúlyosabb szerepet kapott. Ekkor a német polgári nőmozgalom ünnevelt aktivistája, Agnes Karll (1868–1927) – aki egyesült államokbeli tanulmányútját követően Lipcsében nőként elsőként főiskolai katedrára is állhatott – már hosszabb ideje a hároméves nővérképző intézményekért agitált. Szívügyének tartotta az ápolónők szakszervezetekbe tömörítését, ami ekkor már elodázhatatlannak tűnt, hiszen az egészségügy a nővérekben mindinkább olcsó és a végtelenségig kiszipolyozható munkaerőt látott. Munkáját siker koronázta: a századfordulóra Németország, Anglia és az Egyesült Államok kezdeményezésére létrehozták az Ápolók Nemzetközi Tanácsát, amely napjainkra világszerte több mint húszmillió nővér érdekeit védi. Az ápolónők szervezésében „az amerikai Nightingale-ként” emlegetett Margaret Sanger (1879–1966) is élen járt, aki a szexuális nevelés fontosságának hangsúlyozása mellett fáradhatatlanul kampányolt a fogamzásgátlás előmozdításáért. Kevesen tudják, hogy a „születésszabályozás” szó köztudatban való meghonosítása is az ő nevéhez köthető.⁴³

A nővérképzés számos problémája az első világháború előestéjére is megoldatlan maradt. Az Osztrák–Magyar Monarchia országainak egészségügyére reflektáló, 1914 márciusában, vagyis közvetlenül az első világháború kirobbanása előtt napvilágot látó sajtóforrásból is érzékelhető, hogy a szakoktatás minősége komoly kívánnivalót hagyott maga után. *„Elég nehéz küzdelem jut osztályrészéül az egészséges szegény embernek is; de ha megbetegszik, sorsa valóban kálvária. Otthon még a legsúlyosabb anyagi áldozatok árán sem gyógyítják eredményesen, kórházaink nagy többségében pedig, ha ugyan sikerül bejutnia, ki van szolgáltatva műveletlen, nem mindig önzetlen és ritkán jólelkű ápolónők kegyének, akik minden képességüket és jóindulatukat fenntartják az őket pénzelő vagy protekciós betegek számára. Nagy tisztelet a kivételnek, de bizony a mi közkórházainkban olvasót pörgető ápolónők többsége nem áll a helyzet magaslatán.”*⁴⁴ A cikk szerzője, Glücklich Vilma sietett leszögezni, hogy a szakmai hiányosságokért az ápolónők a legkevésbé sem okolhatók, hiszen képzésüket jobbra olyan hathetes, korabeli szóhasználatlal élve „zugtanfolyamokon” szerezték, amelyeken a háborús felkészülés jegyében kizárólag férfi betegekkel találkozhattak.⁴⁵

Mindezek ellenére az első világháborúban rengeteg önkéntes nővér szolgált. Áldozatvállalásaikra jellemző példa az angol Vera Brittain (1893–1970), aki a veszélyre fittyet hányva indult a frontra.⁴⁶ A harcok borzalmaival s a nővérek kilá-

⁴³ Stewart – Austin: i. m.

⁴⁴ Glücklich Vilma: Betegápolónők kerestetnek. *A Nő. Feminista Folyóirat*, (1914): 5. 98–99.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Visszaemlékezése később bestsellerré vált. Lásd Vera Brittain: *Testament of Youth. An Autobiographical Study of the Years 1900–1925*. London, 2004.

tástalan helyzetével azonban pillanatok alatt szembesülnie kellett. Egy lelkes, ám önéletrajzában szakképzése hiányosságairól is valló osztrák nővér sorai hasonló személyiségfejlődésről árulkodnak. A tábori kórházba való megérkezését követően így lelkendezett: „*Végre teljesen szabad voltam!*” Röviddel ezután, sokkos állapotban már a következőt jegyezte fel: „*A kórházat teljesen lebombázták! Úgy éreztem, megérintett a halál angyala!*”⁴⁷

A képzéssel kapcsolatos szerkezeti problémákat az 1920–1930-as években világszerte új intézmények alapításával és a közegészségügy kereteinek fejlesztésével igyekeztek orvosolni, hogy a jelentkezők két-három év alatt szerezhessenek ápolónői okleveleket. A második világháborúban a britek és az amerikaiak az önkéntes ápolónőket a tengerentúli hadszínterekre is magukkal vitték, a német hadseregben pedig negyvenezer nővér szolgált. Közülük sokakat a tömegmészárlásokban való részvételre kényszerítettek, amiért kitüntetésekkel (mint például a Vaskereszt) „honorálták szolgálataikat”.

Kitekintés

1945 után több olyan változás is tetten érhető a nővérképzésben, amelyek eredményei napjainkig érzékelhetők. A középfokú szakirányú kurzusok mellett immár négyéves egyetemi és posztgraduális szakok közül válogathattak a szakma iránt érdeklődők, továbbá nagyobb lendületet vett az ápolószemélyzet szervezkedése is. Nemzetközi szakfolyóiratok indultak, emellett pedig világszerte igyekeztek előmozdítani, hogy az ápolónői szakma gendersemlegessé váljon. Utóbbi megvalósítása a statisztikák szerint nem bizonyult egyértelműen sikeres kezdeményezésnek: az Egyesült Államokban és Kanadában például 1980–2000 között húsz ápolóból csupán egy volt férfi, míg Spanyolországban vagy Csehországban az ápolószemélyzet 20 százalékát tették ki.⁴⁸

⁴⁷ Christa Hämmerle: „Mentally broken, physically a wreck...”. Violence in war accounts of Nurses in Austro-Hungarian Service. In: Christa Hämmerle – Oswald Überegger – Brigitta Bader-Zaar (eds): *Gender and the First World War*. London, 2014, 89–107.

⁴⁸ Azon olvasóknak, akik a téma elmélyültebb kutatásába szeretnének kezdeni, több lehetőségük van. A korabeli sajtótermékek vizsgálata mellett természetesen levéltári kutatásokat végezhetnek. Ehhez kiváló kiindulópontként szolgálhatnak a különböző betegápolással foglalkozó szakegyséletek anyagai, illetve az orvosokból, ápolónőkből álló szakmai szervezetek iratai. Az ápolónők szervezkedéséről néhány nőmozgalmi aktivista levelezése is képet ad. Nagy-Britanniában egyedülállónak tekinthető Florence Nightingale több ezer levélből álló hagyatékának a világhálón való elérhetősége. Az ezzel kapcsolatos részletes adatokért lásd a 42. sz. lábjegyzetet.

DÓRA CZEFERNER

SNAPSHOTS FROM THE HISTORY OF MODERN NURSING EDUCATION IN EUROPE AND HUNGARY

2020 was declared by the World Health Organisation as the International year of the Nurse and Midwife in the memory of the 200th anniversary of Florence Nightingale. The paper points out why is she the pioneer of the modern nursing, but also discusses what methods were used in this area before the 19th century. The study answers the question, how Nightingale laid down the fundamentals of the education of nurses, and how their frames were changed during the last one and a half century. The dilemma according to which she can be cosedered a feminist or an antifeminist also appears in the paper. Why is her work greatly respected in Great Britain even today, and how well known is her name outside the country? What about her Hungarian contemporary, Zsuzsanna Kossuth? Why did the Hungarian historiography and public opinion forget her name? And finally, why do people nowadays stumble into the name of Nightingale (and Zsuzsanna Kossuth) or into the thoughts quoted from them among the news about the coronavirus more and more often?

„...AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM RELEVÁNS ÉS NÉLKÜLÖZHETETLEN MEMÓRIAINTÉZMÉNYÉVÉ KÍVÁNUNK VÁLNI...”¹

Minőségirányítási rendszer bevezetése a Magyar Nemzeti Levéltárban

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) vezetősége 2019 februárjában hozott döntést a szakmai minőségbiztosítás intézményi szintű bevezetéséről, majd 2020 januárjában arról is határozott, hogy a Levéltár ezen túlmenően meg kíván felelni az ISO 9001:2015 nemzetközi minőségirányítási szabvány követelményeinek. Az alábbiakban az e döntésekig vezető út legfontosabb mozzanatait idézem fel, majd bemutatom a megvalósítás menetét és a tervezett rendszer főbb jellemzőit.

Amikor az MNL 2018-ban nyilvánosságra hozta küldetésnyilatkozatát, ha nem is tudatosan, de egyúttal lefektette az intézmény minőségirányítási politikáját is. Nem véletlen, hogy a várhatóan 2021-ben megjelenő szervezeti Minőségpolitika tartalmilag nyolcvan százalékban megegyezik a küldetésnyilatkozattal. Ugyanis mindkét dokumentum elsődleges célja, hogy bizonyítsa a felső vezetőség elkötelezettségét az ügyféligények (állampolgárok, közigazgatási szervek, köziratképzők), valamint a törvényi és szabályozó követelmények teljesítése mellett, továbbá, hogy ezirányú elkötelezettségét és a célok fontosságát nyilvánosan, a szervezeten belül és kívül is tudatosítsa. De miért volt szüksége e patinás nemzeti intézményünknek arra, hogy küldetését éppen akkor újragondolja és hivatalosan is közzétegye? És mi köze mindennek a minőségirányításhoz? Hiszen a közlevéltárak eddig is az ügyfelek igényeit szolgálták, és a jogszabályi követelményeknek is mindig igyekeztek maradéktalanul megfelelni. A válasz ma már közhelyszámba megy, nem árt mégis hangsúlyozni: az ezredforduló óta eltelt két évtizedben a levéltárak külső környezetében – mind a felhasználói, mind a kormányzati elvárások tekintetében – olyan mértékű változások következtek be, amelyeket joggal nevezhetünk paradigmaváltásnak. A küldetésnyilatkozat kulcsmondata ezért lett szükségképpen ez: *„Az információs társadalom releváns és nélkülözhetetlen memóriaintézményévé kívánunk válni.”* Az új célokat azonban nem elég deklarálni, azokat el is kell érni, márpedig a 21. századi felhasználó igényeit (hosszvetőleg: *„Mindent a mobil eszközökre, most!”*) és a szolgáltató állam elvárásait (az MNL ma már elektronikus ügyintézésre kötelezett szerv) nem lehet 20. századi gondolkodással és eszközrendszerrel

¹ A Magyar Nemzeti Levéltár küldetésnyilatkozata. <https://mnl.gov.hu/kuldetesnyilatkozat> (Utolsó letöltés ideje: 2020. december 9.)

kielégíteni. A minőségirányítás viszont a legalapvetőbb 21. századi vezetéstudományi eszköz, amely hatékonyan támogatja a deklarált intézményi célok elérését, függetlenül a szervezet alapfeladatától vagy tevékenységi területétől. A küldetésnyilatkozat tehát kijelöli a célokat, a minőségirányítás pedig a célok elérésének (egyik) eszköze. Talán túlzásnak tűnik kijelenteni, hogy a „legalapvetőbb” eszköze, de amint az alábbiakban látni fogjuk, nincs még egy olyan belső rendszerünk, amely a szervezet minden dolgozójának gondolkodását és napi munkavégzését olyan közvetlen módon befolyásolja, mint a minőségirányítás. Ugyanakkor, az ISO 9001 szabvány alkalmazása a Levéltár külső – hazai és nemzetközi – környezete számára is egyértelmű, objektív bizonyítékot jelent az MNL működési folyamatainak magas minőségét illetően.

Méltatlan és téves lenne azonban azt állítani, hogy a hazai levéltári szakma ne reagált volna időben az információs társadalom kihívásaira, és hogy ne tett volna határozott lépéseket a megfelelő irányba már jóval 2018 előtt is. Így az országosan egységes, nemzetközi szabványnak megfelelő „minőségbiztosítási” vagy „minőségirányítási” rendszer (itt egyelőre csak jelezzük, hogy a kettő nem keverendő) bevezetése iránti igény sem újkeletű a magyar levéltári szakmában. Legutóbb a Levéltári Kollégium által 2008-ban felállított munkabizottság kapta azt a feladatot, hogy részletes szakmai javaslatot és ütemtervet² dolgozzon ki a kormányzat számára készült „Szolgáltató Levéltár Koncepció”-ban³ meghatározott célkitűzésekhez. A Kollégium a célkitűzések közül négyet emelt ki: az e-ügyintézkést és e-szolgáltatásokat, a PR-t, a továbbképzést, valamint a minőségbiztosítást – ezekhez készült részletes feladatterv. A koncepció konkrét minőségcélokat is kitűzött a levéltárak működését illetően, amelyek között már szerepel a vevői (felhasználói) igényeknek való megfelelés, sőt magának a minőségbiztosításnak a bevezetése is, a koncepcióhoz kapcsolódó feladatterv pedig részletesen foglalkozik a minőségbiztosítási követelmények kidolgozásával és bevezetésével.

Az évszámból (2008) tudjuk, hogy a koncepció és a feladatterv évekkel az országos integráció és az MNL létrejötte előtt született. A Kollégium által kitűzött célok jelentős része azóta lépésről lépésre megvalósult, a minőségbiztosításra vonatkozó terv jellegén és mélységén viszont egyértelműen tetten érhető az a szkepszis, vagy nevezzük inkább „mérsékelt optimizmusnak”, amellyel még most, sok évvel az integrációt követően is gyakran találkozunk; vagyis, hogy az Országos Levéltár és a megyei levéltárak sokfélesége miatt sokszor még a „leghaladóbb” gondolkodású kollégák is kevésbé bíznak a teljes körű szakmai, módszertani egységesítés sikerében, egyáltalán annak létjogosultságában. Milyen jelek utalnak a feladatterv készí-

² Körmendy Lajos (szerk.): A szolgáltató levéltár-koncepcióhoz kapcsolódó levéltári feladatok – A levéltári kollégium által felállított munkabizottság javaslata. (Belső munkaanyag.) Levéltári Kollégium, 2008.

³ „A szolgáltató levéltár” stratégia koncepciója. Levéltári Kollégium, 2008. http://www.nefmi.gov.hu/letolt/kultura/kozgyujt/szolgalt_leveltar_strat_konc_090616.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2021. június 9.)

tőinek „visszafogottságára”? Például a terv a már akkor is kézenfekvő ISO 9001 szabvánnyal szemben a TQM (*Total Quality Management*) rendszer bevezetését javasolta, amit azzal indokolt, hogy az ISO-nál rugalmasabban szabható a levéltári sajátosságokhoz.⁴ Továbbá előnyként említette, hogy a TQM esetében nincs kötelező, rendszeres és költséges külső audit.⁵ Anélkül, hogy a TQM erőnyeit kétségbe vonnánk, megjegyzendő, hogy szemben az ISO-val, a TQM nem szabvány, hanem „irányítási filozófia”. A megvalósítás tervezett részletei pedig egyértelműen elárulják, hogy a feladatterv készítőinek gondolkodását nagymértékben befolyásolta az említett önkorlátozás, vagyis nagyobb hangsúlyt fektettek a bevezetés fájdalommentességére és az intézményi önállóság tiszteletben tartására, mint a módszertani egységesítésre. A terv a levéltárak számára általános, országosan egységes TQM-dokumentáció kidolgozását javasolta, amely keretbe foglalja a minőségi elveket, és forrásul szolgál az intézményi TQM-dokumentációk elkészítéséhez: „Az intézményeken belül az általános levéltári TQM alkalmazásával a helyi forrásokhoz, személyi és infrastrukturális feltételekhez igazítva, de az egységes minőségi elveket követve dolgozható ki az intézményi TQM.”⁶

Ezzel tehát vissza is jutottunk volna a jövőbe, vagyis oda, ahol 2008 előtt és után is tartottunk: voltak/lettek volna egységes „elvek” és egységes „filozófia”, ezzel szemben maradtak volna a helyi „gyakorlatok”, amelyekhez nem társulnak egységes követelmények, tehát ismét mindenki úgy végzi az „elvileg” azonos levéltárszakmai feladatait, ahogy azt helyi szinten megszokta, majd önmagát értékeli. Ez a helyi hatékonyságokat esetleg növelheti, de az országosan egységes levéltárszakmai működést nem támogatja. Az integráció óta pedig nem is lehet kérdéses, hogy miért létfontosságú a módszertani egységesítés. Hogy csak egyetlen példát említsünk: a tagintézményenként eltérő eljárásrendek, munkafolyamatok támogatására nem lehet szervezeti szinten egységes szoftvereket fejleszteni, alkalmazni. Az azóta megvalósult levéltári szakrendszerekből rendre ki is maradtak a munkafolyamat-támogató modulok. Az MNL első *workflow*-val támogatott szolgáltatása az integrált ügyfélszolgálat, amelyet az elektronikus iratkezelő rendszeren belül alakítottak ki. A megvalósítás résztvevői a tanúk rá, hogy egységes (illetve bármilyen) intézményi szintű ügyfélszolgálati folyamatleírás híján a fejlesztésre szánt idő és energia legnagyobb részét a tagintézményenként eltérő gyakorlatok egységesítésére kellett fordítani.

⁴ Ez nem igaz, az ISO 9001-et hangsúlyozottan arra tervezték, hogy bármilyen szervezet, a világon bárhol használta, bármilyen folyamatára alkalmazható legyen.

⁵ Ez igaz, de a kevesebb kötöttség ebben az esetben inkább hátrány, mint előny, hiszen ha nincs határozott megfelelés és nemmegfelelés, és nincs független tanúsító, hanem az értékelést az intézmények saját vezetése végzi önértékeléssel, akkor jó eséllyel csorbulni fog az objektivitás, ez pedig nem áll a szervezet érdekében. Arról nem is beszélve, hogy a külső partnerek és a felhasználók számára a TQM vélhetően keveset mond, szemben az általánosan ismert és elismert ISO tanúsítvánnyal.

⁶ Körmeny: i. m. 9.

A TQM-re alapozott minőségbiztosítás gyakorlati tapasztalatai biztosan rávilágítottak volna ezekre a hátrányokra, mivel azonban a koncepció 2008-as elkészítése és a 2018 között eltelt évtized során egyetlen magyar közlevéltárban sem vezettek be sem TQM, sem más minőségirányítási rendszert, ez már sohasem fog kiderülni. Egységes, optimalizált szakmai folyamatok és a hozzájuk rendelt minőségi kritériumok hiányában az egyébként szakmailag megalapozott Szolgáltató Levéltár Koncepció máig is csak részleteiben valósult meg. Fontos azonban megemlíteni, hogy az e-ügyintézés bevezetése mellett az egyik ilyen részsikerre a levéltári tevékenységek szabványosítása jó példa. A feladatterv ugyanis előirányozta a nemzetközi levéltári szabványok lefordítását is, és azok adaptálását a hazai viszonyokhoz.⁷ Ez a fejlesztés a terveknek megfelelően meg is történt, az adaptált szabványok jelentős részét pedig beépítették a jelenleg működő levéltári szakrendszerekbe, azok működésének alapját képezik (pl. ISAD[G], ISAAR[CPF], ISDF, ISDIAH, OAIS, EAD). A levéltárszakmai tevékenységek nemzetközi szabványoknak megfelelő szabályozása és végzése tehát szintén nem újdonság a hazai levéltárügyben és a legkevesbé sem idegen a magyar levéltárosok szakmai gondolkodásától, a minőségirányítási szabvány(ok) alkalmazása azonban mindeddig mégis kivétel maradt.

Mondhatnánk, hogy a helyzet a 2012. évi országos szervezeti integrációval, vagyis az MNL létrehozásával gyökeresen megváltozott, hiszen a 19 megyei önkormányzati levéltár és az Országos Levéltár egy szervezetbe került, ami elvileg felülírta az „ahány ház, annyi szokás” elvét. Azonban az integrációval járó fenntartási, üzemeltetési, szabályozási és más szervezetfejlesztési feladatok mellett a szakmai integráció ismét háttérbe szorult. Míg az e-levéltár, e-ügyintézés és az e-szolgáltatások⁸ területén, sőt a PR tekintetében is komoly fejlesztések történtek az intézményben, éppen a legalapvetőbb levéltárszakmai tevékenységek: az állománygyarapítás és iratkezelés-felügyelet, az iratanyag levéltári feldolgozása, az állományvédelem és reprográfia, a kutatószolgálat és a mindezekhez kapcsolódó képzés, illetve továbbképzés területén nem történt meg a szakmai integráció és a vele járó módszertani egységesítés.

Mint láttuk, a *workflow*-val támogatott, MNL-szinten egységes, integrált ügyfélszolgálati rendszer 2020-ban létrejött, ennyiben tehát megvalósult a Szolgáltató Levéltár koncepciója is, de a folyamatszemléletű szabályozás és feladatvégzés nem terjedt túl az ügyfélszolgálat keretein. Pontosabban itt is meg kell említenünk egy furcsa „kakuktktojást”, amire talán kevesen figyeltek fel az MNL szervezetében. Az MNL számára jogszabály írja elő integrált kockázatkezelési rendszer működtetését. Az intézmény eleget is tesz az előírásnak, a rendszer működését 2019-ben szabályzatban rögzítette. A szabályzat előírja, hogy a kockázati univer-

⁷ Uo. 1.

⁸ Például megvalósult az online kutatói regisztráció és -kikérés lehetősége az Elektronikus Levéltári Portálon.

zum meghatározásához az MNL tevékenységében, működésében valamennyi folyamatot és ez ezekhez kapcsolódó részfolyamatot figyelembe kell venni; ezek összeállítása a kijelölt folyamatgazdák feladata, méghozzá szervezeti egységekre vonatkozóan. Amint alább látni fogjuk, a levéltári minőségirányítási rendszer (MIR) fejlesztésének is az egyik alapvető része az összes (szakmai) működési folyamat meghatározása és leírása, vagyis a folyamatszempléletű megközelítés. A kockázatkezelési rendszer (ami a MIR-nek is szerves része lesz) és a minőségirányítás által „folyamatként” definiált tevékenységek harmonizációja izgalmas kihívás elé állítja majd a fejlesztőket. Ez a kis kitérő csupán arra kíván rávilágítani, hogy a MIR bevezetése nem pusztán belső szükséglet, az ISO tanúsítás pedig nem csak „szépségtapaszt”, hanem a jogszabályi környezetből fakadó külső elvárás. Ideális esetben a kockázatkezelés bevezetését megelőzhetette volna a teljes körű MIR bevezetése, így a szükséges folyamatok is rendelkezésre álltak volna.

A minőségbiztosítás kérdése 2018-ban került ismét napirendre, amikor elfogadták az MNL Módszertani Stratégiáját. A Stratégia elkészítése azon a felismerésen alapult, hogy a levéltár az államigazgatási ágazati struktúrában egyre nagyobb versenyre kényszerül, és amennyiben nem kapcsol magasabb sebességfokozatba, vagyis – deklarált céljaival ellentétesen – nem tud megfelelni az információs társadalom kihívásainak (pl. a képzési rendszere jelentős korszerűsítésével, az ehhez szükséges szakmai/módszertani egységesítéssel), akkor a mintegy 700 főt foglalkoztató intézmény óhatatlanul a verseny vesztesévé válik. A Stratégia definiálta az alapvető szakmai folyamatokat („alapfeladatokat”), meghatározta a folyamatokra vonatkozó felső szintű követelményeket és fejlesztési célokat. A szolgáltatásfejlesztésről szóló fejezetében rögzítette, hogy a fejlesztés célja a munkafolyamatok egységesítése, a párhuzamosságok megszüntetése, a fejlesztést pedig minőségbiztosítással kell kiegészíteni. A levéltári szolgáltatások fejlesztését célzó feladatok meghatározásával gyakorlatilag felvázolta a fejlesztendő MIR-rendszer körvonalait is: a meglévő működési folyamatok dokumentált felmérését és optimalizálását, az ügyfélbarát szolgáltatások kialakításához szükséges folyamatok kialakítását, a fő és normál folyamatlépések erőforrás-szükségletének mérhetővé alakítását, a hatékonyabb szervezeti működéshez és a működés fenntartásához szükséges módszertan és a követelmények meghatározását, a szabályozási feladatok ellátását. Mindezek együttesen képezik ugyanis az ISO 9001 szabvány szerint jelenleg fejlesztés alatt álló levéltári MIR alapját is.

Az ISO 9000 szabványcsalád

Az ISO 9000 szabványcsalád (vagy szabványsorozat) az *International Organization for Standardization* (ISO, Nemzetközi Szabványügyi Szervezet) által létrehozott termék. A genfi székhelyű ISO kormányoktól függetlenül működő szervezet, amelynek tagja a világ gyakorlatilag valamennyi iparosodott államának szabványügyi szervezete.

Az ISO 9000 a legszélesebb körben elterjedt szabványsorozat, amely mára egységes nemzetközi követelményrendszerre vált. Célja, hogy a szabványt alkalmazó szervezeteknél elősegítse, illetve garantálja a termékek és szolgáltatások állandó kifogástalan minőségét, folyamatos fejlesztését, a vevői elégedettség növekedését, a vevői igényeknek való magasabb szintű megfelelést.⁹

Az ISO 9000 szabványcsaládnak négy központi tagja van:

ISO 9000 – Minőségirányítási rendszerek. Alapok és Szótár

Ez a szabvány foglalja össze a rendszer modelljét és a kapcsolódó összes alapfogalmat, értelmezést. Jelenleg a 2015-ös kiadás van érvényben.

ISO 9001 – Minőségirányítási rendszerek. Követelmények

Ez adja meg a minőségirányítási rendszerre vonatkozó követelményeket. Nem ad konkrét megoldásokat, hanem előírja, hogy mit kell teljesítenie egy szervezetnek, ha a szabvány szerint kíván működni, vagy tanúsítványt akar szerezni. A négy központi tag közül csak ez tanúsítható, ezt vezetjük be az MNL-ben. Jelenleg a 2015-ös kiadása van érvényben.

ISO 9004 – Minőségirányítás. A szervezet minősége. Útmutató a tartós siker eléréséhez

Ez a szabvány egy útmutató a minőségirányítási rendszer továbbfejlesztéséhez. Kiegészítéseket, javaslatokat fogalmaz meg a szervezet számára. Nem tanúsítható, az önértékelés és rendszerfejlesztés áll a középpontjában. Jelenleg a 2018-as kiadás van érvényben.

ISO 19011 – Útmutató irányítási rendszerek auditálásához

Ez adja meg az irányítási rendszer hatékonyságát vizsgáló auditok fogalmait, szabályait és folyamatát. Jelenleg a 2018-as kiadás van érvényben.

Az ISO 9000-es szabványok nem termékszabványok, hanem irányítási rendszerszabványok, vagyis nem termékekre vagy szolgáltatásokra vonatkoznak, hanem az ezeket létrehozó folyamatokra és szervezeti háttérre. Az először 2000-ben kiadott sorozatot már hangsúlyozottan arra tervezték, hogy a világon bárhol, a gazdasági/társadalmi szféra bármely területén, a vállalkozási szektorban, a közigazgatásban, a kormányzati szervek, non-profit szervezetek működésében használt bármilyen folyamatra egyaránt alkalmazható legyen, az alkalmazó szervezet

⁹ A szabványcsalád a „vevő” kifejezést használja. A „vevőt” és a „felhasználót” – állampolgár, levéltárhasználó, ügyfél, kutató jelentéssel – az MNL MIR rendszerében szinonimaként használjuk az aktuális szövegekörnyezethez igazodóan, de azonos tartalommal. A „külső” és „belső vevő” fogalmának megértése és használata alapvető fontosságú a sikeres minőségirányítás szempontjából.

méretétől, tevékenységétől, működésétől függetlenül. Ennek az általános célnak az elérése érdekében a szabványok a lehető legnagyobb mértékben tartózkodnak konkrét módszerek, eljárások és technikák meghatározásától.

Az ISO minőségirányítási rendszer biztosítja a szervezeten belüli folyamatok áttekinthetőségét és a tevékenységek észszerű dokumentálhatóságát, lehetővé teszi a folyamatok napi irányíthatóságát. A szabványcsalád a célok elérése érdekében általános alapelveket határozott meg, amelyek közül az alábbiak kiemelten fontosak a non-profit, illetve kormányzati szektorban működő szervezetek számára.

- Vevőközpontúság: a szervezet számára egyértelművé kell tenni, hogy a fő mozgatóerő a vevői elégedettség.
- Felelős vezetés: a vezetőség feladata a célkitűzések meghatározása és a megfelelő munkahelyi légkör megteremtése.
- Munkatársak bevonása: a munkatársakat motiválni kell, és azt szükséges elérni, hogy a szervezet fejlődését saját érdeküknek tekintsék.
- Folyamatszempléltű megközelítés: a működési tevékenységeket folyamatoknak kell tekinteni. A folyamat egymással kapcsolatban vagy kölcsönhatásban álló tevékenységek olyan sorozata, amely bemeneteket kimenetekké alakít át. Sok esetben az egyik folyamat kimenete egy másik bemenete.
- Rendszerszemlélet az irányításban: az egyes folyamatokat összességükben egy rendszerként kell meghatározni, amely elősegíti azok átlátását és irányítását.
- Tényeken alapuló döntéshozatal: a döntés meghozása előtt azt körül kell járni, minden oldalról objektív módon meg kell vizsgálni.

A fenti célokat az ISO 9000 család úgy éri el, hogy minden, minőséget befolyásoló tevékenységtől elvárja egy négyrészes, soha véget nem érő ciklus: tervezés, végrehajtás, ellenőrzés és intézkedés megvalósítását (*Plan, Do, Check, Act*; röviden: PDCA-ciklus).

Az MNL MIR rendszerének létrehozása

A Módszertani Stratégia elfogadását (2018. november) rövid időn belül követte a megvalósítás: a MIR-rendszer kidolgozása és bevezetése érdekében az MNL 2019 februárjában saját finanszírozású projektet indított. A projekt lebonyolításával a Szakmai Koordinációs Igazgatóságot (SZKI) bízta meg. A projekt minőségügyi szakmai támogatása céljából az MNL pályázati úton kiválasztott külső tanácsadó segítségét is igénybe veszi. A projektfeladatok végzésére az SZKI munkacsoportot állított fel, amelybe meghívta a levéltári szakterületek vezetőit, illetve az egyes szakterületek legnagyobb tapasztalattal rendelkező munkatársait. A jogszabályi rendelkezések és az általános szakmai gyakorlat alapján az alábbi szakterületekről van szó.

- Állománygyarapítás – Illetékességi gyarapítás, iratkezelés-felügyelet.
- Állománygyarapítás – Gyűjtőkori gyarapítás.
- A levéltári anyag feldolgozása – Rendezés/selejtezés/segédletek/nyilvántartások.
- A levéltári anyag megőrzése – Állományvédelem és reprográfia.
- A levéltári anyag használata – Kutatószolgálat és tájékoztatás.
- A levéltári anyag használata – Ügyfélszolgálat.

Ezek az alábbi két területtel egészültek ki:

- A levéltári anyag használata – Levéltár-pedagógia,
- Képzésszervezés.

A támogató (nem szakmai) tevékenységeket érintő ISO-követelmények teljesítése érdekében a projekt vezetősége szükség szerint bevonta a munkába az illetékes szervezeti egységeket.

Módszertani szempontból a projekt két fő részre tagolódik:

- folyamatfejlesztési és folyamat-optimalizálási részre, amely önállóan, az ISO-fejlesztéstől és -tanúsítástól függetlenül is végrehajtható, és aminek eredményeként (nem szabványos) levéltárszakmai minőségbiztosítási rendszer jöhet létre,
- valamint az ISO 9001 minőségirányítási rendszer létrehozását és a tanúsításra való felkészülést célzó részre, amely nagymértékben támaszkodik a folyamatfejlesztés termékeire.

Ezen a ponton szükséges tisztáznunk, hogy a „minőségbiztosítás” és a „minőségirányítás” kifejezések egymásnak nem szinonimái. A *minőségirányítás* a szervezet irányításának az a része, amely meghatározza, illetve megvalósítja a minőséggel kapcsolatos alapelveket. Magában foglalja a stratégiai tervezést, az erőforrásokkal való gazdálkodást, valamint más rendszeres tevékenységeket, mint amilyen a minőséggel kapcsolatos tervezés, működtetés, dokumentálás és értékelés. A *minőségirányítási rendszer* a minőségirányítás megvalósítására szolgáló szervezeti struktúra, felelősségi körök, folyamatok és eljárások összessége. A *minőségbiztosítás* pedig a minőségirányításnak az a része, amely garantálja, hogy a minőségi követelmények teljesülni fognak.

Folyamatfejlesztés és folyamatoptimalizálás

Mint láttuk, a folyamatszempléletű megközelítés az ISO 9001 lényegét érintő követelmény. A folyamatfejlesztési fázis a meglévő működési folyamatok feltérképezésével és értékelésével kezdődött. A külső tanácsadó által végzett felmérés eredménye alátámasztotta a fejlesztés szükségességét és időszerűségét. A helyzetelemzéseként is

felfogható dokumentum rámutatott, hogy módszertanilag a levéltárszakmai folyamatok az MNL-ben nem egységesek és nincsenek kellően dokumentálva, ami mind az ügyfelek, mind a levéltárszakmai feladatokat ellátó munkatársak, továbbá a támogató feladatokat végzők és a vezetők számára is problémát jelent. Az ügyfelek (kutatók) más-más tagintézményben eltérő kiszolgálást kapnak, ami hátrányos az intézmény megítélése szempontjából. Az azonos feladatokat eltérő módon végző levéltárszakmai dolgozók nem tudják kellő mértékben támogatni az intézményi közös fejlődést, innovációt, részhatékonyságok fejlődnek, a meglévő szakrendszerek használata is eltérő színvonalú. Egységes feladatléírások és munkaköri követelményrendszer (kompetenciatérkép) hiányában nehézségekbe ütközik a differenciált és feladatorientált képzések, továbbképzések szervezése. A szervezeti tudásmenedzsment, a közös fejlődés gátakba ütközik. Ezekből eredően a fel nem használt közös tudás, innovációs készség veszteségként jelentkezik. A támogató feladatokat végzők nem egységes, hanem szervezeti egységenként, tagintézményenként eltérő feladatellátása többletmunkát, hibázási lehetőségeket rejt magában. A vezetők számára a folyamatok nehezen átláthatók, mérhetők és fejleszthetők. A szétosztott figyelem miatt a vezetési, irányítási tevékenységek során a hangsúly inkább a problémák kezelésén van, és nem az innovatív megoldások keresésén, támogatásán.

A felmérés eredményeinek birtokában kezdődött meg az MNL levéltárszakmai munkafolyamatainak szakterületek szerinti meghatározása és kidolgozása. A folyamatok kidolgozása érdekében minden szakterületi felelős saját kiscsoportot alakított, amelybe bármely MNL-munkatársat saját hatáskörében meghívhatott. A kiscsoportok önálló feladata volt az adott szakterület összes munkafolyamatának meghatározása, elnevezése, céljának meghatározása, majd a munkafolyamathoz tartozó leírás elkészítése. A kiscsoportok közös feladata volt, hogy kialakítsanak egy olyan sablont, melybe az összes levéltári szakterületre vonatkozó munkafolyamat leírását a projekt során elkészítik. Nagy hangsúlyt kapott ez a feladat, hiszen az elkészített sablon is hozzájárul az átlátható, egységes működéshez, a gyors betanuláshoz. Az elkészült folyamatleírások ebbe az MNL-szinten egységes sablonba kerülnek, ami a leírások mellett minden olyan információt tartalmaz, amelyek szükségesek a folyamat eredményes működéséhez. A főfolyamatok (szakterületeken átívelő munkafolyamatok) leírását folyamatábra fogja kiegészíteni. Az adatokkal kitöltött sablonok egy kereshető webes nyilvántartó rendszerbe kerülnek, amely az MNL minden dolgozója számára elérhető lesz.

Az ISO 9001 MIR-rendszer létrehozása és felkészülés a tanúsításra

Az ISO-rendszer bevezetése stratégiai döntés az MNL számára. A szabványon alapuló minőségirányítási rendszer alkalmazásának legfőbb előnye a szervezet számára annak a képessége, hogy bizonyítottan, folyamatosan olyan termékeket szállít és olyan szolgáltatásokat nyújt, amelyek eleget tesznek a felhasználói elvárásoknak, a

jogszabályi és egyéb szabályozó követelményeknek. A minőségügyi tanúsítás szempontjából csupán „járulékos” előny, vezetői és dolgozói szemszögből azonban egyaránt sokkal fontosabb, hogy a MIR keretében a levéltárszakmai feladatokat végzők részére olyan egységes munkafolyamatokat alakítunk ki, valamint olyan információs és képzési rendszert hozunk létre, amelyek közvetlenül támogatják a napi munkavégzést, elősegítik a hatékonyabb intézményi tudásmenedzsmentet, közös fejlődési és fejlesztési lehetőségeket biztosítanak.

Az MNL-ben a szabvány alkalmazási területe az intézmény Alapító Okiratában meghatározott közfeladat: „levéltári tevékenység, a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény 13-14. §-ai, 16-17. §-ai, valamint 35. § (8) bekezdése értelmében.”¹⁰ Az alkalmazási területnek megfelelően, a projekt keretében a levéltárszakmai munkafolyamatokat dolgozzák ki mint dokumentált működési folyamatokat.

Az ISO 9001 szabvány 4.1 szakasza tartalmazza azokat az általános követelményeket, amelyeket az alkalmazó szervezetnek teljesítenie kell a szabvány bevezetése érdekében. Ezek megfogalmazásán látható, hogy a szabvány célja az általános és univerzális használhatóság.

A követelmények szerint a szervezetnek létre kell hoznia, dokumentálnia kell, be kell vezetnie és fenn kell tartania egy minőségirányítási rendszert, valamint folyamatosan fejlesztenie kell annak eredményességét a szabvány egyéb követelményeivel összhangban. „Egyéb követelmények” alatt voltaképpen a teljes szabvány értendő, így itt csak a leglapvetőbbeket ismertetjük.

A szervezetnek

- meg kell határozni a minőségirányítási rendszerhez szükséges folyamatokat és azok alkalmazását;
- meg kell határozni ezen folyamatok sorrendjét és kölcsönhatását;
- meg kell határozni azokat a kritériumokat és módszereket, amelyek szükségesek a folyamatok eredményes működésének és szabályozásának biztosításához;
- gondoskodnia kell a folyamatok működőképességének fenntartásáról és a figyelemmel kísérés (mérés) megvalósíthatóságáról, információinak rendelkezésre állásáról;
- figyelemmel kell kísérnie, ahol alkalmazható, ott mérnie kell, és elemeznie kell ezeket a folyamatokat, valamint
- végre kell hajtania azokat az intézkedéseket, amelyek a tervezett eredmények eléréséhez és a folyamatok fejlesztéséhez szükségesek.

¹⁰ Az Alapító Okirat elérhetősége: https://mnl.gov.hu/alapito_okirat_es_torzskonyi_kivonat (Utolsó letöltés ideje: 2020. december 9.) Az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.tv> (Utolsó letöltés ideje: 2020. december 9.)

A folyamatszemplétű megközelítés és a vevőközpontúság mellett az ISO 9001 szabvány harmadik alappillére a *dokumentált működés*. A projekt során szabvány-pontonként, lépésről lépésre alakítják ki a MIR-rendszer irányítási dokumentációját a szabvány által előírt követelményeknek megfelelően.

- A felső vezetőség elkötelezettségének bizonyítása:
 - az ügyféligények (állampolgárok, közigazgatási szervek, köziratképzők), valamint a törvényi és a szabályozó követelmények teljesítése fontosságát közzétenni a szervezeten belül,
 - meghatározni a minőségpolitikát,
 - gondoskodni a minőségcélok meghatározásáról,
 - vezetőségi átvizsgálásokat végezni, valamint
 - gondoskodni a szükséges erőforrásokról.
- A minőség tervezése:
 - a minőségpolitika meghatározása,
 - minőségcélok kitűzése.
- Ügyfélkapcsolatok.
- A minőségirányítási rendszer dokumentálása:
 - minőségpolitika,
 - minőségirányítási kézikönyv,
 - dokumentált eljárások (szabályzatok, eljárásrendek),
 - munkautasítások (feladatok munkakörökre lebontva),
 - működési bizonylatok.
- Az erőforrásokkal való gazdálkodás,
 - a tervezés, fejlesztés kérdései,
 - a szolgáltatás megszervezése,
 - a nemmegfelelőségek kezelése,
 - a rendszer fejlesztése.

Mindkét projektfázis elkészült termékeit több körben, az MNL teljes szervezetben véleményeztetni fogjuk.

A teljes irányítási rendszer kialakítását, a MIR-vezetők, a tagintézményi felelősök kijelölését és a megfelelő rendszerismereti, üzemeltetési oktatásokat követően kerülhet sor a „puding próbájára”, vagyis a külső tanácsadó aktív részvételével végrehajtott belső auditra, amelynek eredménye fényében hozhat döntést az intézmény vezetése a MIR hivatalos bevezetéséről és a független külső tanúsító szervezet által végzett teljes körű rendszeraudit, vagyis az ISO 9001:2015 Minőségirányítási tanúsítvány megszerzésének időpontjáról.

Mit várunk a MIR bevezetésétől?

2020. május-június folyamán a szakmai integráció hatékonyabbá tétele és a közös, folyamatos fejlődés érdekében az SZKI párbeszédet kezdeményezett a tagintézmények és a szervezeti egységek vezetőivel. Az akkori helyzetnek megfelelően a konzultáció írásban zajlott: az SZKI igazgatója a vezetőket egy kérdőív kitöltésére kérte, amelyen az SZKI témafelelősei a szakterületükre vonatkozó főbb aktuális információkat foglalták össze és tették fel kérdéseiket. A módszertani szakterület többek között azzal kapcsolatban szólította meg a szervezeti egységeket, hogy mit várnak az ISO 9001 bevezetésétől. A 21 válaszadó szervezeti egység, illetve tagintézmény a MIR bevezetését, annak hatásait illető várakozásai szinte egyöntetűen pozitívak voltak: a többség egyértelmű fejlődésként és a munkájukat segítő, támogató fejlesztésként várja a bevezetést. Csupán egy tagintézmény vélte úgy, hogy a szabványt csak az üzleti szférában lehet/szokás alkalmazni (ezt fentebb mélyrehatóan cáfoltuk). Amennyiben az összes véleményt egyetlen mondatba sűrítjük, a következő bővített mondatot kapjuk válaszként arra a kérdésre, hogy mire számítanak a kollégák a projekt eredményeként: átláthatóbb szervezeti működést és szakmai folyamatokat, a munkafolyamatok egységes gyakorlatát, jobb munkavégzést, formanyomtatványokat, a munkafolyamatok szabványosítását, az EU-s pályázatokon való sikeres részvételt, az újonnan felvett kollégák könnyebb szakmai ismeretszerzését, gyorsabb egyéni munkavégzését, egységes, szabályozott szakmai működési környezetet, hatékony kommunikációt és ügyintézést, gördülékenyebb működést, az adminisztráció csökkenését, pontosabb munkavégzést, több anyagi támogatást és a helyi sajátosságok figyelembevételét, a levéltári szervezet mindennapi működését érintő kockázatok kezelését, csökkentését, motiváltságot, elkötelezettséget a szervezeten belül, innovációt és kreativitást a szervezet céljainak előmozdítása során. A válaszadók több mint fele (13) a rendszer bevezetését követően szívesen venne részt a MIR működtetését és fejlesztését végző munkacsoportban.

A MIR fejlesztési projekt minden résztvevője jelenleg is – napi munkaköri feladatai ellátása mellett – azon dolgozik, hogy 2021-ben olyan minőségirányítási rendszert vezessen be az MNL-ben, amely maradéktalanul megfelel a kollégák megítélt elvárásainak.¹¹

¹¹ A Magyar Nemzeti Levéltárban 2021. március 1-jei hatállyal vezették be az MSZ EN ISO 9001:2015 nemzetközi szabványnak megfelelő minőségirányítási rendszert. (A szerk.).

ZOLTÁN SZŐKE

**„... WE WANT TO BECOME A RELEVANT
AND INDISPENSABLE MEMORY INSTITUTION
IN THE INFORMATION SOCIETY...”**

**Introduction of a quality management system
in the National Archives of Hungary**

In 2021, the National Archives of Hungary will introduce a quality management system compliant with the ISO 9001: 2015 international standard. The present study recalls the most important moments of the path from decision to implementation, presents the process of implementation and the main features of the planned system. It briefly describes the elements of the ISO 9000 series of standards, outlines the most important principles of quality management and their application based on the requirements of the ISO 9001 standard. The article also analyses the context in which the Hungarian archival profession has planned to introduce professional quality assurance in the last decade, and what its current expectations are regarding the introduction of quality management.

A LEVÉLTÁRI ÉRTÉKHATÁR KÉRDÉSE A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR ORSZÁGOS LEVÉLTÁRA GYŰJTŐTERÜLETI MUNKÁJÁBAN

Bevezetés. Problémafelvetés

Amióta az ötvenes évektől jelentős mértékben megnőtt a magyarországi levéltárakba kerülő iratok mennyisége, a szakmai munka tervezésének egyik legfontosabb kihívása lett az úgynevezett levéltári értékhatár fogalmának pontos definiálása.

Írásunkban ezzel a megnyugtatóan a mai napig nem rendezett kérdéssel foglalkozunk. A probléma felvetésének a levéltári törvény közelmúltbeli változtatása, nevezetesen a levéltári hatáskörbe tartozó szervek körének újrafogalmazása ad aktualitást. Elsősorban arra törekszünk, hogy a mindennapi gyűjtőterületi munka gyakorlati művelése során felmerült vitás eseteket mutassuk be. Ezzel összefüggésben arra keressük a választ, hogyan segíti e problémák megoldását a levéltári törvény szövegének 2020. július 1-jétől hatályos változása, illetve az abban hivatkozási pontként megjelölt, úgynevezett közfeladat-kataszter összeállítása.

A közfeladatot ellátó szerv fogalmának definíciójában nem csak a „közfeladat-kataszterről szóló kormányrendeletben meghatározott közfeladat-kataszter adatbázisában szereplő közfeladatot ellátó szerv” tekinthető újdonságnak, hanem legalább ilyen – ha nem fontosabb – újdonság „a nemzeti vagyonnal gazdálkodó vagy azzal rendelkező szerv vagy személy” fogalmának definíciója is. Mindettől függetlenül azonban a kérdés pontosabb, árnyaltabb megértéséhez megkerülhetetlen a szervek levéltári értékhatárának definiálásával kapcsolatos szakmai álláspont fejlődésének rövid bemutatása.

Az elméleti bevezetés előtt azonban világossá kell tennünk azt, hogy írásunk elsősorban a napi munkával kapcsolatban felmerült konkrét esetekre koncentrál. Nem érintjük többek között a történeti múlt megismerése szempontjából vitathatatlannul fontos politikai pártok,¹ vagy az ügyvédek, ügyvédi irodák² által keletkeztetett iratok

¹ A pártokra vonatkozó törvény preambuluma szerint ezek „*társadalmi rendeltetése, hogy a népakarat kialakításához és kinyilvánításához, valamint a politikai életben való állampolgári részvételhez szervezeti kereteket nyújtsanak*”. Ez alapján tehát a pártok tevékenysége nem választható el a közérdektől, működésüket a költségvetés igen jelentős forrásokkal támogatja, állami vagyonba tartozó ingatlanokat vehetnek igénybe. Boross István – Gerhard Péter et al.: Iratképzők – marandandó értékű iratok – levéltárak. Problématérkép. *Levéltári Szemle*, 2019. 4. sz. 9–10.

² Az ügyvédek, ügyvédi irodák eseti, közfeladathoz kapcsolódó tevékenysége során keletkezett iratok megítélése és levéltári kezelése valós probléma. A megszűnt praxisok után hátramaradó iratok

feletti levéltári hatáskör kérdését, illetve a megyei levéltári problémák közül az újabb keletű közigazgatási témákkal sem foglalkozunk.³

E munka a *szervek értékelésének kérdéseit elemzi*,⁴ nem foglalkozik maguknak a köziratoknak a forrásérték-határ vizsgálatával. A maradandó (történeti) érték fogalma, illetve ezzel szerves összefüggésben a mintavételezés közelmúltban megjelent jogintézménye szintén olyan alapvető, a mindennapi levéltári szakmai munkát érintő kérdéseket vet fel, amelyekkel kapcsolatban elengedhetetlen a szakmai kompromisszum.⁵

Amióta az elmúlt évtizedekben folyamatosan nőtt a levéltári látókörbe kerülő szervek száma, a levéltári érdekek érvényesülését nagymértékben nehezíti a megfelelő jogi eszközök hiánya. Ez a napi gyakorlatban mindenekelőtt azt jelenti, hogy a levéltárak a legtöbb esetben nem tudják elérni azt, hogy a munkatársaik által az ellenőrzések során észlelt szabálytalanságokat a szervek megszüntessék. Ehhez hasonlóan nem tudják érvényesíteni speciális érdekeiket abban az esetben sem, ha egy szerv vitatja, hogy közfeladatot lát el, és így valamely levéltár illetékességi vagy hatáskörébe tartozik. A levéltárak az illetékességgel kapcsolatos vitáikban mindazonáltal a legritkább esetben fordulnak bírósághoz, annak ellenére, hogy az

anyag sorsa nem követhető, mivel azt a saját érdekképviselői szerv (ügyvédi kamara) sem képes ellenőrzése alatt tartani. Uo. 9.

³ Ezzel kapcsolatban lásd Káli Csaba: A közigazgatási és intézményi szerkezet-átalakításból adódó újabb feladatok az iratkezelés közlevéltári ellenőrzésében, valamint az értékhatár-vizsgálatban. *Levéltári Szemle*, 2014. 2. sz. A szervnyilvántartás recens megújításával egy időben egy másik fontos kérdéskört is érinteni, vizsgálni kell, nevezetesen az értékhatár problematikáját. A rengeteg új iratképző szerv, illetve a már régtől meglévők funkcióváltása elengedhetelenné teszi a tételes értékhatár-vizsgálatot. Ebből a szempontból ki kell emelnünk a Klebelsberg Intézményfenntartó Központnál, a különböző kamaráknál, alapítványoknál és egyesületeknél keletkező iratok problémáját. Az új iratképző szerveket illetően pedig a legtöbb odafigyelést a tanügyi igazgatás új elemei, a tankerületek, illetve a (kör)jegyzőségek helyébe lépő (közös) önkormányzati hivatalok igénylik. Az óvodai iratokkal kapcsolatban lásd uo.

⁴ A szervszintű értékelést a hazai és a nemzetközi szakirodalom makroszintű értékelésnek nevezi.

⁵ A teljesség igénye nélkül: Schneider Miklós: Értékminimum-forrásérték. Észrevételek néhány új irattári tervhez. *Levéltári Közlemények*, 1973–1974. (44–45. évf.) 505–514.; Varga János: A történeti érték fogalma és a levéltár. *Levéltári Szemle*, 1985. 1. sz. 18–20.; Erdmann Gyula: Történeti érték szervenként – szervtípusonként. Rövid beszámoló az országos értékhatár-vizsgálati munka állásáról. *Levéltári Szemle*, 1985. 1. sz. 21–36.; Körömendy Lajos: A levéltári irat értéke és az iratértékelés. *Levéltári Szemle*, 1994. 4. sz. 34–44.; Szegőfi Anna: A levéltárak iratértékelési és selejtezési feladata. *Levéltári Szemle*, 1999. 3. sz. 13–28.; *A köziratok levéltári értékelésének kérdései*. Az egyes fejezeteket írta Cseh Gergő Bendegúz, Kisasszony Éva, Lakos János, Sudár Kornélia. Szerk. Lakos János. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2002; Koroknai Ákos: Elméleti felvetések a gazdasági iratok makroszintű levéltári értékelésének problematikájához 1989 után. *Levéltári Szemle*, 2001. 4. sz. 3–18.; *Iratértékelési szempontok a gazdasági levéltárügyben a rendszerváltozás utáni évtizedben*. Az egyes fejezeteket írta Koroknai Ákos, Sipos Antalné, Körösmezei András, Erdélyi Andrea. Szerk. Koroknai Ákos. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2002.

Alkotmánybíróság 60/1992. (XI. 17.) határozata megállapította: a bíróság jogértelmezése kötelező érvénnyel bír.⁶

Írásunkban ez utóbbi problémakört szeretnénk körbejárni.

A levéltári hatáskörbe tartozó, „értékhatár feletti” szervek problémája

A már említett tömeges iratátvételeket az 1950. évi 29. sz. tvr. tette lehetővé. Ez a jogszabály részben állami irányítás alá rendelte a korábbi megyei és városi törvényhatósági levéltárakat, részben pedig – és témánk szempontjából ez igen fontos – illetékességi és gyűjtőkörüket is kiterjesztette valamennyi, a területükön működő államigazgatási, jogszolgáltatási szervre, állami vállalatra, kulturális, egészségügyi, tudományos és egyéb intézményre, szövetkezetre, társadalmi szervezetre. Rövidesen azonban nyilvánvaló lett, hogy ennyi szerv iratanyagát nem tudják a levéltárak átvenni, a szelekció megkerülhetetlen.

A Levéltárak Országos Központja (LOK) 1957-re kidolgozta az *Utasítás a minimális levéltári értékhatár alá eső irattárak kérdéseinek szabályozásáról* című módszertani útmutatót. Ezt követően a Levéltári Osztály 88.373/1960. számú rendelkezése alapján a területi levéltáraknak 1960. július 15-ig össze kellett állítaniuk két jegyzéket az illetékességi területükön működő szervekről. Az egyikben a levéltári értékhatár fölé, a másikban pedig a minimális értékhatár alá eső szerveket kellett összeírni.⁷

Az országban működő területi levéltárak 1962-ben összesen 13 740 szervet minősítettek levéltári értékhatár szempontjából. Ezeket a szerveket a hivatkozott utasítás alapján a levéltárak három kategóriába sorolták.

Az I. kategóriát alkották a teljes egészében selejtezhető iratanyagot keletkeztető szervek, amelyekről nem kell levéltári nyilvántartást vezetni. A II. kategóriába került néhány levéltári megőrzésre érdemes irattípust létrehozó szerv, amelyek működése az irányító szerv iratanyaga alapján jól rekonstruálható („tükröződés”). Ide sorolták többek között az iskolákat, a szövetkezeteket. Végül a III. kategóriába az értékhatár szempontjából legfontosabb szervek kerültek, amelyek mindegyikéről külön nyilvántartást kellett vezetni. Az utasítás előírta, hogy csak a LOK engedélyével lehetett értékhatár alá sorolni szerveket.⁸

⁶ Ilyen úton nyert megállapítást, hogy a Paksi Atomerőmű Zrt., a Magyar Posta Zrt., a Szerencsejáték Zrt., illetve a Fővárosi Gázművek közfeladatot lát el. Bővebben lásd Haraszti Viktor: Gyűjtőterületi szubjektív – a gyűjtőterület egyes kérdései egy városi levéltár szemszögéből. *Levéltári Szemle*, 2014. 2. sz. 13-30.

⁷ Pálmány Béla: *A magyar tanácsi levéltárak gyűjtőkörébe sorolt fondképzők értékhatár-vizsgálata*. Az ÚMKL Módszertani Osztálya, 1982. február, 1. [https://library.hungaricana.hu/en/view/LeveltariKorpusz_03_IratkezelesFelugyelete_1_Illetekess eg/?query=SZO%3D\(iskola\)&pg=140&layout=s](https://library.hungaricana.hu/en/view/LeveltariKorpusz_03_IratkezelesFelugyelete_1_Illetekess eg/?query=SZO%3D(iskola)&pg=140&layout=s) (Utolsó letöltés ideje: 2020. december 8.)

⁸ Uo.

Az 1969. évi 27. tvr. után a levéltárak gyűjtőterületi munkájában a legnagyobb kihívást az jelentette, hogy az országban kivétel nélkül minden állami szerv (államigazgatási, jogszolgáltatási, művelődési, egészségügyi, szociális és tudományos intézmény, vállalat), továbbá szövetkezet és társadalmi szervezet⁹ iratkezelési szabályzatának elkészítésében részt kellett venniük. Ezekben az években került előtérbe ismét az egyes iratképzők értékhatár-vizsgálata. Az iratkezelési szabályzatokkal kapcsolatos levéltári munka segítése érdekében ugyanis 1971–1972-ben a Levéltári Igazgatóság (LIG) központilag összeállította az egyes levéltárak illetékességi és gyűjtőkörébe tartozó szervek jegyzékeit. E rendszerező munka során különös tekintettel volt a levéltárak gyűjtőköreinek¹⁰ elhatárolására.

A hetvenes években a levéltári tvr. alapjaiban alakította át a magyarországi iratkezelési munkát. Néhány év után a levéltári szakterület vezetői számára megkerülhetetlenné vált a tapasztalatok kiértékelése, illetve az esetleges korrekció. Ez a munka egyúttal elkerülhetetlenül magával hozta azt is, hogy a levéltáraknak újra kellett fogalmazniuk az egyes szervek értékelése során korábban kialakított álláspontjukat.¹¹

A Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya felhívására a tanácsi levéltárak 1981 elején összeállították a gyűjtőkörükbe sorolt fondképzők jegyzékét. A szervjegyzékek felülvizsgálatát és véleményezését az Új Magyar Központi Levéltár (ÚMKL) Módszertani Osztálya végezte el. Az ÚMKL Módszertani Osztálya a tanácsi levéltárak által megküldött szervjegyzékek alapján összeállította *A magyar tanácsi levéltárak gyűjtőkörébe sorolt fondképzők értékhatár vizsgálata* című tanulmányát. Ez a munka három típus-szervjegyzéket tartalmazott. Az 1. jegyzék azokat a szervezeteket tartalmazta, amelyek vitán felül levéltári szempontból értékes iratanyagot hoznak létre. A második jegyzékben szereplő szervezeteket alapos vizsgálat alá kellett vetni annak meghatározása érdekében, hogy iratanyaguk a levéltárak szempontjából valóban értékes-e. E vizsgálat egyik kiemelt szempontja annak megállapítása volt, hogy irataik hol és milyen arányban tükröződnek más szervek fondjaiban.¹² A harmadik csoportba természetesen a tanácsi levéltárak véleménye alapján „értékhatár alulinak” minősített, levéltári szempontból érdektelen szervek kerültek. A munka egyúttal sajnálattal azt is megállapította, hogy az 1960-ban kidolgozott 88.373/1980. LO. sz., *Utasítás a minimális levéltári értékhatár alá eső irattárak kérdéseinek szabályozásáról* című útmutatót a tanácsi levéltárak csekély hányada alkalmazta.

A szervek értékhatárának kérdése az 1986-os noszvaji levéltáros találkozón is szóba került. A Levéltári Osztály képviselője ekkor nyomatékosan leszögezte, hogy a minisztérium Levéltári Osztályától ilyen esetekben csupán szakmai iránymuta-

⁹ Uo. 2.

¹⁰ A korabeli terminológia mai megfelelőjeként a „gyűjtőterületi munka” értendő.

¹¹ Pálmány: i. m. 3.

¹² Uo. 1.

tást lehet várni, konkrét kérdésekben azonban nem foglalnak állást. Érdekes módon az osztályvezető maga sem tartotta ekkor reálisnak azt, hogy az értékhatár alatti szervek körét végérvényesen és megnyugtatóan meghatározzák.¹³

E rövid, a szakmai gondolkodás fejlődését bemutató és tanulmányunk gondolati kereteit meghatározó fejezet végén még Szegőfi Anna 1999. évi, az éves levéltári vándorgyűlésen elhangzott előadására szeretnénk utalni. Ekkor az előadó megállapította, hogy az iratképzők értékhatár alá sorolása lényegében fondképző-szinten való iratértékelést jelent, hiszen annak „*legfontosabb alapelve, hogy az értékhatár egy adott történelmi korszakban egy adott szervtípusra vonatkozik.*”¹⁴ Szegőfi szerint „*sürgősen szükség van az államigazgatás területi szerveinek iratértékelésére, értékhatár-vizsgálatra és a levéltári átvétel minimum jegyzékére, nyilvánvalóan szervtípusonként.*”¹⁵ A megoldás tehát még váratott magára.

A levéltári illetékességbe tartozó szervek kérdése napjainkban

A közelmúltig nehezítette a levéltári érdekek érvényesítését az, hogy nem volt jogilag egyértelműen meghatározva¹⁶ a közfeladat fogalma.¹⁷

A levéltári illetékességbe tartozó szervek esetében jelentős mértékben megkönnyíti az esetlegesen felmerülő viták eldöntését a közfeladat-kataszter létrehozása, illetve annak beemelése a levéltári törvénybe. Az állami feladat-kataszter komoly államigazgatási előkészítő munka eredményeként jött létre. A Magyar Program keretében 2011-ben a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Karán egy projekt keretében indítottak teljes körű felmérést. Az akkor tervbe vett közfeladat-katasztert úgy képzelték el, mint olyan szakmai anyagot, amely mind a deregulációt, mind pedig a végrehajtási szintű jogalkotást képes lesz segíteni.¹⁸ Az így megalkotott közfeladat-kataszter lett a levéltári törvény új szövegének egyik legfontosabb referenciapontja a levéltári hatáskör megállapításának kérdésében. Az 1995. évi LXVI. törvény (Ltv.) jelenleg hatályos szövege szerint ugyanis közfeladatot

¹³ Koroknai Ákos: A noszvaji levéltáros találkozó. *Levéltári Szemle*, 1986. 3. sz. 88.

¹⁴ Szegőfi Anna: A levéltárak iratértékelési és selejtezési feladata. *Levéltári Szemle*, 1999. 3. sz. 18.

¹⁵ Uo. 20.

¹⁶ A probléma meglepően régi. Magyar Zoltán már 1932-ben *A magyar közigazgatás tükre* című munkájában kísérletet tett a közigazgatás feladatainak számba vételére, ami 9850 tételt tartalmazott, hozzárendelve az eljáró közigazgatási szervezetet és a hatályos jogszabályi hivatkozást. Haraszti: i. m. 18.

¹⁷ A közfeladat fogalmához lásd: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100195.tv> (Utolsó letöltés ideje: 2020. december 8.)

¹⁸ 2011 áprilisában kezdődött meg a munka egy oktató, két központi koordinátor, nyolc ágazati koordinátor és 190 adatfeltöltő (kétfős munkacsoportokra bontva a 90–95. alágazat szerint) együttműködésével. A vonatkozó jogszabályokból, közjogi szervezetszabályozó eszközökből, egyéb belső szabályozókból (alapító okiratok, SZMSZ-ek) kellett kialakítani a közfeladatok adatbázisát. Haraszti: i. m. 18.

ellátó szerv az állami és önkormányzati közfeladat-kataszterről szóló kormányrendeletben meghatározott közfeladat-kataszter adatbázisában szereplő közfeladatot ellátó, továbbá a nemzeti vagyonnal gazdálkodó vagy azzal rendelkező szerv vagy személy, valamint a nemzeti vagyonról szóló 2011. évi CXCVI. törvény (Nvtv.) 2. melléklet I. pontjában meghatározott vagy többségi állami vagy önkormányzati tulajdonban lévő gazdasági társaság.

A „közfeladat-ellátás” jelenlegi definíciójának kialakulásában minden bizonynyal jelentős szerepet játszottak a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság (NAIH) különböző állásfoglalásai. A NAIH a közfeladat-ellátás fogalmának értelmezése során konzekvensen hivatkozott kiemelt fontosságú jogforrásokra, mint az Alaptörvény, az Nvtv., vagy az Infotv (a 2011. évi CXII. törvény az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról). Az Ltv. 2020. júliusi módosítását követően mindemellett a legfontosabb érv az lehet egy szerv esetében a közfeladat-ellátás tényére, hogy gazdálkodik-e nemzeti vagyonnal, részesedik-e a nemzeti vagyonból vagy sem. Amennyiben egy szerv közfeladatot lát el, akkor egyúttal közirat-keletkeztető is.

Az állami és önkormányzati közfeladat-kataszterről végül a 45/2018. (III. 19.) Korm. rendelet intézkedett, amely 2019. január 1-jén lépett hatályba. Ez a rendelkezés nem sorol fel konkrét szerveket, hanem a különböző közfeladatokat tartalmazó kataszter vezetésének, folyamatos naprakészen tartásának szabályait definiálja.¹⁹

A következőkben áttekintjük azokat a jellemző eseteket, amikor a levéltárral munkakapcsolatba került szervek vitatták azt, hogy közfeladatot látnak el, és így iratkezelésük ellenőrzése, iratselejtezési jegyzőkönyveik záradékolása, maradandó értékű irataik végleges megőrzése a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) hatáskörébe tartozik.

Ha a realitások talaján maradunk, le kell szögeznünk, hogy a legtöbb esetben e tiltakozások mögött a közfeladatot ellátó szervek számára kötelezően előírt, költséges akkreditált szoftver beszerzésének, illetve folyamatos karbantartásának problémája húzódik, nem pedig a levéltárral való együttműködés miatti esetleges többletfeladatok elutasítása. Valós nehézséget jelent emellett az is, hogy egy közfeladatot ellátó szervnek biztosítania kell a közérdeklődésre számot tartó adatokhoz (a közérdekű adatokhoz) való hozzáférést. Ezt sok esetben nem támogatják az adott szer-

¹⁹ A közfeladat korábbi definíciója („állami vagy helyi önkormányzati feladatot, valamint jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó szerv és személy”) elég jelentős teret hagyott a jogértelmezésre. Az önkormányzati feladatokat a Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény II. fejezete nevesítette, de még ez is rendkívül szerteágazó feladatrendszerrel jelentett: településfejlesztés, egészségügyi alapellátás, helyi közösségi közlekedés stb. Az állami feladatok pedig gyakorlatilag az élet teljességét lefedik. Csak bizonyos ágazati jogszabályok határozták meg az adott területen a közfeladatellátó személyek körét (például a szociális igazgatásról és a szociális ellátásról szóló 1993. évi III. törvény, a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény). Lásd még Csóti Csaba – Bodó Attila Pál et al.: *Minden, amit az iratkezelésről tudni kell*. Budapest – Pécs, 2016.

vek. Probléma végül az is, hogy amennyiben a szerv végez olyan feladatokat is, amelyeket nem közpénzből finanszíroz, akkor hogyan valósítható meg a köziratokra vonatkozó jogszabályi előírások, illetve a vonatkozó adatvédelmi kérdések ellenőrzése, betartatása.

A civil szervezetek problémája

Az ezen szervek feletti levéltári jogosítványok alapja évek óta az a lehetőség, hogy az állami vagy önkormányzati feladatok közvetett módon, így civil szervezetek útján is elláthatók. A közelmúltig az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról szóló törvény alapján közfeladat részben vagy egészében történő ellátása közszolgáltatási szerződés keretében is átruházható volt. Emellett bizonyos állami vagy önkormányzati fenntartású intézmények (oktatási-nevelési intézmények, sportági szakszövetségek stb.) az alaptevékenységük keretében is elláthatnak közfeladatokat.

A levéltári törvény már korábban is egyértelműen fogalmazott a tekintetben, hogy a közfeladat ellátása során köziratok keletkeznek. Nem férhet tehát kétség ahhoz, hogy a civil szféra szervezeteire is vonatkoznak a köziratok kezelésével kapcsolatos jogszabályi előírások, és kiterjed rájuk a levéltárak hatásköre.²⁰

A közfeladat-ellátás megállapítása során a levéltáros minden esetben az adott civil szervezet létesítő okiratát és tényleges feladatait vizsgálta meg, mivel az alapszabálynak tartalmaznia kell a közhasznúság deklarálását, illetve azokat a feladatokat, amelyeket a civil szervezet mint közfeladatot lát el. A civil törvény (a 2011. évi CLXXV. törvény az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról) szerint közhasznú tevékenység *„minden olyan tevékenység, amely a létesítő okiratban megjelölt közfeladat teljesítését közvetlenül vagy közvetve szolgálja, ezzel hozzájárulva a társadalom és az egyén közös szükségleteinek kielégítéséhez.”*²¹

Ezek tehát azok a feladatok, amelyeket más jogszabály rendelkezései alapján valamelyik állami szervnek vagy helyi önkormányzatnak kellene elvégeznie, és amelyek intézése során maradandó értékű közirat keletkezik.²² A köziratok kezelésének levéltári ellenőrzése során mindazonáltal szinte áthidalhatatlan nehézség, hogy a civil szervezetek működése – és ezzel összefüggésben iratkezelése – során alig választható szét az egyes közfeladatok ellátása az egyéb tevékenységektől. Márpedig ez egyben azt is jelenti, hogy a levéltáros munkájának végzése során jogszerűtlenül fér hozzá rá nem tartozó információkhoz.

²⁰ Boross – Gerhard et al.: i. m. 8.

²¹ A 2011. évi CLXXV. törvény az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról, 2. §. 20.

²² Haraszi: i. m. 23.

Mindenképpen helyesnek kell ítélni azt a levéltári szakemberek körében sok esetben tapasztalható hozzáállást, hogy az egyes szervezetekkel kapcsolatba kerülő kollégák törekednek a jó személyes kapcsolatok kialakítására ezen szervezetek képviselőivel. Ez a jó szándékú hozzáállás azonban az esetek jelentős részében nem elég. Amennyiben ugyanis az egyes civil szervezetek elfogadják azt, hogy közfeladatot (is) ellátnak, akkor ez új, idő- és pénzráfordítással járó feladatokat jelent számukra. Az illetékes közlevéltár jóváhagyásával iratkezelési szabályzatot kell készíteniük. Emellett amennyiben elektronikus iratkezelést folytatnak, tanúsított iratkezelési szoftvert kell használniuk, ezzel összefüggésben pedig fel kell készülniük az így keletkező elektronikus iratok majdani szakszerű levéltári átadására. Az akkreditált szoftverek alkalmazása sok esetben csak nehezíti a napi munkát egy civil szervezetnél.²³ A fentebb már említett problémák, tehát a közfeladatot ellátó szervezetek ilyen módon megnövekedett kötelezettségei, de mindenekelőtt a költségigényes szoftver beszerzése azonban jelentős mértékben nehezíti az együttműködést.

A civil szervezetek körében a probléma elsősorban a sportági szakszövetségek esetében jelentkezett. Már az 1980-as évek elején lefolytatott értékhatár-vizsgálatok idején is egyértelművé vált a sportegyesületek jelentősége. Ebben az időben már több ezer sportegyesület működött az országban, ellenben – olvashatjuk Pálmány Béla tanulmányában – a levéltári szervjegyzékek „*talán ha egy tucatot*” tüntettek fel közülük.²⁴ A sportigazgatás akkori állami csúcsszerve, az OTSH 13 kiemelt sportegyesülettel foglalkozott. A korabeli javaslat szerint ezeket feltétlenül fel kellene venni a fővárosi és a megyei levéltárak szervjegyzékére. Mivel azonban a vidéki sportegyesületek társadalmi életben betöltött szerepe nagyon fontos volt, a tanulmány az egyes sportegyesületeknek, azok kiemelt szakosztályainak értékhatár-vizsgálatát a megyei levéltárakra bízta volna.²⁵

A szakszövetségek feletti levéltári hatáskör kérdése az egyik sportszövetség iratkezelésének ellenőrzése során merült fel az MNL számára a közelmúltban. Az MNL kezdeményezte az érintett szövetség iratkezelésének ellenőrzését, mert az Ltv. alapján azt közfeladatot ellátó szervnek ítélte. Mivel a szövetség ezzel nem értett egyet, jogértelmezési vita alakult ki. Az MNL a kialakult vitában a levéltáros szakmai közvélemény körében viszonylag ismert, a Magyar Labdarúgó Szövetséggel (MLSZ) kapcsolatos korábbi bírósági állásfoglalásra hivatkozott. Érdeemes röviden ismertetni ezt a tanulságos jogesetet.

Az MLSZ közfeladat-ellátása 2008-ban egy bírósági per eredményeként került megállapításra.

Az FTC Pártolói Egyesület 2008-ban közérdekű adat kiadása miatt pert indított az MLSZ ellen. Az Egyesület célja az volt, hogy megtudja azon fellebbviteli licencadó testület tagjainak a nevét, akik 2006. július végén döntést hoztak a

²³ Boross – Gerhard et al.: i. m. 8.

²⁴ Pálmány: i. m. 33.

²⁵ Uo.

Ferencvárosi Torna Club licencének visszavonásáról. Az Egyesület kérte, hogy a testület névsorát mint közérdekből nyilvános adatot adja ki az MLSZ. Az MLSZ vitatta, hogy közfeladatot ellátó szervezet lenne.²⁶ A bíróság ítéletében hivatkozott az Alkotmány 70/D. §. (1) és (2) bekezdésére, amelyből megállapítható, hogy a rendszeres testedzés kereteinek biztosítása állami feladat, tehát közfeladat.²⁷ Utalt emellett a sportról szóló 2004. évi I. törvény preambuluma, amely közérdekű tevékenységként rögzítette, hogy az állam támogatja a versenysportot is. A bíróság úgy ítélte meg, hogy a sporttörvény szerint az MLSZ országos sportági szakszövetségnek minősül, és mint ilyen, közfeladatot lát el. Mindebből levezethető, hogy az állami vagyronról szóló 2007. évi CVI. törvény (a továbbiakban: Avtv.) hatálya alá esik, így a közfeladat-ellátása során keletkezett közérdekű vagy közérdekből nyilvános adatait nyilvánosságra kell hoznia. A Fővárosi Ítéletábra a fellebbezés után ítéletében kiemelte, hogy (tegyük hozzá, ekkor még) a közfeladat fogalma nem volt jogszabályban meghatározva, csak a Polgári törvénykönyv indoklása lehet irányadó. Ennek megfelelően általában minden olyan feladat közfeladat, amelyet az államnak vagy a helyi önkormányzatnak kellene megvalósítania. A közfeladat tartalmilag mindemellett szélesebb körű – indokolt a bíróság –, mint amit a jogszabály szigorúan vett állami vagy helyi önkormányzati feladatként meghatároz.

Mint láttuk, az MLSZ esetében a döntő elem a bíróság érvelésében az volt, hogy az MLSZ országos sportági szakszövetség, tehát a sportágában kizárólagos jelleggel a törvényben, valamint más jogszabályban meghatározott feladatokat lát el, törvényben megállapított különleges jogosítványokat gyakorol.

Mivel az általam példaként név nélkül említett szövetség a 2016. november 16-i közgyűlésén elfogadott alapszabálya szerint önkormányzati elven alapuló, közhasznú szervezetként tevékenykedő országos sportági szakszövetség, analogikusan bizonyítottan látta a levéltár az ellenőrzés jogalapját. Ezt az érvelést azonban a szövetség továbbra sem fogadta el. Azzal érveltek, hogy a Sporttörvény kifejezetten nevesíti a hatálya alá tartozó, közfeladatot ellátó sportszervezetek körét, és ők nincsenek ott felsorolva. A szövetség képviselőinek érvelése szerint alapszabályuk a

²⁶ Haraszti: i. m. 19.

²⁷ A sportról szóló 2004. évi I. törvény 49. §. d), e) és m) pontjai a következőképpen fogalmazzak: „A sport társadalmilag hasznos céljainak megvalósítása érdekében az állam: d) az e törvényben, a költségvetési törvényben, az államháztartás működésére vonatkozó jogszabályokban, valamint az állami sportcélú támogatásokról szóló kormányrendeletben meghatározottak szerint – elsősorban a sportfejlesztési programokon alapuló támogatás előterbe helyezésével, pályázati úton történő források rendelkezésre bocsátásával – részt vesz a versenysport, az utánpótlás-nevelés, az iskolai és diáksport, az egyetemi-főiskolai sport, a szabadidősport és a fogyatékosok sportja, valamint a helyi önkormányzatok által ellátott sportfeladatok finanszírozásában, az esélyegyenlőség jegyében támogatja a gyermek- és ifjúsági sportot, a nők és a családok sportját, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok, valamint a fogyatékosok sportját, támogatja az olimpiai, a paralimpiai és siketlimpiai mozgalmat, Magyarország sportolóinak részvételét az olimpiákon, paralimpiaikon és siketlimpiákon és más, az épek és fogyatékosok sportjának kiemelkedő jelentőségű nemzetközi sportversenyein.”

közfeladat ellátására csak a közhasznúsági jogállás igazolhatósága érdekében, a közhasznú nyilvántartásba vétel feltételeként hivatkozott.

A jogvita dolgozatomban megírásakor még nem volt lezárva; abban egyeztek meg a felek, hogy a szövetség és az MNL képviselői a közeljövőben személyesen beszélnek majd meg a problémát. Mindazonáltal az állami támogatás, a nemzeti vagyonnal való gazdálkodás, valamint a nemzeti vagyon egy része felett való rendelkezés ténye minden bizonnyal döntő érv lesz a levéltári hatáskör alátámasztására.

Mindazonáltal érdemes még egy pillanatig elidőzni ennél a problémánál.

Ha visszatérünk a Magyar Labdarúgó Szövetség példaként idézett ügyére, ott a bírósági indoklásban idézett jogszabályi hely a sporttörvény 20. §. (1) bekezdése volt, amely alapján az MLSZ-t országos sportági szakszövetségnek tekintette a bíróság. Ez a szakszövetség-definíció azt jelenti, hogy a szervezet sportágában kizárólagos jelleggel valamilyen jogszabályban meghatározott feladatot lát el, továbbá törvényben megállapított különleges jogosítványokat gyakorol. Ugyanezen 20. szakasz előírja, hogy szakszövetség csak olyan sportágban hozható létre, amely a Nemzetközi Olimpiai Bizottság által elismert sportág, vagy amelyben a sportág nemzetközi szövetségét felvették a Nemzetközi Sportszövetségek Szövetségébe (*Global Association of International Sports Federations*, a továbbiakban: GAISF).²⁸

Mit jelent ez a gyakorlatban? A Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) által elismert és az olimpiai programban szereplő sportágak száma több mint hatvan. Ehhez jönnek még azok a sportágak, amelyek ugyan nem részei az olimpiai programnak, de a NOB elismeri őket. Ezek száma több mint harminc. Igaz ugyan, hogy ennek az összesen kb. 100 sportág mindegyikének nincs önálló sportszövetsége, mert például a Magyar Kerékpársportok Szövetsége képviseli a pályakerékpárosokat, az országúti kerékpárosokat, a BMX-eseket és a hegyikerékpárosokat is, de így is mintegy 80 sportági szakszövetséggel kell számolnunk.

Mindezek alapján világosan látszik, hogy valamennyi sportági szakszövetség esetében lehetetlen lenne ellátni a levéltári feladatokat, szükség van tehát valamilyen tudatos szelekcióra. Könnyen belátható ugyanis, hogy például a labdarúgást vagy a kézilabdát képviselő sportági szakszövetség összehasonlíthatatlanul sokkal komolyabb szerepet játszik a magyar sportéletben, illetve játszott a magyar sport történetében, mint például a Magyar Bandy Szövetség vagy a Magyar Curling Szövetség.

A magánegyetemek

Komoly problémát jelent az MNL számára a magánegyetemek esetleges közfeladat-ellátásával és ezzel összefüggésben az esetleges közlevéltári hatáskör megállapításával kapcsolatos viták rendezése. A probléma elsősorban abból származik,

²⁸ Jelenleg 96 tagja van. Ez lefedi a szövegben szereplő olimpiai és nem olimpiai sportágakat. Forrás: <https://gaisf.sport/members/#> (Utolsó letöltés ideje: 2020. december 8.)

hogy egyedül az a tény, miszerint egy egyetem államilag elismert, még nem jelenti feltétlenül azt is, hogy közfeladatot lát el. Ha a pénzügyi háttérrel nézzük, akkor a közfeladat-ellátás még kétségesebbé válik. A magyarországi magánegyetemek ugyanis nem állami költségvetésből működnek.²⁹

A Magyar Nemzeti Levéltár a témában konzultációt is folytatott az egyik érintett egyetemmel a kérdés tisztázása érdekében. Az egyetem jelezte ekkor, hogy az irányadó jogszabályok nem adnak egyértelmű eligazítást ebben a kérdésben, sőt az egyetem alapító okirata sem rendelkezett erről világosan. Az egyetem közfeladat-ellátásnak kérdése azonban mégis napirendre került, igaz, ebben az esetben is egy teljesen más kontextusban.

Tekintettel arra, hogy 2018. május 25-én hatályba lépett a GDPR,³⁰ amely jogszabály alapján a közfeladatot ellátó szervezeteknek adatvédelmi tisztviselőt kellett kijelölniük, az egyetemnek fontossá vált a kérdés egyértelmű tisztázása. Ennek érdekében 2017. november 15-én benyújtott egy állásfoglalási kérelmet a NAIH-nak, majd az állásfoglalásról tájékoztatták az MNL-t is. A NAIH-álláspont akkor megerősítette, hogy a hatályos törvények nem tartalmazzak pontos meghatározást a közfeladatot ellátó szervezetekkel kapcsolatban, ezért mindig az adott szervet kell alaposan megvizsgálni. A NAIH kifejtette állásfoglalásában, hogy az állami felsőoktatási intézmények esetében megalapozott az Infotv. 26. §. (1) bekezdése szerinti kötelezettség. Eszerint a nem állami felsőoktatási intézmények kizárólag a közpénzekkel való gazdálkodás, illetve a nemzeti vagy állami vagyon felhasználása tekintetében minősülnek közfeladatot ellátó szervezeteknek. A NAIH arra is rámutatott, hogy a magyar állam közszolgálati feladata csak a középfokú nevelési szintig terjed. A fentiek alapján a közelmúltban az MNL arra a megállapításra jutott, hogy az érintett egyetem, amellyel a konzultációt lefolytatta, nem közfeladatot ellátó szerv.

Az egészségügyi szervek problémája

Szinte a kezdetektől szakmai konszenzus volt arról, hogy az egészségügyi intézmények közül a körzeti orvosi rendelők, csecsemőotthonok, bölcsődék, anya- és csecsemővédelmi intézetek, iskolai rendelőintézetek, egészségügyi gyermekotthonok,

²⁹ De a levéltárak az ilyen típusú szervezetekkel is kialakíthatnak az önkéntességen alapuló kétoldalú kapcsolatot. Lásd az Ltv. vonatkozó szakaszát: 32. §. (1): „A nem közfeladatot ellátó szervek – a (3) bekezdésben foglalt kivétellel – irattári anyagok kezelésének módját maguk alakíthatják ki, de az illetékes közlevéltártól szaktanácsot kérhetnek, vele a segítségadás rendszeres módjára, illetve az iratok ajándékként vagy ingyenes letétként való megőrzésére vonatkozóan megállapodást köthetnek. (2) A közlevéltárnak az (1) bekezdés szerinti megállapodással átadott iratok kutathatóságát az ajándékozó vagy a letétbe adó meghatározott időtartamra korlátozhatja.”

³⁰ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679. rendelete (2016. április 27.) a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK-rendelet hatályon kívül helyezéséről (általános adatvédelmi rendelet), 4. szakasz.

szociális otthonok, gyógyszerárak, mentőállomások, üzemi orvosi rendelők nem tartoznak a levéltárak hatáskörébe.³¹

A magánkórházak közfeladat-ellátásának alátámasztása szintén több esetben ütközött akadályokba. Ha ezen szervek tevékenységét megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy azok egyrészt közhasznú feladatokat látnak el nem költségvetési pénzből, másrészt pedig törvényben előírt közfeladatot végeznek (többek között a humán reprodukciós feladatokat) költségvetési pénzből. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az egészségügyi intézményekben keletkező egészségügyi dokumentáció ugyan közirat, de kezelését nem a levéltári törvény szabályozza.³² Ezekben az esetekben fokozottan merül fel a civil szervezetek tárgyalásakor már említett gyakorlati probléma: hogyan oldható meg, hogy a levéltáros csak köziratba tekintsen bele, de ne ismerjen meg illetéktelenül olyan (jelen esetben kiemelten védendő, szenzitív, egészségügyi) információt, amely nem tartozik rá.³³ Mindez annak ellenére is reális probléma, ha a mai fogalmaink szerinti védendő adatok lehetnek segítségünkre bizonyos történeti események hiteles rekonstruálásában; elég itt az 1956-os események kapcsán keletkezett egészségügyi iratokra gondolni.

A Magyar Orvosi Kamara egyik területi szerve esetében alakult ki jogvita a közfeladat-ellátás kérdésében. Ebben az esetben a szerv jogásza azzal hárította el a levéltár kéréseit, hogy legfontosabb szervük a kamara, amellyel a levéltárnak fel kell venni a kapcsolatot. A szakterületi szerv maga azonban ebből következően nem tartozik levéltári hatáskörbe. A kamarákkal kapcsolatban az Alkotmánybíróság úgy foglalt állást, hogy azok közfeladatot ellátó szervek, ezért a levéltári érdekérvényesítés ilyen úton minden bizonnyal nem ütközik majd ellenállásba.

³¹ Pálmány: i. m. 44.

³² Az 1997. évi XLVII. törvény az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezeléséről és védelméről. A jogszabály a kórházakat, rendelőintézeteket nem veszi ki az Ltv., vagy alkalmasint a 335/2005-ös kormányrendelet hatálya alól.

³³ A GDPR 16 alkalommal említi a közérdekű archiválás fogalmát, természetesen más-más kontextusban. Az 50. cikk szerint a közérdekű archiválás céljából, tudományos és történelmi kutatási célból vagy statisztikai célból folytatott további adatkezelést összeegyeztethető, jogszerű adatkezelési műveleteknek kell tekinteni. A 65. cikk szerint ugyanakkor a személyes adatok további megőrzése jogszerűnek tekinthető, ha az a véleménynyilvánítás és a tájékozódás szabadságához való jog gyakorlása, valamely jogi kötelezettségnek való megfelelés, illetőleg közérdekből végzett feladat végrehajtása, vagy az adatkezelőre ruházott közhatalmi jogosítvány gyakorlása miatt, a népegészségügy területét érintő közérdekből, közérdekű archiválás céljából, tudományos és történelmi kutatási vagy statisztikai célból, jogi igények előterjesztéséhez, érvényesítéséhez, illetve védelméhez szükséges. A 89. cikk a közérdekű archiválás céljából, tudományos és történelmi kutatási vagy statisztikai célból folytatott adatkezelésre vonatkozó garanciákkal és eltérésekkel foglalkozik. A 156. cikk szerint a tagállamoknak megfelelő garanciákkal kell rendelkezniük a személyes adatok közérdekű archiválása céljából, tudományos és történelmi kutatási célból vagy statisztikai célból történő kezelése tekintetében.

A nonprofit kft.-kkel kapcsolatos levéltári hatáskör problémái

A nonprofit kft.-k esetében szintén számos példa van arra, hogy nem ismerik el a levéltár hatáskörét. Nonprofit kft.-k esetében a közfeladat-kataszter megteremtése előtt szintén az alapító okiratban felsorolt feladatköröket kellett megvizsgálni annak érdekében, hogy megállapítsuk, az adott szerv végez-e közfeladatot. Vítára ad okot némely esetekben az, hogy az alapító okirat úgy fogalmaz: adott szerv „végezhet” bizonyos közfeladato(ka)t.

Az MNL illetékességébe tartozó egyik közhasznú nonprofit kft. erre hivatkozott, amikor visszautasította azt, hogy tanúsított iratkezelési szoftvert használjon iratkezelési feladatai ellátására. A szoftver beszerzése meghaladta a nonprofit kft. anyagi lehetőségeit. Az iktatást évek óta elektronikusan végezték és nem papíralapon – egy integrált, adminisztrációt támogató egységes szoftverben. Érdekes módon az ÁSZ ezt a kérdést külön is vizsgálta, és nem talált kifogást a kft.-nél folyó gyakorlattal kapcsolatban.

Egy mosonmagyaróvári kft. 2016. évi levéltári ellenőrzése során szintén felmerült a közfeladat-ellátás kérdése. A Társaság alapító okiratában ugyanis mindösszesen egy közfeladat volt nevesítve, amihez viszont nem kaptak semmilyen minisztériumi támogatást. Az MNL javaslatára a szerv a fenntartó (agrár) minisztériumhoz fordult állásfoglalásért, de ettől függetlenül továbbra is szerepel az MNL szervlistáján.³⁴

Egy másik közhasznú nonprofit kft. ellenőrzése során az MNL munkatársai megállapították, hogy a szerv a minisztériummal kötött szerződés keretében végez közfeladatot. A helyzetet az is bonyolította, hogy a szerv alapításakor még nem látott el közfeladatot, az alapító okiratban ezért erre nem is volt utalás. A jogi ellentmondások mellett gyakorlati problémák is felmerültek, hiszen a Társaságnál keletkező iratok több mint 95%-a tíz év után selejtezhető pénzügyi irat, számlák, bizonylatok stb. Emellett a szervnél nincsenek többfordulós ügyek sem, ezért az alszámok használatát is mellőzik, és végül nem használnak akkreditált ügyiratkezelő szoftvert sem költséghatékonyasági okokból. A közfeladat-ellátással kapcsolatos valamennyi „járulékos” probléma felbukkant e szerv esetében.

A gazdasági szervek problémája

Ezen szervek esetében is többször előfordult, hogy közérdekű adatigénylés kapcsán keletkezett NAIH-állásfoglalás segítette a Levéltarat a közfeladat megállapításában.

Az egyik pénzintézet leányvállalata esetében a NAIH 2016. január 25-én adta ki állásfoglalását a Társaság általános elektronikus közzétételi kötelezettségével

³⁴ A civil szervezetek esetében már kitértünk arra, hogy egy közfeladat szerződés keretében, meghatározott feltételek mellett át is ruházható.

kapcsolatban.³⁵ A Hatóság megállapította, hogy az állami tulajdonban lévő, illetve az állami szervek által alapított gazdasági társaságok az információszabadság érvényesülése szempontjából közfeladatot ellátó szervek. Ennek alátámasztására az Nvtv.-t hozta fel. Az Alaptörvénnyel összhangban ugyanis az Nvtv., azaz a nemzeti vagyonról szóló 2011. évi CXCVI. törvény 7. §-a kimondta, hogy a nemzeti vagyon alapvető rendeltetése a közfeladat ellátásának biztosítása. Az érintett társaság az adatigénylés megtagadásakor figyelmen kívül hagyta az Nvtv. 16. §. (1) bekezdésének kezdő mondatát, amely szerint, jóllehet az ezen vagyonelemekkel való gazdálkodást külön törvény is szabályozza, a nemzeti vagyonnal való gazdálkodás alapelveit köteles a Társaság betartani. Ezen alapelveket az Nvtv. a III. fejezetben határozza meg. Az első ilyen alapelv az, hogy a nemzeti vagyon alapvető rendeltetése a közfeladat ellátásának biztosítása. Ugyanezen szakasz (2) bekezdése szerint *„a nemzeti vagyongazdálkodás feladata a nemzeti vagyon rendeltetésének megfelelő, az állam, az önkormányzat mindenkori teherbíró képességéhez igazodó, elsődlegesen a közfeladatok ellátásához és a mindenkori társadalmi szükségletek kielégítéséhez szükséges, egységes elveken alapuló, átlátható, hatékony és költségtakarékos működtetése, értékének megőrzése, állagának védelme, értéknövelő használata, hasznosítása, gyarapítása, továbbá az állam vagy a helyi önkormányzat feladatának ellátása szempontjából feleslegessé váló vagyontárgyak elidegenítése.”*³⁶ A fenti jogi levezetés alapján a nemzeti vagyonnal gazdálkodó gazdasági társaságok, köztük az általunk tárgyalt vállalat is közfeladatot ellátó szervek minősül.

Szintén közérdekű adatigénylés alapján került megállapításra egy zártkörűen működő részvénytársaság esetében a közfeladat-ellátás ténye. A probléma az iratkezelési szabályzat bevezetésével kapcsolatban merült fel. A szóbanforgó zrt. bejelentéssel fordult a NAIH-hoz, mert megtagadták a közérdekű adatigénylésüket a 2017. évi FINA-világbajnoksággal kapcsolatban,³⁷ amikor a szerződések egyes adatait szerették volna megtudni. A zrt. az elutasítást így indokolta: *„... tekintettel arra, hogy társaságunk nem lát el állami vagy helyi önkormányzati feladatot, valamint jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot, nem köteles a megjelölt jogszabály alapján adatot szolgáltatni.”* Az akkori állapotnak megfelelően kimondták, hogy az Infotv. nem tartalmazza (akkor még nem tartalmazta) a közfeladat pontos meghatározását. *„Ezt a tényt ezért mindig csak az adott szerv vagy személy kapcsán az irányadó jogszabályok és körülményeinek figyelembevételével lehet megállapítani. Általánosságban azonban elmondható, hogy e fogalom tágran értelmezendő, abba a köz érdekében végzett különböző állami és önkormányzati tevékenységek széles körét bele kell érteni”* – szögezte le a Hatóság. A NAIH szerint az állami tulajdonban álló gazdasági társaságok közfeladat-ellátói minőségét több szempont is megalapozza. Egyrészt ezek a szervek a tevékenységek, feladatok széles körét ellátják, másrészt

³⁵ Ügyiratszám: NAIH/2016/710/N.

³⁶ A 2011. évi CXCVI. törvény a nemzeti vagyonról, III. fejezet 4. 7. §. (2).

³⁷ FINA (*Fédération internationale de natation*) = Nemzetközi Úszósövetség.

azonban a feladatorientált megközelítés szempontjából kiemelő, hogy az általuk kezelt közpénzek és nemzeti vagyon elsődleges rendeltetése nem lehet más, mint közfeladat ellátása. Az Nvtv., azaz a nemzeti vagyronról szóló 2011. évi CXCVI. törvény – sarkalatosnak minősülő – 7. §-a ezzel összefüggésben kimondta, hogy a nemzeti vagyon alapvető rendeltetése a közfeladat ellátásának biztosítása, amelynek érdekében a nemzeti vagyont átlátható, hatékony és költségtakarékos módon kell működtetni. Így kizárólag állami vagy önkormányzati feladatok ellátása céljából lehet állami vagy önkormányzati tulajdonban álló gazdasági társaságot létrehozni és működtetni. Emellett a NAIH másik érve az volt, hogy az Avtv. 5. §. (2) bekezdése úgy rendelkezik, miszerint minden, az állami vagyonnal gazdálkodó vagy azzal rendelkező szerv vagy személy közfeladatot ellátó szervnek vagy személynek minősül. Végül pedig a jelentés emlékeztetett arra is, hogy az állami tulajdonban álló gazdasági társaságok közpénzekkel gazdálkodnak. A tulajdonukban álló eszközök az állami vagy a nemzeti vagyon körébe tartoznak, e szervek így annak kezelésével, felhasználásával összefüggésben hoznak döntéseket. Ezért állami vagy önkormányzati tulajdonban álló gazdasági társaságok nem hivatkozhatnak arra, hogy nem látnak el közfeladatot.³⁸

Előfordult olyan eset is, hogy egy zrt. kapcsán a Belügyminisztérium kérte a szerv törlését az MNL nyilvántartásából, mert álláspontjuk szerint a zrt. nem lát el közfeladatot. A szóban forgó zrt. fő tevékenysége a csővezetékes szállítás, ebbe a szakágazatba tartozik többek között a gáz halmazállapotú termék csővezetékes szállítása, illetve ehhez kapcsolódóan szivattyúállomás működtetése. A helyzetet árnyalja, hogy a Kormány az érintett zrt. teljes szétválasztásával annak részvényei közvetlen állami tulajdonba vételéről döntött. A zrt. társasági részesedéseinek az MNV Zrt. útján történő megszerzését a Kormány nemzetstratégiai jelentőségűnek értékelte, és a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról szóló 1996. évi LVII. törvény 24/A. §-a alapján nemzetstratégiai jelentőségű összefonódásnak minősítette közérdekből. Mindezek alapján a Belügyminisztérium kérte a szerv közfeladat-ellátásának törlését az MNL nyilvántartásából.

³⁸ Az ügyben a NAIH az Infotv. 38. §-a (3) a) alapján indított vizsgálatot. Ez leszögezte, hogy az Infotv. 26. §. (1) alapján „...állami vagy helyi önkormányzati feladatot, valamint jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó szervnek vagy személynek (a továbbiakban együtt: közfeladatot ellátó szerv) lehetővé kell tennie, hogy a kezelésében lévő közérdekű adatot és közérdekből nyilvános adatot – az e törvényben meghatározott kivételekkel – erre irányuló igény alapján bárki megismerhesse.” Az Alkotmánybíróság következetes gyakorlata szerint pedig a közpénzekkel gazdálkodó minden szervezetnek biztosítani kell a hozzáférést az általa kezelt közérdekű adatokhoz. Az állami tulajdonban álló gazdasági társaságok közfeladatot ellátó szervei minősége azonban jóval szélesebb. A 3026/2015. (II. 9.) AB-határozat ugyanis elvi élel mondta ki, hogy „az Alaptörvény 39. cikk (2) bekezdéséből – különösen annak utolsó mondatából – [...] egyértelműen következik, hogy a közérdekű adatszolgáltatás kötelezettsége nem függvénye annak, hogy közérdekű adatot birtokló szervezet milyen szervtípusba tartozik, milyen tulajdonban van, milyen tevékenységet folytat, a közérdekű adatszolgáltatásra irányuló kötelezettséget önmagában megteremti az a tény, hogy a szervezet közérdekű adatot birtokol.” Ügyszám: NAIH/2018/913/2/V. (NAIH/2017/5250/7/V.).

Összegzés

A közfeladat-kataszter jelentős előrelépés a korábbi szabályozáshoz képest. Az Ltv. új definíciója miatt jelentősen megerősödött a levéltárak pozíciója az ilyen jellegű viták eldöntésében. A közfeladatokat hierarchikus bontásban közli, és így a legtöbb esetben el lehet jutni az adott közfeladat végrehajtásáért felelős (és ezért közfeladatot ellátó) szervekig. Levéltári célokra történő használatával kapcsolatban problémát jelent, hogy csak az adott közfeladatra rákeresve juthatunk el a végrehajtásáért felelős szervig. Arra nincs lehetőségünk, hogy egy adott, magát nem közfeladatot-ellátónak minősítő szerve közvetlenül rákeressünk.

Az egyes közhasznú társaságok esetében a delegált közfeladat egyértelmű, hiszen az adott szerv nevesítve található a kataszterben. Ehhez hasonlóan olyan esetekben is világos a jogi helyzet, ahol egyes közfeladatot országos szinten lát el egy szerv (például a Magyar Olimpiai Bizottság).

A kataszter tanulmányozása után azonban azt állapíthatjuk meg, hogy továbbra is problémás a civil szervezetekkel, a sportági szakszövetségekkel kapcsolatos levéltári hastáskör levezetése. Ezekben az esetekben nem található sem egy adott sportági szakszövetség megnevezése, sem pedig általában egy összefoglaló feladat-delegálás, amely alapján valamennyi sportági szakszövetséget levéltári hastáskörbe tartozónak tekinthetnénk.

A közfeladat-kataszterrel kapcsolatos jogosultság-kezelést végző, illetve annak alkalmazásszintű működtetését ellátó Pest Megyei Kormányhivatalt elektronikus úton megkerestem annak érdekében, hogy a fent említett gyakorlati problémákkal kapcsolatban segítséget kérjek. Az ügyben illetékes Jogi és Koordinációs Főosztály Ügyviteli Osztálya válaszában megerősítette, hogy a nyilvánosan elérhető közfeladat-kataszterben a szervek valóban nem érhetőek el közvetlenül.

Összegzéskén tehát elmondhatjuk, hogy a közfeladat-kataszter vitathatatlanul előrelépés a levéltári szakmai munka szempontjából, jelentős segítséget nyújt a korábbi vitás esetek jogszerű rendezéséhez. Tekintettel azonban arra, hogy ezt a kataszter nem kiemelten levéltári szempontok alapján állították össze, ezért a jelenleg publikált és szabadon elérhető felülete bizonyos, főleg kisebb, egyedi szervek esetében még nem jelent végleges megoldást, megkérdőjelezhetetlen hivatkozási alapot a levéltárak számára. Ezekben az esetekben a leghasználhatóbb segítség egy olyan lista lehetne, amely ezen szervek közül tételesen felsorolja, hogy melyeket kell közfeladatot-ellátónak tekintenünk.

A jelenlegi helyzetben ezen szervekkel kapcsolatban továbbra is az alapító okiratot és egyéb nyilvános adatot (kiemelten a finanszírozás forrását) kell megvizsgálunk annak érdekében, hogy az esetleges közfeladat-ellátás kérdésében megalapozott szakmai döntést hozzunk.

GÁBOR BALÁZS

THE ISSUE OF THE ARCHIVAL THRESHOLD IN THE NATIONAL ARCHIVES OF HUNGARY REGARDING THE FIELD OF ACQUISITION

The proper definition of the so-called archival threshold and, in connection with it, the exact range of public bodies subject to archival competence were one of the biggest debts of the legislation until the recent times. To present the problem in a detailed way, the author gives a brief historical summary of his approach: he explains that the most important theoretical and legislative problem until recently was the lack of a precise, clear definition of the “public body” what could be clearly understood by all concerned. The study then describes the recent problems and possible future solutions according to each organ type (NGOs, private universities, healthcare institutions, non-profit corporations, economic bodies). At the end, we learn about the first experiences about the practical usability of the new regulatory environment created by the amendment of the Archives Act, which is effective from July 2020.

MINTAVÉTELES SELEJTEZÉS A JOGSZABÁLYI VÁLTOZÁSOK TÜKRÉBEN A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁRBAN

A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény 3. §-ának 2020. július 1-jétől hatályos módosítása nyomán az értelmező rendelkezések sorába beemelték a levéltári szakma képviselői által az elmúlt évtizedekben is alkalmazott mintavételi eljárás fogalmát. Ez a közlevéltár által kezdeményezett olyan eljárás, ami a selejtezendő iratok levéltári átvétele érdekében történik. Mégpedig olyan esetekben, amikor *„az irattári tétel egészének levéltárba adása nem indokolt, de egyes ügyiratok maradandó értékű iratként történő kiemelése és levéltárba adása a levéltári érdek érvényesítése céljából szükséges.”*¹ A mintavételi eljárás a gyakorlatban már alkalmazott módszer jogszabályi kodifikálása, ami fontos mérföldkő mind a selejtezhető, mind a maradandó értékű iratok tekintetében. Ugyanis a közlevéltáraknak 2020 júliusától már a jogszabályban is rögzített módon van lehetőségük mérlegelni, hogy az adott irattári terv szerint selejtezhető tételszám alá sorolt iratanyag esetében mintavételi eljárással visszatartsanak, azaz maradandó értékűnek minősítsenek egyes ügyiratokat, vagy akár egy teljes tételt. Ez a lehetőség a maradandó értékű iratok esetében is fennáll, azaz a levéltárnak lehetősége van például egy 15–20 évvel korábban maradandó értékű tételszám alá sorolt iratanyag kapcsán a korábbi besorolást felülbírálni, így adott esetben nem a teljes iratanyagot, hanem például mintavételi eljárással annak csak a valóban maradandó értékű részét átvenni. A levéltári törvény ezen módosítása hozzájárul ahhoz, hogy a közfeladatot ellátó szervek irattári anyagának valóban az a része kerüljön levéltárba, egyúttal egy szakszerűen kezelt rendszerben megőrzésre, amely megfelelő forrásanyag lehet a közérdekű adatszolgáltatás és a tudományos kutatás számára is.

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Iratkezelés-felügyeleti Osztálya az elmúlt öt évben kiemelt figyelmet fordított arra, hogy az egyes közfeladatot ellátó szervek iratkezelési szabályzatának kötelező mellékletét képező irattári terv azon tételei esetében, melyek az adott szerv szakmai tevékenyége során keletkező, összességükben nem maradandó értékű ügyiratokat tartalmaznak (például külön jogszabály által meghatározott őrzési idővel rendelkező pályázati anyagok), mintavételi eljárást alkalmazzon. Az összességében nem maradandó értékű tételek esetében érdemes a mintavételi eljárás módszertanát segítségül hívni, így biztosítva azt, hogy az

¹ Az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.tv> (Utolsó letöltés ideje: 2020. augusztus 29.)

adott tevékenységi körök kapcsán is maradjon fent az utókor számára forrásanyag. A közfeladatot ellátó szervek irattári terveiben az egyes tételek esetében egyre nagyobb arányban rögzítik az őrzési idő mellett az „MV” betűket, azaz a mintavétel rövidítését. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy ez – az esetek többségében – nem foglalja magában a mintavételi eljárás valamely típusának, azaz a módszertan előzetes meghatározását (pl. mechanikus 10%-os mintavételt). Tehát az iratórző szerv nem minden esetben kap előzetes útmutatást arra vonatkozóan, hogy az őrzési idő letelte után, túl azon, hogy erről tájékoztatja az illetékes levéltárat, mi a teendője. Ennek oka, hogy gyakran csak a korábbi években, évtizedekben keletkezett, a levéltár munkatársai által már esetlegesen mintavételezett irattári tételek esetében lehet pontosan meghatározni, hogy pl. a mechanikus mintavétel megfelelő-e az adott, speciális tárgyú iratanyag kapcsán. Egyes tételek esetében olykor érdemes az őrzési idő letelte után, egy helyszíni áttekintést követően meghatározni a mintavételezés módszertanát. A mintavételi eljárások során az irattárosok által egyik legegyszerűbben alkalmazható módszer a fentiekben már említett mechanikus, pl. 10-20%-os mintavétel. Ez azt jelenti, hogy amennyiben az iratanyag jellege lehetővé teszi, akkor az iratórző szerv munkatársai minden 10. ügyiratot kiemelik, és azokat az adott év többi maradandó értékű irataival együtt, az őrzési idő leteltét követően átadják a levéltárnak.

Mintavétel az egyes közfeladatot ellátó szervek esetében

Az MNL Országos Levéltárának nyilvántartásában szereplő, a mintavételi eljárásba bevont szervek közül kiemeljük az Alkotmánybíróságot. Az Alkotmánybíróság által keletkeztetett iratok többsége nem selejtezhető, azaz maradandó értékű.² Az alkotmányjogi panaszok, a főtítkári elutasítással befejeződött ügyek (I/A, I/B, I/C főtételcsoportok) az irattári tervek, ügyrendek alapján a nem selejtezhető tételekbe sorolandók.³ Figyelembe véve azonban a keletkezett ügyiratok tartalmát, mennyiségét, a Levéltár döntése értelmében ki kell emelni azokat a panaszokat, melyekben

² A maradandó értékű, valamint a selejtezhető jogszolgáltatási iratok esetében a közlevéltárak által alkalmazott mintavételi eljárásokat bővebben lásd Fehér Csaba: Iratminta-vételi eljárások a BFL gyakorlatában. Maradandó értékű jogszolgáltatási és rendészeti iratok. *Levéltári Szemle*, 2014. 4. sz. 5–15.; Uő et al.: Selejtezési mintajegyzék készítése a Pesti Központi Kerületi Bíróság irataihoz. Lehetőségek és korlátok, tapasztalatok és problémák. *Levéltári Szemle*, 2011. 4. sz. 14–30.; Fehér Csaba – Sarusi Kiss Béla: A Pesti Központi Kerületi Bíróság 1987. évi polgári peres iratainak felmérése. (A Pesti Központi Kerületi Bíróságon 1999. szeptember – 2000. február folyamán végzett felmérés tapasztalatai.) *Levéltári Szemle*, 2000. 4. sz. 17–30.

³ Lásd az Alkotmánybíróság 6/2006. (VII. 11.) Tü. határozatát a Magyar Köztársaság Alkotmánybíróságának Ügyviteli Szabályzatáról, valamint az ABH 2003. évi 2065. sz. Ideiglenes Ügyrendjét, melyek értelmében az I/A, I/B, I/C tételek főtítkári elutasítással befejeződött ügyek. Ez utóbbi szabályzat 2012. január 1-ig volt hatályos, ezt követően egy ideiglenes, módosított irattári terv lépett hatályba, mely a IV. főtételcsoporton belül 21 féle maradandó értékű alkotmányjogi panaszt különített el.

határozat született, továbbá eseti mintavétel során mindazon ügyiratokat, amelyek hozzájárulhatnak az adott korszak társadalmi, gazdasági jelenségeinek megértéséhez. A mintavételezés irattári tervben történő rögzítésére a 2014. július 29-i iratkezelési ellenőrzés során tett javaslatot a Levéltár. Erre a XXV/1/2056-0/2014. iktatószám alatt kelt, 6/2006. (VII. 11.) Tü. határozatban foglalt, módosított ideiglenes irattári terv hatályba lépése során ismételten felhívta az Alkotmánybíróság figyelmét. Egyben kérte, hogy a XX., XXIII., XXVI-3., XXVII. és XXVIII-2. tételek⁴ a 2016-tól bevezetendő újabb irattári terv alapján mintavételezéssel 15 év után levéltárba kerülhessenek. Az Alkotmánybíróság újonnan kiadott, egyedi 8/2015. (XII. 10.) elnöki utasítással kelt iratkezelési szabályzata hivatalos formában is rögzítette, hogy az alkotmányjogi panaszokat összegző IV. 1–21. tételek (NS15 Levéltári Mintavétel) 15 év után, mintavételt követően kerülnek levéltárba; ez fontos lépés volt a levéltári mintavételi eljárás irattári tervben rögzítése folyamatában. A XXV-1/300-3/2020. elnöki utasítással kelt szabályzat irattári terve tovább árnyalta a levéltári mintavételt a fentiekben is jelzett tételek esetében; ekkor már az „S15MV” jelölést alkalmazta, azaz jelezte, hogy a „IV. Alkotmányjogi panaszok” (Abtv. 26-27.§.) tétel iratai 15 év után mintavétellel átadandók, az őrzési idő letelte után pedig selejtezhetők.

A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH) esetében a 3/2010. számú főigazgatói intézkedésben kiadott egységes iratkezelési szabályzat 2. számú melléklete 7. pontjában 2010-ben rögzítették, hogy a 079–089. tételeknél⁵ a közlevéltár mintavételi eljárással kijelölheti a maradandó értékű iratokat; amennyiben a levéltár nem jelöli meg a mintavételi szempontokat, az őrzési idő letelte után az irattári tervben meghatározott őrzési időket kell érvényesíteni.⁶ A fentiekben jelzett tételeket a

⁴ A XXV/1/2056-0/2014. ikt. szám alatt kelt ideiglenes irattári terv értelmében: XX. főtételecsoport – Egyéb kérelmek, panaszok, érdeklődések, bejelentések, valamint más szerv hatáskörébe tartozó ügyek iratai; XXIII – Nemzetközi ügyek ügyiratai; XXVI-3. – Az Alkotmány elnöke és az elnöki titkárság (elnöki kabinet) ügyiratai tételcsoporton belül a 3. Egyéb ügyiratok, levelezés (magán-személyek, társadalmi szervek); XXVII – Az Alkotmánybíróság egyes tagjainak és titkárságaiknak, valamint az Alkotmánybíróság volt elnökének és titkárságának iratai; XXVIII-2 – Az Alkotmánybíróság főtitkárának és titkárságának iratai: egyéb ügyiratok és levelezés.

⁵ A 079. a-tól j betűig jelölt tételek: hatósági ügyek, 080. a-n; a menedékjogi törvény hatálya alá tartozó külföldiek ellátása, támogatása, 081. a-c; befogadó állomáson keletkezett iratok, 082. a-r; a szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező személyek ügyében keletkezett iratok, 083. a-s; beutazásra és tartózkodásra jogosító engedélyekkel kapcsolatos iratok harmadik országbeli állampolgárok esetében, 084. a. k; kényszerintézkedéssel kapcsolatos iratok harmadik országbeli állampolgárok esetében, 085. a-d; úti okmányokkal kapcsolatos iratok harmadik országbeli állampolgárok esetében, 086; a befogadott és az emberkereskedelem áldozatává vált harmadik országbeli állampolgárok ellátásával, támogatásával kapcsolatos iratok, 087; más közigazgatási szervekhez küldött, vagy onnan érkezett egyéb megkeresések, 088; törvény által előírt adattovábbítási nyilvántartásokkal kapcsolatos iratok, 089; idegenrendészeti ellenőrzéssel kapcsolatos iratok. Lásd *A Bevándorlás és Állampolgársági Hivatal főigazgatójának 3/2010. számú intézkedése a Bevándorlás és Állampolgársági Hivatal egységes iratkezelési szabályzatának kiadásáról*, 53.

⁶ Lásd bővebben uo.

23/2015. BÁH főigazgatói intézkedés 2. számú melléklete, valamint a Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal (BMH) főigazgatójának 5/2018. számú intézkedésével kiadott iratkezelési szabályzata is rögzítette. A fenti irattári tervek alapján az első selejtezésre 2019-ben került sor, amikor a BÁH és a BMH a 2007-2016-os évkörű iratait vonták selejtezési eljárás alá. A levéltár munkatársai megvizsgálták a fentiekben jelzett mintavétel után selejtezhető tételeket, és arra a megállapításra jutottak, hogy az iratanyag nagy részét a BMH egyes igazgatóságainál, valamint az ügyészi-bírói szerveknél már meglévő, tükröződő ügyiratok alkotják. Ezért tájékoztatták a szervet, hogy a későbbiekben csak a 079/b. és a 084/a. tételek esetében szükséges a mintavétel. E gyakorlati példa is jól mutatja, hogy a mintavételes eljárás alá vont tételek őrzési idejének letelte után általában szükséges egy újabb helyszíni levéltári szemle, vizsgálat. Ekkor dönthető el, hogy szükséges-e az irattári terv bevezetése során megjelölt mintavételi eljárás, valamint az ahhoz szükséges módszertan kidolgozása. Az iratanyag tartalmi ismerete nélkül nem minden esetben lehet a szabályzatban is rögzített mintavételi eljárásrendet, szempontsört rögzíteni, erre sok esetben az iratanyag selejtezése előtt nyílik lehetőség. Mindennek feltétele az adott szervvel való folyamatos együttműködés, egyeztetés annak érdekében, hogy az kellő időben megfelelő információval rendelkezzen az iratanyag mintavételes selejtezése kapcsán alkalmazandó eljárásrendről.

A mintavételezés módszertana jól alkalmazható azon szervek esetében is, melyek szakmai tevékenységének meghatározó része az európai uniós és egyéb, sok esetben jogszabályban összegzett pályáztatási rendszer lebonyolítása. Az ezek által keletkeztetett, általában nagy mennyiségű, elsősorban nyertes pályázati iratanyag kapcsán érdemes fontolóra venni a mintavételezés lehetőségét. Ezt az eljárást alkalmazta az MNL a Lechner Tudásközpont (a Miniszterelnökség építészeti, építésügyi, ingatlan-nyilvántartási és térinformatikai szakmai háttérintézménye) jogelődje, a VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Nonprofit Kft. által őrzött, az ESZA (Európai Szociális Alap) által finanszírozott Regionális Operatív Program (ROP) pályázati iratanyagának esetében. A 313/2012. Korm. rendelet 1. §. (1b) értelmében az LTT Építésügyi és Dokumentációs Központ feladata az európai uniós fejlesztési programokhoz kapcsolódó iratanyagok kezelése, tárolása, őrzése és az ellenőrzésre jogosult szervek számára való hozzáférés biztosítása. A Lechner Tudásközpont által őrzött, 1999-2012 között keletkezett 829 iratfolyóméter (ifm) ROP-iratanyagot selejtezték, míg a nyertes pályázatok iratai közül 14 ifm-et vett át a levéltár. A levéltár munkatársai a ROP-iratanyag projektenként összeállított jegyzékét áttekintve, elsősorban a földrajzi, gazdasági és kulturális szempontokat figyelembe véve válogatták ki eseti módon az átvételre szánt ügyiratokat.⁷ A mintavételezés módszertanának meghatározása során – a jelentős

⁷ Néhány az átvett projektek közül: „Munkalehetőség a Jövőért” Szolnok Kht.; Egyek Önkormányzat; Mezőkeresztes Nagyközség Önkormányzat; Ókorégio Vidékfejlesztési és Tájgazdálkodási Egyesület; Vidék- és Területfejlesztést Elősegítő Alapítvány, Békés megyei Önkormányzat;

iratmennyiség miatt – felmerült az egyszerű, véletlenszerű vagy a szisztematikus mintavétel lehetősége is, ám végül a történeti forrásértéket figyelembe véve, az eseti kiválasztásra kerítettek sort. Ez utóbbi módszer már kevésbé lesz alkalmazható a mintavételezés előtt álló, 1999 és 2020 között keletkezett, megközelítőleg 40 és 80 ezer ifm közötti pályázati iratanyag esetében. Egy-egy pályázati iratanyag mennyisége ugyanis az eddigi tapasztalatok alapján, attól függően, hogy kiemelt projektről (KIOP, 4METRO stb.) van-e szó vagy sem, átlag 1–2 cm-től 8 ifm-ig terjed. A 2007 és 2013 közötti, mintegy 1620 ifm mennyiségű európai uniós pályázati iratanyag egy részének lezárására a kötelezően előírt három év letelte ellenére még nem került sor, az iratok feldolgozása folyamatos. A pályázatok 2007–2013 közötti iratanyagát mintavételre várhatóan 2021-ben küldik meg az MNL-nek, ekkor az iratanyag tárgyi ismeretében szükségessé válik a szisztematikus mintavételi eljárás pontos meghatározása.

Összegzés

A mintavételezés fogalmának jogszabályban való 2020-as rögzítésétől függetlenül, a fentiekben említett gyakorlatot az MNL már a jogalkotást megelőzően is igyekezett elméleti keretekbe foglalni azzal, hogy 2019-től a levéltár minőségbiztosítási rendszerében (ISO 9001 szabvány) a kidolgozandó munkafolyamatok sorában, az állománygyarapítás szakterületen belül *Mintavételes selejtezési eljárás engedélyezése* cím alatt önálló munkafolyamatként rögzítette. E munkafolyamat kidolgozásának fontos célja volt, hogy az MNL munkatársai pontos ismereteket kapjanak arról, milyen szempontokat kell figyelembe venniük az esetlegesen mintavételezésre kerülő iratanyag helyszíni megtekintésétől egészen a mintavételes selejtezési jegyzőkönyv szerv általi elkészítése, majd levéltári záradékolása, valamint a teljes munkafolyamat egyes lépéseinek adminisztratív rögzítéséig. Tehát a minőségbiztosítási rendszer kialakításának, újragondolásának egyik fontos eredménye az MNL-ben addig is alkalmazott gyakorlat teljes körű kidolgozása, azaz a mintavételezés szükségességének megállapítása, majd annak gyakorlati megvalósítása, mindennek strukturált, folyamatábrákkal kiegészített leírása.

E néhány kiragadott példa is mutatja, hogy a mintavételezésnek – legyen az eseti, szisztematikus, rétegzett vagy egyéb módszerrel végrehajtott mintavételezés – milyen fontos szerepe van a 20–21. században még jelentős arányban papíron keletkeztetett, történeti forrásértékű iratok levéltári átvétele, megőrzése kapcsán. A fogalom jogszabályban való rögzítése régi hiányosságot orvosolt.

Békéscsaba Munkácsy Mihály Múzeum Projekt; Zala megyei Cigányok Kulturális és Érdekvédelmi Egyesülete, „Ghandi program”; Nyugat-dunántúli Környezetvédelmi és VIZIG projekt; Órségi Nemzeti Park projekt; Közép-Dunántúli régió címzett pályázatok eredeti példánya, 79 fő; Dél-alföldi Regionális Munkaügyi Központ Paktum-Start Partnerségben a foglalkoztatási helyzet javításáért Békés megyében; Felső-Kiskunsági Gazdaságfejlesztő Alapítvány projekt. Lásd bővebben a 07/579-1/2016. MNL ikt. sz. alatt kelt átadás-átvételi jegyzőkönyvben.

SORTING BY SAMPLING IN THE LIGHT OF LEGISLATIVE CHANGES IN THE HUNGARIAN NATIONAL ARCHIVES

Under the Amendment of Section 3 of Act LXVI of 1995 the concept of sampling process has been included into the interpretative provisions, which concept has been used in recent decades by the representatives of the archival profession. This concept is such a process initiated by the public archives that happens for archival receipt of documents to be sorted out. In case of those archival items the whole archiving of which is not justified, but picking out and archiving of certain documents of lasting value is necessary for the purpose of enforcing the archival interest. The sorting by sampling process is the legislative codification of a method already used in practice and is an important milestone with regard both to the documents to be sorted out and the documents of lasting value and to be archived. Namely, public archives have the possibility already in the way prescribed by the law from July 2020 to weigh up to hold back an item number that can be sorted out according to the given archival plan by sorting by sampling process, that is, to grade certain documents or even a whole item as of lasting value.

EGÉSZSÉGÜGYI DOKUMENTÁCIÓ MINT A LEVÉLTÁROS SZAKMA (EGYIK) NAGY KIHÍVÁSA

Az egészségügyi dokumentációról több mint tíz éve jelent meg egy alapos állapotfelvétel a *Levéltári Szemlé*ben.¹ Azóta többször is említésre került az egészségügyi dokumentáció tisztázatlan levéltárszakmai helyzete, legutóbb a hazai levéltárügy aktuális problémáit és tennivalóit módszeresen számba vevő *Problématérkép*ben.²

Írásom célja áttekinteni az egészségügyi dokumentáció problémakörét. A levéltárszakmai szemponttal kezdve először az egészségügyi dokumentum fogalmának megjelenését és kezelésének szabályozását mutatom be, majd az egészségügyi dokumentációt mint irattípust és annak tartalmát vizsgálom. A következő lépésben e speciális iratanyag jelenlegi helyzetét, mennyiségét és leőhelyét határolom be. Ezt követően e dokumentumtípus tartalmának hasznosítási lehetőségeit vázoló, néhány példán bemutatva eddigi felhasználási módjait az orvosi-gyógyítási szempontú elemzésektől az orvostörténeti, mentalitás- és társadalomtörténeti feldolgozásokig. Végül a levéltári mintavételnek a tárgykörben történő alkalmazására, mint e sajátos dokumentumtípus leginkább célravezető levéltári átvételi és megőrzési módjára teszek javaslatot.

Az egészségügyi dokumentáció fogalma és kezelésének szabályozása – történeti áttekintés

Az egészségügyi dokumentációt, a levéltáros szakma címben szereplő nagy kihívását magában foglaló kifejezést az 1997. évi egészségügyi tárgyú törvények hívták életre. Az első, a XLVII. meghatározta, hogyan kezeljék az egészségügyi dokumentáció gyűjtőkategóriába tartozó iratok adattartalmát (a továbbiakban: Eüaktv), azok kiemelten érzékeny voltára tekintettel. Az egészségügyről szóló CLIV. törvény pedig tételesen meghatározta az egészségügyi dokumentáció fogalmát és az abba tartozó különböző irattípusokat. E két legmagasabb szintű jogszabály immár több mint két évtizede tart fenn olyan jogi szabályozási környezetet, amelyben nem biztosított egy valóban speciális információs státusú, valamint kétségtelen történeti maradandó értékű, ugyanakkor jelentős mennyiségű irattípus levéltári megőrzése.

¹ Fehér Csaba – Horváth J. András: Egy irattípus krónikus állapotban: a kórlapok. *Levéltári Szemle*, 2009. 2 sz. 33–51.

² Boross István – Gerhard Péter – Horváth J. András – Laczlavik György – Lux Zoltán – Sipos András: Iratképzők – maradandó értékű iratok – levéltárak. *Problématérkép. Levéltári Szemle*, 2019. 4. sz. 5–27., kül. 6–7.

Ezt a jelenleg fennálló helyzetet megítélésem szerint két megoldásra váró probléma jellemzi:

1) miként lehet e speciális információs státust biztosítani közlevéltári intézményi keretekben;

2) hogyan lehet a történeti maradandó értékű egészségügyi dokumentációt kiválasztani és véglegesen megőrizni az e feladatra elsődlegesen hivatott intézmény, a levéltár keretében.

Mielőtt e jelenleg is fennálló helyzet részleteit ismertetném, érdemes visszatekinteni a témakör szakmán belüli múltjának egyes részleteire. Amikor a két szakmai folyóirat, a *Levéltári Közlemények* és a *Levéltári Szemle* 1997 előtti évfolyamaiban rákerestem az egészségügyi dokumentáció kifejezésre és annak szinonimáira, azaz a betegdokumentáció, kórházi iratok, kórlap és kórtörténet szavakra, a következőket találtam. Érdemben egyetlen alkalommal került elő szűkebb szakmai vonatkozásban az irattípus, mégpedig a Művelődési Minisztérium szakigazgatási szerveként 1957-től működő Levéltári Osztály 1964–1965. évi munkatervében: „*a Selejtezési munkabizottság – egyéb feladatai mellett – a kórházi kórlapok és kórtörténetek forrásértékét megvizsgálja és a megőrzendő iratok kiválasztására és megőrzésére javaslatot dolgoz ki.*”³ A két szakmai folyóiratban azonban a továbbiakban semmi nyoma annak, hogy ez a célkitűzés megvalósult volna. Mint majd látni fogjuk, erre valójában csak 2004-ben kerül sor. Az Új Magyar Központi Levéltár iratátvételi gyakorlatát tárgyaló egyik 1988-as közleményből azonban megtudjuk, hogy az egészségügyi intézményektől történő iratátvétel azért minimális, mert az általános levéltárak a szerző véleménye szerint nem rendelkeznek megfelelő kompetenciával a betegdokumentáció értékeléséhez és kezeléséhez, márpedig a gyógyító intézmények maradandó értékű iratait nagyrészt ez az irattípus képezi.⁴

Az 1990-es években viszont megjelenik az egészségügyi dokumentáció témája a *Levéltári Szemle* három referáló cikkében. 1990-ben Dóka Klára ismertette az *Archivmitteilungen* egyik írását, amely a Német Demokratikus Köztársaság egészségügyi dokumentációjának helyzetét tárgyalta.⁵ 1993-ban G. Vass István hívta fel a figyelmet Gerhard Fichner *Archivar*ban megjelent alapos tanulmányára,⁶ amely a gyógykezeléssel kapcsolatos levéltári anyagok forrásértékéről és hasznosításáról szólt, nemzetközi kitekintéssel. Végül 1996-ban Garadnai Zoltán a *La Gazette des Archives* folyóiratot szemlélve említette Valérie Poinsothe tanulmányát,⁷ amely a francia kórházi levéltárak iratanyagát vizsgálta, és kitért ezeknek a jellegzetesen

³ Balázs Péter: A Levéltári Osztály 1964–65. évi terv feladatai. *Levéltári Szemle*, 1964. 4. sz. 185–194., 192.

⁴ G. Vass István: Az Új Magyar Központi Levéltár gyűjtőköre és iratbeszállítási politikája. *Levéltári Szemle*, 1988. 2. sz. 3–15., kül. 13.

⁵ *Levéltári Szemle*, 1990. 2. sz. 77–78.

⁶ *Levéltári Szemle*, 1993. 1. sz. 80.

⁷ *Levéltári Szemle*, 1996. 1. sz. 49.

francia intézményeknek a levéltári rendszeren belüli helyzetére is. E cikkek mellett a szóban forgó iratokat (főként a kórházi számadások, illetve ápolási költségek adatait) leginkább a történetírás hasznosította.

A másik lényeges kérdés, hogy az iratok selejtezését, illetve levéltári átadását tárgyaló jogszabályoknak melyek az egészségügyi dokumentációra vonatkozó rendelkezései. Mind az 1952-es belügyminisztériumi utasítás, mind az ugyanazon évben kiadott egészségügyi minisztériumi (a továbbiakban: EÜM) utasítás a kórlapokat és a kórtörténeteket megőrzendőnek és levéltárba adandónak minősítette.⁸ Az 1969-ben hozott levéltári törvény és a végrehajtására kiadott kormányrendelet minden állami szerv számára előírta az iratkezelési szabályzatok elkészítését és ezek kötelező mellékleteként az irattári tervek kialakítását. Ez utóbbiak tételekbe sorolták a szerv által keletkeztetett iratok fajtáit, és meghatározott idő után a selejtezésükre, vagy végleges megőrzésükre vonatkozó minősítéssel látták el ezeket az irattári tételeket. Az irattári terveket az ágazati minisztériumok által megszerkesztett minta iratkezelési szabályzatok mellékletét képező irattári tervek alapján kellett az iratképző szerveknek kialakítani.

Az egészségügy számára a 30/1971-es EÜM-utasítás határozta meg az irányadó mintaszabályzatot. Ennek mellékletét képezte az irattári terv, amely két tételcsoportba sorolta az egészségügyi dokumentációt, *fekvőbeteg*-ellátási ügyek és *járóbeteg*-ellátási ügyek megnevezéssel. A fekvőbeteg tételcsoportba szakellátási osztályonként külön-külön öt tételt határozott meg: kórtörténeti lapok, műtéti naplók (azon osztályokon, ahol végeznek műtéteket), tudományos szakdolgozatok, információs és statisztikai adatok összesítői, valamint betegfelvételi jegyzőkönyvek. Az első három tétel a „nem selejtehető, 50 év után levéltárba adandó” minősítést kapta, az információs és statisztikai adatok összesítőinek ugyancsak a nem selejtehető, azonban már 20 év után levéltárba adandó, míg a betegfelvételi jegyzőkönyveknek a „10 év irattári őrzés után selejtehető” minősítés jutott. A járóbeteg tételcsoportban csak két tételt találunk: betegnaplók-betegtörzslapok-orvosi látleletek, valamint betegforgalmi adatösszesítők, mindkettő esetében 25 év őrzés utáni selejtezés minősítéssel. Az 1997 előtti jogszabályok tehát egyértelműen rendelkeztek a fekvőbeteg-dokumentáció döntő részének levéltári megőrzéséről. Jelentékeny iratátadásra azonban nem került sor,⁹ és nemcsak azért nem, mert az új rendszerű irattári tervek levéltári átadást meglehetősen hosszú irattári őrzés utáni írtak elő, de a korábban keletkezett iratokból is csak igen kevés került levéltárba.¹⁰

⁸ Kántor Balázs: Egészségügyi dokumentáció kezelése és a levéltárak. (Szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Munkaügyi és Társadalombiztosítási Képzések Intézete.) Szeged, 2014, 15–16. Kántor Balázs disszertációja átfogóan tárgyalja az egészségügyi dokumentáció kérdéskörét, érvényre juttatva mind az adatvédelmi, mind a levéltárszakmai szempontokat és megfontolásokat.

⁹ Uo. 18.

¹⁰ Például a Szentesi Állami Levéltárba 1958 folyamán új fondként a Csongrád megyei közkórház sebészeti osztályának kórtörténetei (1933–1947). *Levéltári Híradó*, 1960. 3–4. 133.

1997 – az egészségügyi adatkezelés elvi rendszerének megfogalmazása

Az ebben az évben hozott három jogszabály, az egészségügyi dokumentációt a 3. és 136. paragrafusában tételesen meghatározó egészségügyi törvény, főképpen azonban az Eüaktv és ez utóbbi végrehajtására kiadott 62/1997. népegészségügyi minisztériumi rendelet egy új adatkezelési és adatvédelmi szabályrendszert alakított ki. Ez az orvosi titoktartás régi imperatívuszán alapulva a nemzetközi tendenciákkal összhangban igyekezett érvényt szerezni az információs önrendelkezés alapjogának az egészségügyi adatok vonatkozásában. Az átfogó szabályozás elsődleges szándéka kétségtelenül ez volt, noha a megvalósítás mikéntjét és részleteit számos kritika érte, elsősorban a jogvédő közéleti szereplők részéről. Szempontunkból lényeges momentum az adatvédelmi törvény felvezetésében megfogalmazott további indok, miszerint *„az egészségügyi adatokat bizalmi jellegűk, valamint a számítástechnika széles körű elterjedése miatt fokozott oltalomban kell részesíteni.”* Ez talán magyarázza azt is, miért nem illeszkedik az adatvédelmi törvény a hagyományos, papíralapú adathordozók archiválását szabályozó 1995. évi levéltári törvényhez (a továbbiakban: Ltv). Az Eüaktv 30. paragrafusa ugyanis az egészségügyi dokumentációt lényegében – de nem kimondva – kivonja a közlevéltári történeti-maradandó érték meghatározás levéltári törvényben szabályozott eljárása alól. Egyszerűbben fogalmazva: az egészségügyi dokumentáció megsemmisítéséről hozott döntésben levéltáros ezentúl nem vehet részt. A törvény szövege szerint: *„A kötelező nyilvántartási időt követően gyógykezelés vagy tudományos kutatás érdekében – amennyiben indokolt – az adatok továbbra is nyilvántarthatók. Ha a további nyilvántartás nem indokolt – a (2) bekezdés kivételével – a nyilvántartást meg kell semmisíteni.”* A hivatkozott 2-es bekezdés szerint pedig: *„Amennyiben az egészségügyi dokumentációnak tudományos jelentősége van, a kötelező nyilvántartási időt követően át kell adni a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár részére.”* Egyébként az iratképző is megőrizheti helyben a kötelező nyilvántartási időn túl is azokat a dokumentumokat, amelyek felhasználása a gyógykezelés vagy tudományos kutatás céljából indokolt (Eüaktv 30. §. 1. és 32. 2/i.). Azaz az egészségügyi dokumentációra külön eljárást rendel, figyelmen kívül hagyja a köziratok selejtezésének és levéltárba adásának eljárását, amelyet a levéltári törvény meghatároz, és amely 1971 óta az iratkezelési szabályzaton és irattári terven alapult. A külön eljárás részletesebb meghatározására a törvény a népjóléti minisztert hatalmazza fel.

A végrehajtási rendelet az adatkezelési szabályzat hatálya alá helyezi az egészségügyi dokumentáció körébe sorolható irattípusokat, azonban az iratkezelési szabályzat, illetve az Ltv. erre vonatkozó hatálytalanságát nem mondja ki. Rendelkezik viszont *„az egészségügyi dokumentáció, illetve a zárójelentés tárolásának, megsemmisítésének, archiválásának rendjé”*-ről, mint az adatkezelési szabályzat kötelező tartalmi eleméről (3. §. 1. h.). A két törvény illetékességének viszonyát tehát itt sem határozták meg, bár utóbbi kitétel sejteti egy önálló megőrzési metódus kiala-

kításának igényét. Ezt erősíti a rendelet 5. paragrafusa is, amely az Eüaktv egészségügyi dokumentációra vonatkozó *tudományos jelentőség* minősítését részletesebben határozza meg. Eszerint: „*az egészségügyi dokumentációnak az Eüaktv-ben előírt határidőt követően történő megőrzésére abban az esetben van lehetőség, ha [...] d) az érintett személy, vagy e) általános tudomány- és kultúrtörténeti okok miatt annak tudományos jelentősége van.*” (1-es bekezdés) Ezt a minősítést pedig a paragrafus 2-es bekezdése szerint a betegellátó részleg vezetőjének kezdeményezésére az intézményvezető állapítja meg. Ezek alapján az iratképző szervezeti egység és az intézmény vezetőjének megítélésén múlik, hogy a szervnél képződött egészségügyi dokumentáció közül a kötelező nyilvántartási idő leteltével mely, tudományos jelentőségűnek minősített iratokat ajánl fel átvételre az egészségügyi-orvosi szaklevéltárnak tekintett Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban: SOMKL) részére végleges megőrzésre. Azonban, mint előbb felhívtam rá a figyelmet, az iratképző szerv *indokolt* esetben maga is őrizheti tovább tudományos céllal is az általa ekként minősített egészségügyi dokumentációt. Alighanem ezt hivatott előmozdítani a rendelet „archiválási rend”-re vonatkozó fenti kitétele.

Az előbbieken alapján számomra úgy tűnik, hogy a jogalkotók a törvény és végrehajtási rendelete megfogalmazásakor elsősorban egy tervezett átfogó elektronikus egészségügyi nyilvántartási rendszer követelményeihez igazodtak, a hagyományos adathordozóknak a kérdésben vitt nem jelentéktelen szerepét lényegében nem vették figyelembe. Ez nem is maradt következmények nélkül az egészségügyi dokumentáció iratkezelése-irattározása területén. A következőkben azt tekintem át, miként alakult az egészségügyi dokumentáció kérdése levéltárszakmai területen 1998-tól, az Eüaktv és végrehajtási rendeletének hatályba lépését követően.

Iratkezelési helyzet az egészségügyi adatkezelési törvény után

Mint láttuk, az Eüaktv előtti levéltári szabályozás szerint a fekvőbeteg-ellátási dokumentumokat hosszú megőrzési idő után lényegében teljes egészében levéltári megőrzésre jelölték ki az egészségügyi ágazat részére kialakított irattári tervben. Az adatvédelmi törvény ezzel szemben csak a zárójelentés számára ír elő ilyen hosszú kötelező megőrzési időt, a többi egészségügyi dokumentációt legalább 30 évig kell őrizni, ezután azonban minden ilyen adat megsemmisítendő – a fenti kivételekkel (30. §. 1. bekezdés). A 9/1999. (IV. 14.) számon, az Egészségügyi Minisztérium által az egészségügyi intézmények számára kiadott minta iratkezelési szabályzat irattári terve ugyan hivatkozik mind a levéltári törvényre, mind az Eüaktv-re, azonban alig követi ez utóbbi törvény előírásait. Ez a következőkből látszik:

- a „fekvőbeteg-ellátás ügyei” tételcsoporton belül a kórtörténeti lapok, a törzskönyvek és az anyakönyvi jelentések a „nem selejtezhető, határidő nélkül helyben őrizendő” irattári tétel besorolást kapták, a kórházi zárójelentések és

a betegfelvételi jegyzőkönyvek, elbocsátó igazolások pedig „50 év után selejtehető” minősítést,

- a „járóbeteg-ellátás iratai” közül a műtéti és ambuláns naplók „nem selejtezhető 30 év őrzés után levéltárba adandó”, a betegnaplók, törzslapok, orvosi látleletek pedig „50 év őrzés után selejtehető” irattári tétel minősítést kaptak.

Eszerint mindössze a kórházi zárójelentések őrzési ideje felel meg az Eüaktv előírásainak. Másfelől az iratkezelési szabályzat azt preferálja, hogy a határidő nélkül helyben maradó tételeket őrizzék a keletkeztető szervnél, szemben az Eüaktv-nak a célhoz kötött adatkezelés szellemében megfogalmazott megsemmisítési rendelkezésével.

Az egészségügyi iratképző szervek többnyire követték a mintaszabályzat ajánlásait,¹¹ és sok vonatkozásban követik még ma is, noha a szabályzatot a 335/2005. évi kormányrendelet 2007-ben hatályon kívül helyezte, és pótlása azóta is várat magára.

Mindezzel együtt egyfajta szabályozási konfúzió alakult ki az egészségügyi dokumentáció megőrzése területén, amely két következménnyel járt: nem történt továbbra sem érdemi iratátvétel, és ezzel összefüggésben nem alakult ki iratértékelési gyakorlata az egészségügyi dokumentációnak.

Erre a helyzetre elsőként Lakos János hívta fel a szakma figyelmét a levéltári szakfelügyelet 1999. évi jelentésében. A vezető szakfelügyelő az alapvető problémát abban látta, hogy az Eüaktv által kijelölt SOMKL az adott helyzetében nem volt képes az egészségügyi dokumentáció tudományos jelentőségű maradandó értékű részének megőrzésére. Ezért „egy országos hatáskörű, az összes egészségügyi intézmény összes maradandó értékű iratát archiváló egészségügyi szaklevéltár” felállítását tartotta szükségesnek a kérdés megoldására.¹² Takács Edit a levéltárosok 2001. évi esztergomi vándorgyűlésén tartott előadásában sorra vette az egészségügyi dokumentáció aktuális iratkezelési problémáit.¹³ Ő is megemlítette, hogy a SOMKL alkalmatlan az Eüaktv-ben rátestált feladat ellátására, de úgy látta, általában is hiányzik az iratértékelési, tartalomelemzési kompetencia az egészségügyi dokumentáció esetében. Ennek kialakulását hátráltatta az a korábbi szabályozás is, amely a kórlapok esetében 50 év őrzés utáni levéltári átadást szabott meg, ami ahhoz vezetett, hogy halogatták az egyébként egyre növekvő mennyiségű iratanyag

¹¹ Amely levéltárszakmai vélemény szerint „messze a legjobb” mintaszabályzat volt. Takács Edit: Az egészségügyi intézmények (kórházak, rendelőintézetek stb.) iratkezelésének tapasztalatai. In: *Magyar Levéltárosok Egyesülete 2001. évi vándorgyűlése. Esztergom, 2001. május 23–25.* Budapest, 2002, 9–32., kül. 44.; Fehér – Horváth: i. m. 35.

¹² „Nyilvánvaló, hogy lényeges fejlesztés nélkül a Semmelweis Orvostörténeti Levéltár a hivatkozott törvény konkrét rendelkezését sem tudja végrehajtani” – Lakos János: Jelentés a levéltári szakfelügyelet 1999. évi működéséről és ellenőrzési tapasztalatairól. *Levéltári Szemle*, 2000. 1. sz. 55–67., itt 58.

¹³ Takács: i. m.

értékelését. A problémát azonban az új szabályozás nemhogy a megoldás irányába mozdította volna el, hanem a levéltárszakma ezirányú részkompetenciáját figyelmen kívül hagyta, és így az amúgy valóban nem egyszerű feladatot egyoldalú és ötletszerű eljárásá egyszerűsítette. Takács meglátása szerint azonban az egészségügyi dokumentáció tartalmi értékelését „csak valamennyi érintett (a kórházak illetékesei, orvosok, orvos-történészek és az önkormányzati levéltárak munkatársai) összefogásával lehet elvégezni”.¹⁴

A levéltári szakfelügyelet 2003. évi jelentésében ismét felmerült, hogy hiányzik egy tényleges országos egészségügyi szaklevéltár, mert a SOMKL nem tud eleget tenni az Eüaktv vonatkozó rendelkezésének.¹⁵ Ekkor egyfajta áthidaló megoldásként a vezető szakfelügyelőben egy *ad hoc* vegyesbizottság szükségessége fogalmazódott meg, amelyben a levéltárosok, szakorvosok, gyógyszerészek és a szakigazgatás képviselői kapnának helyet, hogy a tudományos jelentőségű maradandó értékű egészségügyi dokumentáció helyzetét felmérjék.¹⁶

Végül 2004 szeptemberében az Önkormányzati Levéltárak Tanácsa (ÖLT) konferenciát szentelt az egészségügyi dokumentáció problémájának, ahol több előadás révén a kérdéskört átfogóan megvitatták. Némi szünet után, 2007-ben a tárgyat érintő tanácskozások ismét megindultak, majd 2008-ban széleskörű intézményközi munkacsoport jött létre, amely a korábbi alkalmak dokumentációját felhasználva három konzultációt folytatott ez ügyben.¹⁷ Ezek során az egészségügyi dokumentáció megőrzésének perspektivikus kérdéseit tárgyalták meg. Szóba került az egészségügyi levéltár kialakítása, az egészségügyi dokumentáció megőrzése, a digitalizáció kérdése, az intézményi együttműködés és mindezek pénzügyi háttérének biztosítása. E megbeszélések egyik markáns intézményi szereplője az Egészségügyi Készletgazdálkodási Intézet (EKI) volt, élén Kárpáti Zsuzsa főigazgatóval. Ez az intézmény megcélozta az országos egészségügyi levéltár feladatkörének kialakítását és ellátását. Alapja az a minisztériumi rendelkezés volt, amely az EKI-t jelölte ki a 2007-ben jogutód nélkül megszüntetett országos szakkórházak iratanyagának és adatállományainak kezelésére. Ennek az összesen több mint 23 ezer iratfolyóméternyi iratanyagnak a kezelése során szerzett szakmai rutin lett volna a teljeskörű szakterületi feladatellátás kiindulási alapja, amelynek továbbépítését a közlevéltárak szakmai támogatásával képzelték el. Azonban e tervek nem valósultak meg, az országos feladatkörű egészségügyi-orvosi szaklevéltárat mind a mai napig nem hozták létre. Pedig minden érintett szerint egy ilyen intézmény lenne a leginkább kézenfekvő és megnyugtató megoldás az egészségügyi dokumentáció archiválási problémájára.

¹⁴ Takács: i. m. 47.

¹⁵ Lakos János: Jelentés a levéltári szakfelügyelet 2003. évi működéséről és ellenőrzési tapasztalatairól. *Levéltári Szemle*, 2004. 1. sz. 68–80., itt 72–73.

¹⁶ Kántor: i. m. 36.

¹⁷ Fehér – Horváth: i. m. 37.

Az ÖLT égisze alatt szervezett fenti munkálkodás főbb eredményeit és következtetéseit tartalmazza Fehér Csaba és Horváth J. András fentebb már említett, *Egy irattípus krónikus állapotban: a kórlapok* című, a *Levéltári Szemlében* 2009-en megjelent helyzetlemző tanulmánya. Ez bemutatja annak a felmérésnek az eredményeit, amelyet 2008-ben végeztek a keletkeztető egészségügyi szervek irattáiraiban őrzött egészségügyi dokumentáció helyzetéről. Ismertetésére az alábbiakban, az egészségügyi dokumentáció irattípusának és iratállományának tárgyalásakor térek ki, most e szöveg gondolatmenetem szempontjából leglényegesebb, a jogszabályi feltételekre vonatkozó megállapítását emelem ki: „*A hatályos jogszabályok értelmében az 50 éven túli beteg-nyilvántartási iratoknak közlevéltárban lenne a helyük.*”¹⁸ Ez felveti ugyanis azt az egész történetben fontos kérdést, hogy pontosan mire terjed ki az Eüaktv tárgyi/anyagi hatálya. Megítélésem szerint a jogalkotásról szóló 2010. CXXX. törvény alapján az Eüaktv a hatályba lépése előtt keletkezett köziratokra nem vonatozik, ezek az 1969. évi 27. törvényrendelet, annak végrehajtási rendelete (30/1969. kormányrendelet), illetve a 30/1971. EÜM-utasítás hatálya alá, tehát a közlevéltárak illetékességébe tartoznak. Ez természetesen további jogszabály-értelmezési kérdéseket vet fel elsősorban a közlevéltárba került és esetlegesen az ezt követően bekerülő egészségügyi dokumentáció kutathatóságával kapcsolatban.

A 2010-es évek fejleményei az egészségügyi dokumentáció terén

Ennek az időszaknak a kezdetét az adatvédelmi biztos azon állásfoglalásához köthetjük, amelyet egy levéltáros tájékoztatási kérelmére adott arra vonatkozóan, hogy „*az egészségügyi szervek iratkezelésének ellenőrzése során törvénysértésnek minősül-e, ha forrásértékelési célból egészségügyi dokumentációkba tekint be – továbbá – az egészségügyi dokumentáció köziratnak vagy magániratnak minősül-e.*” A biztos így válaszolt a kérdésre: „*Tekintettel arra, hogy az egészségügyi intézményekben köziratnak csak az intézmény működésével összefüggő iratok számítanak – az egészségügyi adatok nem –, a levéltár ellenőrzési hatásköre csak az előbbiekre terjed ki. Az egészségügyi dokumentációkba – mivel azok nem minősülnek köziratnak – a levéltáros nem tekinthet be. (ABI-1985/2010/K).*”¹⁹ A biztos kategorikus állásfoglalása aligha segítette a fennálló – általa nyilván nem is észlelt²⁰ – levéltárszakmai probléma megoldását. Álláspontja ahhoz a jogvédő doktrínához áll legközelebb, miszerint egészségügyi dokumentáció csak az érintett határozott rendelkezésére kerülhet levéltári megőrzésre.

¹⁸ Fehér – Horváth: i. m. 44.

¹⁹ Az Adatvédelmi Biztos éves beszámolója (2010), 156.

²⁰ Erre vall annak feltételezése, hogy a közlevéltári irattár(kórlaptár)-ellenőrzés reális adatvédelmi kockázatot jelentene. Mindenesetre ezen alkalmakkor az adatvédelmi megbízott jelenlétével gyakorlatilag a legkisebb kockázat is kizárható lenne.

2012-ben az Országos Betegjogi, Ellátottjogi, Gyermekjogi és Dokumentációs Központ (OBDK) új szereplőként lépett az egészségügyi dokumentáció történetébe. Az új intézmény a betegjogi képviselő hálózaton keresztül átfogóan felügyelte a betegjogok érvényesülését, másfelől pedig dokumentációs feladatkörében nyilvántartotta a megszűnt egészségügyi intézményeket. Ezek egészségügyi dokumentációjából adatot szolgáltatott, átvéve ezt a funkciót az ezt addig ellátó EKI-től, amely ettől kezdve csak adatfeldolgozóként működött ebben közre. Az OBDK dokumentációs feladatkörében adatkezeléssel kapcsolatos módszertani tevékenységet is kifejtett. E működés keretében két, közel azonos időpontban kiadott tájékoztatója érdekes szempontunkból. Az első a 2013. október 28-án keltezett *Módszertani útmutató az egészségügyi dokumentáció selejtezésének és megsemmisítésének ellenőrzéséről* (Útmutató), a második az ugyanazon év november 4-én kelt *Tájékoztató az egészségügyi intézmények részére a levéltárakkal kapcsolatban* (Tájékoztató). Mindkét dokumentumot dr. Novák Krisztina főigazgató jegyezte.

A „Valamennyi GYEMSZI [Gyógyszerészeti és Egészségügyi Minőség- és Szervezetfejlesztési Intézet] fenntartásában működő egészségügyi intézmény részére” megküldött Útmutató az első felében indoklás nélkül leszögezi, hogy az Ltv., valamint a 335/2005. kormányrendelet rendelkezései nem alkalmazhatók az egészségügyi szolgáltatóknál keletkezett egészségügyi adatokra. Ezek kezelésére az Eüaktv, a 60/2003. ESZCSM [Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium] és a 62/1997. NM [Népjóléti Minisztérium]-rendeletek vonatkoznak, amelyek meghatározásában az egészségügyi intézmények adatkezelését az egészségügyi adatkezelési szabályzataik alapján önálló adatkezelési rendszerként kell megszervezni, ezért e szabályzatok elkészítését írják elő kötelező jelleggel. E szabályzatok megalkotásához két vonatkozásban kívánt az Útmutató hozzájárulni: egyrészt az egészségügyi dokumentációnak az előírt határidőn túli megőrzésre érdemes része kiválasztásához, másrészt a selejtezési és megsemmisítési eljárásuk kidolgozásához. Az első vonatkozásban megemlíti azt is, hogy az Eüaktv-ben megjelölt levéltár, a SOMKL alapító okirata szerint nem illetékes ezen egészségügyi dokumentáció átvételére. A következőkben – többször is megismételve a levéltárak illetéktelenségét – az egészségügyi dokumentáció selejtezésére és megsemmisítésére fogalmaz meg igen részletes ajánlást a következő felvezetéssel: *„Bár a levéltári törvény nem vonatkozik az egészségügyi dokumentációt kezelő intézményekre, a dokumentumok selejtezésére és megsemmisítésére vonatkozó általános előírásokat célszerű figyelembe venni.”* (kiemelés – S. Cs.) A selejtezési eljárás elemei között ismét megjelenik a kötelező nyilvántartási időn túl megőrzendő dokumentáció kiválasztásának kérdése, amihez egy terjedelmesebb, ám jórészt általánosságokat tartalmazó lábjegyzet volt hivatott segítséget nyújtani. Az ajánlás végén pedig a következő zárómegjegyzés olvasható: a selejtezés alá vont *„dokumentáció előkészítésénél, értékelésénél a területileg illetékes közlevéltárat – szükség esetén – szaktanácsadásra fel lehet kérni”*. Az Útmutatót két eleme miatt mutattam be részletesebben: egyrészt azért, mert a leghatározottabban kimondja, bár nem indokolja a levéltárak illetéktelenségét az

egészségügyi dokumentáció terén, másrészt a SOMKL illetéktelenné nyilvánításával azt sugallja, hogy a levéltári fogalmak szerinti maradandó értékű egészségügyi dokumentációt a keletkeztető szervnél „határidő nélkül” kellene megőrizni. Ez utóbbi lehetőség nem új gondolat, az egészségügyi dokumentáció ágazaton belül tartása már korábban megfogalmazódhatott, amire az orvosi titoktartási kötelezettség jelenthette a legfőbb érvet.²¹ A kórházi levéltár létező és működő gyakorlat, mint fentebb láthattuk, a francia levéltári rendszerben például hosszú múltra tekint vissza. Mindenesetre nem ez az egyetlen megoldás. Az egységes adatvédelmi követelmények kialakítása és betartása jelentheti ennek a dilemmának a megoldását.²²

Az alig egy héttel később szerkesztett Tájékoztató az egészségügyi intézményekben keletkező iratok két fajtáját, a működési és az egészségügyi dokumentációit különbözteti meg. A működési iratokra a *lex generalis*-nak tekintett Ltv. vonatkozik. Az egészségügyi dokumentáció – jóllehet közfeladatot ellátó szerv működése során keletkezett – mégsem tekinthető köziratnak, kezelését és védelmét *lex specialis*-ként az Eüaktv szabályozza. Minden jel szerint a Tájékoztató az Útmutató kiegészítésére szolgált, és a közlevéltárak egészségügyi dokumentáció tekintetében – és csak abban – fennálló illetéktelenségének egyfajta elvi formalizmussal történő indoklását tartalmazta.²³ Hiszen nem indokolja meg, hogy a közlevéltári szabályozás miatt nem alkalmas az egészségügyi dokumentáció maradandó értékű részének kiválasztására az irattári terven alapuló selejtezési gyakorlat keretében.

Az OBDK színrelépése és markáns, mondhatni levéltárellenes álláspontja meg lehetőséget zavart keltett nemcsak a levéltárak, hanem a kórházak között is. Nemcsak a fenti dokumentumok nem túl koherens érvelése feltűnő, hanem az addig ki nem mondott jogszabályi tisztázatlanságok és ellentmondások meglehetősen radikális interpretációja is.²⁴

Ennek a zavarnak a tisztázására szakmai konzultációra került sor az MNL Módszertani, Továbbképzési, Iratkezelés-felügyeleti Koordinációs Osztályának

²¹ Kántor: i. m. 11.

²² „Mint ezekből a példákából is kiderül, a nemzetközi gyakorlat azt mutatja, hogy egészségügyi ágazaton belül és azon kívül is őriznek egészségügyi dokumentációt. A megfelelő fokozott védelmi szintet mindkét esetben előírják.” Kántor: i. m. 51. A nemzetközi gyakorlat részletes elemzése jelentősen előrelendítheti az egészségügyi dokumentáció archiválási irányainak kidolgozását.

²³ Ennél tovább megy az indoklásban a *Jogtár* nevű elektronikus jogszabályi portálnak az Eüaktv 29. §-ához fűzött magyarázata: „Elvi éllal kell felhívni a figyelmet arra, hogy az Eüak. az Ltv.-hez képest a specialitás viszonylatában áll. Az Ltv. hatálya főszabályként csak a köziratokra terjed ki [...], a magántitok egyik fajtáját (egészségügyi adat) is magában foglaló, magániratnak is minősülő egészségügyi dokumentációra nem. Utóbbi szabályos vezetésének ellenőrzésére a közlevéltár nem jogosult hatóság; és az ennek vezetésére vonatkozó iratkezelési szabályzatot sem kell az illetékes közlevéltárral egyeztetni, és az egészségügyi dokumentációra nem terjed ki a 335/2005. (XII. 29.) Korm. rendelet hatálya sem.” Kommentár, 6. Iratkezelés, 2. bekezdés.

²⁴ A levéltári szakma részéről ezt észrevételezte Haraszi Viktor: Gyűjtőterületi szubjektív – A gyűjtőterület egyes kérdései egy városi levéltár szemszögéből. *Levéltári Szemle*, 2014. 2. sz. 13–30., kül. 14–16.

közreműködésével.²⁵ A tanácskozáson két kérdést vitattak meg: 1) az egészségügyi intézmények működési iratainak közirat-minősége és közlevéltári illetékessége, 2) az egészségügyi dokumentáció selejtezésével kapcsolatos illetékesség. A megbeszélés három napirendi pontja a következő volt: a) a jogszabályi környezet alakulása; b) a levéltárárett egészségügyi dokumentációval kapcsolatos megyei levéltári tapasztalatok és vélemények; c) MNL-szintű álláspont kialakítása a kérdésben.

A jogszabályi helyzetet Kántor Balázs (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – MNL OL) mutatta be részletekbe menően. Előadásának a tanácskozás tárgyára vonatkozó végkövetkeztetése szerint a maradandó értékű egészségügyi dokumentáció megőrzésére két lehetőséget tud elképzelni: valóságos egészségügyi szaklevéltár létrehozása vagy „szabályozott, vagyis az érintett szereplőkkel kötött megállapodáson alapuló együttműködés keretében közlevéltári részvétel a lejárt őrzési idejű egészségügyi dokumentumok iratmentés jellegű átvételében”.²⁶

A megyei levéltárak észrevételeikben nehezményezték, hogy az OBDK fent tárgyalt dokumentumait számos iratképző szerv félreértelmezte, és ezért a működési iratok esetében is vitatta a közlevéltár illetékességét. Ezt azonban az OBDK – mint előbb szó volt róla – egyértelműen tisztázta, sőt ezen dokumentumok megállapításai valójában minden esetben az egészségügyi dokumentációra vonatkoztak. Számos további fontos észrevétel hangzott el a megyei levéltárosok részéről, ezek közül csak a gondolatmenetem szempontjából érdemieket emelem most ki:

- egyes megyei levéltárak a fondegység elvét követve egészségügyi dokumentációt kisebb tételben átvettek, és a jövőben is vennének át iratmintaként;
- az 1950-es években kezdett erősen növekedni az egészségügyi dokumentációs iratanyag, egyben ezek a leginkább veszélyeztetett állagúak is;
- egyes megyei levéltárak folyamatosan részt vesznek az egészségügyi iratok, köztük az egészségügyi dokumentáció selejtezésének jóváhagyásában, sőt bizonyos irattípusokat át is vettek;
- felmerült a nem betegellátó-gyógyító, de közfeladat-ellátó egészségügyi intézmények, mint például a háziorvosi, betegszállítási, véradási és más szervek által keletkeztetett egészségügyi dokumentáció kezelésének és megőrzésének kérdése,
- felmerült az is, hogy 50 év őrzés után kevés orvostudományi jelentősége lehet az egészségügyi dokumentációnak, sokkal valószínűbb történeti hasznosításuk.

Innentől kezdve az események felgyorsultak: 2017. január 1-jétől az OBDK Integrált Jogvédelmi Szolgálat néven mint az EMMI önálló szervezeti egysége működik, 2017. január 31-ével pedig megszűnt a SOMKL mint önálló levéltár. Ez

²⁵ Kocsis Piroska: Szakmai koordinációs megbeszélések a Magyar Nemzeti Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 2015. 3. sz. 9–32., kül. 11–16.

²⁶ Uo. 13.

utóbbi szükségszerűen vezetett az Eüaktv 30. paragrafusára vonatkozó bekezdéseinek módosításához (2017. évi CLXXX. tv. 5. §.), miszerint a SOMKL helyett az „illetékes levéltár” veszi át a tudományos jelentőséggel bíró egészségügyi dokumentációt. Ettől kezdve ismét egyértelmű közlevéltári feladat az, hogy gondoskodjanak az iratképzőknél lévő nem csekély és nem kis részben kétséges állagú egészségügyi dokumentáció sorsáról. Az eddigiekben bemutatott történet véleményem szerint számos támpontot nyújt ennek sikeres megoldásához.

Az egészségügyi dokumentáció mint irattípus

Ebben a fejezetben azt veszem szemügyre, milyen iratokat foglal magába az egészségügyi dokumentációnak nevezett gyűjtőfogalom, ezek létrehozására milyen szabályok vonatkoznak és mi ennek a gyakorlata, milyen a formátumuk, milyen rendben kerülnek tárolásra, továbbá mi az adattartalmuk, és ezek a tartalmak miként kapcsolódnak egymáshoz.

Az egészségügyi dokumentáció gyűjtőfogalom, amelyet az 1997. évi CLIV., az egészségügyről szóló törvény vezetett be. Korábban betegnyilvántartás, betegdokumentáció, orvosi dokumentáció megnevezések alatt találjuk ezeket az iratokat. A hatályos egészségügyi törvény a következőképpen határozza meg ezt:

„Dokumentációs kötelezettség

136. §. (1) A beteg vizsgálatával és gyógykezelésével kapcsolatos adatokat az egészségügyi dokumentáció tartalmazza. Az egészségügyi dokumentációt úgy kell vezetni, hogy az a valóságnak megfelelően tükrözze az ellátás folyamatát.

(2) Az egészségügyi dokumentációban fel kell tüntetni

a) a betegnek az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezeléséről és védelméről szóló törvényben meghatározott személyazonosító adatait,

b) cselekvőképes beteg esetén az értesítendő személy, valamint – ha a beteg kéri – a támogatott döntéshozatalról szóló törvény szerinti támogató nevét, lakcímét, elérhetőségét, továbbá kiskorú, illetve a cselekvőképességet részlegesen vagy teljesen korlátozó gondnokság alatt álló beteg esetében a törvényes képviselő nevét, lakcímét, elérhetőségét,

c) a kórelőzményt, a kórtörténetet,

d) az első vizsgálat eredményét,

e) a diagnózist és a gyógykezelési tervet megalapozó vizsgálati eredményeket, a vizsgálatok elvégzésének időpontját,

f) az ellátást indokoló betegség megnevezését, a kialakulásának alapjául szolgáló betegséget, a kísérőbetegségeket és szövődményeket,

g) egyéb, az ellátást közvetlenül nem indokoló betegség, illetve a kockázati tényezők megnevezését,

h) az elvégzett beavatkozások idejét és azok eredményét,

- i) a gyógyszeres és egyéb terápiát, annak eredményét,
 - j) a beteg gyógyszer-túlérzékenységére vonatkozó adatokat,
 - k) a bejegyzést tévő egészségügyi dolgozó nevét és a bejegyzés időpontját,
 - l) a betegnek, illetőleg tájékoztatásra jogosult más személynek nyújtott tájékoztatás tartalmának rögzítését,
 - m) a beleegyezés [15. §. (3) bekezdés], illetve visszautasítás (20–23. §.) tényét, valamint ezek időpontját,
 - n) minden olyan egyéb adatot és tényt, amely a beteg gyógyulására befolyással lehet.
- (3) Az egészségügyi dokumentáció részeként meg kell őrizni:
- a) az egyes vizsgálatokról készült leleteket,
 - b) a gyógykezelés és a konzílium során keletkezett iratokat,
 - c) az ápolási dokumentációt,
 - d) a képzőképző diagnosztikus eljárások felvételeit, valamint
 - e) a beteg testéből kivett szövetmintákat.

137. §. Az egészségügyi szolgáltató

- a) több résztevékenységből álló, összefüggő ellátási folyamat végén vagy fekvőbeteg-gyógyintézeti ellátást követően az ellátás adatait összefoglaló zárójelentést,
- b) miniszteri rendeletben meghatározott járóbeteg-szakellátási tevékenység befejezésekor, a beteg ellátásával és gyógykezelésével kapcsolatos összefoglaló adatokat tartalmazó ambuláns ellátási lapot készít és – a 14. §. (1) bekezdésében foglalt eset kivételével – azt a betegnek átadja.”

A fentiekben meghatározott különböző dokumentumok létrehozásának követelményeit és adattartalmának kötelező elemeit a 60/2003. ESZCSM-rendelet 4. melléklete írja elő, amelyet az 1/2012. EMMI-rendelet 9. paragrafusa iktatott be.

Az 1997-es törvény előtti időszakra nézve a pontos szabályozás még feltárandó. Annyi valószínű, hogy kevésbé látszik egységesnek, alacsonyabb jogszabályok vonatkoztak a dokumentációs gyakorlatra. Az 1972-ig hatályban levő 8/1959. (XII. 31.) EÜM-rendelet 8. paragrafusa rendelkezik az orvos dokumentációs kötelezettségéről,²⁷ valamint az 1950-ben elfogadott Kórházi Működési Szabályzat intézkedik arról, hogy a kórlapot a segédorvosnak kell vezetni, az alorvos és a főorvos csak konzultációt és ellenőrzést végez e téren.

²⁷ „8. § (1) Az orvosnak az általa vizsgált és gyógykezelt betegekről írásbeli feljegyzést – lehetőleg kartotékot kell vezetnie. A kartotékon (feljegyzésben) a következő adatokat kell feltüntetnie: a beteg nevét, életkorát és lakáscímét, a vizsgálat, illetőleg a gyógykezelés napját, a kórelőzményt, a diagnózist és a gyógykezeléssel kapcsolatos fontosabb adatokat. (2) Annak az orvosnak, aki műtéti beavatkozásokat végez, a beavatkozásokról pontos feljegyzést (műtéti naplót) kell vezetnie. (3) A kartotékokat (feljegyzéseket), valamint a műtéti naplót az orvosnak a rendelési időn kívül elzárva kell tartania olyképpen, hogy ahhoz más személy hozzá ne férhessen, mert ezek adataira is kiterjed a titoktartás kötelezettsége.”

Az *Orvosi Hetilap* az 1960-as években több cikkében is foglalkozott az orvosi dokumentáció létrehozásával. Ezen írásokban²⁸ általános az a vélemény, hogy a dokumentáció gyenge színvonalú, amit három okra vezettek vissza: elégtelen az erre vonatkozó szabályozás, az orvosi jelenségeknek nincs egységes besorolási fogalomrendszere, valamint az orvosképzésben nem zajlik erre vonatkozó alapos felkészítés.²⁹ Ez utóbbi azáltal válik igazán problematikusá, hogy a kórlapvezetés az amúgy is túlterhelt kezdő orvos feladata. Ugyanakkor a szövegek hangsúlyozzák, hogy az orvosi dokumentációnak több funkciója van: nemcsak a gyógyítási-megelőzési és az ehhez kapcsolódó tudományos munkában hasznosulhat, hanem az igazságügyi-törvényszéki vonatkozásai (műhibaper, látlelet, gyógyulási időtartam, transzfúziós szövődmény stb.) hasonlóan fontosak lehetnek.³⁰ Lényeges megállapítása e szövegeknek, hogy „a kórtörténet tartalmi és formai szempontból szakmánként változik. Ez nyilvánvaló. Másként készíti a belgyógyász a szívbetegének és másként a sebész a sérvműtetre beutalt betegének a kórrajzát, a kórelőzmény szempontjából épp úgy, mint a jelen állapot, vagy kórlefolás szempontjából.”³¹ De szakágon belül szükséges lenne az egységesítés, amit a nyomtatványok és a fogalmak egysége által lehetne elérni. Szóba került a kórlapok nyilvántartásának kialakulatlansága, szabályozatlansága is.³²

Az orvosi dokumentáció alaptípusainak alábbi általános értelmezése hasznos lehet az egészségügyi dokumentum alá sorolt iratok értékeléséhez:

„A kórlap Magyarországon az egy beteg egy kórházi osztályon történő ellátása során keletkező adatokat összesítő dokumentumot jelenti. A kórlap az orvosi dokumentáció eszköze.

Nálunk a járóbeteg ellátásban és az alapellátásban nem kórlapról, hanem betegkartonról szoktunk beszélni. A különbség az, hogy a betegkarton az egy beteghez tartozó összes információt idősorosan tartalmazza, nem kötődik ellátási epizódhoz.

²⁸ Hársing László – Szuchowszky Gyula: *Orvosi Hetilap*, 1963. 39. sz. 1846–1849.; Iványi János: *Orvosi Hetilap*, 1963. 39. sz. 1865.; Wirth Ferenc: *Orvosi Hetilap*, 1964. 20. sz. 950.; Veress Sándor: *Orvosi Hetilap*, 1964. 20. sz. 950.; Osváth Gábor: *Orvosi Hetilap*, 1968. 48. sz. 2711–2715. – ez utóbbi cikk szintetizálja a korábbi véleményeket és megállapításokat, szisztematikusan kifejti a kórlapvezetés – általa vélt – *legjobb gyakorlatát*.

²⁹ Érdekes történelmi adalék, hogy ez utóbbi nem mindig volt így: a betegségtörténet-írást mint kötelező gyakorlatot, osztrák minta alapján 1784-ben a pesti orvoskaron is bevezették. Az orvostanhallgatóknak klinikai gyakorlatuk zárásakor két-három betegségtörténetet kellett írniuk. Krász Lilla: *Theoria medica és praxis medicae*. A tudásközvetítés változó útjai a medicinában a 18. század második felében. *Századok*, 2017. 1025–1042., kül. 1034–1035. E betegségtörténetek közül több mint ezer fenn is maradt: Rédei Ildikó: *Historiae Morborum (Kórtörténetek a 18–19. századból)*. Budapest, SOTE Levéltár, 2016.

³⁰ Iványi: i. m. 1866.

³¹ Wirth: i. m. 51.

³² Veress: i. m. 951.

A kórlap szerkezetét többnyire íratlan szakmai szabályok határozzák meg, ezek egy része általános, illetve egy-egy orvosi szakmára jellemző, más része pedig az adott kórházi osztály helyi tradícióján alapul.

Minden esetben tartalmazza a kórlap

- a beteg személyi adatait,
- az anamnézist, vagyis kórtörténetet (a jelenlegi panaszokat, a kórházba kerülés okát, korábbi betegségeket, műtéteket, illetve a beteg családjában, környezetében előforduló bizonyos betegségeket, továbbá az egészségügyi szempontból jelentős szokásokat, étkezés, alkoholfogyasztás, dohányzás stb.),
- a státust (status praesens) vagyis a beteg felvételi állapotát a fizikális vizsgálatnak megfelelően,
- a dekurzust, vagyis a beteg állapotváltozásának leírását idősorosan,
- az elvégzett összes vizsgálatok eredményét (pl. laboratóriumi vizsgálatok eredményét, a képpalkotó vizsgálatoknak legalább a szöveges leírását, de esetenként magát a képet is stb.),
- az epikrizist vagyis az ellátási eset összefoglaló leírását, amely a betegnek távozásakor átadandó zárójelentésbe is belekerül.

Műtétes szakmák esetében – amennyiben történt műtéti beavatkozás, akkor a műtéti leírás is része a kórlapnak.

A kórlapokat jogszabályban meghatározott ideig őrizni kell. A kórlaptárolás módját szintén szakmai szabályok szerint kell végezni, a visszakereshetőség érdekében. A tárolás általában a betegek távozási sorrendjének megfelelően, idősorosan történik, de szokás a beteg esetleges korábbi kórlapjait az utolsóhoz csatoltan tárolni, így ha a beteg visszatér ugyanarra az osztályra, könnyebb az összes korábbi adatát megtalálni.”³³

„A zárójelentés az ellátási eset lezárásakor a betegnek átadandó dokumentáció, amely a kórlap kivonatának tekintendő. A klasszikus felfogás szerint a zárójelentés levél a kezelőorvos kollégának, amely összefoglalja a beteg ellátásával kapcsolatos tudnivalókat és a későbbi teendőket (javasolt gyógyszerelések folytatása, előírt kontrollok stb.). A zárójelentés ma már egyformán szolgálja a kezelőorvos és a beteg tájékoztatását.”³⁴

Fontos kitérni arra is, hogy nemcsak a szakellátásban, hanem az alapellátásban, különösen a házi orvosi ellátásban is képződik egészségügyi dokumentáció, betegkárton,³⁵ amelyben – elvileg – jelentős és széleskörű kórtörténeti adataggregálás

³³ Egészségügyi Fogalomtár. <https://fogalomtar.aEEK.hu/index.php/Kórlap> (Utolsó letöltés ideje: 2020. október 11.)

³⁴ <https://fogalomtar.aEEK.hu/index.php/Zárójelentés> (Utolsó letöltés ideje: 2020. október 11.)

³⁵ Eüaktv 29. §. (4). A házi orvos a hozzá bejelentkezett beteg kórtörténetében tartja nyilván annak – általa ismert – valamennyi egészségügyi adatát. Lásd továbbá: 4/2000. EÜM-rendelet a házi orvosi, házi gyermekorvosi és fogorvosi tevékenységről, 18. §. (1). Az MNL-ben az egészségügyi

valósulhat meg, ráadásul viszonylagos területi állandósággal is lehet számolni az ellátottak nagy részének esetében.

Az 1997 utáni orvosi vagy egészségügyi dokumentációs gyakorlatra nézve is található információ az *Orvosi Hetilap*-ban: például 1999-ben egy szerzői közösség a budapesti Szent István Kórház 204 betegének dokumentációját vizsgálta az egészségügyi minőségbiztosítási rendszer kiépítésének egyik első fázisaként.³⁶ Eredményeik szerint a dokumentáció színvonala általánosságban nem volt kielégítő, ezen belül jelentős különbségeket találtak például osztályonként. A kórlapok tartalmi részeit tekintve „meglepően gyakran hiányzott a családi anamnézis”, aminek okát a szerzők abban látták, hogy ennek az orvosok nem tulajdonítanak kellően nagy jelentőséget. További három, azonos tematikájú cikk is megjelent ebben a hetilapban 1999 és 2006 között, amelyek az egyik sajátos egészségügyi dokumentáció-típus, a boncolási jegyzőkönyvek és a kezelés során keletkeztetett adatok párhuzamos elemzését végezték el, a klinikai és kórbonctani diagnózisok egyezését vizsgálva.³⁷ Ezek az elemzések irányítják rá a figyelmet a boncolási jegyzőkönyvre mint irattípusra, ami az egészségügyi dokumentáció része, bár ez nincs a fenti jogszabályokban egyértelműen megnevezve. Az egészségügyi törvény 219. paragrafusának 5. bekezdése határozza meg a kórbonctani vizsgálat célját, a halottvizsgálatról és a halottakkal kapcsolatos eljárásról szóló 351/2013. kormányrendelet 31. paragrafusának 3. bekezdése pedig meghatározza a vizsgálat során felvett jegyzőkönyv tartalmi elemeit. (Ez utóbbiakat részletesen az Egészségügyi Minisztérium *A pathológiai tevékenység minimális dokumentumai* címmel 2008-ban kiadott módszertani levele tartalmazza.)³⁸ Ezen paragrafus következő bekezdése előírja, hogy a jegyzőkönyvet epikrízissel kell lezárni, és abban meg kell határozni a) a kórlefolyás megállapítható menetét, b) a halál közvetlen okát és az arra vezető okot, c) a halál alapjául szolgáló betegséget, d) az egyéb lényeges (kísérő) betegségeket, valamint ki kell térni e) „a kezelőorvos által megjelölt és a kórbonctani vizsgálat során megállapított halálloki diagnózisok összehasonlítására, eltérés esetén azok lehetséges okaira”. Ehhez a kezelőorvos „valamennyi korábbi orvosi dokumentáció összegyűjtése és értékelése alapján összefoglalja a teljes kórtörténetet” (28. §. 3. és 5. bekezdése).

dokumentáció tárgyában 2014-ben tartott megbeszélésen Nagy Szabolcs (MNL Veszprém Megyei Levéltára) hívta fel ennek jelentőségére a figyelmet.

³⁶ Keller László et al: A fekvőbetegek orvosi dokumentációjának minőségellenőrző vizsgálata a Fővárosi Szent István Kórházban. *Orvosi Hetilap*, 1999. 11. sz. 593–596.

³⁷ Bassim Ali: Stroke betegek klinikai és patológiai jellemzői (felmérés 1990–1994-ből). *Orvosi Hetilap*, 1999. 2. sz. 475–481.; Simon Judit – Rudas László – Iványi Béla: A kórbonctani vizsgálat szerepe a klinikai diagnózis igazolásában intenzív osztályos beteganyagban. *Orvosi Hetilap*, 2001. 10. sz. 2373–2376.; Bély Miklós – Apáthy Ágnes: Szövődmények és társult megbetegedések reumatoid arthritisben – 234 elhunyt beteg patológiai és klinikai adatainak retrospektív elemzése. *Orvosi Hetilap*, 2006. 6. sz. 1063–1076.

³⁸ Készítette az Országos Pathológiai Intézet és a Pathologus Szakmai Kollégium.

Az e szabályozás alapján készített boncolási jegyzőkönyv elvileg tehát az egészségügyi adatok összegzését tartalmazza.

A fenti nagyszámú dokumentumtípust személyi iratgyűjtőben (betegkarton) tartja az iratképző, a *kórlap* vagy *kórtörténet* megnevezés lényegében ezt az irategyeséget jelenti a gyakorlatban. Magának az iratgyűjtőnek is tartalmi jelentősége lehet: több esetben ezen rögzítették a részletes anamnézis adatokat.³⁹ Az egyes kórlapok terjedelme érthetően eltérő lehet, függően a gyógykezelés fajtájától és hosszától. Egy beteg vagy ellátott különböző eseteinek kórlapjait egyesíthetjük is a nyilvántartásban. Az egészségügyi dokumentáció tárolása különböző rendezőelvek szerint történik: például az iratok keletkezése vagy a beteg elbocsátása, létezik azonban név vagy születési év szerinti, esetleg valamilyen azonosítószámmal (jellemzően a betegkartonéval) képzett rendszerezési mód is. A leendő iratértékelés és mintavétel vagy a digitalizálás szempontjából igen fontos lenne ezek pontos rögzítése. Meg kell említenem, hogy nemcsak személyi karton (dosszié) rendszerű kórházi dokumentáció keletkezett. A betegkartonnal párhuzamosan változatos céllal számos naplójellegű regisztrációs dokumentumfajta képződött a betegfelvételi könyvtől a betegtörzskönyvön, a műtéti naplón át a különböző szűrő- és alkalmassági vizsgálatok naplójáig. Ezek az iratfajták azonban sokkal inkább a gyógyintézmény betegellátó működését jellemzik, mint az egyes beteg kezelésének adatait összesítő kórlapok, kórtörténetek. Azaz legalább annyira tekinthetők működési iratnak, mint egészségügyi dokumentációnak.

Az egészségügyi dokumentáció irattári helyzete

2008-ban az Önkormányzati Levéltárak Tanácsa kezdeményezésére átfogó országos felmérés készült az iratképzők őrizetében található egészségügyi dokumentációról.⁴⁰ Ennek során 13 megyéből és a fővárosból 97 értékelhető kérdőívet küldtek vissza a megkeresett egészségügyi szolgáltatók, amelyek a háziorvosi rendelő kivételével működési formájukat tekintve a legszélesebb intézményi körből kerültek ki, köztük volt 63 kórház is.⁴¹ Nem érkeztek adatok a Baranya, Békés, Csongrád, Fejér, Heves és Komárom-Esztergom megyei betegellátó intézményektől, továbbá nem küldtek adatot az országos szakkórházak sem. A szerzők becslése szerint a felmérés révén a betegellátási intézményekben tárolt kórlapoknak mintegy 2/5-éről szereztek információt, ez összességében 105 iratfolyókilométernyi kórlapot jelentett akkor. Ebből 103,6 iratfolyókilométer volt kórházaké. A teljes mennyiségből 1978 utáni 71,4 kilométer, 1957 előtti 2,4 kilométer egészségügyi dokumentáció, amely között második világháború előtti, sőt 19. századi is volt. A szerzők álláspontja szerint az 50 évnél régebbi, akkor 2,5

³⁹ Fehér – Horváth: i. m. 36.

⁴⁰ Uo. 38–43., 47–51.

⁴¹ Uo. 40. Részletes adataikat lásd a 47–51. oldalon lévő táblázatban.

iratkilométernyi kórtörténetet a területi levéltáraknak feltétlenül át kellene venniük. Az átvétel, illetve a nem papíralapú megőrzés (digitalizálás, adatbázis stb.) lehetőségeit is felvázolták közleményük végén, továbbá szorgalmazták, hogy hozzanak létre valamilyen dokumentációs szakintézményt (egészségügyi- orvosi levéltárat). Véleményem szerint is nagyon indokolt a régebbi egészségügyi dokumentáció átvétele, a legrégebbiek felől kezdve. Ezek esetében már semmilyen „nem tudományos”, azaz adatszolgáltatási kötelezettség nem merül fel, tehát ezt a jelenlegi jogszabályi bizonytalanság mellett is meg kellene lépniük a levéltáraknak.

Az említett országos szakkórházak közül jelenleg nyolc tartozik az MNL Iratkezelés-felügyeleti Osztály (IFO) illetékességébe. Az általuk őrzött egészségügyi dokumentáció tekintetében az IFO szervnyilvántartásának *szervlátogatási és szervellenőrzési* dokumentációját vizsgáltam át. Ennek eredményeként megállapítottam, hogy a jelenleg működő kórházak közül az alábbiak őriznek jelentős mennyiségű egészségügyi dokumentációt:

<i>intézet</i>	<i>időkor</i>	<i>ifm</i>	<i>segédlet</i>
Országos Reumatológiai és Fizioterápiás Intézet	1933–	2280	n. a.
Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet	1952–2004	2000	1998-tól számítógépes nyilvántartás
Országos Sportegészségügyi Intézet	1954–2017	1750	n. a.
Gottsegen György Országos Kardiológiai Intézet	1957–2002	955	van, 1991-től számítógépen

A megszűnt országos szakkórházak esetében jelentős problémát okoz annak megállapítása, hol lelhetők fel ezek egykori egészségügyi iratai. Ez alól kivételt jelentenek a 2007-ben megszüntetett országos egészségügyi intézetek iratai, mivel ezeket az Egészségügyi Készletgazdálkodási Intézet (EKI) vette át, amely 2016 végén megszűnt, jogutódja az Állami Egészségügyi Ellátó Központ Egészségügyi Készletgazdálkodási Főosztálya lett. E szervezeti egység irattárának legértékesebb anyaga az Országos Neurológiai és Pszichiátriai Intézet egészségügyi dokumentációja. Ezek az iratok 1869 és 1945 között keletkeztek. Magukba foglalják az első, valamint a második világháború éveit, mennyiségük közel 100 iratfolyóméter. Az iratok 80 százaléka kórrajz. Bizonyos kórrajzok fényképeket, német nyelvű dokumentumokat is tartalmaznak. Az iratállomány fennmaradó 20 százalékát naplók teszik ki. Ezek két típusra oszlanak: ápolási és működési naplókra. Az ápolási naplón belül az alábbi típusokat különböztethetjük meg: felvételi napló, ambuláns beteg könyv, apadási könyv, főorvosi index. A működési naplók közé ápolói törzskönyv, leltárnapló, ápolói vizsgakönyv, személyzeti törzskönyv tartozik. Az iratok digitalizálása az őrző intézmény közlése szerint folyamatban van. Ezen iratok lehe-

tőség szerinti átvételét az IFO az MNL OL 1945 előtti Kormányzervek Főosztályával együttesen tervbe vette.

A 2008-as egészségügyi dokumentáció iratfelmérési adataiból kiindulva országosan kb. 250 iratfolyókilométerre becsülhető az iratképzőknél akkor őrzött egészségügyi dokumentáció mennyisége.⁴² Ez mára kétségkívül tovább gyarapodott, mivel az elektronikus dokumentációs gyakorlat csak lassan épül ki. E sajátos iratanyag kiemelkedő mennyisége, illetve az iratképzőknél fennálló fokozottan veszélyeztetett helyzete mindenképpen sürgős cselekvési tervet igényel.

Véleményem szerint a több mint 10 évvel korábbi felmérés megismétlésére lenne szükség, természetesen a hiányzó megyékre is kiterjesztve. Erre azért is sort kellene keríteni, mert szükséges lenne kidolgozni az iratértékelési szempontokat és a levéltári cselekvési lehetőségeket. Egy újabb, kiterjesztett felmérés ügyében az IFO már megkezdte a tájékozódást az Állami Egészségügyi Ellátó Központ illetékes osztályán, ahol kedvezően fogadták ezirányú felvetésünket. Ugyanakkor a levéltári, elsősorban a megyei iratállományban levő egészségügyi dokumentáció pontos felmérésére is szükség van, mivel a szerves irategyüttesek kialakításához tudnunk kell, hol van érdemben tovább gyarapítható értékes kórtörténeti iratanyag, és ezeknek mik a jellemzőik.

Az egészségügyi dokumentáció tudományos hasznosításának irányai és lehetőségei

Az egészségügyi dokumentáció elsődleges funkciója az egészségmegőrzés és gyógykezelés elősegítése (Eüaktv 4. §. 1. bekezdés), ezen túlmenően, mintegy másodlagosan a törvény (2. bekezdés) jelenleg még 27 egyéb adatkezelési célt is megnevez. Utóbbiak közül a d) pont alatt szerepel a „hatásvizsgálati célú anonimizálás és tudományos kutatás”. Ennek részleteiről a 21. paragrafus rendelkezik, és pedig úgy, hogy az iratképző intézménynél tárolt egészségügyi dokumentációba az intézményvezető vagy az adatvédelmi felelős engedélyével be lehet tekinteni, azonban tudományos publikációban nem szerepelhetnek egészségügyi dokumentációs adatok olyan formában, hogy az érintett személy azonosítható legyen. Azonban a dokumentációról még e célból sem készülhet személyazonosító adatokat is tartalmazó másolat. E paragrafus szerint tehát az iratképző intézménynél a kötelező őrzési idő alatt viszonylag laza feltételek mellett történhet tudományos célú feldolgozás. A tudományos kutatás azonban lehetséges a kötelező őrzési időn túl is, ha az Eüaktv 30. paragrafusa 1) bekezdése szerint az adott egészségügyi dokumentáció továbbőrzése indokolt a keletkeztetőnél tudományos kutatás céljából. A végrehajtási rendeletet figyelembe véve valószínűsíthető, hogy az iratképző intézmény vezetője az a személy, aki dönt a fenti kérdésekben. Ezzel kapcsolatban feltehető, hogy a kötelező őrzési időn, a 30 és 50 éven belül az orvostudományi

⁴² Uo. 44.

vizsgálatok legtöbbje elvégezhető, az ezen az időtávon túlterjeszkedő retrospektív vizsgálatok ritkák. De feltehetjük, hogy ilyen esetekre vonatkozna az 1) bekezdés szerinti *indokoltság*. A 3) bekezdésben szereplő *tudományos jelentőség* behatárolására pedig a végrehajtási rendelet vonatkozó pontjai szabatosan értelmezhetők, azaz „d) az érintett személy, vagy e) általános tudomány- és kultúrtörténeti okok miatt annak tudományos jelentősége van” (5. §. 1. d–e.). Értelmezésem szerint tehát a 30–50 éves időtávon túli, egyértelműen történeti relevanciájú iratok esetében van szó levéltári megőrzésről. Vagyis olyan iratok esetében, amelyek értelmezése és értékelése magas szintű történeti ismereteket is feltételez.

A fenti megkülönböztetés alátámasztására korlátozott szakirodalmi áttekintést végeztem az egészségügyi dokumentáción alapuló publikációk között.⁴³ Ennek eredményeként az alábbi markáns feldolgozási, megközelítési módokra találtam példákat.

- Az *Orvosi Hetilap*ban viszonylag nagy esetszám alapján történt orvosi-gyógyítási szempontú elemzésekre sok példa található. Ezek közül a legnagyobb esetszámot feldolgozó, alaposan megírt tanulmányt hozom példaként: a Heim Pál Gyermekkórházba az 1961 és 1970 közötti tíz évben mérgezéssel felvételre került 6004 gyerek kórlapjai kerültek számítógépes analitikus feldolgozásra.⁴⁴ Egy-egy konkrét betegség hasonló retrospektív vizsgálatára egy-kétszáz fő egészségügyi dokumentumát magában foglaló adatmintán számos példa található az orvosi szakma hetilapjában. Ezek lehetnek azok a tudományos feldolgozások, amelyeket az iratkeletkeztetőnél végeznek el a kötelező őrzési idő alatt.
- A leggyakoribb és a legnagyobb múltra visszatekintő műfaj az egyes kiemelkedő történeti személyiségek kórrajza. Erre legjobb példa Semmelweis Ignác betegségének és halálának historiográfiája, nemcsak azért, mert az orvostörténet kimagasló alakja, hanem azért is, mert halála körülményeinek tisztázása komoly orvostörténeti munkálkodást igényelt.⁴⁵
- A legnagyobb történeti érdeklődés leginkább talán az elmebetegség iránt tapasztalható, főként az ismert történeti személyek, leginkább a művészek vonatkozásában. Egyes személyeken túlmenő, több egyénre kiterjedő nagyobb mintán előbb Frank Tibor végzett úttörő vizsgálatot az egykori

⁴³ Az Arcanum Digitális Tudománytár segítségével kerestem rá az *egészségügyi dokumentáció, orvosi dokumentáció, beteg-dokumentáció*, továbbá a *kórlap, kórtörténet és boncolási jegyzőkönyv* kifejezésekre.

⁴⁴ Kamarás Ilona – Timár Krisztina – Hornyák Mária: Hatezer gyermekkori mérgezésről. *Orvosi Hetilap*, 1976. 33. sz. 1996–2000.

⁴⁵ Antall József: Semmelweis kórtörténete nyomában. *Orvosi Hetilap*, 1977. 15. sz. 857–858.; Silló-Seidl György: Semmelweis kórtörténete az Alsó-Ausztriai Elmeegógyintézetben. *Orvosi Hetilap*, 1977. 15. sz. 859–862. Lásd továbbá az *Orvostörténeti Közlemények* 83–84. számú tematikus kötetét (1978. 1–2. sz.).

Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet régi kórlapjai alapján; az 1868 és 1918 közötti időszak mintegy félezer betegének dokumentációját dolgozta fel, célirányosan kiegészítve egy vidéki kórház néhány kiemelkedő jelentőségű kórlapjával.⁴⁶ Nem sokkal később Pisztor Ferenc immár egy 3194 betegre kiterjedő kórlapfeldolgozás alapján elemezte a skizofrénia és a paranoid kórformák gyógyítását ugyanazon időszakra nézve.⁴⁷ Utóbb ezen előzményeket is hasznosítva Kövér György írt elmeegógyintézeti kórlapok feldolgozásán alapuló pszicho-társadalomtörténeti tanulmányt.⁴⁸

- Végül Csapody Tamásnak a bori zsidó munkaszolgálatosokról írt tanulmányát említem a példák között, amelyben a 7. M. kir. szombathelyi 3. honvéd helyőrségi kórház 1930 és 1945 közötti iratait is nagyban használta az egykori üldözöttek sorsának felderítéséhez.⁴⁹ Ez az írás egy különleges történelmi helyzet különleges szereplőiről szól, és bár szó esik benne Radnóti Miklósról is, de alapvetően egy történeti kényszerrel elkülönített embercsoport válságos életszakaszát tárja fel. A tanulmányban jellemzően nagy szerepet kapnak a kórházi iratok mint egészségügyi dokumentáció.

Az egészségügyi dokumentáció tudományos felhasználásának a fenti példákkal jellemzett ismertebb eljárásai jelenthetik a levéltári megőrzésre történő kiválasztásnak a rendelet fenti kitételével megegyező szempontjait.

Konklúzió: mintavétel

A 2009-ben 250 folyókilométernyire becsült egészségügyi dokumentációs irat archiválási lehetőségeit mérlegelve a Fehér–Horváth szerzőpáros írásuk végén négy lehetőséget vázolt fel, amelyek közül meggyőződésem szerint a második, a „részleges megőrzés” a járható út, kiegészítve a negyedikként említett „képi digitalizálás, alapadatokkal” lehetőséggel. A részleges megőrzés a „maradandó értékűnek tekinthető dokumentáció válogatási, selejtezési szempontjainak meghatározását,

⁴⁶ Frank Tibor: A pszichiátriai kórrajz mint történeti forrás. *Világosság*, 1978. 4. sz. 239–247. Későbbi időszakra vonatkozó, hasonló témakörű feldolgozás Kovai Melinda 2010-ben megvédett PhD-disszertációja: *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzaiban*. 2010. (Kézirat, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pszichológia Doktori Iskola).

⁴⁷ Pisztor Ferenc: A schizofrénia és a paranoid kórformák gyógyítási kísérletei a monarchia korabeli Magyarország különféle pszichiátriai intézményeiben. *Orvostörténeti Közlemények*, 92. évf. 1980. 53–87. Ebben a kötetben további pszichiátriai kórlapokon alapuló elemzések olvashatók az előbbi szerző és munkatársai tollából.

⁴⁸ Kövér György: Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete. *Korall*, No. 21–22. 2005. november, 68–96.

⁴⁹ Csapody Tamás: A bori zsidó munkaszolgálatosok Szombathelyen és környékén. *Vasi Szemle*, 2013. 3. sz. 278–321.

valamint a leválogatás végzését” jelenti.⁵⁰ Ezzel egyetértek, de véleményem szerint a maradandó érték meghatározása jelenti ez esetben (is) az igazi levéltárszakmai feladatot. Az előbbi felhasználási példák nyújtanak némi információt erre nézve, de az ismert személyek és a sorsdöntő történelmi időszakok meghatározása önmagában kevésnek tűnik. Mivel adattartalmát és szerkezetét tekintve az egészségügyi dokumentáció viszonylag homogén irattípus, meggyőződésem szerint a mintavétel jelentheti a kérdés megoldását.

Felfogásom szerint ugyanis mintavételre akkor van lehetőség vagy szükség, ha az iratok információtartalma nem arányos azok mennyiségével (azaz redundáns), így az átveendő vagy tárolandó iratmennyiség csökkenthető anélkül, hogy az információtartalom érdemben csökkenne. Ehhez azonban módszeres kiválasztásra van szükség, vagyis az alapsokaságból úgy kell „elemeket kiválasztani, hogy ezeknek az elemeknek a leírásai jól jellemezzék a teljes sokaságot, amelyből az elemeket kiválasztottuk”.⁵¹ Azaz törekedni kell a minta reprezentativitására: „egy minta akkor reprezentálja azt az alapsokaságot, amelyből vették, ha a minta összesített jellemzői jól közelítik a sokaság ugyanezen összesített jellemzőit.”⁵²

Ez mint levéltári művelet lényegileg különbözik az iratválogatástól, amikor meghatározott egyedi szempontok szerint történik egyes iratok kiemelése például az ismert emberek vagy a kiemelt korszakok esetében, továbbá „iratminta”-ként az iratképző szerv működési dokumentációjának mintegy illusztrálására. Mindamellet mindkét eljárásra szükség van az egészségügyi dokumentáció archiválásának megoldásakor.⁵³

A fenti okfejtés eredményeként az egészségügyi dokumentáció archiválásának kérdésében az alábbi lépések megfontolását javaslom az ebben érintettek számára:

1) Az egészségügyi dokumentációs iratanyag felmérése

- a 2008-as iratfelmérés kiterjesztett megismétlése, amelynek igénye már az MNL 2014-es szakmai koordinációs megbeszélésén is felvetődött;
- a megyei levéltári iratanyag ilyen irányú részletes feltárása és forrásértékelése.

2) Az archiválási szempontok meghatározása

- a legrégebbi, 1945 előtti egészségügyi dokumentációs iratanyag mielőbbi átvétele, különösen a naplójellegű iratoké;

⁵⁰ Fehér – Horváth: i. m. 45.

⁵¹ Earl Babbie: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, 2003, 213.

⁵² Uo. 212.

⁵³ A fenti eljárások pontos megkülönböztetését lásd Terry Cook: „Many are called, but few are chosen”: Appraisal Guidelines for Sampling and Selecting Case Files. *Archivaria*, 1991, Summer, 25–50., kül. 27–28.

- az egészségügyi dokumentáció iratmintaként történő, korlátozott mennyiségű levéltári átvétele azokban a levéltárakban, ahol már őriznek korábbi működési iratokat;
- az egészségügyi dokumentáció átvétele azokban a levéltárakban, ahol korábbi időszakból már őriznek számottevő mennyiségben ilyen irattípust – ezekben az esetekben alaposan megfontolandó a mintavétel alkalmazása;
- tervezett mintavétel olyan adatkoncentráció vagy -sűrűsödés esetén, amely révén lehetőség nyílik egyéni szintű – nemcsak egészségügyi, hanem egyéb – adatok személy szerinti összekapcsolására. Itt olyan időben kiterjedt mikro-szintű (egyéni, települési, regionális, területi) nominális adatokra gondolok, amelyek alapján részletesen kialakított minták állíthatók össze adott kutatási kérdések tesztelésére, akár iratként, akár digitalizált formátumban hasznosítva adattartalmukat. Ilyen kutatások hosszútávú folyamatok vizsgálatát, időbeli trendek megállapítását tűzhetik ki célul. Ezek elsősorban a haláloki változások felderítését célozhatják területi, környezeti-lakóhelyi, demográfiai, iskolázottsági-foglalkozási, jövedelmi-vagyoni, kulturális-életmódbeli, genetikai stb. szempontok szerint. Másfelől az egészségmegőrzés, -megelőzés és a fejlődési rendellenességek kiküszöbölése területén felmerülő elemzési szempontokhoz lényegi ismeretek nyerhetők az egészségügyi dokumentáció idősoros adataiból. Általában pedig az egészségi jellemzők történeti változását területi-társadalmi csoportok szerinti vetületben lehet nyomon követni ezen adatok mind szélesebb körű feldolgozásával. Mindezt természetesen tekintettel azokra a közegészségügyi intézkedésekre, orvosszakmai fejleményekre, amelyek meghatározták az egészségügyi ellátás és hozzáférés területi-társadalmi viszonyait. Ezekről pedig az egészségügyi intézmények működési iratainak feldolgozásával szerezhetünk átfogó ismereteket.
- A fenti differenciált mintavétel megvalósításához azonban egy alapkérdés tisztázására feltétlenül szükség lesz: a különböző betegségek és az ezeket gyógyító szakágak dokumentációit tekintve felállítható-e, illetve felállítandó-e prioritási sorrend. Az e kérdésre adott válasz határozza meg azt, hogy a mintavételnél milyen arányt kell kialakítani a betegségek, a gyógyítási eljárások és a betegek reprezentációinál.

3) *Az archivált egészségügyi dokumentáció adathasznosításának jogszabályi garanciái*

- Mindehhez azonban szükséges, hogy a levéltárak garanciát tudjanak adni az egészségügyi dokumentáció fokozott adatkezelési követelményeinek biztosítására, az érintett személyek kilétének titokban tartására. Ehhez arra van szükség, hogy a levéltári őrizetben levő és feldolgozása kerülő egészségügyi dokumentáció kutatási feltételeit a nemzetközi gyakorlattal összhangba hozva speciális módon szabályozzák.

HEALTHCARE DOCUMENTATION AS A (ONE) MAJOR CHALLENGE IN THE ARCHIVAL PROFESSION

The aim of the study is to review the current problem of archiving healthcare documentation (medical records, hospital records, clinical records). First, according to the archival professional point of view, I present the concept of healthcare document and the regulation of its management, and then I examine the healthcare documentation as a record type and its content. In the next step, I delineate the status, quantity, and locations of this special record. Next, I outline the possibilities of utilizing the content of this particular type of document, showing some examples of its usage, from medical-healing analyzes to medical, mental, and social history processing. Finally, I recommend the use of archival sampling in this area as an option for the most expedient preservation of this particular type of document.

**PAPÍRALAPÚ PÉLDÁNY
VAGY HITELES ELEKTRONIKUS MÁSZOLAT?
A 335/2005. kormányrendelet 61. §-ának
2020. évi módosításairól**

2019. június 11-én jelent meg a *Magyar Közlönyben* a 137/2019. (VI. 11.) kormányrendelet,¹ mely a közfeladatot ellátó szervek iratkezelésének általános követelményeiről szóló 335/2005. kormányrendeletet (a továbbiakban: R.) több pontban is módosította. Írásom a R. 61. §. 7–8. bekezdésének 2020. január 1-től hatályos módosításaira fókuszál, mivel azok nem csak a közlevéltárak illetékességébe tartozó és a R. 1. és 3. sz. mellékleteiben felsorolt, közfeladatot ellátó szervek számára jelentettek számos újdonságot, hanem az iratkezelés-felügyelettel foglalkozó levéltárosok munkájában is változást eredményeztek.

A 137/2019. kormányrendelet és lehetséges értelmezései

A 2019 nyarán megjelent kormányrendelet 11. §-a 2020. január 1-jétől a R. 1. és 3. sz. mellékletében szereplő, közfeladatot ellátó szervek számára rögzítette, hogy az iratról készített hiteles elektronikus másolat megőrzése mellett is kötelesek megőrizni a maradandó értékű eredeti papíralapú iratot, ha ez az illetékes közlevéltár megállapítása szerint indokolt, továbbá a papíralapú példány megsemmisítéséről negyedéves időszakonként ki kell kérniük az illetékes levéltár nyilatkozatát. A maradandó értékű irat papíralapú változata az illetékes levéltár egyetértő nyilatkozata esetén a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény (a továbbiakban: Ltv.) 5. §. 4–6. bekezdése szerinti eljárásban megsemmisíthető, ellenkező esetben az illetékes levéltár által papíralapon is megőrzendőnek ítélt maradandó értékű iratot a közfeladatot ellátó szerv a levéltárba adásig papíralapú iratként is köteles megőrizni.

A 137/2019. kormányrendeletet a *maradandó értékű* papíralapú iratok vonatkozásában kellett tehát értelmezni, amely iratok az illetékes levéltár egyetértő nyilatkozata esetében megsemmisíthetőek az Ltv. 5. §. 4–6. bekezdése szerinti eljárásban.

¹ 137/2019. (VI. 11.) Korm. rendelet a közfeladatot ellátó szervek iratkezelésének általános követelményeiről szóló 335/2005. (XII. 29.) Korm. rendelet módosításáról.
<https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/07512ba3d381d08eb2ec0f75eb7d07e2b7e0c98f/megtekintes> (Utolsó letöltés ideje: 2020. augusztus 28.)

Az Ltv. 5. §. 6. bekezdése ugyanis a következőket írta elő: „A (4) bekezdés szerinti megsemmisítési eljárás feltétele:

- a) a hiteles elektronikus másolatnak az elektronikus ügyintézés részletszabályairól szóló kormányrendeletnek megfelelő elektronikus tárolása,
- b) a selejtezhető iratok tekintetében a papíralapú példány megsemmisítését követően a megmaradó hiteles elektronikus másolatoknak – azok őrzési idejének lejártával – a közfeladatot ellátó szervek iratkezelésének általános követelményeiről szóló kormányrendelet követelményei szerinti selejtezése, valamint
- c) a maradandó értékű iratok tekintetében a megsemmisítést kezdeményező szerv által használt iratkezelési szoftvernek a levéltári átadás feltételeinek való megfelelése.”²

A fenti jogszabályi hivatkozás már a jelenleg hatályos állapotot tükrözi, és 2020. július 1-jén módosult, tehát hét hónappal a R. 61. §. 7–8. bekezdés megjelenése után. Ugyanakkor az Ltv. 5. §. 4–6. bekezdésének korábbi állapota szerint nem volt teljesen egyértelmű a jogalkotói szándék, ezért akkor az alábbi két pontban vázolt eljárásrendek valamelyikét tartottuk a rendelet lehetséges értelmezésének a Magyar Nemzeti Levéltár Szakmai Koordinációs Igazgatóság Iratkezelés-felügyeleti osztályán (a továbbiakban: MNL SZKI IFO).

- a) A közfeladatot ellátó szervek beküldenek a levéltárnak egy iratjegyzéket, amelyről a levéltár nyilatkozik. Azt követően azon papíralapú iratok, amelyekre a levéltár nem tart igényt, az Ltv. 5. §. 6. bekezdése szerint a 335/2005. kormányrendeletben foglalt szabályos selejtezési eljárás keretében megsemmisíthetők. Tehát a papíralapon is meglévő maradandó értékű iratokról megsemmisítés előtt egy selejtezési jegyzőkönyvet küldenek a levéltárnak, amelyet az záradékolva visszaküld, és azután semmisítik meg az iratokat.
- b) A közfeladatot ellátó szervek beküldenek a levéltárnak egy iratjegyzéket, amelyről a levéltár nyilatkozik. Azt követően azon papíralapú iratok, amelyekre a levéltár nem tart igényt, megsemmisíthetők. Ez esetben a 335/2005. kormányrendelet szerinti szabályos selejtezési eljárásra nincs szükség. Véleményünk szerint ez lehetett a jogalkotó szándéka. Ugyanakkor a 137/2019. kormányrendelet hivatkozik az Ltv. 5. §. 6. bekezdésére, mely szerint a megsemmisítés egyik feltétele a szabályos selejtezési eljárás lefolytatása.

További fontos kérdésként merült fel szintén a 2020. év elején, hogy csak a lezárt ügyekre vonatkozik a negyedéves nyilatkozattétel, vagy a folyamatban lévő ügyekre is?

² 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.tv> (Utolsó letöltés ideje: 2020. augusztus 28.)

Mivel a 137/2019. kormányrendeletben hivatkozott Ltv. 5. §. 4-6. bekezdése a negyedévente benyújtott iratjegyzékekkel kapcsolatos eljárásrendről a visszajelzések alapján nem volt egyértelmű sem a rendelet hatálya alá bevont több, közfeladatot ellátó szerv, sem pedig a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) számára, ezért az MNL SZKI IFO főigazgatói egyeztetést követően állásfoglalást kérve fordult elsősorban a felügyeleti jogot gyakorló Emberi Erőforrások Minisztériuma (EMMI), valamint a Belügyminisztérium (BM) felé. A kérdés az volt, hogy a fentebb olvasható (az a. és b. pontokban vázolt) lehetséges eljárásrendek között választva, a jogalkotó szándéka szerint mikor járnak el helyesen a közlevéltárak. Az eljárásrenden kívül a negyedévente benyújtandó iratjegyzék adattartalmával kapcsolatban is kértük az EMMI és a BM tájékoztatását, ugyanis az irattári tételszámon, a tétel megnevezésén és évkörén, valamint a mennyiségen kívül fontosnak tartottuk az iktatási főszámok megadását és azok tárgymeghatározását is.

A BM-EMMI közös állásfoglalás és az ennek alapján tett MNL-intézkedés

A két minisztérium válasza 2020 januárjában érkezett meg a levéltárba. Az EMMI Szervezetbiztonsági, Informatikai és Dokumentációs Főosztálya, valamint a BM Iratkezelési és Adatvédelmi Főosztálya együttes szakmai álláspontja szerint a jogalkotás során rögzített cél a levéltári átirat b) pontjában rögzített eljárás volt. Eszerint tehát az érintett, közfeladatot ellátó szervek, amennyiben papíralapú iratokról képesek hiteles elektronikus másolat készítésére, azok megőrzésére és levéltári átadására a vonatkozó jogszabályok szerint, akkor az illetékes közlevéltár nyilatkozhat arról, hogy nem tart igényt a papíralapú példányokra, melyeket a nyilatkozat birtokában az érintett szerv saját hatáskörben megsemmisíthet.

A levéltárnak benyújtandó iratjegyzék adattartalmának minimális követelményeit tekintve javasolták az irat iktatószámának, tárgyának és irattári tételszámának feltüntetését, ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a szükséges adatkör meghatározása a levéltár feladat- és hatáskörébe tartozik. Felmerülhet kérdésként, hogy miért pont negyedévet határoztak meg az iratjegyzék benyújtására. A jogalkotók szerint a cél az volt, hogy a szervek ne alkalomszerűen, hanem rendszeres időközönként, nagyobb egységekben kérjék meg a levéltár jóváhagyását.

Miután megkaptuk az állásfoglalást, a következő módon jártunk el. Először is elektronikus levélben tájékoztattuk a megyei tagintézményben dolgozó kollégákat, mellékelve a minisztériumi levelet, majd készítettünk egy főigazgatói tájékoztatót, hogy MNL-szinten egységes eljárásrendet tudjunk alkalmazni a negyedéves iratjegyzékekkel kapcsolatos ügyekben.³ Emellett tájékoztatásként Budapest Főváros Levéltárának is megküldtük másolatban a minisztériumi levelet, hiszen Budapest Főváros Kormányhivatala révén ők is érintettek a jogszabályváltozásban. Nem

³ Az 1/2020. (2020. 02. 24.) sz. Főigazgatói tájékoztató a 335/2005. kormányrendelet 61. §-a 7-8. bekezdésének egységes eljárásrendjéről.

utolsó sorban pedig az MNL illetékességbe tartozó és a R. 1. és 3. sz. melléklete alapján bevont, közfeladatot ellátó szervek számára is küldtünk ki tájékoztatót, mely a minisztériumi állásfoglalás mellett tartalmazta az MNL által az iratjegyzék kapcsán kért, az irat iktatási főszámára, tárgyára, valamint a tételszámra és az évkörre kiterjedő adatokat is.

A minisztériumi szakvélemény arra nem tért ki, hogy a kormányrendelet a lezárt vagy folyamatban lévő ügyekre, esetleg mindkettőre vonatkoztatható-e, ugyanakkor közölte, hogy a vonatkozó jogszabályok felülvizsgálat alatt vannak. 2020. július 1-jén az Ltv. 5. §-a 4. és 6. bekezdését módosították, az 5. bekezdést pedig a 2020. évi XXXII. törvény hatályon kívül helyezte. Konkrétan ugyan az 5. §. 4. bekezdése a módosítást követően sem tartalmazza, hogy a lezárt vagy folyamatban lévő ügyekre kell-e alkalmazni a R. 61. §-a 7-8. bekezdését, de a megszövegezésből kiderül: a jogalkotói szándék az volt, hogy a folyamatban lévő ügyek esetében az érintett szervek negyedévente mindenképpen terjesszék fel iratjegyzéküket levéltári nyilatkozattételre. Így bár az Ltv-módosítás későbbi, mint ahogyan mi tájékoztattuk hivatalos levél formájában az MNL illetékességébe tartozó és a R. 61. §. hatálya alá bevont, közfeladatot ellátó szerveket, amikor ezen szervek képviselői hozzánk fordulnak kérdéssel, igyekszünk minden esetben felhívni figyelmüket a jogszabály 2020. július 1-i változására.

Az iratjegyzékekre vonatkozó levéltári vizsgálati szempontok

A R. 61. §-ának módosítása egyértelműen tükrözi azt a kormányzati szándékot, amely a papírmentes közigazgatás elérését célozza meg, tehát a tisztán elektronikus környezetben zajló munkafolyamatokból összeálló ügyirat keletkeztetését, – éppen ezért illeszkedik a módosítás az elektronikus ügyintézés és az elektronikus iratkezelést meghatározó jogi szabályozók sorába.⁴ Ez felveti a kérdést, hogy a jövőben a közlevéltárak milyen módon kívánják átvenni a maradandó értékű iratokat: hagyományos módon, papíralapon vagy pedig hiteles elektronikus másolatként?

A korábbiakhoz képest nagyarányú hangsúlyeltolódás figyelhető meg e téren: a hangsúly már nem a papíralapú, hanem az elektronikusan keletkezett iratokon, adatbázisokon van, amelyek átvételét és hosszútávú megőrzését informatikai eszközökkel kell megoldani. Ez magában hordozza azt is, hogy változik az iratmenyiség mérése (iratfolyóméterből megabájt lesz), a tárolás eszköze/helye, az iratkezelés, valamint a hozzáférés, a közreadás módja is. A közeli jövőben nem a raktárkapacitás, hanem a tárhelykapacitás bővítése kerül előtérbe. A közigazgatásfejlesztést szem előtt tartva, az MNL SZKI IFO a negyedévente benyújtott iratjegy-

⁴ 2015. évi CCXXII. törvény az elektronikus ügyintézés és a bizalmi szolgáltatások általános szabályairól; 451/2016. (XII. 19.) kormányrendelet az elektronikus ügyintézés részletszabályairól; 34/2016. (XI. 30.) EMMI-rendelet az elektronikus formában tárolt iratok közlevéltári átvételének eljárásrendjéről és műszaki követelményeiről; 3/2018. (II. 21.) BM-rendelet a közfeladatot ellátó szerveknél alkalmazható iratkezelési szoftverekkel szemben támasztott követelményekről.

zékkel kapcsolatban azt az eljárást követi, hogy hozzájárul a papíralapú iratok megsemmisítéséhez, amennyiben a papír mint hordozóeszköz nem ad hozzá több információt az irat tartalmához. Az elsők között beérkezett jegyzékek esetében érdemes helyszíni szemlén is tájékozódni arról, hogy a papíralap és a hiteles másolat mindenben megegyezik-e egymással, az iratkezelés-ellenőrzések alkalmával pedig célszerű megtekinteni az adott szervnél zajló hiteles másolatkészítési eljárást.

Úgy vélem, hogy 21. századi szolgáltató közlevéltárként lépést kell tartanunk azzal a nagyfokú modernizációval, amely az információs társadalom szintjén napjainkban zajlik, és amelynek nyomán a kutatói igények is változnak. Az alapvető követelmények: közérthetőség, távoli, folyamatos (*online*), akadálymentes, gyors elérés, felhasználóbarát rendszerek.⁵ Természetesen az elektronikus környezet problémáit – melyek különböznek a papíralapú iratokétól – ismernünk kell ahhoz, hogy az eljárást a gyakorlatban is tudjuk alkalmazni: e-iratátvételkor fokozottan figyelni kell a dokumentum hitelességére, a hosszútávú megőrzés lehetőségeire és a tárhelyek nagyságára. Abból a nagy mennyiségű elektronikus adatvagyonból, amely ilyen módon a tanúsított szoftverekből és adatbázisokból levéltári őrizetbe kerül, a mesterséges intelligencia bevonásával a levéltár számos, az állam és az állampolgár számára hasznos módon tud adatot szolgáltatni, és hozzájárulhat egy-egy társadalmi probléma feltérképezéséhez is.

Az eddigi tapasztalatok

A R. megjelenését követő első két negyedév tapasztalata azt mutatta, hogy a hiteles elektronikus másolatkészítés technikai megvalósíthatatlansága miatt nem tudta minden érintett szerv benyújtani az iratjegyzékeket a levéltárnak; erre vonatkozólag a *Magyar Közlönyben* meg is jelent egy kormányhatározat, mely határidőmódosítást engedélyezett bizonyos szervek esetében 2022. január 1-ig.⁶ Ugyanakkor az éves iratkezelés-ellenőrzések során az is kiderült, hogy van néhány, az MNL illetékességébe tartozó szerv, amely bár nem szerepel a R. 1. és 3. sz. mellékletében, de képes hiteles elektronikus másolatkészítésre. Ezért véleményem szerint megfontolandó, hogy ezektől is elektronikus iratként vegye át a levéltár a maradandó értékű, eredetileg papíralapon keletkezett iratokat. Az MNL rendelkezik a hosszútávú őrzésre alkalmas tárhellyel, amelynek köszönhetően a kutatói kiszolgálás is megoldható. Az e-iratátvételekkel a levéltár is támogatja a papírmentes közigazgatás célkitűzését, ráadásul ezáltal a levéltárban dolgozók munkáját is megkönnyítheti, hiszen időt és energiát lehet megtakarítani azzal, ha nem kell lemenni a raktárba, vagy pedig a kutatónak nem kell egyik megyei tagintézményből

⁵ Budai Balázs Benjamin: *A közigazgatás újrarendelése. Alkalmazkodás, megújulás, hatékonyság.* Budapest, 2017, 116–117.

⁶ 255/2020. (VI. 2.) kormányrendelet.

eljutnia a másikba; így számítógép segítségével is lehet teljesíteni a kutatói kérést, és maga a kutatómunka is megoldható számítógépen.

A fentiekben összegeztek, valamint az MNL SZKI IFO szakmai tapasztalatai alapján azt javaslom, hogy a negyedéves iratjegyzékek tartalmi vizsgálata során az alábbi szempontok kerüljenek előtérbe.

- Ha a jegyzéken szereplő maradandó értékű irat a tételszám, az iktatószám és annak tárgya alapján nem képez jogbiztosító értéket, továbbá a papír, melyen az információ szerepel, nem ad hozzá többet az adott irathoz, az őrzési idő leteltét követően célszerű az iratról készült hiteles elektronikus másolatot bekérni a levéltárba, és ezzel hozzájárulni a papíralap megsemmisítéséhez.
- Amennyiben szükséges, javasolt egy helyszíni szemlén meggyőződni arról, hogy egyrészt valóban hiteles másolattá alakították át a papíron keletkezett köziratot, másrészt azt, hogy a vonatkozó jogszabályi előírásokat helyesen értelmezik és alkalmazzák az adott szervnél.
- Ahhoz, hogy meggyőződjünk arról, miszerint informatikai szempontból is képes-e a szerv a 34/2016. EMMI-rendelet szerinti e-iratátvételre, érdemes tesztállományt kérni tőlük, megkérve egyúttal az MNL illetékes munkatársait arra, hogy ellenőrizzék annak helyességét.

Jogszabályváltozások követése az MNL-ben

2020-tól kezdve az MNL SZKI IFO munkaköri feladatellátásához tartozik, hogy MNL-szinten figyelemmel kísérje az iratkezelés-felügyelethez tartozó jogszabályok változását. Ennek módja a következő: az MNL szakmai honlapján kialakítottunk egy felületet, ahol közzétesszük a jogszabályváltozásokat egy folyamatosan havonta frissülő táblázat formájában, valamint létrehoztunk egy levelezőlistát, amelyre felkerült minden megyei tagintézményből az illetékességi területen dolgozó kolléga és a tagintézmény-vezető saját hivatali e-mail címmel, hogy a változásokról azonnal tájékoztatást kaphassanak, és ezáltal naprakész információik legyenek a hatályos jogszabályokról.

ADRIENN ZÁVOCZKI

PAPER DOCUMENT OR CERTIFIED ELECTRONIC COPY? 2020 amendments to the Government Decree 335/2005. 61. §.

My study briefly reviews one of the most significant changes in terms of records management in 2020, which also brought significant novelties to the public bodies listed in Annexes 1 and 3 of the Government Decree, as well as to the public archives supervising their record management. On June 11, Government Decree 137/2019 (VI. 11.) was published in the Hungarian Gazette, which stipulated in the case of the relevant bodies that they are obliged to keep the original paper document of permanent value, if this is justified by the competent archives, and that they must request a declaration from the archive on the destruction of the original paper documents on a quarterly basis. The practical administrative and formal design of the procedure was left to the archives.

A FRANCIA KÜLÜGYMINISZTERIUM LEVÉLTÁRA NANTES-BAN ÉS A MAGYAR-FRANCIA KAPCSOLATOK FORRÁSAI

Bevezetés

A Francia Külügyminisztérium Levéltára a 17. századra visszanyúlóan őriz levéltári dokumentumokat, és tevékenysége elsősorban a klasszikus levéltári feladatok elvégzésére irányul.¹ A Külügyi Levéltár életében is változást hozott az 1979-es külügyminisztériumi reform, melynek jegyében a Külügyminisztérium hivatali kerekein belül egy önálló Levéltári Igazgatóságot (*Direction des Archives*) hoztak létre 1979. január 3-án, a levéltári törvény alapján. A jogi kereteket jelenleg a 2004-es új levéltári törvény, illetve a 2008-as, a nemzeti örökség védelmére (*Code du patrimoine*) vonatkozó törvény szabályozza. A központi adminisztráció (*Département*) iratait a franciaországi német megszállási iratokkal együtt 2008-tól a levéltár új épületében, a Párizs északi részén található La Courneuve-ben őrzik,² míg a francia diplomáciai szolgálat külföldön keletkezett iratait (nagykövetségek, követségek, konzulátusok által keletkeztetett levéltári iratokat) Nantes-ban (*Centre des Archives Diplomatiques de Nantes*) kutathatjuk.³

Tanulmányunkban arra törekszünk, hogy ismertessük a nantes-i levéltárat, az ott található források jellegzetességeit, és útikalauzt adjunk mindenki számára, aki levéltári kutatásokat kíván ott végezni.⁴ Sajnálatos módon a nantes-i levéltári anyagokat a magyar kutatók viszonylag kevésbé ismerik,⁵ mivel kutatásaik fókuszába

¹ *Archives et documentation. In Histoire de l'administration française. Les Affaires Étrangères et le Corp Diplomatiques Français.* Sous la direction de Jean Baillou. Tome II. 1870-1980. Paris, 1984, 785-796.

² Françoise Watel: Les leçons du déménagement des archives du ministère des Affaires étrangères à La Courneuve: déroulement et conséquences. *La Gazette des Archives*, 2012, Vol. 226. 179-190.

³ Hervé Magro: La Direction des Archives. In: *Diplomatie française. Outils et acteurs depuis 1980.* Sous la direction de Maurice Vaïsse, Odile Jacob. Paris, 2018, 198-199.

⁴ A levéltári munkát bemutató francia nyelvű kisfilm megtekinthető az alábbi linken: https://www.youtube.com/watch?v=cBmbtIuWX_8 (Utolsó letöltés ideje: 2021. május 20.)

⁵ Lásd: interjú Tóth Ferenc történésszel: <https://ujkor.hu/content/egeszseges-parbeszedre-van-szukseg-tarsadalom-es-torteneszszakma-kozott-interju-toth-ferencsel> (Utolsó letöltés ideje: 2021. május 20.) Kecskés D. Gusztáv a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete által 2013-ben megjelentetett dokumentumkötetében egyáltalán nem közöl a nantes-i levéltárban található dokumentumot. Lásd Kecskés D. Gusztáv: *Magyar-francia kapcsolatok, 1945-1990. Források.* Budapest, 2013.

elsődlegesen a Párizsban található iratok (francia eredetű, illetve hungarika-vonatkozású dokumentumok) kerültek. Meglátásunk szerint a nantes-i levéltári dokumentumok elsődleges forrásként szolgálhatnak nemcsak a francia diplomácia történetének kutatói számára – különös tekintettel Franciaország és Kelet-Közép-Európa kapcsolataira –, hanem a francia gyarmatosítás történetére és következményeire vonatkozóan is (ennek aktualitását nem szükséges részleteznünk).

Franciaországi kutatásai során e tanulmány szerzője három alkalommal összesen egy hónapot kutatott Nantes-ban, így személyes tapasztalatokra is építkezve foglalta össze ismereteit.⁶

A „Centre des Archives Diplomatiques de Nantes” (CADN)

A Francia Külügyminisztérium központi levéltára Párizs mellett található, de már az 1960-as, 1970-es években Nantes-ban őrizték a külügyi szolgálat bizonyos iratait, elsődlegesen a külföldön született francia állampolgárokra vonatkozó anyakönyvi dokumentumokat, valamint a libanoni és szíriai francia protektorátus működése során keletkezett forrásokat.⁷ A párizsi központban azonban szembe-sülni kellett a helyhiányból fakadó gondokkal, így a külügyi szolgálat működése során keletkezett iratokat fokozatosan Nantes-ban kezdték őrizni. A Mitterrand-féle közigazgatási reform decentralizálási törekvései érintették a külügyi szolgálat működését is, és kedveztek annak a szándéknak, hogy egy önálló levéltári intézményt állítsanak fel – hosszas előkészítés után – a Külügyi Levéltár szervezeti keretein belül 1987-ben, amikor rendezték és segédletekkel látták el az iratokat.

A levéltár a városközponthoz közel található, a vasútállomástól villamossal vagy busszal könnyen megközelíthető. A levéltár épületétől a történelmi városközpont körülbelül harmincperces sétával érhető el. A levéltár jelenleg mintegy 45 iratkilométer mennyiségű iratot őriz, amelynek egy részét biztonsági mikrofilmen is archiválták. A levéltári iratok nagy része papíralapon (dobozban vagy dossziében rendezve) kutatható. A diplomáciai források mellett széles választék érhető el újságokból, hivatalos kiadványokból, de a levéltár térképgyűjteménye is tekintélyesnek mondható. A levéltárban gazdag könyvgyűjtemény található, amelynek jelentős része (elsősorban kézikönyvek, lexikonok, szótárak) szabadpolcon van elhelyezve.

⁶ Garadnai Zoltán: Titkok és kincsek a francia Külügyminisztérium levéltárában. *Lymbus*, Budapest, 2004, 281-293.; Uő: A magyarországi rendszerváltozás dokumentumai a francia Külügyminisztérium levéltárában. *Levéltári Szemle*, 2009. 1. sz. 3-12.; Uő: A Franciaország keleti politikájának történetére vonatkozó levéltári iratok kutatásának módszertani kérdései. *Levéltári Közlemények*, 2017. (88. évf.) 207-222.; Fejérdy Gergely - Garadnai Zoltán: A francia követek és nagykövetek szerepe a Magyarországról alkotott kép változásában (1944-1994). *Levéltári Közlemények*, 2018. (89. évf.) 133-151.

⁷ https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/presentation_pour_visites_2016_11_cle871b5b.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2021. május 20.)

A levéltári dokumentumok egy része tematikusan rendezett, de legnagyobb mennyiségben a külföldi külügyi szolgálat ABC-sorrend szerint rendezett iratait lehet kutatni. A részletes segédletek szabadpolcon találhatóak, a legfontosabb információkról (jelzet, évkör, mennyiség) pedig az interneten is lehet tájékozódni.⁸ Az iratokat a számítógépes rendszeren keresztül (7 db dobozt, irattári egységet) lehet kikérni, illetve előrendelés is lehetséges, így akár 14 dobozt vagy irattári egységet lehet folyamatosan kutatni. A kéréshez a látogatójegy számára és a jelszóra van szükség. A kikért iratok kutatását 15 napig hosszabbíthatjuk meg. A levéltárban ingyenesen lehet saját használatra digitális fényképezőgéppel (vaku nélkül) fotózni, de a xerox-másolatokért fizetni kell.

A belépési szabályok az elmúlt tíz évben szigorúbbakká váltak, ennek elsőleges oka a terrorveszélyben keresendő. A kétezres évek elején még szabadon lehetett bemenni a levéltár épületébe, ami napjainkban már nem lehetséges. A bejáratnál alaposan átvizsgálják a kutatók csomagjait – mint egy repülőtéren –, a kutató pedig belépőkártyát kap, amelyet a kutatóteremben kell leadni, ennek fejében távozáskor visszakapja személyi okmányait. Beiratkozás esetén, mivel az a kutatóteremben történik, a személyi okmányokat a portáról vissza kell kérni, de a La Courneuveben kiadott – egy évre szóló – látogatói kártya itt is érvényes. A levéltárban minden kutatónak kötelessége, hogy személyi tárgyait, csomagjait egy szekrénybe tegye. A kutatóterembe csak papírt, ceruzát és laptopot szabad bevinni. Étkezési lehetőség nincs, a kutatók a ruhatár mellett található kis helyiségben fogyaszthatják el a magukkal hozott szendvicseiket, italaikat.

Fondok és kutathatóság, a levéltári anyag jellegzetességei

A több mint 500 fondban található diplomáciai iratokat alapvetően három kategóriára lehet osztani. Általánosságban elmondható, hogy ezek a fondok kiegészítik a központi levéltárban található fondokat, így egyszerre jelenthetnek kontrollt a kutatók számára, ugyanakkor tartalmaznak olyan dokumentumokat is, amelyeket a központi anyagban nem lehet megtalálni, így elsődleges forrásként is szolgálhatnak. Nagy könnyebbséget jelent, hogy a külügyi anyagban jelentős részben megtalálhatók azok a feljegyzések, jelentések, összefoglalók is, amelyek az elnöki adminisztráció döntéshozatali mechanizmusába is bekerültek. (A kutatók szemszögéből nézve ez azért is fontos, mert az államelnöki levéltárak iratanyagáról nem lehet fényképmásolatot készíteni.) A nagyköveteket értelemszerűen tájékoztatták egy-egy döntés előzményeiről, az ahhoz kapcsolódó feljegyzésekről, jelentésekről, így a nagykövetségi anyagban – igaz, másodlagos forrásként – ezeket is meg lehet találni.

⁸ <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/archives-diplomatiques/s-orienter-dans-les-fonds-et-collections/etat-general-des-fonds-inventaires-en-ligne/article/ambassades-consulats-reseau-culturel-et-de-cooperation-xvie-xxe-siecles> (Utolsó letöltés ideje: 2021. május 20.)

A nantes-i levéltári forrásokat alapvetően az alábbi három kategóriába lehet besorolni:

1. A nemzetközi szervezetekre vonatkozó iratok, a nemzetközi szervezetek mellett működő állandó diplomáciai képviseletek.
2. A francia protektorátusok működése során keletkezett iratok. Ezek közül kiemelkedő a Libanonra és Szíriára vonatkozó, 1920–1946 közötti időszakból származó gyűjtemény: ebben a diplomáciai források mellett a francia hírszerzés iratai is megtalálhatók, de tartalmazzák a Központ feljegyzéseit, utasításait is, így kiegészítő forrásbázist jelenthetnek. Ez a gyűjtemény elsődlegesen a francia közel-keleti politika történetének tanulmányozásához szolgál ismeretekkel. Ebben található a Marokkóra és Tunéziára vonatkozó protektorátusi iratok, a gyarmati adminisztráció ügyei is.
3. Nagykövetségek, követségek, főkonzulátusok, konzulátusok iratai ABC-rendben, a 16. századtól napjainkig: politikai levelezés, kereskedelmi, gazdasági és kulturális ügyek (pl. a francia intézetek ügyei, az *Alliance française* működése), kétoldalú tárgyalások anyagai, egy-egy ország belpolitikájára és vezetőire vonatkozó iratok. A konzulátusok anyagában elsődlegesen a francia állampolgárok hétköznapi ügyeire vonatkozó dokumentumok (pl. anyakönyvek, hagyatéki ügyek) található, de itt őrzik a Franciaországba érkezettek (így az 1956-os menekültek) ügyeire vonatkozó dokumentumokat is. A francia konzuloknak ugyanakkor kötelességük volt a konzuli kerületükhöz tartozó ügyekről részletes összefoglaló jelentést készíteni. A nagykövetségi fondokban természetesen a személyi ügyekre, de a nagykövetség működését érintő szervezési, beszerzési, fejlesztési ügyekre vonatkozóan is lehet dokumentumokat találni. Ezek elsősorban a hivataltörténet művelői számára jelenthetnek forrásokat.⁹

Magyarország (Hongrie)

A budapesti követség, 1963-tól nagykövetség anyagát 1987 és 2017 között szállították be a nantes-i levéltárba. Összesen 553 doboznyi irat található az 1889–2000 közötti időszakra vonatkozóan. Az 1889–1983 közötti periódust illetően 198 irattári egység (doboz) van, ezeket három alkalommal szállították be a levéltárba, az 1914–1943, 1945–1956 és az 1957–1983-as évek szerinti bontásban. Napjainkban már az 1980–1990 közötti éveket is lehet kutatni, illetve külön engedéllyel (*dérogation*) az 1990–2000 közötti időszakra vonatkozó dokumentumok jelentős része is hozzáférhető. Az iratok mennyisége 23,84 iratfolyóméter (ifm), jelzetük, amely alapján a számítógépes rendszerből ki lehet kérni: 130/PO/.

⁹ *Postes diplomatiques et consulaire. Etat général des Fonds en 2020.* Letölthető: <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/archives-diplomatiques/s-orienter-dans-les-fonds-et-collections/etat-general-des-fonds-inventaires-en-ligne/article/ambassades-consulats-reseau-culturel-et-de-cooperation-xvie-xxe-siecles> (Utolsó letöltés ideje: 2021. május 20.)

A levéltári segédletek alapján, részletes jegyzék segítségével lehet a kutatást végezni. Lássuk a levéltári segédletek tartalmi kivonatait, amelyek a kutatás tervezéséhez nyújthatnak segítséget:

<i>Légation de Budapest (Budapesti követség)</i> ¹⁰ (1914–1943)	1–15. doboz
Levelezés	1–8. doboz ¹¹
Politikai ügyek	9–12. doboz ¹²
A követség működésére vonatkozó iratok	13–15. doboz ¹³
Személyi ügyek, diplomatak iratai	15bis. doboz ¹⁴
 <i>Légation de Budapest (Budapesti követség)</i> (1945–1956)	 16–67. doboz

Az 1945 és 1947 közötti rövid időszakot leszámítva,¹⁵ a magyarországi francia jelenlétet alapvetően meghatározták a hidegháború realitásai, így az 1949 és 1956 közötti idősakra vonatkozóan alig lehet érdemi együttműködésre vonatkozó iratokat találni. A francia diplomaták azonban figyelték és elemezni próbálták a magyarországi eseményeket. Ezt számos esetben nem közvetlen információszerzéssel oldották meg, mivel az ötvenes évek első felének klasszikus hidegháborús időszakában csak korlátozottan tudtak tárgyalni (és mozogni); így nagyon sok újságkivonatot találhatunk, amelyek közül az egyik legszórakoztatóbb a *Ludas Matyi* satirikus karikatúráinak válogatása. A korszakból származó követségi iratok közül ki kell emelni a Kelet-Európára vonatkozó 21. számú dobozt, amelyben az 1949 és az 1956 közötti idősakra vonatkozóan vannak általános iratok, illetve az 1956-os magyar forradalomról, annak előzményeiről és következményeiről szóló gyűjteményt, amely a 22–26. számú dobozokban található.¹⁶ A francia diplomaták

¹⁰ Ablonczy Balázs: Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934. *Századok*, 2000. 5. sz. 1149–1170.

¹¹ A Külügyminisztérium részére küldött táviratok (*Télégramme au départ*) az 1920 és 1928 közötti, illetve a kereskedelmi, gazdasági vonatkozású levelek, sürgönyök (*dépêches*) az 1920 és 1934 közötti idősakra vonatkozóan.

¹² Magyar–jugoszláv kapcsolatok, frankhamisítási ügy, magyar politikai élet, André Leval újságíró hagyatéka, a francia katonai megszállásra vonatkozó iratok, magyar hadifoglyok ügyei.

¹³ A követség működése során keletkezett iratok, hivatali, adminisztratív ügyek.

¹⁴ 36 francia diplomata személyes iratai.

¹⁵ Fejérdy Gergely: Magyarország a Quai d’Orsay szemével (1944–1949). *Külügyi Szemle*, 2007. 1–2. sz. 153–163.

¹⁶ Ezzel kapcsolatban bővebben: Kecskés D. Gusztáv: *Franciaország és a magyar forradalom, 1956*. Budapest, 2007.

részletesen ismertették a koncepciók perекet, az egyházakkal szembeni megtorlásokat. A diplomáciatörténet művelői számára ugyancsak hasznos a párizsi béketárgyalások anyaga (32–33. doboz), illetve a magyar külpolitikára és a magyar–francia kapcsolatokra vonatkozó iratanyag.

Magyar külpolitika	33–36. doboz
Magyar–francia kapcsolatok	37–40. doboz
Gazdasági, kereskedelmi ügyek	41–50. doboz
A magyar kisebbségek a szomszéd országokban	51. doboz
Francia–magyar gazdasági ügyek	52–53. doboz
Kulturális kapcsolatok, francia kulturális jelenlét	54–62. doboz
Hadifoglyok, magyar bevándorlók Franciaországban, vegyes ügyek, háborús bűnösök ügyei, De Gaulle Bizottság	63–67. doboz

<i>Légation de Budapest (Budapesti követség), Ambassade de Budapest (Budapesti nagykövetség 1963-tól) (1957–1983)</i>	68–197. doboz
---	---------------

Az ötvenes évek második felétől a kétoldalú kapcsolatok fokozatosan normalizálódtak: a két ország 1963-ban nagykövetségi szintre emelte a kapcsolatokat, és a hatvanas évektől a diplomáciai kapcsolatok normalizálódása következtében a nagykövetség munkája is összetettebbé vált, ami meglátszik a levéltári dokumentumokon is.¹⁷ A hetvenes évek az „aranykort” jelentették: a két ország kapcsolatai normális mederben, de látványos események nélkül épültek.

Magyar belpolitika	68–77. doboz
Választások, politikai berendezkedés, állami adminisztráció	78–79. doboz
Francia látogatók Magyarországon	79. doboz
Védelmi ügyek	79–80. doboz
A lakosság reakciói, társadalom és a kommunista rendszer	80–81. doboz
Egyházi, vallási ügyek, Mindszenty-ügy	82–83. doboz
Oktatás, sport, kultúra	84. doboz
Demográfiai kérdések	85. doboz
Szociális ügyek	85. doboz
Szakszervezetek	86–87. doboz
Gazdasági kérdések	88–93. doboz
Pénzügyi kérdések, adók	94. doboz
Külkapcsolatok, külpolitika	95–101. doboz
Magyar–francia kapcsolatok	102–119. doboz

¹⁷ Garadnai Zoltán: *Iratok a magyar–francia kapcsolatok történetéhez (1963–1968)*. Budapest, 2008. Uő: *Iratok a magyar–francia kapcsolatok történetéhez (1957–1962)*. Budapest, 2011.

Magyarország külpolitikája (bilaterális kapcsolatok)	120-132. doboz
Gazdasági, kereskedelmi, multilaterális kapcsolatok	133-139. doboz
Nemzetközi szervezetek és Magyarország	140-142. doboz
Atomkutatás kérdései	143. doboz
Adminisztratív és szociális kérdések (Vöröskereszt)	143. doboz
Információ és sajtó	144-145. doboz
Protokollügyek	146-149. doboz
Személyi ügyek	150-156. doboz
A miniszter kabinetje	157. doboz
Levéltár	158. doboz
Diplomáciai posta	159-164. doboz
Kulturális és technikai ügyek	165-184. doboz
Kimenő táviratok (1957-1979)	185-197. doboz

<i>Ambassade de Budapest (Budapesti nagykövetség)</i> (1980-1990)	198-320. doboz
--	----------------

Franciaország Kelet-Európa-politikája, a régiókhöz való francia hozzáállás a nyolcvanas-kilencvenes években alapvetően megváltozott. Ez tükröződik a nagykövetség levéltári anyagán is. A budapesti francia nagykövetség nyolcvanas-kilencvenes évben keletkezett iratait, elsődlegesen a politikai-diplomáciai kapcsolatokra vonatkozóan, e tanulmány szerzője a magyar kutatók közül elsőként kutatta.¹⁸

Államszervezet, politikai pártok	198-203. doboz
Belpolitikai változások	204-206. doboz
Védelmi ügyek	206. doboz
Lakosság	207. doboz
Szociális ügyek	207. doboz
Vallási ügyek	208. doboz
Oktatás és kultúra	208. doboz
Gazdasági ügyek	209-213. doboz
Külpolitika, magyar-francia kapcsolatok	214-263. doboz
Európa (bilaterális kapcsolatok)	263-268. doboz
Kelet-Európa (bilaterális kapcsolatok)	268-272. doboz
Multilaterális kapcsolatok (Európa)	273-284. doboz
Magyarország, Észak-Afrika, Közel-Kelet	285. doboz
Ázsia	286-287. doboz
Fekete-Afrika, Óceánia	287. doboz
Amerika	288. doboz

¹⁸ Uő: *Franciaország és a keleti biztonság François Mitterrand elnöksége alatt. A magyar-francia kapcsolatok története (1981-1995)*. Budapest, 2020.

Gazdasági kapcsolatok (multilaterális)	289-296. doboz
ENSZ, nemzetközi szervezetek	297-299. doboz
Fegyverzetkorlátozás, kapcsolat a NATO-val	300-303. doboz
Atomügyek	304-306. doboz
Kinevezési ügyek, személyi ügyek	307-311. doboz
Francia Intézet ügyei	312-315. doboz
Biztonsági ügyek	316. doboz
Protokollügyek, posta, levéltár	317-320. doboz

Ambassade de Budapest (kiegészítés)
(1946-1981) 321-394. doboz

A budapesti francia nagykövetség 2016-2017-ben rendezte az 1946 és 1981 közötti időszakra vonatkozó személyi iratokat. Összesen 74 db irattári egységnyi, 1,28 ifm terjedelmű levéltári irat került Nantes-ba. A személyi vonatkozású információkat, diplomáciai levelezést, pénzügyi kérdéseket, sajtóelemzéseket tartalmazó dobozok azonban csak engedéllyel kutathatók.

Ambassade de Budapest (nagykövetség)
(1991-1999) 1-159. doboz

Az 1991-1999 közötti időszakra vonatkozó iratok 2017-ben kerültek Nantes-ba, így a tanulmány szerzője kutatóként 2018-ban szó szerint elsőként nyithatta ki – az előzetesen megkapott derogációs engedély alapján – a levéltári dobozokat. Az iratok mennyisége összesen 19,20 ifm, és az elő-, illetve utóiratokat figyelembe véve az 1967-2000 közötti időszakra vonatkoznak. A levéltári jelzet: 130PO2/.

Államszervezet, politikai pártok	1-7. doboz
Védelmi ügyek	7. doboz
Lakosság	7. doboz
Szociális ügyek	8. doboz
Vallási ügyek	8. doboz
Oktatás és kultúra	9. doboz
Gazdasági és pénzügyek	9-12. doboz
Külpolitika, magyar-francia kapcsolatok	12-57. doboz
Európa (bilaterális és multilaterális kapcsolatok)	58-64. doboz
Kelet-Európa (bilaterális és multilaterális kapcsolatok)	64-77. doboz
Nemzetközi szervezetek, ENSZ	78-81. doboz
Magyarország, Észak-Afrika, Közel-Kelet, Óceánia (bilaterális)	81. doboz
Amerika (bilaterális)	81-82. doboz
Fekete-Afrika, Ázsia (bilaterális)	82. doboz

Nemzetközi pénz- és gazdasági ügyek, ipar, nemzetközi gazdasági szervezetek, Közös Piac (multilaterális)	83-93. doboz
Fegyverzetkorlátozás, stratégiai ügyek, kapcsolat a NATO-val	94-97. doboz
Kinevezési, személyi, adminisztratív ügyek	98-139. doboz
Választások (francia)	140. doboz
Protokollügyek	141-147. doboz
Levéltár	148. doboz
Szerződések	149. doboz
Diplomáciai posta	150-154. doboz
Sajtóügyek, sajtószolgálat	155-159. doboz

Konzuli szolgálat, Budapest
(1867-1975)

63 doboz iratot jelent, jelzet: 129/PO/1/.

Az 1867-1920 közötti időszakra vonatkozó konzuli iratok	1-18. doboz
Az 1920-1975 közötti időszakra vonatkozó konzuli iratok	19-63. doboz

Konzuli szolgálat, Budapest
(1976-2015)

52 doboz iratot jelent, jelzet: 129/PO/2/. 1-52. doboz

A konzuli szolgálat iratai közül az 1945-ig terjedő iratok szabadon, az 1945-1975 közöttiek részlegesen, az 1976 után keletkezettek pedig személyes jellegük miatt csak külön engedéllyel kutathatók. A kutatási korlátokra vonatkozóan tájékoztatást a levéltári szolgálattól kell kérni.

Összegzés

Összegezve megállapítható, hogy a Nantes-ban található levéltári dokumentumok elsődleges forrást jelentenek a francia diplomácia történetének kutatói számára. Ugyanakkor ezek a források segítenek abban, hogy a francia diplomaták-politikusok Magyarország-képének változását jobban megértsük, és a magyar-francia kapcsolatok, illetve Franciaország és Kelet-Európa kapcsolatainak történetéről reális képet alkothassunk. Érzékelhetővé kívántuk tenni, hogy a levéltári kutatások Franciaországban (is) komoly felkészülést, történeti ismeretet és jó értelemben vett szakmai alázatot igényelnek. Reményeink szerint ez a tanulmány ehhez nyújt segítséget a téma, illetve a korszak iránt érdeklődő kutatók számára.

ZOLTÁN GARADNAI

**THE DIPLOMATIC ARCHIVES OF THE MINISTRY
FOR EUROPE AND FOREIGN AFFAIRS OF FRANCE
AND THE SOURCES OF THE FRENCH–HUNGARIAN
RELATIONSHIP**

The documents in the Archival Centre of the Ministry for Europe and Foreign Affairs in Nantes are the primal sources for the researchers of the diplomatic history of France. They help us also to understand better how the picture of Hungary changed in the mind of French politicians and diplomats, the history of the French-Hungarian relationship, and in broader perspective the evolution of the relations between France and Central Europe. In our study we strive to present the Archival Centre in Nantes, the characteristics of the local sources and to provide a guide for anyone who wants to do archival research. Unfortunately, the archival materials in Nantes are relatively little known to Hungarian researchers, as the focus of their research is primarily on documents located in Paris. The author of this paper during his research trips in France spent altogether one month in Nantes on three occasions, thus he summarized his knowledge based on personal experience.

AZ EGYKORI HITBIZOMÁNYI ÉS CSALÁDI LEVÉLTÁRAK ÁLLAMI TULAJDONBA VÉTELE 1945 UTÁN A Batthyány- és a Nádasdy-levéltárak esete

1. Mi adja a téma aktualitását?

A Magyar Országos Levéltár 1945 és 1950 között hatalmas mennyiségű magánlevéltári anyagot fogadott be, amelynek kisebb része a feloszlatott szerzetesrendek, társadalmi egyesületek, magánszemélyek és gazdasági vállalatok anyaga volt, legnagyobb részét azonban a később államosított családi levéltárak tették ki. A tanulmány ez utóbbiak 1945 előtti jogi státusát és 1945 utáni állami kezelésbe vételüknek körülményeit vizsgálja, és felhívja a figyelmet arra, hogy milyen megoldatlan problémák halmozódtak fel az úgynevezett államosítások során, amelyekkel évtizedekkel később, napjainkban kell szembenézni a levéltárosoknak.

Az 1990-es évektől Magyarországon megindultak a nagyrészt külföldre szakadt egykori arisztokrata és zsidó nagypolgári, egykori műkincstulajdonosok leszármazottainak tulajdoni igénybejelentései és restitúciós ügyei. Az erre szakosodott ügyvédi irodák éveken át tartó levéltári kutatómunkát folytattak, feltárva a műkincsek eredetét, jogalapot teremtve megbízóiknak. A műkincsek mellett egyre inkább látókörükbe kerültek az egykori arisztokrata levéltárak is, gyakran az ügyvédi irodák szemelték ki és ajánlották a leszármazottak figyelmébe a visszaszerzendő és visszaszerezhető iratok fondjait. Ezzel bizonytalanná tették több arisztokrata és nemesi családi levéltár állami tulajdonjogát. Az arisztokrata és nemesi családokat képviselő ügyvédi irodák lobbijének köszönhetően született meg a 449/2013. (XI. 28.) Korm. rendelet, amely a közgyűjteményekben őrzött, vitatott tulajdonú kulturális javak visszaadásának rendjéről szól, és előírásai óriási terhet rótt a múzeumi mellett a levéltári szakemberekre is. A rendelet szerint közgyűjteményben őrzött, állami tulajdonban állóként nyilvántartott, a kulturális javak körébe tartozó vagyontárgy visszaadására vonatkozóan természetes személy, jogi személy vagy más szervezet a tulajdonjogára hivatkozással igényt jelenthetett be, az igény elbírálásához szükséges adatokat a vagyontárgy állami tulajdonjogának gyakorlására jogosult szervezetként a Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt. szerezte be. Három napon belül megkereste a közgyűjteményt, amelynek 30 nap állt rendelkezésre a válasszal: milyen jogcímen és körülmények között került a vagyontárgy állami őrizetbe. Az igény kézhezvételétől számított 63 napon belül kellett a vagyonkezelőnek a véleményt a miniszter elé tárnia, aki, ha az állami tulajdonjog keletkezése

kétséget kizáró módon nem volt bizonyítható, 30 napon belül elrendelhetette a vagyontárgy-igénylő részére annak átadását. A közgyűjteménynek az átadást „az igénylővel egyeztetett időpontban” kellett volna megtennie, az időpontban való megegyezés hiányában pedig három napon belül kellett lehetőséget biztosítani arra, hogy a vagyontárgyat az igénylő átvegye. A rendkívül szoros határidőket azért részleteztem, hogy egyértelmű legyen, az alapvetően múzeumi tárgyakra született határozat levéltári területen eleve végrehajthatatlan volt.

A Magyar Nemzeti Levéltárnak a rendelet hatályba lépése után több olyan restitúciós ügygel kellett foglalkoznia, amelyeknek célja a levéltárban őrzött anyag eredeti tulajdonosnak történő visszaadása volt a 449/2013. (XI. 28.) Korm. rendelet alapján. A műtárgyakkal ellentétben azonban a családi levéltárakat az egykori tulajdonosok leszármazottai nem kívánták fizikailag is átvenni, visszavenni, hiszen nem tudtak volna megfelelni az őrzési és kutatási feltételeknek, amelyek súlyos tehet jelentettek volna számukra. A visszavételi igény minden esetben arról szólt, hogy a családi levéltárat „piaci” értéken vásárolja meg a magyar állam az egykori tulajdonosok leszármazottaitól.

Hadd álljon itt példának a Batthyány és a Nádasdy család esete. A Batthyány család levéltárából már a rendelet hatálybalépését követő évben visszaigényeltek egy „véletlenszerűen” kiválasztott iratot abban a reményben, hogyha ezt sikerül visszaigényelni, akkor az egész levéltár a családot illeti. A kiválasztott irat a „M. kir. III. honvéd hadtest parancsnoksága” által Batthyány-Strattmann László részére kiállított és aláírásával ellátott, 1940. szeptember 13-i keltezésű ún. „nyíltparancs” volt, amely herceg Batthyány-Strattmann Lászlónak a Marosvásárhelyre és vissza Kolozsvárra történő utazását engedélyezte.¹ A nyíltparancs a körmendi levéltár részeként osztozott annak jól ismert sorsában.² Az Országos Levéltár adatszolgáltatása alapján készült jogi szakvélemény az említett irattal kapcsolatban bizonyítottan tekintette az 1949-ben történt jogszerű állami tulajdonba vételt a hitbizományokat megszüntető törvény végrehajtásával. Az MNV Zrt. a bejelentett igény elfogadására törvényes alapot nem tudott megállapítani, a beadványt elutasították.³

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Batthyány család körmendi levéltára, Batthyány családtagok iratai (1527–1940), ifj. László herceg iratai (1918–1940), P 1320-gg.

² Zimányi Vera: A Magyar Országos Levéltárba került körmendi Batthyány hercegi levéltár. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend – Szombathely, 2006 (a továbbiakban: Batthyányak évszázadai), 275–280.; Nagy Zoltán: A körmendi Batthyány levéltár és a várkastély gyűjteményeinek pusztulástörténete 1945–1952. In: *A körmendi Batthyány levéltár és a várkastély gyűjteményeinek pusztulástörténete*. Szerk. Bajzik Zsolt – Nagy Zoltán. H. n., 2005 /Kulturális Műhely – Körmendi Figyelő Könyvek 4./.

³ A 483/2014. (X. 27.) MNV Zrt. VIG-határozat: „a vizsgált dokumentumok a Batthyány – hitbizományi könyvtár és levéltár kapcsán a Magyar Állam tulajdonjogának fennállását támasztják alá, ezért az MNV Zrt. nemleges tulajdonosi nyilatkozatot nem ad ki.”

A szintén az Országos Levéltárban lévő Nádasdy család nádasdladányi levéltárát ugyanaz az ügyvédi iroda kísérelte meg visszaadni a családnak 2015-ben. A levéltár állami kezelésbe vétele jól dokumentált: 1946 májusában az özvegy grófné felajánlotta ideiglenes letétként az állam számára. A Veszélyeztetett Magángyűjtemények Biztossága számára kiutalt pénzen, májusban és júniusban a levéltár és a múzeum alkalmazottjai összesen hét alkalommal utaztak Nádasdladányba és szállították be a levéltárat, a könyvtárat és a képtárat. A levéltár beszállítását Fügedi Erik, ekkor még mint az Országos Levéltár tisztviselője felügyelte. A „három tonna” tehergépkocsira való levéltári anyag szépen átvészelte a front vonulását, eredeti őrzőhelyén a szovjet csapatok bevonulásakor – a tároló egységekből való kidobálás miatt – csak kisebb károkat szenvedett. Az ügyirat említi az ideiglenes letétbe adást, de sem letéti szerződés, sem átadás-átvételi iratjegyzék nem készült. A gyarapodási és a letéti naplóban nem szerepel, mert a bekerüléskor az Országos Levéltár nem vezetett letéti nyilvántartást, ekkoriban az ügyiratban rögzítették a bekerülési körülményeket. A Nádasdy-levéltár összesen tíz alkalommal gyarapodott 1960 és 2007 között különféle – többnyire vásárlás és ajándék – jogcímenek.⁴ Az Országos Levéltár álláspontja szerint az iratanyag a hitbizományok felszámolását elrendelő törvénnyel (1949. évi VII. törvény) 1949-ben állami tulajdonba került, így értelmezésünk szerint az ideiglenes letét jogérvénye megszűnt. Álláspontunkat a magyar állami tulajdonot kezelő Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt. jogásza is elfogadták és megerősítették 2015-ben. A feltárt bizonyítékok ellenére az illetékes miniszter döntése értelmében az állami tulajdonjog fennállása „minden kétséget kizáróan *nem bizonyítható*”, ezért az 1946-ban bekerült anyagot kérés esetén vissza kellett volna adni a tulajdonosnak.⁵ Az örökösök eleinte nem kívánták elvinni a levéltárat, hanem a magyar államnak felkínálták megvételre. Időközben a kormány 22/2019. (II. 25.) rendelete hatályon kívül helyezte a közgyűjteményekben őrzött, vitatott tulajdonú kulturális javak visszaadásának rendjéről szóló 449/2013. (XI. 28.) Korm. rendeletet. Ezzel a helyzet megfordult: megszűnt az a korábbi gyakorlat, amelynek értelmében az államnak, a múzeumoknak és a levéltáraknak kellett egyértelműen bizonyítani, hogy jogosan van birtokukban a műtárgy. Az új rendelet értelmében az igénylőnek kell bizonyítani kétséget kizáróan a tulajdonjogot. 2019 nyarán a család és jogi képviselője személyesen kísérelte meg a levéltári anyagot elvinni a Bécsi kapu térről, de az Országos Levéltár megtagadta a Nádasdy-levéltár kiadását arra hivatkozva, hogy a birtokbavétel jogalapja megszűnt. A család és jogi képviselője bíróságon keresi igazát, az ügy jelenleg is függőben van.

Volt idő, amikor komoly veszélynek tűnt, hogy mindkét család esetében a család és az állam megegyezik a „vásárlásról”. További igénylők és örökösök nyújtották be

⁴ MNL OL, Nádasdy család nádasdladányi levéltára, P 507 (<https://www.eleveltar.hu/>).

⁵ Miniszterelnökség, Közigazgatási Államtitkár, iktatószám: KTHÁT/180/3/2016. sz. (2016. ápr. 16.)

vagy tervezték benyújtani a számlát a magyar államnak az államosított magánlevéltárak ügyében. A levéltárak évtizedeken keresztül „időzített bombán” ültek, ami 2013 után „robbant”. A családi levéltárak 1945 utáni jogállását, hitbizományokkal való kapcsolatát azonban nem vizsgálta korábban a kutatás, így nem lehetett az eljárás során a releváns szakirodalomra hivatkozni. E tanulmány azzal a céllal készült, hogy összefoglalja a kérdésről a levéltárak szakmai álláspontját, és új, eddig nem hasznosított forrásanyag bevonásával tisztázza a családi levéltárak jogi helyzetét és államosításuk homályos kérdéseit.⁶

2. Az Országos Levéltár gyűjtött-e családi (magán)iratokat 1945 előtt?

Az Archivum Regni 1874. évi Országos Levéltárrá történő átszervezésekor az az álláspont győzedelmeskedett, hogy az új levéltárnak nem feladata a magániratok gyűjtése, csak az állami iratok átvétele és őrzése.⁷ A családi levéltárak átvételét eleinte kizárólag az 1723. évi XLV. tc. – amely felhatalmazta az *Archivum regnicolare*t, hogy magánosoktól is átvehet megőrzésre iratokat, de fenntartotta a visszakérhetőség jogát – szellemében tartotta feladatának, tehát csak akkor, ha azokat letétként kezelhette. Így került az Országos Levéltár őrzésébe 1880-ban Keglevich István gróf levéltára, 1881-ben pedig a budapesti ügyvédi kamara akkori elnökétől a Teőke család levéltára.⁸ Az újjáalapítás után még nagyon ritkán került sor magániratok ajándékként történő befogadására, az első ajándékozást 1882-ben helyezték el a Diplomatikai osztályon.⁹ További ajándékozást maguk a levéltárosok tettek:¹⁰ az első igazi ajándékozás az iktatókönyvek tanúsága szerint 1890-ben

⁶ A tanulmány elkészítését nemcsak a történelmi érdeklődés motiválta, ugyanis a restitúciós ügyek miatt a Magyar Nemzeti Levéltár családi levéltárakat őrző intézményként is érintett volt. A szerző a 2010-es években országos levéltári főigazgató-helyettesként koordinálta a levéltárban a restitúciós ügyeket. Itt köszönöm meg Mikó Zsuzsanna alapos lektori munkáját.

⁷ Az átszervezést megelőző, főként a Magyar Tudományos Akadémia berkeiben mozgolódó tudósok ugyanakkor mindig hangsúlyozták az állami iratok mellett a családi levéltárak veszélyeztetettségét is. Balázs Péter: Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezése 1939-ben a magánlevéltárak helyzetének rendezésére: dokumentumok az 1947. évi XXI. tc. előkészítésének történetéhez. *Levéltári Szemle*, 1990. 3. sz. 52–65. Rácz György: *Történetírás és levéltár. Századok*, 2017. 1. sz. 49.

⁸ Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára I. A gyűjtemény kialakulása. *Levéltári Közlemények*, 1969. 2. sz. 295.

⁹ Vitális Mór ipolysági törvényszéki bíró gyűjteménye, amelyet az Országos Levéltárnak adott „tetszés szerinti felhasználás végett”. MNL OL, Magyar Országos Levéltár levéltára, Általános iratok (1875–1944), Iktatókönyvek (a továbbiakban: Y 1-c), 1882/320. Az iktatókönyvek világhálón elérhető, mikrofilmről készült digitális másolatát használtam: MNL OL W 271 MF 25351-25388. (<https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=48dac2b3-5c3e-43d1-8f59-51adfb99fa93>).

¹⁰ MNL OL Y 1-c-1889/591. A gróf Beleznyay család levéltárából Pauler ajándéka; MNL OL Y 1-c-1889/637. Két oklevél Tasnádi Nagy Gyula ajándéka.

történt,¹¹ majd 1894-ben a következő eset.¹² Ezt a feladatot egy másik intézmény, a Nemzeti Múzeum Levéltári Osztálya vitte nagyon lelkesen, miután Fraknói Vilmos kezdeményezésére a Kállay család 1875-ben hatalmas és értékes levéltárát a Magyar Nemzeti Múzeum őrizetére bízta. A példát más családok is követték; az ún. örökletét jogcímen átadott iratok nem képeztek zárt irategyüttest, hanem az évek során mód volt a gyarapításukra is. A múzeumi letétek esetében azonban nem volt jogilag tisztázott az ún. örökletét fogalma, ami a nyilvántartásokban is tükröződik: bizonyos esetekben tulajdonnak, más esetekben letétnek tekintették az anyagot. A legfőbb szakmai problémát azonban a „rendezés” jelentette: a különböző családoktól származó iratokat ugyanis egységes időrendbe tették, ezzel nehezen visszakereshetővé vagy akár visszakereshetlenné is vált a proveniencia. A múzeum még önálló levéltári osztálya – a múzeumi helyhiány miatt – 1926-ban felköltözött az Országos Levéltár frissen átadott Bécsi Kapu téri épületébe – társbérllőként –, majd 1934-ben a múzeum levéltári osztályát – mintegy 1250 ifm irattal – törvénnyel beolvasztották az Országos Levéltárba. Ezzel a családi levéltárak gyűjtésének feladatát mintegy megörökölte az Országos Levéltár. 1935-től intenzívvé vált az ajándék és a vásárlás, a letét is mind gyakoribb lett. Társadalmi igény mutatkozott ugyanis arra, hogy az elszegényedő, többnyire városba költöző egykori nemesi családok, vidéki kúriáikat felhagyva, biztonságba helyezték a jogbiztosítás szempontjából már feleslegessé vált családi levéltárukat. Ez az igény, amely a családokat 1867 óta levéltáraiknak mindinkább közgyűjteménybe való elhelyezésére készítette, az 1930-as években, a második világháború közeledtével egyre fokozottabb mértékben jelentkezett. Ezekben az években került az Országos Levéltár őrizetébe a Lónyay család, a Dessewffy család tarkói ágának levéltára, a Zichy család Zsélyen őrzött levéltára, hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Az 1934–1944 között a levéltárba került családi jellegű iratanyagot kb. 700 iratfolyóméterre tehetjük. Szervezett gyűjtőmunkára azonban raktári és személyi kapacitáshiány miatt a levéltár nem vállalkozhatott. 1940-ig mintegy 200 családi levéltárát helyeztek el a tulajdonosok önként a múzeumi levéltárral egyesített Országos Levéltárban.¹³

A tulajdonosok őrizetében maradt családi levéltárak kutathatósága ugyanakkor egyáltalán nem volt biztosított, számos esetben tagadták meg a tudományos célú kutatás lehetőségét (Eszterházy-levéltár, Károlyi-levéltár, Radvánszky család sajkazai levéltára). Az akkor fennálló, a magántulajdont tiszteletben tartó jogszabályok alapján nem lehetett a magánlevéltárak tulajdonosait arra kényszeríteni, hogy a kutatást – akár a legnyomósabb közérdekű tudományos munka számára is – megengedjék. Ez a körülmény arra indította a történészeket és a közlevéltárakat,

¹¹ MNL OL Y 1-c-1890/60.; 1890/1062.

¹² MNL OL Y 1-c-1894/1434. Közben a vásárlások is megindulnak, 1890-ben Szeghy László esztergomi pap adta el a levéltárnak a Szeghy család levéltárát 300 Ft-ért: MNL OL Y 1-c-1890/513.

¹³ Bakács István: A Magyar Országos Levéltár iratanyagának változása: iratgyarapodás és csökkenés, 1875–1975. *Levéltári Közlemények*, 1980–1981. 1–2. sz. 118.

hogy a kérdést törvényhozás útján rendezzék. 1935-től napirenden volt egy új levéltári törvény szükségessége, de végül nem volt politikai akarat a megalkotáshoz. Az egyik kevésbé közismert kezdeményezés 1939-ben az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, Teleki Pál érdeme, aki fontos lépéseket tett a levéltárügy helyzetének jogi szabályozása érdekében. Az Országos Levéltár 1940-ben tervezetet készített a levéltárak országos főfelügyelőjének tisztségére. A tervezet készítői az állam, a törvényhatóságok, a városok, a községek és az egykori hiteleshelyek levéltárain kívül minden egyéb (egyházi, családi, testületi, egyesületi, társulati, ipari és kereskedelmi vállalati) levéltárat a magánlevéltárak közé soroltak. Az Országos Levéltár érdeklődésének sajátos jellegéből adódóan a figyelem elsődlegesen a távolabbi múlt emlékeiben gazdag egyházi és családi levéltárakra irányult. Az alapelv: az egyének és a kisebb-nagyobb közösségek jogait összeegyeztetni az ország közérdekével, ma sem veszített aktualitásából, és megoldása napjainkban is ugyanazokat a súlyos problémákat veti fel, mint évtizedekkel ezelőtt. Elgondolkodtató a tervezetben a tudományos jellegű kutatások védelme és támogatása: a magánlevéltárakban történő kutatás nem válhat tömegmértűvé, de a főfelügyelő, adminisztratív úton, kiközvetíthetné a kutatót a magánlevéltárba. Az Országos Levéltár által készített és 1940-ben felterjesztett vázlatos tervezet végül megakadt Teleki utódánál, Hóman Bálint miniszternél.¹⁴ 1945-ben levéltári körökben közismert volt Hóman felelőssége abban, hogy egy elfogadott levéltári törvény alapján egyrészt a nagyméretű iratpusztulás legalább részben elkerülhető lett volna, másrészt a mentési munkákat is tervszerűbben lehetett volna végrehajtani. Legalább pontos nyilvántartás készült volna a veszélyeztetett magánlevéltárakról, amely 1945-ig nem állt rendelkezésre.¹⁵

3. A II. világháborút megelőzően a főúri családi birtokok vonatkozásában a családi levéltárak milyen funkciót töltek be, mi volt a szerepük, jelentőségük? És mi változott 1945 után?

A családi levéltárak a középkorban alakultak ki, és elsősorban jogi jelentőségük volt. Ez a szerepük az oklevelek jogbiztosító erejéből adódott, s ez az erő volt az egyedüli alapja értékelésüknek. Az oklevelek alapján volt lehetséges a megtámadott birtokjogok megvédése, a régi birtokhatárok épségben tartása, a jogtalanul elidegenített jószágok visszaszerzése, a nemzetség valamely ágának kihalása esetén annak birtokaihoz az ősi nemzetségi örökösödési renden alapuló jogosultságnak a közös származás, illetve a legközelebbi vérségi kapcsolat kimutatásával való bizonyítása, és általában a különféle birtokjogi ügyletek lebonyolítása. A bíróságok előtt az oklevelek perdöntő bizonyítékként szolgáltak a 13. századtól. Az oklevelek jogbiztosító és információforrás-jelentőségénél fogva a családi levéltár tulajdonképpen a

¹⁴ Balázs: i. m. 52–65.

¹⁵ Fügedi Erik: Levéltáraink Sorsa a felszabadulás után. *Levéltári Híradó*, 1951. 1. sz. 34–37.

családok birtok- és másnemű jogainak az őrzője volt, s ezért az egymást felváltó nemzedékek féltő gonddal vigyáztak rá, és drága kincsként hagyták örökségül az utódokra.¹⁶

A birtokok tulajdonosváltásával a családi levéltárak a korábbi birtokosoktól az új tulajdonosok levelesládáiba, levéltáraiba kerültek. Az oklevelek átadása a birtokátruházással együtt történt. Magszakadás esetén a királyra háramlott birtokokkal együtt az oklevelek is a kamara birtokába kerültek. A hűtlenség esetén elkobzott birtokokkal a levéltár is a királyi levéltár része lett. A régi szokásjog őrzésüket a nemzetségen, családon belül szabályozta. Werbőczy (Trip. I. r. 42. c.) szerint a levéltárat a családnak, illetve nemzetségnek mindig a legidősebb tagja őrzi. A családi őrizetnek ez a formája azonban nem merevült általános szabállyá. Igen gyakran módosult. A vitás eseteket általában megegyezéssel intézték. Gyakran előfordult, hogy a család valamelyik hivatalt viselő tagjának e minőségéből kifolyólag keletkezett iratai is a családi levéltárba kerültek. A jogbiztosító birtokjogi iratok őrzése teremtette meg tehát a családi levéltárak létének alapját, amely az évszázadok során természetesen folyamatosan bővült a birtokok gazdálkodási, igazgatási irataival, továbbá a családtagok magánirataival, sok esetben a közéleti tevékenysége során keletkezett iratokkal.¹⁷

„A családtagok hivatali, közéleti tevékenységével összefüggő iratok családi levéltárakba kerülése természetes volt, amelynek alapvető oka a familiáris ügyintézésben keresendő. Az országos tisztségviselők saját irataikkal együtt és azonos magán személyzettel kezelték a közügyek iratait és tisztségváltáskor az iratokat nem adták tovább. E gyakorlatból adódott például, hogy az Esterházy hercegi levéltárban található Pál nádori tevékenységének iratai, a Batthyány család levéltárában Ádám főkapitányi iratai.”¹⁸

„A közélet szereplői általában nem tettek különbséget a köz- és magániratok között, és bár hivatalos irataikat külön sorozatokban helyezték el, családi levéltárak részeként kezelték. Így a fennmaradt, ún. történelmi családok levéltárainak többsége a családi iratok mellett jelentős mennyiségű köziratot is tartalmaz.”¹⁹ Meg kell jegyezni, hogy a közirat és magánirat modern fogalmának visszavetítése a múltba jelenleg is komoly problémát okoz. A jelenlegi jogszabályok és a bevett levéltári terminológia alapján ezeket a fogalmakat használjuk historizáló formában is, de ezeknek értelemszerűen nem a mai, pontosan definiált jelentéstartalmat kell tulajdonítanunk.

¹⁶ Czobor Alfréd: A családi levéltárak a középkorban. *Levéltári Közlemények*, 1940–1941. (18–19. évf.) 380–440.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Nyulásziné Straub Éva: A családi levéltárak mint a családtörténeti kutatás forrásai a Magyar Országos Levéltárban. In: *Levéltár és helytörténet*. A Komáromi Levéltáros Szakmai Nap előadásai /Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 14./, Esztergom, 2005, 88.

¹⁹ Uo. 91.

A családi levéltárak jogbiztosító szerepüket az újkorban is megőrizték. Az arisztokrata családok igyekeztek központi helyre szállítani levéltáraikat, különösen a régi iratokat, de természetes volt az is, hogy az egyes uradalmak irattárai az uradalmak székhelyén maradtak. A 18–19. században a tudományos élet felismerte, hogy az arisztokrata családi levéltárak pótolhatatlan történeti forrásértékkel bírnak, és a kutatók igyekeztek feltérképezni a családi levéltárakban megőrzött forrásokat, több-kevesebb sikerrel.²⁰

A magánlevéltárak 1945 előtti jogi helyzetével, kutathatóságával a levéltári szakirodalom aktívan foglalkozott. Az alábbiakban szakirodalmi idézeteket gyűjtöttünk össze, amelyek publikációs éve alapján követhető, hogy a levéltáros szakma miként tekintett a családi levéltárakra. Előtte azonban lássuk a definíciókat.

Ember Győző a *Levéltári intézményekről* szóló cikkében a következőt írja:

„A levéltári intézmény (vagy a levéltár mint intézmény) olyan intézmény, amelynek az a rendeltetése, hogy fenntartójának a tulajdonában vagy birtokában lévő levéltári anyagát biztonságosan megőrizze, és fenntartója céljaira minél használhatóbbá tegye. A levéltári intézménynek tehát kettős rendeltetése van: a gondjára bízott levéltári anyag minél biztonságosabb megőrzése és annak minél könnyebben használhatóvá tétele.

A levéltár fenntartók hosszú ideig csak saját céljaikra létesítettek levéltári intézményt. Idővel azonban lehetővé tették, hogy a tulajdonukban vagy birtokukban lévő levéltári anyagot a maguk céljaira mások is használhassák. Fenntartották azonban azt a jogot, hogy a használat csak az ő engedélyükkel történhessék. Továbbá azt a jogukat is, hogy az anyagnak bizonyos részeit rajtuk kívül mások ne ismerhessék meg.”²¹

A különböző típusú levéltárak rendszerezésekor megkülönbözteti a hitbizományi levéltárat a családi levéltártól.

„Az alapítványi levéltár olyan levéltártípus, amely elsődlegesen alapítványi szervezetnek vagy személyeknek a levéltári anyagát őrzi. Szaklevéltár, amely gyűjtőköre alapján különbözik más levéltártípusoktól. Egyik faja a hitbizományi levéltár, amely rendszerint családi levéltár. Magyarországon hitbizományi levéltárak voltak.”²²

„A családi levéltár olyan levéltártípus, amely elsődlegesen családok tagjainak és szerveinek (igazgatási, gazdasági stb.) a levéltári anyagát őrzi. Szaklevéltár, gyűjtőköre alapján különbözik más levéltáraktól. Magyarországon a múltban számos családi levéltár volt. Ezek közül a terjedelmesebbek közlevéltárak őrzetébe kerültek, a

²⁰ Koltai András: A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. *Levéltári Közlemények*, 2000. 1–2. sz. 207–231.

²¹ Ember Győző: *Levéltári intézmények. Levéltári Közlemények*, 1989. 1. sz. 182.

²² Uo. 191–192.

legtöbb a Magyar Országos Levéltárba és a megyei levéltárakéba. Kis terjedelmű magánanyagot nem tekintünk levéltári intézménynek.

Az uradalmi levéltár olyan levéltártípus, amely valamely uradalommal kapcsolatos levéltári anyagot őriz. Az uradalmi levéltárban az uradalmat birtokló egy vagy több családnak az uradalommal kapcsolatos levéltári anyaga van, az uradalmi levéltár lényegében családi levéltár. Magyarországon a családi levéltárakat azonban nem nevezték uradalmi levéltáraknak.²³

„A magánlevéltár olyan levéltártípus, amely elsődlegesen nem közületi, hanem magánszerveknek és személyeknek a levéltári anyagát őrzi. Magánlevéltárak pl. a családi vagy a gazdasági levéltárak, amennyiben fenntartójuk nem az állam. A magánlevéltár tehát egyrészt gyűjtőköre, másrészt fenntartója alapján különbözik más levéltártípusoktól. Ellentétpárja a közlevéltár.”²⁴

Nézzük ezek után, hogy mit gondolt a levéltári szakma a családi levéltárakról.

„A Magyar Nemzeti Múzeum igen fontos küldetést teljesített azzal, hogy 1876-tól rendszeresen átvette örökletéként családok levéltárait. A feudális jogok megszűntével sok család számára egyrészt teherré vált levéltárának fenntartása, másrészt növekedett az igény e levéltárak megnyitása iránt, amit a családok sok esetben szintén nem tudtak biztosítani. Így született meg a levéltári örökletét intézménye. A tulajdonos család levéltárát örökletéként átadta a Múzeumnak, bár minden ezzel kapcsolatos jogát és kötelezettségét átadta, a tulajdonjogot magának tartotta fenn. A Múzeum tehát rendezte a levéltárat, a kutatás számára hozzáférhetővé tette, de nem selejtezhette (csak a család hozzájárulásával) és nem idegeníthette el. A letéti intézmény jóvoltából tekintélyes számban kerültek a Múzeumba családi letétek. Az ezekben őrzött Mohács előtti oklevelek számát mintegy 20 000-re lehet tenni.”²⁵

„Ami a családi levéltárakat illeti, a M. Nemz. Múzeumnak évtizedes akciója, mellyel elsősorban is az ún. történeti családokat arra serkentette, hogy levéltáraikat a M. Nemz. Múzeumban örökletétként helyezték el, igen örvendetes eredménnyel járt és az idők folyamán ott eddig összesen 224 levéltár került megőrzésre. Miután a M. Nemz. Múzeumról szóló 1934. évi VIII. tc. 3. szakasza értelmében a M. Nemz. Múzeum levéltári osztálya a benne őrzött családi levéltárakkal együtt az Országos Levéltárral egyesült, ez utóbbira hárult az a feladat, hogy a családi levéltárak mentésére irányuló nemz. múzeumi akciót magáévá tegye. Az Országos Levéltár teljes tudatában van ezen akció levéltármentő jelentőségének, amelynek gyakorlásához egyébként régi tradíciók fűzik. Ugyanis az Országos Levéltár magvát képező regnicoláris levéltár a felállításáról szóló 1723. évi XLV. tc. 1. szakasza értelmében azt az utasítást kapta, hogy a káptalani, konventi és családi levéltárakban található közjogi, jogi vonatkozású, illetve az ország közállapotát érintő iratokat gyűjtse egybe. Bár

²³ Uo. 192.

²⁴ Uo. 193.

²⁵ Borsá: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára I... 305.

a törvénynek ezt a rendelkezését a beszállításra megállapított egy évi határidő alatt nem hajtották végre, e rendelkezés végrehajtását a regnicoláris levéltár az idők folyamán állandóan szorgalmazta, sőt magánfelek iratait letétképen is elfogadta, amire különben a levéltárat felállító 1723. évi XLV. tc. 3. szakasza kifejezetten fel is hatalmazta. Éppen ezért az Országos Levéltár, mint a regnicoláris levéltár jogutódja törvényes rendelkezésen alapuló feladatának tekintette mindig a családi levéltáraknak letétként való elfogadását és ennek folytán a m. nemz. múzeumi levéltár ezirányú működésének átvállalásával nem új feladatot teljesít, hanem régi, törvényszabta funkcióját most már szélesebb körben tölti be legalább is addig, míg újabb törvényhozási vagy kormányintézkedések e levéltárak fennmaradását, illetve megőrzését megfelelően nem biztosítják.”²⁶

„Addig is azonban, míg a magyar levéltárügy, jelesül a nem állami levéltárak védelme és felügyelete törvényes úton országos rendezést nem nyer, a vármegyei levéltárak bizonyulnának különösen alkalmasnak arra, hogy a nem állami levéltárainkban rejlő nemzeti értékeink megmentését önkéntesen megszervezzék [...] Amennyiben a helyszíni szemle során rendezett és megfelelően elhelyezett községi, városi, társulati vagy családi levéltárat találtunk, nem látszik szükségesnek, hogy ezeknek a vármegyei levéltárakba való beszállítását szorgalmazzuk, hacsak a nevezett levéltárak tulajdonosai, fenntartói, kezelői maguk nem óhajtanák azoknak beszállítását.”²⁷

„A magánlevéltárak védelmének kérdése nem elszigetelt magyar kérdés, hiszen mindenfelé egyrészt állami levéltárakban iparkodnak egybegyűjteni a magánlevéltárakat, másrészt komolyan foglalkoznak az állam őrizetébe nem került magánlevéltárak védelmének s a kutatás számára való megnyitásának kérdésével. Magyarországon a magánlevéltárak sorában különös érdekek fűződnek a családi levéltárakhoz [...] A családi levéltár semmiképp sem lehet egy-egy család magántitka, elzárt kincse, hiszen benne rejlik múltunk jelentős része, a magyar nemesség és jobbágyság, vagyis az egész magyar nemzet évezredek életének sok-sok mozzanata.”²⁸

„Az előző nemzedék lassankint elhagyta kastélyait és városi lakásokba költözött, levelesládáit pincébe-padlásra helyezve, a következő nemzedék pedig már egyáltalán nem rendelkezett olyan lakással, ahol az ősi levelesládát elhelyezze, hiszen a padláson való elhelyezés a légiveszély miatt lehetetlenné vált. A levéltárakat így lassankint az enyészet fenyegeti. [...] Így majdnem egyetlen lehetőség: a családi levéltáraknak az Országos Levéltárban történő elhelyezése. [...] A családi levéltáraknak közlevéltárba történő elhelyezését csak akkor kell erőltetni, ha a családi levéltárat másként a megsemmisülés veszedelme fenyegeti, vagy ha iratanyaga a köztörténetírás szem-

²⁶ Jánossy Dénes: Nem állami levéltáraink védelme. *Levéltári Közlemények*, 1936. (14. évf.) 109–110.

²⁷ Uo. 131–132.

²⁸ Bakács István János: A családi levéltárak védelme. *Levéltári Közlemények*, 1942–1945. (20–23. évf.) 42.

pontjából felbecsülhetetlen értékű s mai helyzetében a kutatás számára megnyitni teljességgel lehetetlen.”²⁹

„A külföldi próbálkozások és tanácskozások eredményeképpen nyugodtan megállapíthatjuk: nálunk sem lehet szó holmi jogi kényszerről a levéltárbirtokok családokkal szemben, viszont levéltártulajdonos nemes családaink nem bírnának el oly anyagi megterhelést, amelyet egy országos vagy kerületi »családi levéltár« fenntartása jelentene. Nálunk tehát csak az a megoldás lehetséges, [...] a családokat igyekeznünk kell rábeszélni, hogy levéltáraikat valamely közlevéltárnak adják át megőrzésre.”³⁰

„[...] az 1870-es évek jelentettek lényeges változást a családi levéltárak történetében. A feudális jogrendszerben a családok számára fontos iratok ekkorra jogi értéküket veszítették, a történetírás számára ugyanakkor felértékelődtek, és ez a szemléletváltás egyre szélesebb körben terjedt. Mind a Magyar Történelmi Társulat, majd a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság jelentős felvilágosító munkát végzett annak érdekében, hogy ezeket az anyagokat minél nagyobb mennyiségben összegyűjtsék és megőrizve a történetírás számára hozzáférhetővé tegyék. Az őrzés helyéül a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárát jelölték ki.”³¹

Jogbiztosító érdekek a polgári kor beköszönte után nem fűződött hozzájuk, fenntartásuk, kutathatóságuk biztosítása anyagi és humán forrásokat igényelt, ezért a nem hitbizományi családi levéltárak esetében általános gyakorlat volt a levéltár közgyűjteményi őrzésbe adása a 19. század második felétől. Nagyon sok család levelesládája maradt azonban vidéki kúriákban. Ezek sorsa 1945-ben jórészt a pusztulás volt, annak ellenére, hogy a „nemzet szempontjából fontos magángyűjtemények” ideiglenes hatósági őrizetbe vételéről a 4450/1945. M. E. sz. rendelet már 1945 júliusában intézkedett, természetesen a magántulajdon tiszteletben tartása jegyében.³² A vallás- és közoktatásügyi miniszter a fenti rendeletben nyert felhatalmazása alapján 1945. szeptember 1-jén a 42139/1945. V. sz. rendeletével életre hívta a nemzeti szempontból jelentős és veszélyeztetett magángyűjtemények biztonságáról gondoskodó Országos Gyűjteményügyi Bizottságot. Később, 1946. július 11-én a 73828/1946. sz. rendeletével felállította a Veszélyeztetett

²⁹ Uo. 46.

³⁰ Uo. 45–46.

³¹ Nyulásziné: *A családi levéltárak mint a családtörténeti kutatás forrásai a Magyar Országos Levéltárban ...* 91.

³² Minderre lásd az ún. Fügedi-jelentést: A Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosának összefoglaló jelentése a Biztosság munkájáról. Jelentés a magángyűjtemények helyzetéről. Közli: Keresztes Csaba: *Műkincsek ebek harmincadján. ArchivNet*, 2015. 1. sz. A Fügedi-jelentés 1950-ben nem foglalkozott a végső jogcímmel, nem említi a hitbizományok megszüntetéséről szóló törvényt sem, viszont itt szerepel először a levéltárak értéke. A jelentés szerint a műkincsek és a könyvtárak kisebb része volt értékes (néhány, ma úgy mondanánk ún. *highlight* darab kivételével), a levéltáraknak viszont együttes történeti és anyagi értéke van.

Magángyűjtemények Ügyeinek Miniszteri Biztosságát, amit 1947 januárjától 1950 februárjáig dr. Fügedi Erik vezetett miniszteri biztosként. 1945 után a családi levéltárak megmentése erre a hivatalra tartozott. Tevékenysége egyértelműen mentés volt, más jogcímet hiába keresünk a forrásokban. A gazdátlanra vált levéltárak állami kezelésbe kerültek. 1945 után azokat a vagyontárgyakat minősítették elhagyott javaknak, amelyek a háborús viszonyok következtében ismeretlen tulajdonosuk birtokából kikerültek; továbbá azokat, amelyeknek tulajdonosai 1939. szeptember 2. és 1945. április 4-e között az ország területéről Németországba vagy a német hadsereg által megszállott más országok területeire távoztak; továbbá azokat, amelyeknek tulajdonosai „fasisztabarát” felfogásukból kifolyólag hagyták el az országot, s az ország területére 1945. október 31-ig nem tértek vissza. A kényszerrel elhurcoltak, a munkaszolgálatosok, deportáltak stb. vagyona nem tartozott az elhagyott javak fogalma alá. Az elhagyott javak az állam tulajdonába mentek át.³³

„Az Országos Gyűjteményügyi Bizottság később megyénként bizottságokat szervezett a könyvtári, levéltári és múzeumi anyagok megmentésére, de megszervezés után a bizottságok nem nagy tevékenységet fejtettek ki. E sikertelenségek készíthették a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot arra, hogy létrehívja a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosságát, amely azután operatíván fogott a könyvtári, levéltári és múzeumi anyag mentéséhez. Működése eredményeképpen több családi levéltár került be az Országos Levéltárba. A Miniszteri Biztosság kétségtelen eredményei mellett fogyatékoságait késői létrejöttén kívül abban kell keresnünk, hogy csekély létszámával közvetlenül kellett megbirkóznia az egész ország területén lévő magángyűjteményi (muzeális, könyvtári, levéltári) anyaggal.”³⁴

„A feudális korszakból származó nagyobb családi (földesúri) levéltárak, amelyek túléltek a háború viszontagságait és a háború után következő évek gondozatlanságát, ma már mind az Országos Levéltár vagy valamelyik másik állami levéltár kezelésében vannak. [jegyzetben: A vépi Erdődy-levéltárát tulajdonosa a szombathelyi káptalan levéltárában helyezte el.] – Ezeknek a levéltáraknak egy része levéltárvédelmi akciók eredményeképpen került állami kezelésbe, másokat maguk a levéltár-fenntartó tulajdonosok helyeztek letétbe, a hitbizományi levéltárak az 1949. évi VII. törvény alapján kerültek állami tulajdonba, 1953 áprilisában pedig a Felsőoktatási Minisztérium a Károlyi család levéltárát az Országos Levéltár kezelésébe utalta.”³⁵

„Az 1950. évi levéltári törvényerejű rendelet a megyék és a törvényhatósági jogú városok levéltárait államosította és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alatt működő Levéltárak Országos Központja alá rendelte. Ez a törvényerejű rendelet (tvr.) egyszerűen elrendelte e levéltárak kerületi levéltárakba történő

³³ Horváth Viktor: Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949–1960). Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974–1975, 239.

³⁴ Borsos Iván: A magyar levéltárügy helyzete a Horthy-korszakban és a felszabadulás után. *Levéltári Közlemények*, 1954. (25. évf.) 30.

³⁵ Uo. 45.

tömörítését, egyszersmind az egyházi levéltárak szakmai felügyeletét is a Központra bízta. A megyei levéltárak többsége öt év alatt helyreállította a háború okozta károkat, és az iratoknál megszokott rendet. Ebben az öt évben több megyei levéltár öntevékenyen vagy az Elhagyott javak miniszteri biztosával együttműködve mentette a gazdátlaná vált családi levéltárakat.”³⁶

Problémát okozott a levéltárosoknak a családi levéltárak rendezése, mert ezek különböztek az állami szervek hivatalaiban megmaradt iratoktól.

„1945 után a hitbizományi levéltárak államosításával és számos más – gazdátlaná vált – nagyterjedelmű családi levéltár átvételével az Országos Levéltárban olyan levéltári rendszerek tanulmányozására nyílt lehetőség, amelyek a korábban átvett birtokos családok fondjaiban nem fordultak elő. Ezek ismeretében kerülhetett sor a családi levéltárak tudományos igényű tagolásának kidolgozására, amit a Levéltári Közleményekben Bakács István, Ember Győző és Borsa Iván között lefolyt vita is elősegített. Az Országos Levéltár családi fondjainak anyagáról egymás után jelentek meg repertóriumok a Levéltári Leltárak sorozatban.”³⁷

„A II. világháború utáni jelentősebb gyarapodások között feltétlenül meg kell említeni a hitbizományok államosítása, valamint számos palota, kúria államosítás után elkobzott, vagy az elhagyott javak közé sorolt, az Országos Levéltárnak átadott családi levéltárakat.”³⁸

„A következő jelentős gyarapodás – amely mind forrásértékében, mind terjedelmében kimagasló – az 1945–1948 közötti időszakban történt. Míg korábban az elkobzott birtokhoz tartozó levéltár a Kamarához került, úgy most az államosított hitbizomány – birtok és levéltára – állami kezelésbe került. Természetesen más lefoglalt levéltárak is kerültek a Levéltárba, de ezek állandó megőrzés címén, azaz a tulajdonjog átruházása nélkül. Meg kell említeni, hogy a jelentősebb földbirtokos családok levéltárában számos rokon és idegen család levéltára található, amelyek beházasodás révén kerültek másik családhoz, de igen gyakori 1848-ig, hogy a közbiztonság miatt – akár a hiteleshelyre, akár más egyházi levéltárba – megőrzésre átadták irataikat.”³⁹

³⁶ Uő: A magyar levéltárügy ötnegyed százada. In: *Írások a Nógrád Megyei Levéltár 1967-es hazaköltöztetéséről*. Megjelent dr. Schneider Miklós halálának 20. évfordulójára. Szerk. Hausel Sándor. Salgótarján, 2001, 7.

³⁷ Balázs Péter – Süzics László: Igazgatói értekezlet Szombathelyen. *Levéltári Szemle*, 1972. 1. sz. 99–101.

³⁸ Nyulásziné: *A családi levéltárak mint a családtörténeti kutatás forrásai a Magyar Országos Levéltárban...* 91.

³⁹ Uő: *A családi levéltárak mint a családtörténeti kutatás forrásai a Magyar Országos Levéltárban. Családtörténeti kutatás határon innen és túl*. Veszprém, 2009 /A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 20./, 16.

4. Családi hitbizomány alapításakor a levéltár része volt-e a hitbizománynak? Milyen levéltári források állnak rendelkezésre a hitbizományok kutatásához?

A szakirodalom megállapítása szerint a hitbizomány jellegű kötöttségeket, majd 1687-től a hitbizományokat általában alapvetően ingatlanok alkották. Elvértve fordult elő ingóra majorátus-alapítás, sokkal inkább jellemző, hogy az ingatlanokban található ingókat egyszerűen csak hozzárendelik a majorátushoz, kiterjesztve arra is az elidegenítési és terhelési tilalmat. A hitbizomány ugyanis az alapító által, királyi engedéllyel felruházott, meghatározott, kötött öröklési rendnek alávetett jószágok összessége, amelyre nézve elidegenítési és terhelési tilalom áll fenn.⁴⁰ A definíció lényegében szükségtelenné teszi, hogy a levéltár szóba kerüljön az alapításkor. A levéltár elsősorban birtokjogokat védett, vagyis elidegenítése alapesetben fel sem merülhet, mert ez a birtokok esetleges elvesztésével járhat együtt, amennyiben adott esetben nem sikerül bizonyítani a törvényes megszerzést. Az alapítólevelek ezért általában nem foglalkoztak a levéltárral, nem tesznek említést a levéltár hitbizományi kötelékéről. A levéltári anyag eredetileg jogbiztosítási céllal állt össze, birtokjogokat biztosít, ezért értelemszerűen osztozik a birtok sorsában, amelyre vonatkozik. *A hitbizományi kötöttségek alá került birtokokra vonatkozó iratok a családi levéltárban maradtak a többi, esetenként nem hitbizományi birtokokra vonatkozó iratokkal együtt.* 1848 után nemcsak megmaradtak régi családi hitbizományok, hanem 1852–1879 között 17 új hitbizomány keletkezett az országban.⁴¹

Fontos rögzíteni, hogy a hitbizományi ügyek különböző helyeken megőrzött iratokból rekonstruálhatók napjainkban. Korábban a történeti kutatás kizárólag a hitbizományi birtokosok családi levéltárában fennmaradt hitbizományi iratokra fókuszált, közzétették is 14 családi levéltár ilyen jellegű iratainak jegyzékét.⁴² Ezen kívül azonban nagyon fontos forráscsoportot jelent az 1868. évi 54. törvénycikket követően a vármegyei törvényszékek mint hitbizományi bíróságok felügyelete alatt keletkezett iratanyag. Az említett törvény felhatalmazása alapján az 1869. április 9-i igazságügyminiszteri rendelet a hitbizományra vonatkozóan egyes, elsősorban eljárási jellegű szabályokat állapított meg, és az Igazságügyminisztérium hatáskörébe utalta a hitbizományi ügyek intézését. Ennek következtében keletkezett és maradt ránk az igazságügyminisztériumi levéltár Általános iratok (1867–1944) 33 csomónyi „Hitbizományi iratok” állaga.⁴³ Az Igazságügyminisztérium és a megyei törvényszék mint hitbizományi bíróság szoros kapcsolatban volt egymás-

⁴⁰ Peres Zsuzsanna: *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon*. Pécs, 2014, passim.

⁴¹ Östör József – Petrovay Zoltán: *Hitbizományi jog*. I–II. Budapest, 1937, passim.

⁴² Kállay István: Hitbizományok iratai az Országos Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 1978. 3. sz. 537–545.; Uő: A családi hitbizományok Magyarországon. *Levéltári Közlemények*, 1979. (50. évf.) 69–90.

⁴³ MNL OL, Igazságügyminisztériumi levéltár, Igazságügyminisztérium, Általános iratok (a továbbiakban: K 579), 471–504. csomók.

sal, az iratokból megállapítható a kormányzati és igazságszolgáltatási szervek közötti levelezés, iratküldés és iratmozgás. Szerencsés esetben fennmaradt a hitbizományi bírósági anyag is, sőt ha a családi levéltár is átvészelte az 1945. évi pusztítást, akkor rekonstruálható a hitbizományokkal kapcsolatos ügyintézés teljes menete. Ilyen szerencsés a helyzet a Batthyányak körmendi hitbizományi ügyeivel kapcsolatban, mert mindhárom levéltárból értékes adatok egészítik ki egymást. A Nádasdyak esetében viszont sem a családi levéltár hitbizományi anyagai, sem a hitbizományi bíróság iratai nem maradtak meg, csak az igazságügyminisztériumi anyag. A vonatkozó minisztériumi iratokban megtalálhatók azok a kérdőívek, amelyeket a hitbizományokra vonatkozó statisztikai feldolgozások céljából készítettek a területileg illetékes hitbizományi bíróságokkal. Ezek az akár 1944-ig folyamatos akták pótolhatják az esetleg hiányzó hitbizományi leltárakat. Fontos anyagokat jelentenek ezeken kívül az 1945 utáni adminisztráció során keletkezett iratok: a Veszélyeztetett Magángyűjtemények miniszteri biztosságának iratanyaga és a Pénzügyi Központ anyagai.

A családi hitbizományok és a családi levéltár kapcsolatát három fő típusba sorolhatjuk be. Az első a legegyszerűbb, amikor – főként 19. századi kisebb alapítások esetében – a hitbizományi szervezet igazgatásával kapcsolatban keletkezett iratanyagról alig van információnk. Egyes esetekben tudunk arról, hogy volt levéltár, más esetekben nem. Ezek általában nem rendelkeztek korábbi évszázadokra visszamenő iratokkal, és többnyire csak az uradalmak ügyeit tartalmazó, ún. uradalmi levéltárnak tekinthetők. Funkciójuk egyértelmű: a hitbizomány működéséhez szükséges iratokat üzemszerűen biztosítani kellett a használóknak. Ezek hitbizományi alapítólevelei nem foglalkoznak a levéltárral, de a hitbizomány irattárának természetesen gondját kellett viselni. Ezek a latifundiumok jövedelemtermelő gazdaságként, céljuk teljesítése érdekében szakszerű vezetés (jósággfelügyelő, tisztartó, intéző) és számadási kötelezettség alatt álltak, az 1868. évi 54. törvénycikket követően a vármegyei törvényszékek mint hitbizományi bíróságok felügyelete alatt. Működésükhöz szervesen hozzátartozott a gazdasági és vagyonyilvántartások vezetése, a gazdálkodással összefüggő levelezés és nyilvánvalóan ezen iratok megőrzése is. Összehasonlításként megjegyzendő, hogy a mai gazdasági társaságok könyvelési bizonylatai és iratai a mérlegbeszámolóban és leltárban vagyonelemként nem szerepelnek ugyan, mégis elengedhetetlenek, és értelemszerűen társasági tulajdont képeznek. Nem tulajdonítottak történeti értéket ezeknek az uradalmi levéltáraknak, valószínűleg nem is volt országos történeti jelentőségük. Például említhető a *Pallavicini* hitbizomány, amelynek 1840. évi alapításakor úgy említik a családi levéltárat, mint ahová a kincsek és a könyvek jegyzékét be kell tenni.⁴⁴ Az Igazságügyminisztérium hitbizományi anyagában lévő *Pallavicini*-anyag tanúsága szerint az 1927-es kérdőívben a

⁴⁴ Östör – Petrovay: i. m. II. 291. Másolata: MNL OL K 579-493. *Pallavicini*-féle hitbizományi iratok, 1868–1940.

10. pontnál⁴⁵ csak annyi szerepel: „Csupán hitbizományi ékszerek vannak”. Az 1933. évi kérdőíven: „d. Egyéb ingóságok és pedig ékszerek, ezüst, kép, könyv, élő és holt gazdasági felszerelés”. Az 1936. évi hitbizományi reform utáni ún. kijelölési eljárás esetünkben 1939-ben zárult le. „A hitbizományi kötöttség alatt maradó ingók (ékszerek, ezüstök, képek és könyvek)” leltárában az utolsó, 70. tétel a könyvtár, ahol témacsoportok szerint foglalták össze a 609 művet 1581 kötetben. Levéltárról itt sincs szó.⁴⁶ A hitbizományi levéltárunk végül az MNL Csongrád Megyei Levéltárába került a hitbizományok államosítása után.⁴⁷ Nem szerepel „levéltár” a nyilvántartásokban, iratokban, de bizonyosan létezett, és 1949-ben „természetes” módon jutott állami tulajdonba a birtokokkal együtt.

A második típus, amikor a hitbizomány és a több évszázadra visszamenő családi levéltári anyag nagyon szorosan összekapcsolódott egymással, így a nagy terjedelmű levéltár mintegy természetes részévé vált a hitbizománynak. Ennek feltétele, hogy a családi birtokállomány nagy része a hitbizományi kötöttség alá tartozzon, ez különösen a régi arisztokrácia esetében volt így. Erre tipikus példa az *Esterházy család hercegi ágának hitbizománya és levéltára*, amely a 17. század végétől Magyarország legnagyobb hitbizománya és családi levéltára volt. A hitbizomány mintagazdaságként is működött, és bár a 19. században területe csökkent, mindvégig megőrizte vezető helyét. Az Esterházy család hercegi ágánál a levéltárat, képtárat, fegyvertárat – mint az alábbiakból kiderül – egyértelműen a hitbizomány részévé nyilvánították.

Az Esterházy családi levéltár első említésére, megóvandó vagyonelemként, a fraknói hercegi ág megalapítójának, Esterházy Pálnak (1635–1713) a végrendeleteiben és hitbizomány alapító leveleiben került sor: 1664-ben még nem, de 1678-ban már igen („a fraknai tárház, s levelek, azaz archivum, ugyan ottan maradjanak”), majd 1696-ban szintén: „*Fraknón lévén legjobb helye a családi Archivumnak, maradjon ez meg az elsőszülött birtokában, szüntűgy minden bútorzat és egyéb házbeli dolgok.*”⁴⁸ A 18. században átalakult és modernizálódott a levéltár, a hitbizomány működéséhez szükséges iratokat egységes szempont

⁴⁵ „Hitbizományi törzsvagyonhoz tartozó, nem haszonhajtó jelentékenyebb vagyontárgyak, történeti vagy művészeti becsértékkel bíró kastélyok, lakóházak, parkok és azok évi fenntartási költségei.”

⁴⁶ MNL OL K 579-493, Pallavicini.

⁴⁷ MNL Csongrád Megyei Levéltár Központi Levéltára (Szeged), A Pallaviciniek Mindszent-Algyői Uradalmanak iratai, XI. 609, 1769–1944, 3 ífm anyag.

⁴⁸ Az alapítólevél: MNL OL, Magánlevéltárak, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Varia (a továbbiakban: P 113), IV.-B-19.-7. Hiteles másolata: MNL OL K 579-481-59299/1885. Kiadása: Östör – Petrovay i. m. II. 100. Folytatása: „XI. Az ingóságok, úgymint mindennemű szőnyegek, padok, képek, tükrök s a ház más ékességei, maradjanak meg a maguk helyén, s ne vesztegettesenek el, hanem inkább szaporíttassanak, miután mindazokra a várakban szükség vagyton. – XII. o. Beszereztem Fraknó várába szép fegyvertárat, melynek értéke, a zászlókkal, fegyverekkel, ágyuk és mozsarakkal és mindenféle hadirítkaságokkal együtt több ezer forintra megy; méltó, hogy ezek is itt maradjanak és el ne idegeníttessenek, mivelhogy háború idején felette szükségesek. – XIII. Van szép s nem kis fáradsággal gyűjtött könyvtáram is.”

szerint rendezték, és két fő részre, a főlevéltárra és uradalmi levéltárakra bontották (1749), utóbbiaknak hétévenként kellett beszolgáltatni az irataikat. A levéltár ekkor az őrzőhely szempontjából is kettészakadt: a főlevéltárat Kismartonban állították fel, míg az uradalmi-gazdasági iratokat továbbra is Fraknón gyűjtötték. A jól szervezett hitbizományi igazgatási rendszernek elengedhetetlen feltétele volt a jól működő levéltár. A levéltár nyugodt, szokott ritmus szerinti működésében az első világháborút lezáró békerendszer okozott változást. A nyugat-magyarországi területek Ausztriához való csatolása érintette az Esterházy-uradalmakat, így a levéltárak őrzőhelyeit, Kismartont és Fraknót is. A család, pontosabban a fiatal Esterházy Pál herceg (1901–1989) mellett álló családi tanács – elkerülendő a levéltár új utódállami szervek általi lefoglalását és elhurcolását, amelyre ezekben az években számos példa adódott – 1920-ban úgy döntött, hogy a kismartoni főlevéltár legfontosabb részeit Magyarországra menekítik. 1921 augusztusában, még az osztrák csapatok bevonulása előtt, Eszterházára (Fertőd) szállították az iratokat, ahonnan a nem megfelelő körülmények miatt 1926 augusztusában végül Budapestre, a Tárnok utca 9–13. szám alatti Esterházy-palotába vitték a ládákat, itt pedig egyesítették a Kismartonból szintén idehozott maradék anyaggal, vagyis felállt újra a törzs- vagy főlevéltár.⁴⁹ Néhány évvel később, a második világháború Budapestet is elérő pusztításai késztették arra Esterházy Pált, hogy palotájából a biztonságosabbnak vélt Országos Levéltárba vitesse az anyagot; egyik részét 1942 októberében, egy másikat pedig 1944 februárjában helyezték el itt „további intézkedésig, légoltalmi megőrzésre”, lényegében zárt letétként. 1949-ben került sor még egy beszállításra a Tárnok utcából, majd felbontották a már a Bécsi kapu téren őrzött ládákat, és a levéltár a hitbizományi törvény értelmében az anyagot „véglegesen átvette”.⁵⁰ Az Esterházyak esetében nemcsak a levéltár és a könyvtár, de a levéltárosi és könyvtárosi állást betöltő személy is deklarálta a hitbizomány tisztviselője volt.⁵¹ Csak az ország vezető nagybirtokosai engedhették meg maguknak, hogy a központi kastélyban őrzött levéltárat főállású, képzett szakember levéltáros felügyelete alatt kezeljék, mint az Esterházyak és Batthyányiak esetében tapasztalhatjuk.

Az Esterházyak esetében a levéltár tétélesen szerepel a hitbizományi leltárakban is, alaposságában szinte egyetlenként az országban. A kiválóan működő intézményrendszer és hivatali apparátus következménye volt ez. Más levéltárak esetében, mint látni fogjuk, a leltárak csak utalnak a levéltárra és a könyvtárra.

⁴⁹ Ress Imre: Hajnal István, a kismartoni hercegi levéltáros. *Korall*, 2004. május. 285.; Kunt Gergely – Viskolcz Noémi: Fejezetek az Esterházy hercegi család levéltárának kutatástörténetéből (1847–1945). 1. rész (1847–1870). *Turul*, 2018. (91. kötet) 107.; Viskolcz Noémi: Az Esterházy hercegi levéltár 20. századi sorsa. In: *Bonarum Cultores Artium*. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának kutatói almanachja. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 2020, 697–703.

⁵⁰ MNL OL, A Magyar Országos Levéltár levéltára, Általános iratok (a továbbiakban: Y 7), 817/1949.

⁵¹ Ress: i. m. 289.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezek a főúri levéltárak nemcsak a hitbizományi birtokokkal és ügyekkel kapcsolatos iratokat tartalmaztak, hanem a család által megszerzett birtoktestekhez kapcsolódó más, korábbi családi levéltárakat is. A levéltári anyag tekintetében nem tettek különbséget a hitbizományi birtokokra vonatkozó iratok és a többi, politikai tisztségből származó (mai fogalmaink szerint köziratok), esetleg személyes vonatkozású iratok (mai fogalmaink szerint magániratok) között. Más-más sorozatba osztották be a 18–19. századi rendezéskor, de a levéltárnak ugyanúgy része volt valamennyi irat. A birtokigazgatási és személyi iratok a főnemesi levéltárakban szervesen összetartoztak. Ma sem lehet elválasztani egymástól a kétféle típusú iratokat, ezért a több évszázad során létrejött családi levéltárat csak egységes egészként lehet és kell felfogni. Az Esterházy-leltárban például az uradalmi iratok mellett lajstomba vették az *Érem és pénzgyűjteményt* (D), a *Pecsétlenyomó és kulcsgyűjteményt* (E), *Az eszterházai külön kincstári leltárba felvett, de a budapesti levéltárban őrzött alábbi tárgyak* (F) jegyzékét (pl. díszkardok), szerepelnek benne *Középkori oklevelek* (H), *Esterházy Miklós nádor iratai* (I), *Családi levelezések* (K), *Térképek* (N) stb. Mindig a levéltár részének tekintették a megőrződött iratok teljességét – sőt olyan tárgyakat is, amelyeket ma már nem tekintünk levéltárba tartozónak – függetlenül attól, hogy a hitbizományi birtokokra vonatkoznak-e vagy a családtagok személyes ügyeit tárgyalják.⁵²

Az Esterházy hercegi ág csak egyike volt a több Eszterházy családi ágnak, mert ezek korán, még a 17. század elején különváltak. A szétválással majdnem egy időben mindegyik ág külön levéltárat alakított ki, és kezelésükről egy-egy ág maga gondoskodott. Ezek szoros összefüggésben voltak a család ágainak hitbizományaival (Pápa, 1872; Tata, 1875; Csákvár, 1875). Mindháromnak jelentős mennyiségű ügyirata maradt az igazságügyminisztériumi levéltár gazdag hitbizományi anyagában, de egyikben sincs szó levéltárról.⁵³ A Pénzintézeti Központ anyagában ugyanakkor fellelhető egy „hitbizományi leltár” a tata-tóvárosi hitbizomány törzsvagyongáról 1949. május 15-ről. Ebben az ingóságok között szerepel az „Országos Levéltárban, Budapesten megőrzésre letétként elhelyezve” 26 db kép mellett a levéltár és a könyvtár is. Utóbbi nagyobb egységek szerint van felsorolva („504 drb különböző gazdasági könyv”, „188 köteg Familiaria felirású iratok”, de szerepel benne „0,75 köbméter rendezetlen levéltári irat” is. A végén ezzel a megjegyzéssel: „A leltárban felsorolt képek, levéltári anyag, valamint könyvek nem értékeltettek, mert a forgalmi értéket messzemenően meghaladó magas értéket képviselnek és így felértékelésük külön szakértői megállapítást igényel.”⁵⁴ A levéltárat tehát Tatán is a

⁵² MNL OL, Magánlevéltárak, Esterházy család hercegi ága, Leltárak (a továbbiakban: P 112), B-1-IV-h.

⁵³ MNL OL K 579-480.

⁵⁴ MNL OL, Pénzintézeti Központ, Vagyongkezelőség, Tatai Esterházy Hitbizomány - Ingók jegyzéke, XIX-L-20-j-109. d. Tata, 1949. május 15. A letét részben a képek miatt is, a levéltári ideiglenes

hitbizomány részének tekintették 1949-ben, így került mindhárom állami tulajdonba 1949-ben.

Az Esterházyakhoz hasonlóan a levéltár része volt a hitbizománynak több más arisztokrata hitbizomány esetében is. Andrassy György krasznahorkai (később monoki központú) alapítólevelében (1867) ez áll: „Krasznahorka várának feltartása legalább mostani állapotában az ezen uradalom hitbizományi birtokával összekötött kötelesség lészen. [...] Végre vegyék utódjaim tekintetbe, miszerint őseinknek ezen lakhelye a jövőendőben a legcélrányosabb családi temetkezési helyéül és 1848-ik évtől óta ezzel összehangzóan a jelenleg is ott létező családi levéltárnak megőrzése helyéül fog szolgálhatni.”⁵⁵ Az Andrassyak hitbizományi levéltára a család más, nem hitbizományi birtokokra vonatkozó irataival együtt végül a lőcsei állami levéltárba került. Ez már a csehszlovák időszakban történt, azaz – tudomásunk szerint – nem a hitbizományi igazgatás, hanem a csehszlovák állami szervek döntése alapján.

Gróf Batthyány Lajos 1746-ban hozta létre az általa majorátusnak nevezett hitbizományt. A Batthyány család körmendi hitbizományi alapítólevelében (1746) szerepel a levéltár, az 5. pontban. Eszerint a leltár elkészítését maga az alapító fogja elvégeztetni, ha életében nem sikerülne, akkor halála után azonnal történjen meg ezen cím alatt: „Conscriptio majoratus Batthyanyani”, amelynek egy példánya a családi levéltárba, a másik a vasvári káptalan hiteleshelyi levéltárába kerüljön, a harmadik pedig a birtokosé legyen.⁵⁶ Az Országos Levéltárba bekerült Batthyány családi levéltárban a P 1313-II/2. jelzet alatt található a hitbizománnyal kapcsolatos iratok az 1859–1917 közötti évekből. A hitbizományi leltárból csak az 1883–1885. és az 1915–1917. (nagykanizsai épületek leltára) években készített példányok állnak rendelkezésre. A P 1313-II/2. 167. kötet a körmendi uradalom ingatlanainak, épületeinek, illetve az ott fellelhető ingóságoknak a becsűjét és leltárát tartalmazza német nyelven. A 112–125. oldalon következik a térképek, tervek és iratok felsorolása. Ezt az anyagot egészíti ki, illetve pótolja a szombathelyi hitbizományi bíróság anyaga, amely az MNL Vas Megyei Levéltárában van. Megvan az 1769., 1884., 1915., 1932. évi, az űrlapokra kézzel írt, bekötött leltár.⁵⁷

elhelyezés miatt történt, egyértelműen Fügedi Erik 1949. április 13-ai keltezésű átvételi elismervénye nyomán, amely szerint a tatai Esterházy Vagyonkezelősegtől a Magyar Nemzeti Múzeumban ideiglenes letétként való elhelyezésére vette át a képeket, a levéltári és a könyvtári anyagot. MNL OL, Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosa (a továbbiakban: XIX-I-13), 725/1949. 1949. június 17-én arról írt Fügedi feljegyzést, hogy a hitbizomány leltára nem volt Győrben, hanem Komáromból kell elkérni. MNL OL XIX-I-13-17/1949.

⁵⁵ Östör – Petrovay: i. m. II. 36.

⁵⁶ Uo. 55.

⁵⁷ MNL Vas Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL VaML), Szombathelyi Törvényszék iratai, Hitbizományi iratok, gróf Batthyány Lajos hitbizományi iratai (a továbbiakban: VII. 1. d.-bb), 46-tól 49-ig. Az alábbiakban már csak a legszükségesebb helyeken hivatkozom rá.

A hitbizományi bírósági anyagban fennmaradt 1769-es leltárban az „archio” szócska utal a levéltárra, de érdekes módon nem magát a levéltári anyagot vették számba, hanem a bútorokat.⁵⁸ Az 1871. január 25-én felvett körmendi várbeli levéltárról szóló jegyzőkönyv⁵⁹ részletesen leírja a helyiségeket és az állványzatot, az iratokat tartalmi egységekben ismerteti nagy vonalakban: *„Ezen állvány tetején különféle uradalmakban tartott uriszéki iratok vannak elhelyezve”,* vagy *„Ezen szobában találtatik az újabb időben készült láda alakú hat fiókkal ellátott harmincz darab almáriom melyből hat darab üresen áll, a többiben a legérdekesebb régi iratok vannak elhelyezve, ezen iratok rendesen lajstromozván s a lajstromok utmutatása szerint mindegyik fiókban őrzött iratok tartalma biztosan fellelhető, a mint ez a lajstrom szerint több ládával elővett iratok megszemlélése által teljesen igazoltatott.”*

Az 1884. évi leltár 457. oldalán kezdődik a levéltár 3877. sorszámmal: *„kétajtós nagy puhafa szekrény barnára festve. Ebben Gróf Batthyány Boldizsár, Ferenc és neje iratai vannak elhelyezve.”* A levéltári leírás a 3923. tétellel zárul: *„Az enyingi uradalomra vonatkozó okiratok lajstroma bekötve”* (467. oldal). A továbbiakban is a bútorok pontos leírása mellett az iratok tájékoztató leírása található csak meg: *„különböző régi iratok”, „rendezetlen kéziratok”, „régii levelek kétajtós szekrényben”, „különböző uradalmakat érintő vegyes iratok”* stb. a megfogalmazás. A 3903. tétel alatt: *„16 fiókos diófa szekrény. Ezen szekrényben régi történelmi beccsel bíró a Himfi családra vonatkozó okiratok vannak elhelyezve”* (463. oldal). Fontos hangsúlyozni, hogy csak a bútorok némelyike van beárazva, az iratok egyáltalán nincsenek. A levéltárat tehát a tetemes mennyiség miatt – a körmendi levéltárhoz készített 13 kötet mutatókönyv kivételével – nem darabszinten foglalták jegyzékbe, hanem őrzési egységként, azaz szekrényenként.⁶⁰ *A szóban forgó hitbizományi leltár ily módon tartalmazza a körmendi nemzetségi levéltár valamennyi iratát, ami 1884-ig bekerült.* Értelemszerűen nem szerepel a leltárkönyvben a Batthyány család birtokába került Illésházy-levéltár, melyet Köpcsényben őriztek és csak 1921-ben szállítottak Körmendre, és egyesítették az itteni levéltárral.⁶¹

Az 1915. évi leltár levéltárat érintő leírása az 1998–2019. tételeken kizárólag a bútorzatot sorolja fel (pl. *„Fenyőfa iratszekrény 47 fiókkal”*). Ez után tételszám nélküli bejegyzés: *„A felsorolt szekrényekben és állványokon van elhelyezve a nagy tudományos és történelmi értékkel bíró híres »Batthyány« levéltár. Az ebben össze-*

⁵⁸ MNL VaML VII. 1. d.-bb,-40.d. A anyag megtalálásában, digitalizálásában nagyon sok segítséget kaptam a szombathelyi kollégáktól, amiért köszönettel tartozom Melega Miklósnak és Kóta Péternek.

⁵⁹ *„Vas megye polgári törvényszéke mint hitbizományi hatóságának herceg Batthyány hitbizományi javak leltározásával megbízott küldöttsége által herceg Batthyány Gusztáv Körmendi várában létező levéltár leltározása alkalmával felvétellett.”*

⁶⁰ MNL VaML VII. 1. d.-bb-46.; A Batthyány-Strattmann hercegi javak leltározása. 1884. Körmendi uradalom. Ingóságok. Dobri Mária: A körmendi Batthyány-Strattmann könyvtár. In: *Batthyányak évszázadai...* 325–330.

⁶¹ Zimányi: i. m. 278.

gyűjtött még szakszerű feldolgozásra váró anyag részletes ismertetése nem tartozhat a jelen munkálat keretébe, de az iratoknak s könyveknek még egyes gyűjtő elnevezésének alatt való összefoglalása s leltározása is ezúttal mellőztetett, mivel ezen levéltár nem is hitbizomány, hanem a »Batthyány« nemzetség tulajdonát képezi; a hitbizományi állaghoz pedig csupán a külső berendezés fentebb felsorolt tárgyai vonatkoznak.”

Az 1932. évi leltár az előző leltári számokhoz igazodva veszi számba a bútorokat, majd a bejegyzés: „A felsorolt szekrényekben és állványokon van elhelyezve a »Batthyány« nemzetség országos hírű levéltára. Az ebben összegyűjtött még szakszerű feldolgozásra váró anyag tisztán tudományos és történelmi értékű okiratok összessége. Miután azonban levéltári anyag a kereskedelmi forgalom tárgyát nem képezi, ennek felbecsülése lehetetlen és ez okból mellőztetett.” (328. oldal.) Figyelemre méltó, hogy megváltoztatja az 1915. évi szövegét, nem azt mondja, hogy nem része a hitbizománynak, hanem azt, hogy nem képezi kereskedelmi forgalom tárgyát és ezért nem lehet felbecsülni. Emlékezzünk, hogy a tatai Eszterházy-levéltárat is hasonló okokból nem becsülték fel.

Az Igazságügyminisztérium hitbizományi anyagában megőrzött 1928-as minisztériumi adatszolgáltatási kérdőívet nem a megszokott formanyomtatványon töltötték ki a birtokok és a családtagok nagy száma miatt, hanem önálló lapon. Ebben a 10. pont így szerepel: „A hitbizományi törzsvagyonhoz tartozik a történelmi becsértékkel bíró körmendi vár, a benne lévő történelmi műemlékek gyűjteményével és a hozzá tartozó 87. kat. hold parkkal, melynek fenntartási költsége átlag évenként 35.000 pengő.” Az 1933. évi kérdőívben az ingóságok között felsorolják: „bútorok, műtárgyak, arany, ezüst neműek, könyvtár, gazdasági és kertészeti felszerelések, amelyek együttes értéke a hitbizományi leltár szerint 213 634 P.”

Az 1936. évi törvény végrehajtása során 1938. február 19-én kelt Körmenden a leltár, amit 1940. január 20-án hitelesített a hitbizományi bíróság. A hitbizományi kötöttség alatt maradt ingóságok felsorolása 2096 tételt tartalmaz. A különösen részletes jegyzék 1995. tétele a könyvtár állványzata, az 1996. a könyvtári létra bükkfából, négy rézkeréken, az 1997. tétele pedig 3429 kötet könyv 8000 pengő értékben. Ezt követik a levéltár berendezési tárgyai az 1998–2019. tételek alatt, ahogy fentebb is látható volt (a 2019. tétel például „Fenyőfalétra 10 fokkal”). Ez alatt a következő bejegyzés: „A felsorolt szekrényekben és állványokon van elhelyezve a »Batthyány« nemzetség országos hírű levéltára. Az ebben összegyűjtött még szakszerű feldolgozásra váró anyag tisztán tudományos és történelmi értékű okiratok összessége. Miután azonban levéltári anyag a kereskedelmi forgalom tárgyát nem képezi, ennek felbecsülése lehetetlen és ez okból mellőztetett.” (106. oldal.) 1940-ben tehát a hitbizományi birtokos és a hitbizományi bíróság is a hitbizomány részének tekintette a levéltárat. Az ezt gondozó Iványi Béla levéltáros is tisztában volt ezzel, egyik publikációjában – a levéltár magyar nyelvemléki jelentőségéről – például meg is jegyzi: „Ezen teljesen egybehangzó vélemények a körmendi levéltárra vonatkozólag több mint helytállóak, mert e sorok írója a Batthyány hercegi család

ezen nagyértékű hitbizományi levéltárából három havi kutatás után nemcsak huszonegy darabbal gyarapítja magyar nyelvemlékeink sorozatát, de...⁶²

Azt, hogy a Batthyány-levéltárat hitbizományi jellegűnek tartották 1945 és 1949 között is, a következő források igazolják:

1946. november 16-án a jegyzőkönyv készült a megmentett levéltári anyag átadásáról. Az átadó Kevey István nyugalmazott főszolgabíró, körmendi lakos, aki a levéltárat megmentette, az átvevő Kőszegi János iskolaigazgató, akit Varga Jenő, a hercegi hitbizomány törvényszék által kirendelt gondnoka nevezett ki a „Batthyány-Strattmann hercegi levéltár gondnokává”.⁶³

Kevey István nyugalmazott főszolgabíró a Veszélyeztetett Magángyűjtemények miniszteri biztosának írt 1947. június 23-i levelében kéri, hogy térítse meg neki a szállítási és raktározási költségeit, mert „hg. Batthyány-Strattmann László körmendi hitbizományi levéltárából 1945. év nyarán 17 métermázsas súlyt kitevő oklevelet és iratot” mentett meg.⁶⁴

Fügedi Erik miniszteri biztos 1947 októberében írt jelentése a miniszteri bizottság 1947. évi nyári-őszi munkájáról: a körmendi kastélyból „még 1945-ben sikerült biztonságba helyezni a magyar történet szempontjából igen nagy jelentőségű könyvtárat, levéltárat, valamint fegyvergyűjteményt. Az akkori nehéz szállítási viszonyok között mindössze 4000 kötetet számláló könyvtár került Budapestre felszállításra, míg a levéltár teljesen szétbomlott, és ennél fogva csak nagyon nehezen szállítható anyagát ideiglenesen a plébániahivatal pajtájába helyezték el, a fegyvergyűjtemény megmaradt részét pedig a római katolikus iskola két kis raktárhelyiségében tárolták. [...] Az elmúlt évek során a gyűjtemények jogi helyzete is tisztázódott, amennyiben kiderült, hogy a tulajdonos Batthyány-Strattmann László Rómában, a pápai kúriában mint kamarás teljesített szolgálatot, tehát nem tekinthették nyugatra menekült személynek, és így a tulajdona nem esett az elhagyott javak, fogalma alá. A levéltárban több ezer középkori okmány mellett a két Zrínyi Miklósnak hozzávetőleg 200 eredeti levele volt található, fegyvertárában pedig a török kori végvárak harcainak tárgyi emlékeit őrizték. Ennek a jelentőségnek szem előtt tartásával tárgyalást indítottam meg a hitbizomány jelenlegi gondnokával. Ennek során egyértelmű megegyezés jött létre, hogy mindaddig, amíg a tulajdonos véglegesen Magyarországra vissza nem tér, a gyűjtemények a megfelelő múzeumokban ideiglenes letétként helyeztetnek el. Ennek alapján a körmendi levéltárt június végén a keszthelyi múzeumba szállítottam be.”⁶⁵

⁶² Iványi Béla: Magyar nyelvemlékek a herceg Batthyány család körmendi levéltárában. *Magyar Nyelv*, 1941. 3. sz. 201.

⁶³ MNL OL XIX-I-13-709/1949.

⁶⁴ MNL OL XIX-I-13-709/1949.

⁶⁵ MNL OL XIX-I-13-164.286/1947. Szövege kiadva: Nagy: i. m. 67. Kiemelések – R. Gy. Fügedi szövege ellentmondásos a hitbizományi jelleget illetően. Egyszer magántulajdonosként említi a herceget, sőt amire az *elhagyott javak* fogalmával utal, az is csak magánszemély tulajdonos esetén

Mіндеzt igazolja a miniszteri biztos 1947. június 27-én Dr. Varga Jenő hitbizományi gondnoknak írt levele, amelyben beszámolt az addig végzett mentési munkákról, ami a levéltárat, fegyvertárat, könyvtárat és képtárat érintette. Kéri a gondnokot, hogy a lakosság által széthurcolt műtárgyak összegyűjtésében segítkezzen. A hitbizományi gondnok 1947. július 2-án kelt, Kőszegi Jánosnak írt levelében azt írja, hogy a miniszteri biztosság határákörébe tartozó anyagot bocsássa a biztosság rendelkezésére, mert az anyag összegyűjtésére és szállítására a miniszteri biztosságnak megbízást adott. *„Az értékek és a levéltári anyag megmentése körüli fáradozását hálásan köszönöm és kérem annak közlését, hogy ezen ügygel kapcsolatban mily költségei merültek fel.”*⁶⁶

1947. aug. 3-án Andráskey Jenő ügyvédi meghatalmazásában Varga Jenő hitbizományi gondnokot meghatalmazza, hogy a *„hitbizomány állagához tartozó és a háborús események során a hitbizományi birtokos birtoklásából kikerült ingóságok összegyűjtésével kapcsolatosan tárgyalásokat folytathasson (bútorok, festmények, egyéb lakberendezési tárgyak és értékek, könyvtár, levéltár, fegyvertár stb.), továbbá, hogy e tekintetben megállapodást létesíthessen.”*⁶⁷

Kapossy János, a Magyar Országos Levéltár igazgatójának 1947. november 14-én kelt, az akkor Keszthelyen a levéltárat rendező Iványi Bélának írt levele szerint: *„Tárgyaltam a levéltár állapotáról is. A hitbizomány gondnokságának jövő hónapban lesz pénze. Nyomban tanácsoltam Andráskeynek, hogy ebből neked is juttasson néhány ezer db borítékot [a rendezéshez]. Megkértem, hogy egész bizalmasan szerezz be számomra az itthon hiányzó levéltári anyag jegyzékét. Remélem, karácsonyi ajándéknak meglesz.”*⁶⁸

Fügedi Erik miniszteri biztos Andráskey Jenő Szombathelyen székelő hitbizományi gondnoknak 1947. november hó 26-án írt levelében beszámol a levéltár megmentéséről: *„A 4450/1945. M. E. sz. rendelet értelmében a körmenői Batthyány Strattmann kastély kallódó műtárgyait és kiszórt levéltári és könyvtári anyagát a Miniszteri Biztosság már [az] 1945. évben megóvás céljából összegyűjtötte és Körmenőn raktározta be. Folyó évi augusztus hó folyamán a megmentett levéltári anyagot a keszthelyi Darnay Múzeumba szállítottuk le, ahol az ömlesztett szemetes és selejtes levéltári anyagot Iványi Béla ny. egyetemi tanár felügyeletére bíztuk.”*⁶⁹

értelmezhető (Vö.: 1948. évi XXVIII. törvénycikk az elhagyott javak kérdésének rendezéséről). Ez összességében azt bizonyítja, hogy a hitbizományi jelleg körül nem volt tiszta a felfogása a miniszteri biztosnak, mert egyszerre, egy bekezdésen belül állítja a magántulajdont, és hitbizományi tulajdont.

⁶⁶ Uo. 69.

⁶⁷ MNL OL XIX-I-13-709/1949.

⁶⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Iványi Bélához írt levelek, Ms 5300/238 I-II.

⁶⁹ MNL OL XIX-I-13-2. d. 400/1947.

1947 nov. 28-án Varga Jenő, a Batthyány Lajos által alapított hitbizománynak a szombathelyi törvényszék által 1946-ban kinevezett gondnoka a Veszélyeztetett Magángyűjtemények miniszteri Biztosának írt levelében azt kéri, hogy „*az Országos Levéltárban lévő könyvek jegyzékének a hitbizomány költségére való lemásolását, annak megküldését és a tulajdonjog elismerését ugyancsak kérem igazolni. Egyben felkérem Miniszteri Biztos urat, hogy a könyvtár és levéltár anyagának más szerveknek való átadását szíveskedjék megtiltani és elrendelni, hogy írásbeli hozzájárulásom nélkül azok senkinek ki nem adhatók.*”⁷⁰

A szombathelyi törvényszék mint hitbizományi bíróságnak a szombathelyi pénzügyigazgatóság számára küldött 1949. ápr. 25-i kiadmánya az 1949. évi VII. törvény, a Batthyány Lajos által alapított hitbizomány államosításának végrehajtásáról szól. Felsorolja az ingóságok típusait (a levéltár szerepel elsőként, majd könyvtár, fegyvertár) és nyugtázza, hogy „*az államra átszállott hitbizományi ingók az 1949: VII. tc. 8. §-a értelmében közgyűjteményekben helyezendő el*”, és ezek többsége közgyűjteményben van már. „*Az említett miniszteri biztosság 400/1947. számú értesítése szerint a megmentett levéltári anyagot a kerszthelyi [!] Darnay Múzeumban helyezték el, ahol ez Iványi Béla ny. egyetemi tanár felügyelete alatt áll.*”⁷¹

Fügedi Erik miniszteri biztos 1949. május 27-én javasolta a vallás- és közoktatási miniszternek a Keszthelyen elhelyezett levéltárak összevonását: „*[...] az 1949. VII. hitbizományok megszüntetéséről szóló tc. is egész új helyzetet teremtett. A Festetics családi levéltár, amelyet múlt év folyamán a külügyminiszter rendelkezése elhagyottnak nyilvánított és amely ezen eljárás során az Országos Széchényi Könyvtárnak adatott át kezelésre az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, ugyanúgy az állami kincstár tulajdonába kerül, mint a múltban elhelyezett Batthyány levéltár. Kézenfekvő volna tehát ennek a két levéltárnak [...] egymás mellett, egységes vezetés alatt történő felállítás.*”⁷²

A Batthyány hitbizományi iratokból látható, hogy nem lehet az iratok közül kiragadni egyes darabokat és azzal érvelni bizonyos álláspont mellett, hanem valamennyi irat ismeretében, az egymásnak olykor ellentmondó iratok együttes értelmezésével lehet az idők folyamán is változó jogi álláspontot megfogalmazni. Megállapíthatjuk tehát, hogy 1) a családi levéltár összetartozó iratok megbonthatatlan egysége, 2) ha hitbizományt alapít a család, akkor a családi levéltárba kerülnek a hitbizomány iratai, valamint a családi levéltárban levő iratok egy része is a hitbizományi vagyonnra vonatkozik, 3) a családi levéltárak természetes módon mindenkor a családi vagyonnal együtt mozogtak, hiszen annak jogbiztosító dokumentációját tartalmazták.

Ebből egyenesen következik, hogy a családi levéltár általában a hitbizomány részévé vált.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-13-414/1947.

⁷¹ MNL OL XIX-I-13-709/1949.

⁷² MNL OL XIX-I-13-727/1949. Kiadva Nagy: i. m. 76.

Mivel a Batthyány-levéltárat minden érdekelt fél – a miniszteri biztos, a hitbizományi gondnok, közgyűjteményi vezetők, a levéltári anyag rendezője – a hitbizomány részének tekintette a könyvtárral, fegyvertárral és képtárral együtt, a felsorolt bizonyítékok alapján a Batthyány hercegi levéltár hitbizományi jellegét a Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt a 483/2014. (X. 27.) VIG. sz. határozatával igazolta: „a vizsgált dokumentumok a Batthyány-hitbizományi könyvtár és levéltár kapcsán a Magyar Állam tulajdonjogának fennállását támasztják alá.”

Az Erdődyek két vépi hitbizományi alapítólevele (1873) nem említi a levéltárat. Azt írja, hogy a királyi jóváhagyás után az ingatlanokkal együtt leltározni és becsülni kell az összes épületet, gazdasági felszereléseket: „bútorzat, asztali és egyéb készletek, ékszerek, képtár, könyvtár, királyi kisebb haszonvételek, jogok, javadalmak és bármi névvel nevezendő egyéb tartozmányok.”⁷³ Az igazságügyminisztériumi iratokban található, keltezetlen, a birtokos 62 éves korából következően 1927-ben vagy 1928-ban felvett 12 pontos kérdőív 10. pontjának kérdésére, amely elsősorban a hitbizomány terhére kérdezett rá – *A hitbizományi törzsvagyonhoz tartozó, nem haszonhajtó jelentékenyebb vagyontárgyak: történeti vagy művészeti becsértékkel bíró várak, gyűjtemények, műemlékek vagy ilyen becsértékkel nem bíró kastélyok, lakóházak, parkok és azok évi fenntartási költsége* – a gépelt válasz: „vépi törzsvár: képtárral (80 drb olajfestmény és rézkarcgyűjtemény), antik bútorok és egyéb műtárgyak gyűjteménye. Régi levéltár, régi kocsik gyűjteménye, könyvtár. 70 holdas angolkert nagy üvegházakkal. Bakófai kastély 15 holdas parkkal, Szöllősi kastély 15 holdas parkkal.” Az 1882-es hitbizományi leltárban a XXIV. tétel „A levéltárban” található értékes díszkard leírása, gyémánt- és rubinköveinek részletezése, de iratokról nem esik szó.⁷⁴ A levéltárat 1920-ig Monyorókeréken őrizték, akkor hozta a vépi várkastélyba Erdődy Sándor, aki később Bakófán kívánta a családi levéltárat elhelyezni. A terv nem vált valóra, 1944-ig a vépi kastélyban maradt, ekkor menekítették Bakófára, majd innét a Szombathelyi Székeskáptalan magánlevéltárába. Az iratok nagy része az 1944–1945-ös években erősen megrongálódott. A Magyar Országos Levéltár restaurálta a pusztulásnak indult iratanyagot. Restaurálás után az anyag átmeneti jelleggel a Vas Megyei Levéltárban maradt. 1971-ben Erdődy Ferenc úgy a restaurált, mind a káptalani magánlevéltárban lévő iratokat a Vas Megyei Levéltárnak adta megőrzésre. Erdődy Ferenc 1983. március 30-án bekövetkezett halála után fia, Erdődy László az iratokat a Pannonhalmi Főapátság levéltárában helyezte el letétként.⁷⁵ A levéltár ugyanakkor szerepelt az Országos Levéltár által 1949. januárban a hitbizományi levéltárak-

⁷³ Östör – Petrovay: i. m. II. 86.

⁷⁴ MNL VaML VII. 1. d.-ee-7.

⁷⁵ Kapossy János 1945. aug. 20-ai jelentése Vas és Sopron vármegye köz- és magánlevéltárainak állapotáról és védelmükre megtett intézkedésekről. MNL OL XIX-I-13-106/1946; MNL VaML, A monyorókeréki gróf Erdődy család iratai, XIII. 10. Fondleírás: <https://mnl.gov.hu/mnl/vaml/fondjegyzek>.

ról készített listáján.⁷⁶ Mivel Erdődy Ferenc nem hagyta el az országot, hanem helyben maradt és nagyon sokat tett azért, hogy a vépi kastély növényvilága épségben megmaradjon,⁷⁷ továbbá a levéltárat is megmentette a szovjetek bevonulásakor, és mivel arról később is maga kívánt gondoskodni, a hitbizományi törvény ellenére tiszteletben tartották a tulajdonos kívánságát. Figyelemre méltó, hogy ilyen, teljesen kivételes esetek is előfordulhattak.

Az előzőekhez hasonló szerkezetű volt a *Festetics* hitbizományi levéltára. Az 1765-ben alapított keszthelyi és dégi hitbizományok alapítólevelében annyi olvasható, hogy az alapítólevelé egyik példánya „az Archivumba conserváltassék”, a másik pedig hiteleshelyhez kerüljön.⁷⁸ A dégi levéltár a kastéllyal együtt 1945-ben elpusztult, a tulajdonos család külföldre menekült. A keszthelyi családi és hitbizományi levéltár (a magába olvasztott korábbi archivumokkal, pl. a Gersei Pető-levéltárral) ugyanakkor megmaradt, és 1951–1952-ben „a hitbizományok államosításával kapcsolatban az iratanyagok az Országos Levéltár megőrzésébe való átvétele vált szükségessé.”⁷⁹ Mint láttuk, még ezt megelőzően, Fügedi Erik idézett 1947. évi levelében is hitbizományi levéltárként szerepel a keszthelyi archivum. A családi levéltárban a „család egyetemét érintő iratok” között megmaradtak a hitbizományi iratok, így az 1936-os törvény végrehajtásának iratai is. Festetics György herceg 1937. november 6-án terjesztette be a nagykanizsai hitbizományi bírósághoz a kimutatásokat és sorolta fel a hitbizományi kööttségben megmaradó javakat. „Tekintettel azonban arra, hogy a hitbizományban megmaradó keszthelyi kastély nagyságánál s műbecsű mivoltánál fogva, a hozzátartozó 72 kat. hold nagyságú parkkal és kerttel együtt tetemes fenntartási költséget igényel, indokoltnak vélem a T. 2. §-ának 5. pontja alapján a keszthelyi kastély és kert fenntartási költségeinek fedezésére szükséges jövedelem biztosítására további 5000 korona kataszteri tiszta jövedelemmel bíró mezőgazdasági földterületet Keszthelyen, a hitbizományi kööttségben megmaradó mezőgazdasági területekkel összefüggésben, a hitbizomány állagában ugyancsak meghagyni. Sőt, tekintettel arra, hogy e keszthelyi kastélyban van a hitbizomány nagy értékű, több incunabulummal rendelkező, eredetileg 30 000, ma már közel 40 000 kötetből álló könyvtára, s ugyanott van a magyar történetírásnak gazdag kútforrását képező családi levéltár is (többek között 50 drb., [az] Árpádok korából származó és közel 3000 drb. középkori oklevéllel), szükségesnek és indokoltnak vélem a T. 2 §-ának 6. pontja alapján e családi gyűjtemények és a közérdekű vagyontárgyak fenntartásának költségeire további 3523 korona 93. f. kataszteri tiszta jövedelemmel bíró mezőgazdasági területnek a hitbizományi

⁷⁶ MNL OL Y 7-38/1949.

⁷⁷ Erdődy Ferenc: Adalékok a vépi kastély és park történetéhez. *Savaria - A Vas Megyei Múzeumok értesítője*, 5–6. (1971–1972) [Szombathely, 1975], 79–113. 1952-ben Pecölre költözött.

⁷⁸ Östör – Petrovay: i. m. II. 123.

⁷⁹ Bakács István: *A Festetics család keszthelyi levéltára*. Budapest, 1955 /Levéltári leltárak 1./, 7.

kötöttségbe leendő fentartását ugyancsak javaslatba hozni.⁸⁰ A hitbizományi kötöttség alatt maradó vagyontárgyak tételes kimutatásában a 667. tétel „A könyvtárteremben lévő összes könyvek” a zenei és metszetgyűjteménnyel. Ezt követi mintegy kiegészítésként a levéltár körülbelül egy gépelt oldalas, csak a nagyobb egységeket felsoroló leltára a következő címmel: „*herceg Festetics család keszthelyi levéltárának anyaga annak megjegyzésével, hogy ezen anyag ezideig a hitbizomány leltárába beiktatva nem lett. Van összesen 2897 középkori oklevél [...].*” A vége pedig ez: „*Jelentékeny a Festetics család tolnai ágának levéltára, mely ugyancsak a keszthelyi levéltárban van 1908 óta. Ez idő szerint még rendezetlen, legnagyobbbrészt XVII–XIX. századi anyagot tartalmaz.*”⁸¹ Itt is az figyelhető meg, hogy a levéltárral korábban különösebben nem foglalkoztak, elvben a hitbizomány részének tekintették, de csak 1936 után vették nyilvántartásba, akkor is csak nagy vonalakban.⁸²

A hitbizomány és levéltár kapcsolatának harmadik típusát azok a családi levéltárak képezik, amelyek nem tagozódtak be a hitbizomány intézményébe, mert többnyire alapítványi formában, a hitbizománytól függetlenül a nemzetségtagok közös kezelésébe kerültek az idők során. A két legjellegzetesebb példa a Károlyi és a Széchényi család levéltára. A Károlyi család különböző ágai sajátos módon gondoskodtak a nemzetségi levéltárról az 1877. augusztus 8-án kelt alapítványukban.⁸³ A család 1876–1877-ben három hitbizományt is alapított (Füzérradvány, Fót, Debrő),⁸⁴ a levéltárat pedig egyikhez sem sorolták, nem is szerepel az alapítólevelekben, hanem néhány hónappal később közös fenntartásban hagyták Budapesten. Az alapítvány kamataiból fizették a levéltárnokot, aki az egész nemzetség tisztviselője volt. A Károlyi-levéltárat a VKM 1612-4/1951. VII. 4. sz. rendeletével teljes egészében nemzeti érdekű magánlevéltárrá nyilvánította. A Felsőoktatási Minisztérium 1950. évi 29. sz. tvr. 18. §. (4) bekezdése alapján a Levéltárak Országos

⁸⁰ MNL OL, Magánlevéltárak, Festetics család, P 236-IV.-b.-1.

⁸¹ Uo.

⁸² Az Igazságügyminisztérium anyagában csak a hitbizományi vagyonrendezésről, hitbizományhoz tartozó egyes ingatlanok (különösen Hévízgyógyfürdő) hitbizományi kötöttség alóli feloldásáról van szó az ügyiratokban, a hitbizományi kötöttség alatt maradó ingatlanok és ingóságok aktái nem maradtak fenn. Az 1928-as kérdőívet megtaláltam, fentebb idézett nevezetes 10. pontja szerint: „A hitbizományi törzsvagyonhoz tartozó, nem haszonhajtó jelentékenyebb vagyontárgyak: történeti vagy művészeti becsértékkel bíró várak, gyűjtemények, műemlékek vagy ilyen becsértékkel nem bíró kastélyok, lakóházak, parkok és azok évi fenntartási költsége”. A gépelt válasz: „1. keszthelyi kastély, 2. berzencei kastély, 3. Budapesten VIII. Eszterházy utca 26. sz. palota, 4. két műemléket képező templom, 5. 50 000 kötetből álló könyvtár, 6. 500 000 drból álló okmány és levéltár, 7. rézmetszetek, festmények, szobrok, 8. 100 cat. hold park Keszthelyen – 30 cat. hold park Berzencén, Összes évi fenntartási költség: 120 000 pengő.” MNL OL K 579-486 (Festetics).

⁸³ MNL OL, Károlyi család, A levéltár irattára, Vegyes iratok, P 405 b. 2. t. A levéltár alapítvány alapító levele 1877. Pettkó Béla – Éble Gábor: *A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*. I–II. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi László. Budapest, 1911. A levéltári alapítványról: II. kötet, 189–190.

⁸⁴ Östör – Petrovay: i. m. II. 161.

Központja 1953. április 27-én a Károlyi-levéltár közlevéltárban való elhelyezését rendelte el (083/1/1953. szigorúan titkos rendelet).⁸⁵

A Széchényi család régi levéltárát már a 18. században gondozásba vették a család tagjai, gondoskodtak elhelyezéséről, levéltáros kinevezéséről és az iratanyag rendezéséről. Amikor gr. Széchényi Ferenc 1814-ben megalapítja hitbizományait, a levéltár az ügyben egyáltalán nem szerepel. A levéltárat teljesen külön kezelték a hitbizománytól. *„Ferenc fiai közül Lajos (1781–1855) a horpácsi, csokonyai, nagydorogi uradalmak és a segesdi hitbizomány ura, Pál (1789–1871) a Sopron- és Vas megyei kisebb birtokon kívül a marcali és tarnócai uradalmat, valamint az iváni hitbizományt kapja s végül István (1791–1860) Nagycenk, Hegykő, Hidegség s más Sopron megyei birtokok, valamint a pölöskei hitbizomány tulajdonosa. E három birtoktest a XIX–XX. század folyamán Széchényi Lajos, Pál és István leszármazói között elaprózódott. A nemzeti levéltárba a XIX. század második felétől csupán egyes családtagok (főként Ferenc fia Pál leszármazóinak) személyi, valamint közéleti tevékenységével kapcsolatos iratai kerültek, holott ezek beszolgáltatását a családtagok 1902-től tartott évi összejövetelei ismételtelen sürgették. E családi összejövetelek jegyzőkönyvei, valamint a családtagok születési, házassági, halálzási anyakönyvi kivonatai azonban rendszeresen beküldettek a levéltárba. A birtokjogi és birtokigazgatási iratok összegyűjtésére azonban kísérlet sem történt, ezek az iratok az egyes birtokrészek központjában levő kastélyokban maradtak.”*⁸⁶ A hitbizományi uradalmi levéltárak feltehetően szétszóródtak, elpusztultak. A 17. század vége óta a folyamatosan gyarapodó családi levéltár fenntartására, elhelyezésére és kezelésére Széchényi Ferenc különös gondot fordított a végrendeletében. Az archívumot 1833-tól kezdve a soproni Széchényi-palotában, kifejezetten a levéltár számára épített helyiségekben tárolták. Fenntartása azonban a század vége felé már gondot jelenthetett a családnak, ezért 1895-ben *örökletékként* felajánlották a Magyar Nemzeti Múzeum számára. Az iratanyag ekkor a Múzeum ún. 32-es szobájából nyíló mellékteremben kapott helyet. Innen 1926-ban került át a Magyar Országos Levéltár Bécsi kapu téri épületébe, ahol ma is eredeti rendjében található.⁸⁷ Értelemszerűen az igazságügyminisztériumi anyagban a levéltárról egyáltalán nem esik szó, a könyvtár viszont része volt a hitbizománynak.

⁸⁵ MNL OL, Levéltárak Országos Központja, TÜK iratok, XIX-I-18-b-1953-Biz-24/2.

⁸⁶ Bakács István: *A Széchényi család levéltára*. Budapest, 1958 /Levéltári leltárak 5./, 3.

⁸⁷ Künstlerné Virág Éva: *A Széchényi család levéltára és levéltárosai a 18–19. században*. *Soproni Szemle*, 2011. 2. sz. 156–177. Ballabás Dániel: *A Széchényi nemzetség szerepvállalása Széchényi István kultuszában a Horthy-korszakban*. *Turul*, 2016. (89. kötet) 21–22.

5. A családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról szóló 1936. évi XI. törvénycikk hatálybalépését követően mi történt a hitbizomány részét képező családi levéltárakkal, azok hitbizományi kötöttség alatt maradtak-e, vagy sem?

Az 1936. évi XI. törvény nem beszél a hitbizományi levéltárról, könyvtárról, ezeket láthatóan a családi gyűjtemények körébe sorolja. A törvény 2. §. 6. szerint „a családi gyűjtemények, műkincsek, régiségek, műemlékek és egyéb közérdekű családi vagyontárgyak a megőrzésükre rendelt vagy arra alkalmas épülettel, valamint a fenntartásuk költségének fedezésére szükséges jövedelmet biztosító legfeljebb annyi mezőgazdasági terület, amennyinek a kataszteri tiszta jövedelme ötezer koronánál nem több” a törvény hatálybalépésének időpontjában fennálló hitbizományhoz tartozó vagyonból továbbra is hitbizományi kötöttség alatt maradnak.⁸⁸

A cikkely indoklása szerint:

„A közérdekű családi gyűjtemények, műkincsek, régiségek, műemlékek és a megőrzésükre szolgáló épületek kötöttségben tartását kulturális közérdek követeli. Minthogy azonban ezek nem jövedelmező vagyontárgyak és fenntartásuk költséggel jár, az előző pontban kifejtettekhez hasonló okokból itt is indokolt a kötöttség alatt maradó mezőgazdasági területet annyival kiegészíteni, amennyinek a jövedelme a fenntartás költségeire fedezetet nyújt, de ismét csak bizonyos szűkebb határok között.”⁸⁹

A törvényjavaslat vitája során a következőképpen merült fel a levéltár: „8. A 2. §. 6. pontjának első sorából a »közérdekű« szó törlését javasolja a bizottság, mert például a ma még közérdekűnek nem tekinthető családi levéltárak is bizonyos idő elteltével közérdeűekké válhatnak, következésképpen az ilyen levéltárak felszabadítása is kulturális közérdekbe ütközhetné.”⁹⁰

Még egy ide vonható hely idézhető:

„64. §. Ha a hitbizomány jogi kötöttsége megszűnik, gondoskodni kell arról, hogy a hozzá tartozó családi gyűjtemények, műkincsek, régiségek, műemlékek és egyéb közérdekű családi vagyontárgyak fenntartása és megőrzése, amennyiben közérdekből kívánatos, a jogosultak hozzájárulásával e tárgyaknak közgyűjteményben elhelyezése, alapítvánnyá alakítása útján vagy más alkalmas módon lehetőleg biztosítva maradjon. Az e végből szükséges eljárást a vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1929:XI. törvénycikk rendelkezéseinek megfelelően rendelettel szabályozza.”

⁸⁸ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93600011.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41>

⁸⁹ *Képviselőházi irományok*, 1935, III. kötet, 104–196. sz. Irományszámok 1935–110. Törvényjavaslat a családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról, 121. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1935_03/?pg=100&layout=r

⁹⁰ *Képviselőházi irományok*, 1935. III. kötet. 104–196. sz. 246.

A 3. §. szerint a hitbizományi birtokos a törvény hatálybalépésétől számított hat hónap alatt két példányban kimutatást köteles készíteni azokról a vagyontárgyakról, amelyeknek a 2. §. értelmében hitbizományi kötöttségben tartását, másrészt azokról, amelyeknek felszabadítását kéri. A hitbizományi bíróság a kimutatást egybeveti a tényleges állapotnak megfelelően kiigazított és kiegészített hitbizományi leltárral.

A törvény tehát nem írta elő leltár készítését. Az Igazságügyminisztérium anyagában fennmaradt hitbizományi iratok és a hitbizományi bíróságok megmaradt iratainak áttanulmányozása során arra a következtetésre jutottam, hogy a kért kimutatást az illetékes megyei törvényszékek mint hitbizományi bíróságok elkészítették és megküldték a minisztériumnak. Az ingóságok vonatkozásában egyetlen hitbizomány esetében sem fordult elő, hogy a „családi gyűjteményeket” felszabadították volna a kötöttség alól, azok rendszerint megmaradtak hitbizományi kötöttségben. Mivel ezek nem hasznot hajtó, hanem költségeket felemésztő természetűek voltak, azokat az ingatlanokat, amelyek ezek fenntartását biztosították (pl. a Batthyányak esetében a körmendi vár), minden esetben meghagyták a hitbizomány részeként. A fennmaradt kimutatások felsorolják a felszabadított ingatlanokat, amelyek egyike sem állt kapcsolatban a családi gyűjteményekkel.

A levéltárak megítélésének fontos eleme volt, mint láthattuk a Batthyány-leltárakban, hogy nem kerülhettek kereskedelmi forgalomba, ezért anyagi értéket nem tulajdonítottak neki. A levéltárat nem tekintették a többi kincssel egyenrangú értékűnek 1945 után sem. Rudnay Gyula nyomozó 1949. június 17-ei jelentése a Fejér megyei hitbizományok államosításáról egyáltalán nem említi a levéltárakat, olyan esetekben sem, amikor egyértelmű, hogy volt ilyen. Lehet, hogy azért, mert már begyűjtötték azokat. Az Eszterházy család csákvári ágának csákvári levéltáráról nem szól a jelentés, ellenben arról igen, hogy „a csákvári kastélyhoz nagyjértékű (bútor, képtár stb.) gyűjtemények tartoztak.”⁹¹

A központi adminisztráció viszont teljesen tisztában volt azzal, hogy a családi gyűjtemények jelentős mértékben tartalmazhatnak hitbizományi kötöttség alá tartozó kulturális javakat. Amikor 1949 elején (feltehetően január 12-én) a VKM-ből utasították a közgyűjteményi vezetőket, hogy készítsenek kimutatást a gyűjtőkörükbe tartozó hitbizományi gyűjteményekről – nyilván a hitbizományokat megszüntető törvény előkészítéséhez –, az Országos Levéltár is kapott felszólítást, a levéltárak kimutatását Borsa Iván készítette el. Az ügyirat csak a listát tartalmazza, arról nincs benne szó, hogy ez milyen forrásokból készült el. A lista 38 tételből áll, hiánytalanul tartalmazza azokat a családi és uradalmi levéltárakat, amelyek hitbizományi kötöttség alatt voltak, vagy lehettek. A listán természetesen szerepel valamennyi eddig szóba kerülő levéltár, a nádasdladányi is: „Nádasdy család Nádasdladány (Fejér) 1946 óta az Országos Levéltárban mint ideiglenes letét”. Ezek a listák szolgálták alapul ahhoz, hogy a minisztérium 1949. május 6-án utasítsa a

⁹¹ MNL OL XIX-I-13-751/1949.

Veszélyeztetett műkincsek miniszteri biztosát, Fügedi Eriket, hogy az 1949. évi VII. tc. 8. §. 1. és 3. pontjában foglaltakra hivatkozva „haladéktalanul és megfelelő körültekintéssel mielőbb gondoskodják az eddig hitbizományi tulajdonban volt” műkincsek ideiglenes hatósági őrizetbe vételéről, és szükség esetén azok közgyűjteményekbe való megfelelő szállításáról.”⁹² A miniszteri biztosság iratanyaga teljes mértékben alátámasztja: mindent megtettek annak érdekében, hogy felkutassák és közgyűjteménybe vigyék az akkor még megmenthető levéltári anyagokat.

6. Esetpélda: a Nádasdy család levéltára része volt-e a hitbizománynak?

Az 1949. évi VII. törvény a hitbizományok megszüntetéséről:

1. §. A családi hitbizomány és a hitbizományi kisbirtok intézménye a jelen törvény hatálybalépésével megszűnik.

2. §. A fennálló családi hitbizományokhoz tartozó vagyon a hitbizományi kööttség alól felszabadul és – a 3. §-ban foglalt kivételekkel – az 1948. évi július hó 27. napján fennállott leltári állapot szerint állami tulajdonba vétetik.

3. §. (1) A hitbizományi kööttség alól felszabaduló vagyomból az eddigi hitbizományi birtokos tulajdonába kerülnek a következő vagyontárgyak:

a) a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelése, valamint a mezőgazdasági ingatlanokon lévő gazdasági épületek és lakóházak, amennyiben azok a földreform során igénybe nem vették;

b) a bútorok és egyéb házi felszerelési tárgyak, amennyiben azok nem műtárgyak;

c) az 1946. évi II. törvénycikk alapján visszajuttatott vagyontárgyak.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 29. számú törvényerejű rendelete a levéltárakról (1950. VII. 30.) a létrehozandó kerületi állami levéltárak hatáskörébe utalta a hitbizományi levéltárak átvételét.⁹³ A végrehajtási utasításban (1950. VIII. 8.) ez szerepel: „Az 1949. évi VII. törvény értelmében állami tulajdonba került volt hitbizományi levéltárak közül a központ által kijelölt országos jelentőségű hitbizományi levéltárak anyagát az országos levéltárban, a többi hitbizományi levéltár anyagát pedig az őrzés helye szerint illetékes megye közlevéltári anyagával [8. §. (2) bekezdés] együtt kell az állami kerületi levéltárak megszervezéséig kezelni.”⁹⁴

Fentebb láttuk, hogy az Esterházyak vagy Batthyányak esetében miként egészítették ki egymást a különböző helyeken fennmaradt (családi levéltár, hitbizományi bíróság levéltára és az Igazságügyminisztérium levéltára) hitbizományi jellegű iratok. A Nádasdy család nádasdladányi hitbizományával kapcsolatban egészen más

⁹² MNL OL XIX-I-1-h-110-3-212571-1949.

⁹³ „Átveszik a Központ kijelölése alapján az 1949. évi VII. törvény értelmében állami tulajdonba került volt hitbizományi levéltárak anyagát.”

⁹⁴ Magyar Közlöny, 1950. 135.

a helyzet. A Nádasdy-levéltárat a család kezelésében 1863-ig Lepsényben őrizték, ahonnan Agárdra került. Innen szállították át 1878-ban Nádasdladányba, ahol Károly János végezte a rendezési munkákat.⁹⁵ Az iratokat később némiképp átrendezték, a missiliseket külön sorszámozták a tárgyilag rendezett iratoktól. Hogy ez mikor történt, arról nem rendelkezünk információval. Az ekkor készült elenchesok másolatai megvannak, az eredetiek hollétéről viszont nem tudunk. A Nádasdy családi levéltárban hitbizományi leltárak nincsenek, sőt a más családoknál megszórt hitbizományi iratok sem maradtak meg. A hiányt a nádasdladányi levéltár Budapestre kerülése magyarázhatja meg.

Tudjuk, hogy 1944–1945 fordulóján a kastélyt kifosztották, a könyvtári anyag jelentős károkat szenvedett. A levéltár értékesebb, régi része be volt falazva, ezért menekült meg a pusztulástól.⁹⁶ Az igazságügyminisztériumi anyag tanúsága szerint még 1944 őszén is folyamatban voltak hitbizományokkal kapcsolatos ügyek a Nádasdy-hitbizománynál, ezért valószínűsíthető, hogy a levéltár napi ügyekkel foglalkozó része (az „irattár”) nem volt elfalazva, ezért az iratanyag a harcok során elpusztulhatott, elkallódhatott.

Ami az Országos Levéltárába bekerült, arról a következőket tudjuk:

1946 májusában Jankovich Miklós Fejér megyei ny. főispán (gr. Nádasdy Ilona férje, özv. gr. Nádasdy Ferencné sógora) látogatást tett Jánossy Dénesnél, a Magyar Nemzeti Múzeum elnökénél, és szóban, ideiglenes letétként felajánlotta a Nádasdy-levéltárat, könyvtárat és képtárat a közgyűjteményeknek.

A Veszélyeztetett Magángyűjtemények Biztossága számára kiutalt 250 millió pengőt felhasználva, májusban és júniusban a múzeum alkalmazottjai összesen hét alkalommal szálltak ki és szállították be a levéltárat, a könyvtárat és a képtárat.

⁹⁵ Károly János: Oklevelek gróf Nádasdy Ferencz nádasd-ladányi levéltárából. A Székesfehérvári Országos Kiállítás alkalmából közlésezi Károly János. H. n., é. n. [1879], 3–4.

⁹⁶ „Nádasdy Ferenc, aki a honvédségnél mint századparancsnok szolgált, 1944. október 26-án Kiskunfélegyháza közelében elesett. Az ezt követő szomorú eseményekről beszéljen a kortárs és családtag, Jankovich Miklós: »Még magyar földön tombolt a harc, amikor a nádasdladányi kastély berendezése és a család több nemzedéke által szerzett és féltve őrzött műkincsjellegű emlékei egy fosztogatás áldozatává lettek. Az 1944. december első napjaiban Nádasdladány községben beszélgetés német feldherrenhalle hadosztály egy alakulatának katonasága behatolt a kastélyba, annak berendezését teherkocsikra rakta és azon ürügy alatt, hogy a kibombázott német lakosság kártalanítására fordítják, elszállította. Ennek a pusztításnak e sorok írója már csak 1945. május havi ottléte alkalmával lehetett szemtanúja, amikor mint a kiskorú árvák gondnoka, Ladányban megjelenve, a kastély szobáit üresen találta, egyedül az ősök csarnokába faburkolatban foglalt családi képek és a bejárati ajtaján elfalazott családi levéltár volt eredeti helyén, az értékes könyvtár megmaradt könyvei a padlón halomra-hányva hevertek az időjárásnak kitett ablaktalan szobában. Ezeket az értékeket sikerült röviddel utána a Nemzeti Múzeumba beszállíttatni.« A bútorok és kincsek elrablása után így menekítették az ősök képmásait a Történelmi Képcsarnokba. A szintén megmaradt családi irattárat átadták a Magyar Országos Levéltárnak, a könyveket a Természettudományi Múzeum könyvtárának.» Sisa József: A nádasdladányi Nádasdy-kastély. Művészettörténeti Értesítő, 2000. 1–2. sz. 44.

A levéltár beszállítását dr. Fügedi Erik, az Országos Levéltárhoz beosztott tanár felügyelte.

A három tonna tehergépkocsira való levéltári anyag eredeti őrzőhelyén, az orosz bevonuláskor – a tároló egységekből való kidobálás miatt – szenvedett kisebb károkat. A levéltárat két ütemben (1946. május 29-én és 1946. június 12-én) szállították be az Országos Levéltárba ideiglenes letétként. Az ügyirat letéti szerződést nem tartalmaz. Az átadás-átvétel során iratjegyzék nem készült.

Az összesen 8,5 tonna könyvtári anyag ideiglenesen az Iparművészeti Múzeumba került.

A három tonna képtári anyag ideiglenesen a Történeti Múzeumba és az Országos Szépművészeti Múzeumba került dr. Vayer Lajos osztályvezető irányítása mellett.

Az átadás-átvételkor az iratanyag terjedelmét nem rögzítették, tételes jegyzék nem készült.

A gyarapodási és a letéti naplóban nem szerepel, mert a bekerüléskor az Országos Levéltár nem vezetett ilyen nyilvántartást, letéti szerződés nem áll rendelkezésre.⁹⁷

Sajnos a székesfehérvári hitbizományi bíróság iratanyaga 1945-ben megsemmisült, a Fejér Megyei Levéltárba csak néhány töredék anyag került be,⁹⁸ pedig jelentős hitbizományi birtokállomány volt Fejér megyében. 1853-ban a Nádasdy, 1856-ban a Batthyány, 1875-ben az Eszterházy (Csákvár), 1877-ben a Károlyi, 1879-ben a Zichy (Aba) család létesített hitbizományi birtokokat. Ez a hitbizományi leltárak pusztulása miatt fájó, de nem pótolhatatlan veszteség.

Ugyanakkor megállapítható, hogy az Igazságügyminisztérium levéltárában az említett hitbizományi iratok között megtalálható a Nádasdy család csomója, amelyben hiánytalanul fennmaradt a Nádasdy-hitbizományok minden olyan ügye, amely a székesfehérvári királyi törvényszék mint hitbizományi bíróság hatáskörébe tartozott: minden leltározási, állagváltoztatásról, első- és másodszülöttséget érintő örökösödési ügyről külön ügyirat készült 1884 és 1944 között.⁹⁹ Az alábbiakban ennek az állagnak az iratait ismertetjük, amiből rekonstruálható a nádasladyi levéltár hitbizományi jellege. Ezek a következők:

⁹⁷ MNL OL XIX-I-13-147/1946., MNL OL-XIX-I-13-90/1946.; MNL OL Y-222/1946.

⁹⁸ MNL OL, Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvári Királyi Törvényszék iratai, Polgári peres és peren kívüli iratok (1860–1951) VII. 1. c. Az 1,68 ifm anyagban egy eset maradt meg: a Zichy Rafael és Zichy Domonkos között a felsőszentiváni hitbizományra kötött teljhatalmú vagyonkezelési szerződés törvényszéki jóváhagyási ügye 1944-ből. Köszönet Czecz Balázsnak és Bödő Istvánnak az információért.

⁹⁹ MNL OL K 579-493 (Nádasdy). Az alábbiakban már nem hivatkozom rá.

A magyarországi családok hitbizományi iratai között teljesen egyedülálló a Nádasdy család hitbizományi anyagában fennmaradt gróf Nádasdy Ferenc földbirtokos felajánlási okirata 1890. május 1-ről.¹⁰⁰

1891. június 23. Gróf Nádasdy Ferenc földbirtokos folyamodványa, amelyben királyi jóváhagyást kér, hogy a mellékelt leltárban felsorolt ékszereket, műkincseket, ezüstneműeket, képtárt, levéltárt és könyvtárat a néhai gróf Nádasdy Ferenc által 1722-ben alapított elsőszülöttségi hitbizományhoz csatolhassa.

1891. december 20. Szilágyi Dezső igazságügyminiszter kiadmányozza a székesfehérvári királyi törvényszék mint hitbizományi bíróságnak írt levelet, amelyet 28 db mellékletével együtt küldenek el, kérve az 1722. évi alapítólevél másolatát és az érdekelt várományosok és a hitbizományi gondnok jegyzőkönyvileg történő meghallgatását.

Az 1892. február 19-én kelt tárgyalási jegyzőkönyv szerint a hitbizomány, a várományosok és a kiskorú várományosok gondnokai is hozzájárultak a felajánláshoz.

1892. február 25. a székesfehérvári királyi törvényszék mint hitbizományi bíróság elnöke, Daróczy István jelentése az Igazságügyminisztériumnak gróf Nádasdy Ferenc hitbizományi pótalapítás iránti folyamodványa tárgyában.

1892. május 8. Szilágyi Dezső igazságügyminiszter felterjesztése a királyhoz. *„Legkegyelmesebb Uram! Néhai gróf Nádasdy Ferencz 1722. évi február 22-én kelt alapító levelében, első és másodszülött fiága javára két elsőszülöttségi hitbizományt alapított, amely alapítási intézkedésre boldogult VI. Károly király Ő Felségének 1722. évi május 1-én kelt legfelsőbb elhatározásával jóváhagyatott. [...] A most nevezett Gróf Nádasdy Ferencz a 28 darab mellékletével együtt ide hódolatteljesen elé csatolt folyamodványban azt kéri, hogy a folyamodványhoz 2. pont alá csatolt felajánlási okiratban, és az ennek kiegészítő részét képező 1. pont alatti leltárban felsorolt és tüzetesen körülírt ékszereket, ezüstneműeket, műkincseket, könyvtárat, levéltárat, családi kápolnát és képtárat, az általa birtokolt hitbizományhoz csatolhassa.”*

1892. május 19. Ferenc József jóváhagyja a folyamodványt.

1892. május 22. Szilágyi Dezső igazságügyminiszter láttamozza a visszaérkezett királyi jóváhagyást.

1892. május 25. Az igazságügyminisztérium a székesfehérvári királyi törvényszéknek. Értesíti, hogy miután a király jóváhagyta a felajánlási okiratot, értesítse erről Vancsó Gyula ügyvédet. *„Az eredeti felajánlási okirat, a királyi törvényszék hatáskörébe tartozó szükséges intézkedések megtétele után a díszokmány elkészítésénél leendő használat céljából hozzám felterjesztendő.”*

1892. június 2. A székesfehérvári királyi törvényszék mint hitbizományi bíróság elnöke, Daróczy István által kiadmányozott levél az igazságügyminiszternek, amely szerint *„intézkedtünk, s van szerencsénk egyidejűleg az eredeti felajánlási okiratot »A« alatt visszaterjeszteni”*.

¹⁰⁰ Szövegét kiadta Östör – Petrovay: i. m. II. 194–195.

1892. július 4. *„Récsei igazgató úr felhívatik, hogy a mellékelt tervezet és eredeti okirat alapján a díszpéldány elkészítése iránt intézkedjék, és annak elkészültéről annak idejében tegyen jelentést.”*

1892. november 16. Szilágyi Dezső igazságügyminiszter felterjesztése a királynak és a király személye körüli miniszternek a felajánlási okirat díszpéldánynak aláírására.

1892. november 20. Szilágyi Dezső igazságügyminiszter kiadmányozza a királynak szóló levelet, amelyben kéri, hogy a díszpéldányt írja alá.

1892. november 30. A király az ügyiratra ráírja: *„A gróf Nádasdy Ferencz által kiállított felajánlási okiratnak díszpéldányát aláírásommal ellátva visszaküldöm. Kelt Bécsben, 1892. évi november hó 30-án. Ferenc József.”*

1892. december 5. Az igazságügyminisztérium a székesfehérvári királyi törvényszéknek. *„Vonatkozással 1892. évi június 2-án 4825. szám alatt kelt jelentésére, a gróf Nádasdy Ferencz által kiállított eredeti felajánlási okiratot azon felhívással küldöm vissza a királyi törvényszéknek, hogy azt irattárában őrizze meg. A felajánlási okiratnak Ő császári és apostoli királyi Felsége által 1892. évi november 30-án aláírt díszpéldánya innen közvetlenül fog Vancsó Gyula Gyula bupapesti ügyvédnek kézbesíttetni.”*

1892. december 5. *„Récsei igazgató úr felhívatik, hogy a felajánlási okiratnak díszpéldányát Vancsó Gyula budapesti ügyvédnek saját kezéhez elismervény mellett kézbesítse és az elismervényt csatolja az iratokhoz.”*

1892. december 7. Vancsó Gyula ügyvéd gróf Nádasdy Ferencz meghatalmazottja elismervénye arról, hogy a király és az igazságügyminiszter által aláírt díszpéldányt átvette.

Az eljárás tehát teljesen törvényesen zajlott a hitbizományi bíróság bevonásával. Az állagban található iratok között a későbbiekben nem szerepel a felajánlással kapcsolatos ügyirat, holott, ha ezt megváltoztatták volna, akkor a hiánytalanul megmaradt ügyiratokban ennek nyoma kellett volna, hogy maradjon.

Lepsényi, bakonyánási, berhidai ingatlanok leltározásának, valamint más vitás kérdések ügyiratai is megvannak az 1880-as évektől 1944-ig. A különböző ügyekben az eljárások folyamán többször is előfordul a felajánlásra történő hivatkozás, sőt jogvitában később érvként hivatkoznak az eljárásra. Özv. gróf Nádasdy Tamásné 1915. szeptember 18-i előterjesztésében a két hitbizomány egységes volta mellett érvelve – „a Nádasdy család álláspontját” előterjesztve – is tényként beszél arról, hogy Nádasdy Paulai Ferenc ingókra tett felajánlási okiratában az ingókat az összes hitbizományi ingatlanok kiegészítő részeként jelöli meg: *„De hogy az eredetileg 2 ágra alapított hitbizományi vagyron az egyik ág magvaszakadása folytán teljesen megszűnt és egybeolvadás folytán mint elsőszülöttségi hitbizomány kezeltek, kitűnik a m. kir. Igazságügyminisztérium azon intézkedéséből, hogy midőn gróf Nádasdy Paulai Ferenc 1890. évben az ingókra tett felajánlási okiratában az ingókat az összes hitbizományi ingatlanok kiegészítő részeként jelöli meg és rendeli; a*

felajánlási okiratot öfelsege által jóváhagyatta. Ebből következik, hogy elfogadta az ősalapító gróf Nádasdy Ferenc végrendeletében kifejezett és az utódok által is több ízben hangoztatott azon megállapítást, hogy egyik vagy másik ág teljes kihaltával a két hitbizomány egybeolvadva mindenkor a megmaradt ág elsőszülöttére száll át.”

Az iratok tanúsága szerint a gazdasági válság miatt 1931-ben kezdeményezte a hitbizomány birlalója a nádasladányi hitbizomány ingatlanállománya egy részének hitbizományi kötöttség alóli felszabadítását. Az ezt követő években keletkezett ügyiratok részletesen ismertetik a két hitbizomány történetét, egymáshoz való viszonyukat, és hivatkoznak az ingóságokkal történő kiegészítésre is: *„Az 1890. évben gróf Nádasdy Ferenc királyi jóváhagyással bizonyos ingóságokat csatolt az egységes hitbizományhoz.”*

A vonatkozó iratokban megtalálhatók azok a kérdőívek, amelyeket 1933-ban a hitbizományokra vonatkozó statisztikai feldolgozások céljából készítették a területileg illetékes hitbizományi bíróságokkal (Kérdőív a 33729/1933. I. M. II. számhoz.). A 12 pontból álló kérdőív a hitbizományok, a birtokosok, örökösök alapvető adatait kérdezte. A 7. pont: *„Milyen vagyontárgyakból áll a hitbizományi törzsvagyon (állagvagyon)?”* A nádasladányi kérdőívben az a. pont (az ingatlanvagyon részletes, községek és művelési ágak szerinti leírása után) a következő szerepel:

b. Készpénzből, amelynek összege: -

c. Értékpapírokból, amelyeknek együttes értéke: -

d. Egyéb ingóságokból, éspedig: *ezüstneműek, ékszerek, múkincsek, könyvtár, élő és holt gazdasági felszerelések, amelyek együttes értéke az 1915. évi leltár szerint 1 051 820 Korona 25 fillér* (a dőlt betűs rész a kézzel írt kitöltés a formanyomtatványra).

Az iratok mögött található egy másik, keltezetlen, a birtokos 21 éves korából következően 1928-ban felvett 12 pontos kérdőív, amely elsősorban a hitbizomány terhére kérdezett rá. Értelemszerűen sem az ingatlanokra, sem az ingóságokra nem kérdezett rá. A 10. pont kérdésére – *„A hitbizományi törzsvagyonhoz tartozó, nem haszonhajtó jelentékenyebb vagyontárgyak: történeti vagy művészeti becsértékkel bíró várak, gyűjtemények, műemlékek vagy ilyen becsértékkel nem bíró kastélyok, lakóházak, parkok és azok évi fenntartási költsége”* – a gépelt válasz: *„kastély park és műtárgyak évi fenntartási költsége P 32 000.-”*

Az 1936. évi törvény nem írta elő leltár, csak kimutatás készítését egyrészt azokról a vagyontárgyakról, amelyek hitbizományi kötöttség alatt maradnak, másrészt azokról, amelyeknek felszabadítását kérik. A m. kir. igazságügyminiszternek az 1936. évi XI. tv. végrehajtásáról szóló 44.000/1936. 1. M. számú rendelet 63. §. előírta, hogy a hitbizományi bíróság az 1937. évi április hó 15. napjáig a felügyelete alatt álló hitbizományok mindegyikére nézve külön-külön két-két példányban nyilvántartási jegyzéket állít egybe. A nyilvántartási jegyzékben fel kell tüntetni: az első lapon – a név, születési év, foglalkozás és lakóhely megjelölésével – a hitbizományi birtokost, és ha ez nem önjogú, annak törvényes képviselőjét, továbbá ugyanezeknek az adatoknak a megjelölésével a hitbizomány első, második és har-

madik várományosát; a második lapon a T. 35. §-ában meghatározott szolgáltatásra jogosultakat a szolgáltatások tárgyának és értékének, illetőleg összegének megjelölésével; a harmadik lapon pedig a hitbizományi család tagjainak leszármazását feltüntető táblázatot (családfát).

Az Igazságügyminisztérium hitbizományi állagában utóbbi végrehajtásának eredménye hiánytalanul megtalálható. 1937. március 17-én figyelmezteti a hitbizományi bíróságot az Igazságügyminisztérium, hogy a határidő hamarosan lejár, és kérdi: elkészült-e már a kimutatás és a nyilvántartási jegyzék. 1937. április 12-én a bíróság a válaszában kijelenti, hogy a hitbizományi birtokos még nem adta be a kimutatást, a jegyzék készítése folyamatban van, a határidőt nyilvántartják. 1937. április 23-án jelentik az Igazságügyminisztériumnak, hogy a nyilvántartási jegyzék kész, egy példányát felterjeszti nyilvántartás végett. Mind a nyilvántartás, mind a családfa megtalálható az anyagban. A kimutatásról a jelentésben nincs szó, és nincs nyoma annak, hogy ez elkészült volna.

Más családok esetében az iratok tartalmazzák a kimutatást és a nyilvántartási jegyzéket, családfát is. Jó analógiaként szolgálnak a Nádasdy-anyag értelmezéséhez. Minden hitbizományi anyagban megtalálhatók ugyanazok a felszólító levelek 1937 tavaszáról, ami a Nádasdyban is. Az Igazságügyminisztérium minden hitbizományi bíróságnak elküldte a határidő-felügyeleti felhívásokat, és az Igazságügyminisztériumba küldött válaszok fennmaradtak. A szombathelyi bíróság válaszai például alaposabbak, pontosabbak, mint a székesfehérváriaké. A szombathelyi 1937. március 27-én azt jelenti, hogy a nyilvántartási jegyzékek készülnek („kiadattak sürgős adatszolgáltatás végett”), de a hitbizományi birtokos „feloldási kérelmet nem terjesztett elő”. „A hitbizományi birtokos eddig nem adott olyan bejelentést, melyből azt lehetne megállapítani, hogy ez a hitbizomány kijelölési eljárás alá nem tartozik, tehát a T. 47. §-ában írt ingóságok jegyzékének összeállítására a hitbizományi birtokos még fel nem hívatott.”¹⁰¹ A hivatkozott Erdődy-ügyben 1937 május 10-én terjeszti fel a családfát és a nyilvántartást, magyarázattal ellátva. Azt is közli, hogy a legutóbbi leltár 1918-ban készült, és mennyi volt a jövedelme. Az Erdődy-anyagban megvan a szombathelyi hitbizományi bíróság ötoldalas végzése a továbbra is hitbizományi kötöttség alatt maradó, illetve felszabaduló ingatlanokról, keltezése 1944. február 18. (az Igazságügyminisztérium az ügyiratot 1944. április 5-én kapta meg, és április 6-án tették irattárba). Az ingóságokról a következőt tartalmazza a végzés:

„Minthogy továbbá a kötöttség alatt tartani kívánt ingókról összeállított II. számú kimutatásban felsorolt ingók az 1936:XI. tc. 2. §. 1., 2., 6. és 10. pontjaiban felsorolt ingók közé tartoznak; minthogy a műtárgyak hitbizományi kötöttség alatt tartását 1943. évi november hó 13. napján 79.290/1943. IV. 3. szám alatt kelt rendeletével a

¹⁰¹ A törvény 47. §-a szerint: „Ékszeres és egyéb drágaságok, valamint a háztartás, a gazdaság vagy az üzlet folytatásához szükséges ingóságok a hitbizományi birtokos kezén maradnak; átvételüket a hitbizományi birtokos a leltár aláírásával vagy külön okiratban elismerni köteles.”

m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter is kívánatosnak tartotta; a hitbizományi bíróság a hitbizományi birtokosnak az ingókra vonatkozó azt a kijelölési javaslatát, hogy az ingók kivétel nélkül kötöttség alatt tartassanak, szintén elfogadta.” Az iratanyagban fennmaradt az ingóságok 1369 tételből álló jegyzéke, amely minden részletre kiterjedően tartalmazza az ingóságokat (állatok, termés, gépek, bútorok, festmények, képek, fegyverek, zászlók, ékszerek).¹⁰² A jegyzékben könyvtár és levéltár nem szerepel annak ellenére, hogy, mint láttuk, az alapítólevélben a könyvtár benne van, és az 1927-es bevallásban is a *hitbizományi törzsvagyonhoz tartozó, nem haszonhajtó jelentékenyebb vagyontárgyak* között mindkettőt felsorolták. Mindebből az következik, hogy a könyvtárat és a levéltárat nem tekintették értéknek, hanem pénzt felemésztő vagyontárgynak.

Érdeemes emlékeztetnünk a Batthyány család körmendi hitbizományának kijelölési eljárására, amely 1940-ben fejeződött be, a végzés 1940. január 22-én kelt. Az iratanyag tartalmazza az ún. II. sz. kimutatást, amely a hitbizományi kötöttség alatt maradó ingóságokat sorolja fel, köztük a levéltárat, de becslés nélkül.¹⁰³

Az Igazságügyminisztérium Nádasdy-anyagában nincs kimutatás, mert valószínűleg nem is készült. Feltehetően nem állt be változás a korábbi állapothoz képest, a hitbizományi birtokos nem jelezte a változtatási szándékot, a bíróság pedig nem foglalkozott vele. Ennek oka az lehetett, hogy, mivel 1936 után is folyamatosan történt állagváltogatás a hitbizományi *ingatlanokban*, utoljára egy 1943-as előterjesztést hagyott jóvá a bíróság 1944 őszén, az ügyet nem sikerült lezárni a háború végéig. A minisztériumba 1944 októberében érkezett be Székesfehérvárról az utolsó ügyirat (40 oldalas végzés a korábban engedélyezett hitbizományi kötöttség alól felszabadított ingatlanok eladásáról). A végzés a hitbizományi leltárt „az ingatlancsereinek megfelelően kiigazítani rendeli. Az elidegenített ingatlanok vételára elszámolása tárgyában külön végzéssel fog határozni”. Erre már nem kerülhetett sor. Hitbizományi leltárat tehát hiába keresünk, ez végül nem készült el, az Igazságügyminisztérium anyagában meg kellett volna maradnia, ha a székesfehérvári hitbizományi bíróságtól megkapta volna.

Mivel az 1890. évi felajánlási okirat végrehajtása megtörtént, és ebben többek között a levéltárat is a hitbizomány részévé nyilvánították, az Igazságügyminisztérium iratanyagában pedig nincs nyoma annak, hogy ezt megváltoztatták volna – sőt ellenkezőleg, később többször hivatkoztak rá –, kijelenthető: 1945-ben a nádasdladányi levéltár a nádasdladányi hitbizomány része volt.

Megerősíti ezt az is, hogy amikor 1949-ben a közgyűjtemények kimutatást készítettek a hitbizományi könyvtárakról, kincstárakról és levéltárakról, szerepel a jegyzékben a nádasdladányi levéltár, amely „1946 óta az Országos Levéltárban

¹⁰² MNL OL K 579-479 (Erdődy Ferenc és Sándor-féle hitbizomány).

¹⁰³ MNL OL K 579-476 (Batthyány Lajos-féle hitbizomány).

mint ideiglenes letét” őriztetik.¹⁰⁴ 1945 után tehát a levéltárat a közgyűjteményi nyilvántartásokban is hitbizományinak tekintették.

Rudnay Gyula nyomozó a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosának megbízottjaként Budapesten, a Szalay u. 3. I. 4. sz. lakásban 1949. november 7-én felvett jegyzőkönyv szerint kihallgatta a Nadasdy család ügyvédjét, Dr. Simon Mihály Pált, a Nadasdy család volt jogtanácsosát „Nadasdy Ferenc könyvtári, képtári és levéltári anyagának felkutatása” tárgyában. Az ügyvéd előadása szerint a képgyűjtemény *„sem terjedelemre, sem qualitasra nem volt jelentős. Főleg másolatok, ősök képsorozata, metszetek és néhány XIX. századbeli magyar kép volt jelentősebb. Simon ügyvéd előadása szerint Nadasdy Ferenc özvegye kb. 1946. évben levéltári anyagot adott át a Nemzeti Múzeum részére családi letétként. Ennek terjedelmét, minőségét nem ismeri, de az özvegy révén meg fogja tudni és közölni fogja a miniszteri biztossággal. A könyvtári anyag is jelentéktelen volt, emlékezte szerint amaz sorsa is a levéltári anyagéhoz hasonló volt. Az erősen sérült nádasladányi kastélyt tudomása szerint jelenleg megfelelő renoválás után gazdasági iskolaként használják. Egyéb előadnivaló nem volt.”*¹⁰⁵ A jegyzőkönyv nem említi, de egyértelmű, hogy a volt hitbizományi javak felkutatása volt a tárgy. Az ügyvédnek nem voltak pontos információi a kérdéstről, igyekezett jelentéktelennek beállítani a keresett javakat, de az az érv nem hangzott el, hogy azok nem volnának részei az egykori hitbizománynak. Korábban ő intézte a hitbizományi ügyeket, tehát pontos információi voltak a kérdéstről. Jól tudta, hogy 1946-ban letétként került a levéltár közgyűjteménybe. Simon Mihály Pál (†1967) 1945 előtt befolyásos ügyvéd volt, az V. kerületben, a Kossuth Lajos tér 4. szám alatt volt az irodája.¹⁰⁶ A jegyzőkönyv bizonyíték arra, hogy a család képviselője is a hitbizományi javak körébe sorolta a könyvtárat, képtárat és levéltárat 1949-ben. A rendelkezésre álló iratokból tehát kétséget kizáróan megállapítható, hogy a Nadasdy család nádasladányi kastélyában volt, és 1946-ban az Országos Levéltárba beszállított levéltár az 1949. évi VII. törvény 1949. április 2. napján történt hatályba lépésekor hitbizományi kötöttség alatt álló vagyontárgy volt.

¹⁰⁴ MNL OL XIX-I-1-h-110-3-212571/1949. (minisztériumi ügyirat). Az OL ügyirata: MNL OL Y 7 1949/38.

¹⁰⁵ MNL OL XIX-I-13-751-1949.

¹⁰⁶ Budapest Főváros Levéltára, A jogszolgáltatás területi szervei, Joannovits Jenő közjegyző iratai, VII. 195. a-1942-0229. Kifejezetten a hitbizományi ügyek szakértőjének számított: Simon Mihály Pál: A hitbizományi reform kérdéséhez. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1935. 11. sz. 491-507.; Szabó László: De könnyen felejtene az ügyvédi kamarában... *Népszabadság*, 1957. november 24. 5.

Konklúzió

Minden fejezetben megadtam a választ a feltett kérdésekre, ezek megismétlése helyett most néhány figyelemre méltó körülményre hívom fel a figyelmet. Fontos hangsúlyozni, hogy a családi levéltárak állami kezelésbe kerülésekor a kérdést csak a téma bemutatásához szükséges módon tárgyaltam. Nem volt szó a jelenlegi jogi helyzet egyéb problémáiról, a régi és újabb letéti szerződések érvényéről vagy érvénytelenségéről. Ez szintén megér egy későbbi vizsgálatot. Mivel jelenleg is folyamatban vannak le nem zárt bírósági ügyek, a sajtóban is megjelennek ezekről különböző hírek, különösen sajnálatos, hogy ezekről a sajtóban nagyon egyoldalúan, kizárólag a visszaigénylők szemüvegén keresztül jelennek meg hírek, a mindenkori magyar állam érdekei szinte alig kapnak nyilvánosságot. Ezzel kapcsolatban nem árt felhívni a figyelmet arra, hogy az államosításokat végrehajtó közgyűjteményi vezetők és alkalmazottak jó része a Horthy-korszak neveltje volt, és a nem kommunista elkötelezettségűek is teljes mértékben egyetértettek 1949-ben azzal, hogy a hitbizományok államosításával köztulajdonba kerülnek könyvtári, levéltári és múzeumi kincsek. A közgyűjtemények nem tekintették politikai kérdésnek az államosítást, az állami kézbe vétel garancia volt a megmaradásra és a Magyarországon való maradásra. Hibás szemlélet tehát az, amelyik úgy értelmezi a restitúciós ügyeket, hogy a kommunista pártállam által hozott intézkedés teremti meg a jogalapot a 2010-es, 2020-as években az iratok levéltárban maradásához. A hitbizományok megszüntetéséről szóló, 1949. évi VII. törvény hatályba lépésétől kezdődően az egykori hitbizományi ingóságok – így a könyvtárak, levéltárak, múzeumi műtárgyak – állami birtoklási joga nem kérdőjelezhető meg, hiszen az 1949. évi VII. törvény nem tartozott azok közé az államosítási jogszabályok közé, amelyeket 1990 után az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek nyilvánított és a jövőre nézve megsemmisített. Az 1949. évi VII. törvény végrehajtása során sérelmet szenvedettek számára a magyar állam a kárpótlási törvénnyel – az 1991. évi XXV. törvény 1. §. (1) bekezdése – nyújtott részleges kárpótlási lehetőséget, és a sérelmet elszenvedő magánszemélyek nem tarthattak igényt a tulajdonviszonyok visszarendezésére. A hitbizományok megszüntetéséről szóló törvényt tehát a rendszerváltozás utáni politika is érvényesnek ismerte el.

GYÖRGY RÁCZ

**THE NATIONALISATION OF THE FORMER ENTAIL
AND FAMILY ARCHIVES AFTER 1945
– THE CASE OF THE BATTHYÁNY AND NÁDASDY
ARCHIVES**

Between 1945 and 1950 the National Archives of Hungary obtained a large amount of materials from private archives, most of them came from family archives. The study investigates with till unused sources the situation before 1945, the legal state after 1945, entail nature and the circumstances of the nationalization of the latter. Due to the Government decree 449/2013. (XI. 28.) the National Archives of Hungary had to deal with two restitutions, which tried to return the archival material back to the original owner. The most important statement of the paper is that the connection between the family entails and family archives can be classified into three main types. 1.: documents regarding the administration of smaller entails – founded in the 19th century – which were nationalized together with the estate (Pallavicini family). 2.: in the case the large entails of the aristocracy, the family archives became the part of the entail (Esterházy, Batthyány, Erdődy, Festetich, Nádasdy of Nádasdladány families). These archives became state property by the act Nr. VII of 1949. 3.: those family archives form a separate type, which as foundation became or remained in the joint management of the members of the family, regardless of the entail (Károlyi, Széchényi families).

„ERDÉLY, VAGY ANNAK NAGYOBB RÉSZÉ” A szövetséges nagyhatalmak vitái a magyar–román határról (1940–1945)*

Az 1944. szeptember 12-én aláírt moszkvai román fegyverszünet – a második bécsi döntés semmissé és érvénytelenné nyilvánítása mellett – nyitva hagyta a magyar–román határkérdést. Az egyezmény 19. cikkelye szovjet–angol–amerikai kompromisszum eredménye volt, mely előírta, hogy Erdély¹ (vagy annak nagyobbik része) – a békerendezésben történő megerősítéstől függően – adható vissza Romániának. 1945 őszén az erdélyi kérdés a második világháborúban győztes nagyhatalmak között az európai békerendezés egészét holtpontra juttató vitát eredményezett. A szövetséges nagyhatalmak – jóllehet különböző időpontban és indítással – Magyarország javára a vele hasonló politikai helyzetben található Romániával szemben határmódosítást fontolgattak. A háború kezdeti szakaszában, 1940–1941-ben a szovjet diplomácia² támogatta az Erdélyre vonatkozó magyar területi követeléseket, a Külügyminiszterek Tanácsa londoni ülészakájának 1945. szeptember 20-i béketárgyalásain az amerikai,³ az angol⁴ (sőt a francia)⁵ külügyminiszter vetette fel a határ kiigazítását, mert nem tekintették a trianoni magyar–román határt „ideálisnak”, „igazságosnak”, „méltányosnak” vagy „észszerűnek”.

* A téma bővebb kifejtését lásd Fülöp Mihály: *Második Trianon?* Kézirat. Megjelenik az NKE Ludovika Kiadónál, előkészületben.

¹ A szövetséges nagyhatalmak diplomáciai okmányokban „egész Erdély” alatt az erdélyi fennsíkot, Partiumot, a Bánságot és Máramarost magában foglaló, az 1938. január elsején fennállt magyar–román határig terjedő területet értették.

² *Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához 1936–1945. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941.* Összeállította, a bevezető tanulmányt írta: Juhász Gyula. Budapest, 1982 (a továbbiakban: DIMK V. kötet), 521.

³ Bevin angol külügyminiszter 1945. szeptember 20-i nyilatkozata. Public Record Office Foreign Office CAB 133. *Foreign Relations of the United States 1945.* Vol. II. Washington D. C., 1945 (a továbbiakban: FRUS), 1945. 281. Lásd még Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941.* Budapest, 1998; Uő: *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép Európáról.* Budapest, 1996.

⁴ FRUS 1945. Vol. II. 280. Lásd még Romsics Ignác: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról.* Gödöllő, 1992.

⁵ Ministère des Affaires Étrangères. Archives et Documentation. Série Z. Roumanie vol. 24. Z. 366. Georges Bidault francia külügyminiszter 1945. szeptember 20-i nyilatkozatát idézi Fülöp Mihály: *A Quai d’Orsay 1945. szeptember 6-i Erdély-terve. Századok*, 2007. 1. sz. 87–102., valamint uő: *A román kiugrás és a fegyverszünet. Századok Füzetek*, 2009. 2. sz. 63–98.

Milyen utat tett meg a szovjet diplomácia az Erdélyre vonatkozó magyar területi követelések támogatásától a trianoni döntéshez való visszamenőleges csatlakozásig? Miért okozott vitát az erdélyi határ rendezésének kérdése 1945 őszén a döntést hozó nagyhatalmak között? Hogyan jutott el az amerikai, az angol és a francia külügyminiszter a magyar-román határ Magyarország javára történő kiigazításáig? A kérdésekre adható válaszok körvonalai az eddig megjelent könyvtárnyi szakirodalomból, visszaemlékezésekből⁶ felrajzolhatók, az eseménytörténet rekonstruálható. Mindazonáltal az elmúlt húsz évben megismert szovjet források újraolvasása és összevetése a korábban megjelent magyar, angol, amerikai és francia diplomáciai okmányokkal, eredeti összefüggésekbe helyezésük, kritikai elemzésük újabb árnyalatokkal gazdagíthatja, pontosíthatja az eddig ismert képet. Erre teszünk kísérletet Kristóffy József moszkvai magyar követ táviratainak, a román fegyverszüneti egyezménynek és a Külügyminiszterek Tanácsa londoni Erdély-vitájának újraértelmezésével.

Kristóffy-táviratok nemzetközi kontextusban

Kertész István, a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának vezetője 1945 nyarán abból indult ki, hogy „Romániának reálpolitikai adottságokban gyökerező ellentétei vannak Oroszországgal szemben”, a magyar-román határkérdést a Szovjetunió⁷ dönti el: „Kétségtelen, hogy legalábbis Észak-Erdély egy részének visszacsatolására bizonyos reményt nyújt a Romániával kötött fegyverszüneti egyezmény. Hogy ebbe a lehetőségbe kapaszkodva, mi mit, mikor és milyen beállításban kérjünk, az politikai célszerűségi kérdés, amit az adott pillanatban a két államnak Oroszországhoz és egymáshoz való viszonya fog döntőleg befolyásolni.”⁸ Kertész a moszkvai magyar követnek, Kristóffy Józsefnek a második bécsi döntést megelőzően Budapestre küldött táviratai⁹ alapján próbálta meg rekonstruálni, hogy a

⁶ Legutóbb részletes bibliográfiát közölt Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest, 2018, 421–436., valamint *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Szerk. Fülöp Mihály. Budapest, 2018, 241–247.

⁷ *Восточная Европа в силовом поле великих держав. Трансильванский вопрос. 1940–1946 годы*. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta: T. M. Islamov – T. A. Pokivailova. Moszkva, 2008. Lásd még Zeidler Miklós – L. Balogh Béni: Az „Erdély-kérdés” a magyar-szovjet külkapcsolatokban. 2000, 2002. 4. sz. 41–53.; Baráth Magdolna: A Szovjetunió és a magyar béke. In: *Az elfelejtett béke...* 55–67.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztály iratai (a továbbiakban: Küm Béó), 76/Be-res-1946, 14/res. Be-1945. Kertész István 1945. július 2-i feljegyzése a háború utáni nemzetközi tárgyalások előkészítéséről, de különösen a területi kérdésekben irányadó szempontokról. (A Minisztertanács 1945. július 25-i ülése jóváhagyta.) Idézi Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Második, bővített kiadás. Püski, Budapest, 2008, 41.

⁹ MNL OL Küm Béó 424/Bé-1946. II. 16. Molotov 1940. évi nyilatkozatai a magyar-román kérdésről. Kristóffy 1940. VII. 4-i 93. sz. és 95. sz., 1940. VIII. 25-i 131. sz. – idézett – távirata, valamint Csáky külügyminiszter Sztójay Döme berlini magyar követnek küldött 156. sz. távirata – 459/res. pol. 1940.

háború kezdetén szovjet részről meddig voltak hajlandóak elmenni a magyar követelések támogatásában.

Kristóffy akkor írta számjeltáviratait, amikor a Molotov-Ribbentrop-paktum megkötését követően a Szovjetunió egymás után foglalta vissza a cári birodalom volt területeit: Kelet-Lengyelországot, a téli háborút követően finn Karéliát, a francia fegyverletétel után a balti államokat: Észtországot, Lettországot és Litvániát. A szovjet-német megnemtámadási egyezmény titkos jegyzőkönyvének 3. pontja Romániát érintette: „*Délkelet-Európa vonatkozásában szovjet részről hangsúlyozzák érdeküket Besszarábiát illetően. Német részről hangsúlyozzák a teljes politikai érdektelenséget ezeken a területeken.*”¹⁰

A szovjet külpolitikában Erdély sorsa a háború kezdetétől összefonódott Besszarábia kérdésével. 1940 nyarán Nagy-Románia mindhárom szomszédja, a Szovjetunió, Magyarország és Bulgária is revideálni kívánta a versailles-i békerendszerben rögzített román határokat.¹¹ A Besszarábia és Észak-Bukovina huszonegy órán belüli átadását követelő 1940. június 26-i szovjet ultimátum nyitotta meg az utat a magyar és a bolgár területi igények érvényesítése előtt. A német kormány jogosnak ismerte el Besszarábiára a szovjet igényt, s bár kifogásolta „egész Bukovina” anektálását, mert az nem szerepelt a korábbi egyezségben, a román kormányt rábírta arra, hogy 24 órán belül elfogadja a szovjet ultimátumot.¹² A német akciót az olasz kormány és Románia balkáni szövetségesei is támogatták. A Vörös Hadsereg pár napon belül megszállta az „átadott területeket”: a volt cári birodalmi Besszarábián és az osztrák koronatarományon, Észak-Bukovinán túl az ó-romániai Herca területét és a Duna-delta szigeteit is elfoglalta, a német fenntartás miatt azonban Bukovina déli részének megszállásáról szovjet részről átmenetileg lemondtak. Churchill sem ellenezte Besszarábia elcsatolását az angol területi garanciát 1940. július 1-én felmondó Romániától, noha azt az angol miniszterelnök nem a „régicári”, hanem az „új szovjet imperializmus” megnyilvánulásának tulajdonította. Churchill Stafford Cripps moszkvai angol nagyköveten keresztül

¹⁰ A Molotov-Ribbentrop-paktumként elhíresült megnemtámadási egyezmény és a titkos jegyzőkönyv szövegét magyarul közli Grotius: <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=UJYOHQ> (Utolsó letöltés ideje: 2020. május 26.)

¹¹ A versailles-i békerendszer négy szerződése vonta meg Nagy-Románia határait: Bukovina esetében a Saint-Germainben 1919. szeptember 10-én aláírt osztrák békeszerződés; az 1919. november 27-én Neuillyben aláírt bolgár békeszerződés; a Magyarországgal 1920. június 4-én kötött trianoni; az 1920. október 28-i párizsi szerződésben az antant főhatalmai, Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország elismerték Besszarábiát Románia részeként. Ezt megelőzően a központi hatalmak 1918. május 7-én a bukaresti békében Besszarábiát Romániának adták.

¹² *ДОКУМЕНТЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ СССР 1940-22 июня 1941*. Т. XXIII. Москва, 1995 (a továbbiakban: DVP), 225. sz. dokumentum, 372. Schulenburg német nagykövet Molotov külügyi népbiztosnak Ribbentrop üzenetéről, 1940. június 25.

azt üzenete Sztálinnak, hogy a Szovjetunióknak kellene átvennie a vezető szerepet a Balkánon.¹³

A váratlan román kapituláció kizárta annak lehetőségét, hogy Nagy-Románia szomszédai együttes fegyveres fellépéssel szerezzenek érvényt igényeiknek. Teleki Pál miniszterelnök nem akart a Szovjetunióval katonai együttműködést Románia ellen, de politikait sem. Molotov szovjet külügyi népbiztos a Besszarábia megszállása előtti napokban semmilyen biztatást nem adott a magyar és a bolgár területi igények támogatására, Magyarországgal szemben is csak addig volt hajlandó elmenni, hogy kijelentette: a „Kárpátaljai Oroszország kérdését” nem tekinti „aktuálisnak”.¹⁴ Teleki nem kívánta elszalasztani a szovjet precedens támasztotta alkalmat, ezért a kormány mozgósított, hogy érveinek katonai nyomtatékot adjon. Kristóffy Moszkvában június 29-én Dekanozov külügyi népbiztoshelyettesnél az iránt érdeklődött, hogyan viszonyulna kormánya ahhoz, ha Magyarország is ahhoz hasonló területi követelésekkel lépne fel Románia ellen, mint amelyeket a Szovjetunió már megoldott. Kristóffy közölte, hogy magyar részről a kérdést békés úton, konferencián kívánják elintézni.¹⁵

A Kristóffy-táviratok összevetése a szovjet diplomáciai okmánygyűjteményekben fellelhető orosz nyelvű feljegyzésekkel fontos szövegezési különbségeket mutat. A magyar kormány kérdésére Molotov július 4-én adta meg a választ, arra hivatkozva, hogy az olasz nagykövetnek korábban tett kijelentéseit ismétli meg:¹⁶ *„a Szovjetunióknak Magyarországgal szemben semmi követelése nincs, vele jó viszony kiépítésére törekszik, és hogy a magyar területi követeléseket megalapozottaknak tartja [...] A magyar kormány számíthat arra, hogy a szovjet kormány a magyar*

¹³ Majszkij londoni szovjet nagykövet 1940. július 3-i, Stafford Cripps moszkvai angol nagykövet 1940. július 4-i távirata. In: *Восточная Европа...* 87-93.

¹⁴ „Советский Союз не ставил перед Венгрией вопроса о Прикарпатской Руси, не считая его актуальным.” DVP vol. XXIII. 225. sz. dokumentum, 372. Molotov Schulenburg német nagykövetnek 1940. június 25-én tett kijelentését idézi Peter Pastor: Hungarian and Soviet efforts to possess Ruthenia, 1938-1945. *The Historian*, 2019. issue 3. 398-425., 411.

¹⁵ *Трансильванский вопрос: Венгеро-румынский территориальный спор и СССР. 1940-1946.* Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta: T. M. Iszlamov – T. A. Pokivajlova. Moszkva, 2000, 44-45. Lásd még L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés.* Csíkszereda, 2002; Kolontári Attila: *Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941.* Budapest, 2009, a „Nekünk Erdélyt, nektek Besszarábiát!” c. fejezet.

¹⁶ Molotov megpróbálta a moszkvai magyar követet félrevezetni, ugyanis Augusto Rosso nagykövet 1940. június 20-án tolmácsolta Mussolini üzenetét a szovjet kormánynak a balkáni és Duna-völgyi „közös érdekek megvitatásáról”, de Kristóffy szerint Molotov ebben a beszélgetésben a magyar területi követelésekre megjegyzést nem tett. Kristóffy megállapításának helyességét igazolja a Molotov-Rosso-beszélgetésről készült szovjet feljegyzés is, amiben sem a magyar, sem a bolgár területi igényről nem esik szó. Lásd DVP vol. XXIII. 210. sz. dokumentum, 353-356. Lásd még DIMK V. kötet, 200. Kristóffy 1940. június 21-i 78. sz. számjeltávirata és június 22-i 101/pol. főn-1940. sz. jelentése.

területi követeléseket egy esetleges békekonferencián jogilag támogatni fogja.”¹⁷ A Molotov közléseiről készített orosz nyelvű feljegyzés óvatosabban fogalmaz: a szovjet delegátusok a magyar követelések megalapozottságához tartják magukat „egy esetleges nemzetközi konferencián, ahol Románia és Magyarország igényeit megvitatják.”¹⁸ A szovjet külügyi népbiztos a moszkvai magyar követ kérdésére kijelentette, hogy ez az álláspontjuk érvényes egy magyar-román fegyveres konfliktus esetén is.

Franciaország összeomlása és az angol garancia román felmondása után a szovjet kormány részt akart venni Délkelet-Európa német-olasz területi újrendezésében, ezért támogatta a Romániával szembeni magyar és bolgár területi igényeket. Molotov 1940. augusztus 24-én, a Turnu Severin-i magyar-román tárgyalások megszakítását követően megerősítette a magyar követnek: „követeléseinket megalapozottnak tartják – jelentette Kristóffy – és a szovjetek magatartása az események során kedvező lesz Magyarország részére”; a „magyar kormány legyen meggyőződve, hogy a versailles-i és a trianoni Romániát sohasem tartotta ideálisnak, és az egyformán sérelmes volt Oroszország, Bulgária és Magyarország szempontjából.”¹⁹ A szovjet kormány „az események során” arra számított, hogy Teleki Pál miniszterelnök önálló fegyveres akciót indít,²⁰ ami lehetőséget adott volna arra, hogy Romániát katonai erővel összeroppantsák – éppúgy, ahogy a második világháború kezdetén a „versailles-i rendszer szörnyszülöttét”,²¹ Lengyelországot –, a szovjet befolyást pedig Bulgáriára, Romániára és Magyarországra kiterjesszék.²² A Vörös Hadsereg felvonult a szovjet-román határhoz, ahol 1940. augusztus végén fegyveres incidensekre került sor. Abban az esetben viszont, ha a magyar-román konfliktust

¹⁷ MNL OL Küm Bé. 424/ Bé-1946. II. 16. Molotov 1940. évi nyilatkozatai a magyar-román kérdésről. A Kertész István iratai között talált 1940. július 4-i, 95. sz. táviratot fénymásolatban közli Fülöp Mihály: Az elveszettnek hitt távirat. *Magyar Nemzet*, 1988. 211. sz. 9.

¹⁸ „СССР не имеет никаких претензий по отношению к Венгрии; Советское правительство считает, что претензии Венгрии к Румынии имеют под собой основания. Я добавил, что такой же позиции представители СССР будут придерживаться в случае созыва международной конференции, на которой эвентуально будет стоять вопрос о притязаниях Венгрии к Румынии”. In: *Трансильванский вопрос...* 46.

¹⁹ Kristóffy József moszkvai magyar követ 1940. augusztus 25-i 131. sz. táviratát közli DIMK V. kötet. 519. Idézi még Zeidler – L. Balogh: i. m. Kristóffy táviratában nem szerepel a saint-germaini békére való utalás.

²⁰ Ottmar Traşcă: Planul de atac al armatei maghiare împotriva României din 23 August 1940. In: *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca, 1999–2000*. Cluj-Napoca, [é. n.], 219–230.; Uő: Stenogramele Consiliului de Miniştri al Ungariei din 22, 28, 29 şi 31 august 1940 referitoare la cel de-al doilea Arbitraj de la Viena. In: *Anuarul Institutului de Istorie Cluj Napoca, 1998*. Cluj-Napoca, [é. n.], 177–200.

²¹ Molotov 1939. szeptember 28-i, a szovjet-német barátsági egyezmény aláírása alkalmából mondott beszéde.

²² Peter Pastor idézi Sztálin alaputasítását Molotov 1940. november 12–13-i berlini látogatása előtt, valamint a Hitler–Ribbentrop–Molotov-tárgyalásokat. In: Pastor: i. m. 414.

békés úton, „nemzetközi konferencián” oldanak meg, a Szovjetunió igényt tartott arra, hogy a döntőbírók közé kerüljön.

A „magyar területi követelések”²³ támogatásának szempontjából a szovjet álláspont jóval kedvezőbbnek ígérkezett, mint a német vagy az olasz. A szovjet veszélyt Bukarestben is érzékelték: a román kormány sietve Németország védelmét, a területi vitában német–olasz döntőbírói ítéletet kért. Hitler²⁴ a nagy hirtelen²⁵ összehívott, Erdélyt kettéosztó 1940. augusztus 30-i bécsi, német–olasz választott bírósági határozattal keresztülhúzta Sztálin²⁶ számításait: a magyar–román határvitát,²⁷ de a bolgár–románt is²⁸ békés úton, a Szovjetunió kizárásával rendezte. Mindhárom állam (Magyarország, Románia és Bulgária) – szovjet helyett – német alávetettségbe került. Németország és a Szovjetunió a Balkán-félszigeten került szembe egymással. A területi rendezéssel párhuzamosan Németország garantálta Románia határait, ami a további szovjet (Dél- Bukovina) vagy magyar (Dél-Erdély) igények felvetése ellen irányult.²⁹ Molotov Schulenburg moszkvai német nagykövetnek 1940. augusztus 31-én a szemére vetette, hogy Németország megsértette a meg nem támadási egyezmény konzultációs kötelezettségét, továbbá sérelmezte, hogy nem vehetett részt a bécsi döntésben, és azt is, hogy a területi garancia a Szovjetunió ellen irányult.³⁰ A német „tancsapatok” bevonulása a román olajmezőkre 1940 októberének első hetében véget vetett a szovjet–német érdekszféramegállapodásnak, a Molotov–Ribbentrop-paktum érvényének, de szovjet részről nem kérdőjelezték meg az arbitrázst.

Churchill 1940. szeptember 5-i alsóházi beszédében a bécsi döntéssel kapcsolatban leszögezte: *„Személy szerint én magam sohasem tartottam megfelelőnek azt a módot, ahogy Magyarországot a legutóbbi háborúban kezelték. A háború kitörésétől*

²³ Lásd Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, 1975, 226–237.; Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta: Pritz Pál. Budapest, 1987, 317–348.

²⁴ Hitler 1940. augusztus 27-én Berchtesgadenben teljes titokban, egymaga döntött a magyar–román határról. Döntését német–olasz közös döntőbírói határozatként hirdették ki Bécsben, augusztus 30-án.

²⁵ Ribbentrop 1940. október 13-án Sztálinhoz intézett levelében azt írta, hogy *„az angol ügynökök által szított román–magyar ellentét háború kitörésével fenyegetett, a béke megőrzése azonnali diplomáciai beavatkozást igényelt, ezért 24 óra alatt rögtönözve hívták össze Bécsben a német–olasz döntőbírói bíróságot.”* Idézi: *Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: Документы и материалы*. Moszkva, 1996, 34. sz. dokumentum, 376–377.

²⁶ *Восточная Европа...* 94–95., 101–111.

²⁷ L. Balogh: i. m. 271–304. A második bécsi döntés Magyarországnak ítélte Észak-Erdélyt, mintegy 43 100 km²-nyi területet.

²⁸ 1940. szeptember 7-én Craiovában írták alá a bolgár–román szerződést, amely Dél-Dobrudzsát Bulgáriához csatolta.

²⁹ Lásd feljebb: 24. sz. jegyzet, valamint Kolontári: i. m. 329–338

³⁰ DVP vol. XXIII., 348. sz. dokumentum, 544–545.; *Восточная Европа...* 110–111.

kezdve sohasem helyezkedtünk arra az álláspontra, hogy az egyes országok területi státusát nem lehet megváltoztatni. Másfelől viszont nem javasoljuk azoknak a területi változásoknak [az] elismerését, amelyek a háború során jöttek létre, kivéve, ha azok az érintett felek szabad hozzájárulásával és jóakaratával valósultak meg.”³¹ Az angol kormány a második bécsi döntést nem tekintette a felek szabad akaratából létrejött területi változásnak, de a román-bolgár craiovai egyezményt, amely Dél-Dobruzsát Bulgáriához csatolta, ilyennek ismerte el.

Kristóffy utolsó, legtöbbet idézett távirata³² is új megvilágításba kerül, ha összevetjük az erről készült szovjet feljegyzéssel.³³ (Zárójelben az orosz nyelvű szöveget idézzük, kurzívval a lényeges eltérést jelöljük.) Molotov 1941. június 23-án délelőtt, a német támadás másnapján Kristóffy József követnél érdeklődött Magyarország állásfoglalásáról a német-szovjet konfliktust illetően: részt szándékozik-e venni a háborúban az „egyik vagy másik harcoló fél oldalán” (Примыкает ли Венгрия к той или другой воюющей стороне), vagy semleges magatartást tanúsít? A szovjet külügyi népbiztos a magyar követ moszkvai számjeltávirata szerint közölte, hogy „a szovjet kormánynak, mint azt már több ízben³⁴ kijelentette, nincs követelése³⁵ vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, nem volt észrevétele, hogy magyar követelések Románia kárára megvalósuljanak, e tekintetben a jövőben sem lesz észrevétele.”³⁶

³¹ Churchill 1940. szeptember 5-i alsóházi beszéde megtalálható angolul: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1940/sep/05/the-war-situation> (Utolsó letöltés ideje: 2021. május 28.) Magyarul idézi Juhász Gyula: A magyar revíziós célok és a nagyhatalmak. *História*, 1990. 3. sz. 15-17. Felsőházi beszédében Lord Halifax külügyminiszter az angol kormány nevében a tengelyhatalmak diktátumának tekintette a bécsi döntést, amit Romániára rákényszerítettek. („We are unable to accept the settlement now announced of the Hungarian-Rumanian dispute over Transylvania since that settlement is the result of a dictation by the Axis Powers imposed on Rumania under duress. We do not propose during the war to recognise territorial changes unless these have been evidently and freely agreed between all the parties concerned. I have no doubt all of us in this House hope that at the end of the war there may be a general settlement on lines so just and equitable as to give hope of its durability and to that end His Majesty's Government will use all their influence.”) Lásd <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1940/sep/05/the-war-situation> (Utolsó letöltés ideje: 2021. május 28.).

³² A moszkvai követ 1941. június 23-i számjeltávirata a külügyminiszternek. In: DIMK V. kötet, 867. sz. dokumentum, 1214. Az irat lelőhelye: MNL OL Külügyminisztérium, Politikai osztály általános iratai, K 63 a-75-a-III-636, Szent-Iványi-kézirat, 407/res. pol.-1941. A távirat Szent-Iványi-kéziratba kerülésének történetéről lásd Borsányi Julián: *A magyar tragédia kassai nyitánya*. München, 1985, 246.; Kolontári: i. m. 343-344., 383-384. Kolontári Molotov politikai naplóbejegyzésére hivatkozik az AVP RF F. 06. Op. 3. P. 11. gy. 132. 1 alapján, ami azonos a szovjet forrásgyűjteményben publikált Podcerob-feljegyzéssel.

³³ Molotov és Kristóffy 1941. június 23-i beszélgetéséről Borisz Podcerob feljegyzése. DVP 22 июня 1941 - 1 января 1942. T. XXIV. Moszkva, 2000. 11. sz. dokumentum, 21.

³⁴ Ez utalás Molotov 1940. július 4-i és augusztus 24-i, Kristóffynak tett kijelentéseire.

³⁵ Ez utalás Kárpátaljára.

³⁶ DIMK V. 1214. A dőlt betűvel jelölt részek nem szerepelnek Borisz Podcerob feljegyzésében.

Borisz Podcerob,³⁷ a beszélgetésben résztvevő szovjet diplomata feljegyzése két fontos vonatkozásban tér el a magyar követ táviratától. Egyrészt Molotov nem arról tesz említést, miszerint a szovjet kormánynak nincs „támadó szándéka Magyarországgal szemben”, hanem azt említette, hogy a Szovjetunióknak Magyarországgal kapcsolatban semmilyen vitás kérdése nincs. Másrészt a szovjet külügyi népbiztos úgy fogalmazott, hogy a „Szovjetunió nem ellenzi/nincs fenntartása Magyarország területének Románia rovására *megvalósult*”³⁸ megnagyobbításával kapcsolatban.” („Советский Союз не имеет никаких спорных вопросов в своих отношениях с Венгрией и не имеет к Венгрии никаких претензий. Советский Союз не имеет возражений по поводу осуществленного за счет Румынии увеличения территории Венгрии.”)³⁹ A Podcerob-feljegyzés pontosabban fejezi ki Molotov szándékát, mint Kristóffy Budapestre küldött távirata: Magyarországot távol akarta tartani a háborútól, ezért – az utolsó pillanatban – *de facto* elismerte az Észak-Erdélyre vonatkozó második bécsi döntés területi érvényét, de a jövőre nézve nem tett semmiféle ígéretet, nem tett említést a szovjet támadó szándék hiányáról se.⁴⁰

Románia és Finnország a németekkel egyidőben támadásba lendült „elveszett területeinek” visszaszerzésére. Molotov június 24-én Grigore Gafencu moszkvai román követnél a német rablőháborúban való részvétel okát tudakolta, ugyanis szerinte „Besszarábia kérdésének rendezése” után a Szovjetunió jószomszédi viszony kialakítására törekedett, „Romániával szemben területi követeléseket nem támasztott”; a jóviszonyt a német területi garancia nyújtása rontotta meg, mert „Románia függő viszonyba került Németországgal szemben, a német nemzetiszocialisták akaratának vetette alá magát”; a szovjet kormány a német „tancsapatok” bevonulását Romániába megszállásként értelmezte. Gafencu a román hadbalépést azzal indokolta, hogy a Szovjetunió erőszakos módon foglalta el Besszarábiát, sőt ezen túlmenően Bukovinát, az ó-romániai Hercát és a Duna-delta szigeteit is, ami után a „nemzet fennmaradása” érdekében a „gigantikus Oroszországgal” szemben (német) garanciát kerestek. Molotov kitért Besszarábia annexiójának megvitatása elől, s a beszélgetést azzal zárta: „a kérdés immár nem egyik vagy másik román terület hovatartozása, hanem Románia, mint állam fennmaradása.”⁴¹

A Kristóffy-távirat⁴² nem változtatta meg az események menetét. A szovjet próbálkozás a magyar semlegesség fenntartására hiábavalónak bizonyult. Horthy

³⁷ Podcerob, Borisz Fedorovics (1910–1983): szovjet karrierdiplomata, Molotov személyi titkára.

³⁸ Lásd még Kolontári: i. m. 343–344., 383–384.

³⁹ DVP vol. XXIV. 21.

⁴⁰ A beszélgetés során az „egész” Erdélyre vonatkozó magyar igény kérdése fel sem merült.

⁴¹ Molotov és Gafencu 1941. június 24-i beszélgetéséről készült feljegyzés, DVP vol. XXIV. 31–32. Lásd még a területi garancia kérdésében a 29. sz. lábjegyzetet Molotov és Schulenburg 1940. augusztus 31-i beszélgetéséről.

⁴² Horthy 1944. szeptember utolsó hetében Sztálinhoz intézett levelében azt írta, hogy „most szereztem tudomást arról, hogy a Kassát és Munkácsot ért légitámadás után Molotov külügyminiszter –

1941. június 26-án, a kassai légitámadás után elhatározta a hadbalépést a Szovjetunió ellen. Amikor Moszkvában az erdélyi kérdés mérlegelése napirendre került, Litvinov erről a következőket írta: „Magyarország – minden ok nélkül – Németország oldalára állt, mikor megtámadta a Szovjetuniót. Magyarországnak nem voltak olyasfajta követelései a Szovjetunióval szemben, melyekkel Finnország és Románia próbálja igazolni a háborús részvételét [...] esztelenység lenne megjutalmazni legfőbb területi követeléseinek a kielégítésével.”⁴³

Erdély, vagy annak nagyobb része

Sztálin 1941. december 16-án a Moszkvába látogató Anthony Eden angol külügyminiszter elé tárta béketerveit. A szovjet kormányfő a Molotov-Ribbentrop-paktum Hitler-ellenes változata, egyfajta „Molotov-Eden-paktum” megkötésére készült, amelyben helyreállítanák a Szovjetunióknak a német támadás előtt érvényben lévő, 1941-es határait: Lengyelország esetében a Curzon-vonalat, az 1940. évi szovjet- finn béke szerint megvont határt, a balti köztársaságok, Besszarábia és Észak-Bukovina határait. Sztálin az Európát angol-szovjet érdekszférákra osztó titkos jegyzőkönyv tervezetében kitért a román kérdésre is. Eszerint a Szovjetunió katonai szövetséget kíván kötni Romániával, ami feljogosítaná arra, hogy román területen szárazföldi, légi és tengeri támaszpontokat létesítsen. „Románia területét nyugaton némileg ki kell terjeszteni Magyarország rovására, ahol jelenleg másfél millió román él. Ez további büntetést jelentene Magyarország háborús szerepéért.”⁴⁴

Molotov a magyar béketapogatózásokra adandó szövetséges válasz egyeztetése alkalmával 1943. június 7-én közölte Washingtonnal és Londonnal, hogy „a szovjet kormány nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak a Németország diktátumával 1940. augusztus 30-án Bécsben hozott úgynevezett döntőbírói ítéletet, amely

egy, a magyar követtel folytatott megbeszélése során – kifejezésre juttatta a Szovjetunióknak Magyarország iránt táplált békés törekvését. Ha ez megfelel a valóságnak, tragikus, mert nem ért el hozzám idejében.” Horthy Faragho Gábor tábornokkal, Teleki Gézával és Szent-Iványi Domokossal (akitől a Kristóffy-táviratról értesült) Moszkvába küldött levelében kitért Románia háborús szerepére is: „A románok foglalták el orosz szövetségesüktől Besszarábiát az első világháború után, a második világháború alatt pedig német segítséggel Oroszország déli részét igyekeztek megszerezni. Ezenkívül, amikor 1940-ben véget kívántunk vetni az erdélyi magyarság kegyetlen bánásmódjának, ismét a románok voltak azok, akik Németország segítségéért folyamodtak, kérve Hitlert, hogy tegyék számukra lehetővé a bécsi döntéssel e terület legalább egy részének megtartását”. Idézi Juhász: *Magyarország külpolitikája...* 389.

⁴³ Litvinov 1944. június 5-i feljegyzése Erdélyről. *Трансильванский вопрос...* 236.

⁴⁴ Sztálin Csehszlovákia „rég határai” helyreállítása kapcsán említette először az angol külügyminiszternek „Magyarország megbüntetését”: „A csehszlovák területet Délen ki kell terjeszteni Magyarország rovására. Magyarországra kellő büntetést kell mérni az ebben a háborúban tanúsított magatartásáért.” Lásd СССР и германский вопрос, 1941-1949: документы из архива внешней политики Российской Федерации. Szerk. Georgij Kinyin - Ecsen Laufer. Tom. I. 1941-1949. Moszkva, 1996, 124-134. Idézi: *Az elfelejtett béke...* 24-25.

Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt.”⁴⁵ Sztálin⁴⁶ és Molotov⁴⁷ megnyilatkozásai nyitva hagytak bizonyos lehetőséget a trianoni magyar-román határ módosítására. 1944 tavaszán szovjet javaslatra került a román fegyverszüneti feltételekbe az „Erdély egésze, vagy nagyobb része visszaadandó Romániának” formula. Sztálin mesterien használta ki az Erdélyért való magyar-román versenyfutást Románia „kiütésére” a háborúból, Horthy „kiugrási” kísérletének kiprovokálására, illetve a Groza-kormány hatalomra juttatására.

A szövetséges nagyhatalmak a román határkérdéseket a háború folyamán először Barbu Știrbey herceg⁴⁸ kairói küldetése alkalmával tárgyalták meg. 1944. április 2-án a Vörös Hadsereg elérte Besszarábia és Észak-Bukovina területét, megkezdte az 1940-es „szovjet-román szerződés” teljes határvonalának helyreállítását. Az 1940-es határokat a román előzetes fegyverszüneti feltételek egyeztetése során az angol és amerikai szövetségesek is elismerték. A Szovjetunió 1944 nyarának végére Besszarábia és Észak-Bukovina birtokába került. A szovjet megadási okmányt a három szövetséges nagyhatalom nevében április 12-én nyújtották át Stockholmban az Antonescu-kormányt képviselő Fred Nanu svédországi román követnek, Kairóban Știrbey hercegnek, az ellenzék képviselőjének. Antonescu a fegyverszünet elfogadása helyett a további harcot választotta.

A szovjet minimális feltételek megkövetelték ugyan a szembefordulást a németekkel, ámde mellőzték a katonai megszállási rendszer bevezetését, és „igazságtalannak” nyilvánították a második bécsi döntést. A szovjet kormány kész volt Romániával közös hadműveleteket folytatni a magyarok és a németek ellen, hogy „egész Erdélyt, vagy annak nagyobb részét”⁴⁹ visszaadják Romániának. A szovjet javaslat eredeti angol nyelvű változata szerint: „with the object of restoring to Rumania all of Transylvania or the major part thereof”. Winston Churchill⁵⁰ kifejezett kívánságára ezt a feltételt egészítették ki azzal, hogy az átadásra a „békerendezésben történő megerősítéstől függően” kerülhet sor (*subject to confirmation at the peace settlement*). A State Department megfogalmazása viszont nyitva hagyta a kérdést: „a terület végső hovatarozásának meghatározását az általános békerende-

⁴⁵ Molotov ebben a levélben írta, hogy a háborús részvételért a „felelősséget nem csak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.” Lásd *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta: Juhász Gyula. Budapest, 1978, 158-159.

⁴⁶ „Némileg ki kell terjeszteni.”

⁴⁷ „Nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak.”

⁴⁸ A történelmi pártok: Iuliu Maniu Nemzeti Parasztpártja és C. I. C. Brătianu Nemzeti Liberális Pártjának képviselője. Lásd Fülöp Mihály: *A román kiugrás és a fegyverszünet...* 79-84.

⁴⁹ National Archives, Kew, UK Foreign Office (a továbbiakban: NA), FO 371/43998.

⁵⁰ Az angol miniszterelnök a hivatalától távol lévő Antony Eden külügyminisztert helyettesítette.

zésig kell halasztani” (*deffering the definitive disposition of this territory to the general peace settlement*).⁵¹

Az angol és az amerikai kormány nem óhajtotta Erdély kérdését a háború alatt eldönteni. Londonban és Washingtonban⁵² közel egy időben (sőt mint látni fogjuk, a rákövetkező esztendőben Párizsban is) hasonló elképzeléseket fogalmaztak meg a Magyarországnak ítélandó területsávról, a módosításhoz kapcsolódó lakosságcseréről, az erdélyi autonómiáról. 1940 nyarán a Turnu Severin-i tárgyalások előkészítése során Sabin Manuilă⁵³ és a Teleki Intézet javaslataiban már felmerültek ezek az elképzelések. Az amerikai béketervekben a kisebb határmódosítás lehetőségének mérlegelésénél abból indultak ki, hogy a román kormány maga is javasolt ilyen megoldást, úgy tűnt tehát, hogy a „kis-partiumi” területátcsatolást Románia hajlandó lenne elfogadni.

Litvinov szovjet külügyi népbiztoshelyettes 1944. június 5-én Sztálinnak írt feljegyzésében foglalta össze Moszkva szempontjait az erdélyi kérdés mérlegelésénél. Kiindulópontként leszögezte: „*az Egyesült Nemzeteknek Erdély ügyében semmiféle kötelezettségük nincsen, mivel a trianoni szerződés és az összes formális kötelezettség érvényét veszítette annak következtében, hogy Magyarország is, Románia is [az Egyesült Nemzetek ellen harcoló – F. M.] ellenséges államok.*” A területi probléma megoldásánál a történelmi érveléssel szemben az etnikait részesítette előnyben. Erdély átadását az egyik vagy másik versenytársnak attól tette függővé, hogy mennyire tudnak tőlük a Szovjetunióval való tartós együttműködésre hosszú távú biztosítékot kapni. Romániát – ugyanúgy, mint Magyarországot – ellenséges államnak tekintette, amely „*büntetést, nem pedig jutalmat érdemel, de teljeséggel elképzelhető Erdély odaítélése abban az esetben, ha Románia garantálja a Szovjetunióval való szoros és hosszú távú együttműködést, továbbá egyszer s mindenkorra lemond Besszarábiáról és Bukovináról. Románia Erdéllyel kompenzálva érezné magát Besszarábia és Bukovina elvesztéséért. [...]. Romániának ez esetben szüksége lenne a Szovjetunió segítségére Magyarországgal ellentétben, amely soha nem nyugszik bele Erdély teljes és végleges elvesztésébe.*” Szovjet szempontból Litvinov az önálló erdélyi állam létrehozását tartotta a legelőnyösebbnek. Erdély ütközőpont, „Erisz almája” lenne Magyarország és Románia között, amely nem tudna a Szovjetunió védelme nélkül létezni. A külügyi népbiztoshelyettes mindenesetre azt javasolta, hogy Erdély önállóságáról

⁵¹ NA FO 371/43998, valamint *Foreign Relations of the United States 1944*. Europe volume IV. Washington D. C. (a továbbiakban: FRUS), Cordell Hull amerikai külügyminiszter távirata Mac Veagh kairói nagykövetnek 1944. április 11-én, 173-174.

⁵² Lásd Romsics: *Amerikai béketervek...* 185-190., 203-209., 230-243.

⁵³ Sabin Manuilă (1894-1964): román szociológus, demográfus. Lásd L. Balogh: *A magyar-román...* 229-237.

hozzanak „átmeneti” döntést, amíg tisztázódnak az együttműködésre való kilátások Romániával vagy Magyarországgal.⁵⁴

Mihály király⁵⁵ az 1944. augusztus 23-i fordulatot Antonescu marsall letartóztatásával az áprilisi fegyverszüneti feltételek alapján hajtotta végre. Az átállás legfőbb mozgatórugója Észak-Erdély „megszerzése” volt. A király proklamációjában kijelentette: „*az Egyesült Nemzetek garantálták országunk függetlenségét és azt, hogy nem avatkoznak belügyeinkbe. [...] A szövetséges hadseregekkel és az ő segítségükkel, a nemzet összes erőit mozgósítva, átlépjük az igazságtalan bécsi döntéssel ránk erőszakolt határokat, hogy felszabadítsuk Erdély földjét az idegen megszállás alól.*”⁵⁶ Iuliu Maniu nemzeti parasztpárti politikus a szovjet vezetőkhez címzett üzenetében köszönetét tolmácsolta az Erdély „felszabadítása” végett kilátásba helyezett „jóindulatú” szovjet katonai segítségért. Moszkva fenntartotta áprilisi feltételeit, bár elfogadta, hogy a döntést a békerendezés során felülvizsgálhatják. Az 1944. augusztus 31-i szovjet tervezet angol szövege szerint: „*Allied Governments [...] agree that Transylvania (whole or greater part) should be plainly Roumanian subject to reconsideration at the Peace settlement.*”⁵⁷

A szövetséges nagyhatalmak moszkvai fegyverszüneti tárgyalásain Clark Kerr angol nagykövet ezzel szemben Erdély hovatartozásának kérdését nem a fegyverszüneti egyezménybe, hanem a kevésbé kötelező jellegű háromoldalú nyilatkozatba⁵⁸ kívánta foglalni, míg Harriman⁵⁹ amerikai nagykövet olyan megfogalmazást javasolt, ami a területi kérdés eldöntését a háború utánra halasztotta. Molotov mindkét javaslatot elvetette. Hivatkozott arra, hogy áprilisban Churchill kifejezett kívánságára fogadták el ebben a formában az erdélyi klauzulát. A fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelyébe az angol változat került: a szövetséges kormányok a bécsi döntést semmisnek és érvénytelennek nyilvánították, továbbá egyetértettek azzal, hogy „*Erdély (vagy annak nagyobb része) visszaadható Romániának, a békerendezésben történő megerősítéstől függően.*”⁶⁰ A román kiadványokban a fegyver-

⁵⁴ *Трансильванский вопрос...* 233–237. Vértes Judit magyar fordítását lásd Zeidler – L. Balogh: *Az „Erdély kérdés”...* i. m.

⁵⁵ Fülöp Mihály: *A királyi Románia és Erdély, 1944–1947.* Interjú I. Mihály román királlyal, 1993. december 9. *História*, 1994. 2. sz. 24–29.

⁵⁶ Lásd Fülöp Mihály: *A román kiugrás és a fegyverszünet...* 88–98.

⁵⁷ NA FO 371/44006 W. P. (44) 496.

⁵⁸ *Восточная Европа...* 161.

⁵⁹ Harriman moszkvai amerikai nagykövet 1944. szeptember 7-i távirata. FRUS 1944. Europe, Rumania, 224.

⁶⁰ A román fegyverszünet 19. cikkelyének végleges angol szövege: „*The Allied Governments regard the decision of the Vienna Award regarding Transylvania as null and void and are agreed that Transylvania (or the greater part thereof) should be returned to Roumania, subject to confirmation at the peace settlement and the Soviet Government agrees that Soviet forces shall take part for this purpose in joint military operations with Roumania against Germany and Hungary.*” Department of State Bulletin, September 17, 1944. Washington D. C. 289–292. FRUS 1944, Europe, Rumania, 232.

születi feltételek szövegét rendszeresen tudatosan félrefordítva, Erdély egészét vagy legnagyobb részét említik, kihagyva a „békerendezésben történő megerősítéstől” kitétel.⁶¹ Az 1944. szeptember 12-én kötött fegyverszüneti egyezményvel a szovjet kormány megtalálta azt az eszközt, amivel Romániát és Magyarországot egyaránt a jármába hajthatta.

Churchill és Eden már megkezdte moszkvai, az ún. „százalékos” egyezményhez vezető tárgyalásait Sztálinnal és Molotovval, amikor a magyar küldöttség a kormányzó nevében 1944. október 11-én aláírta az előzetes fegyverszüneti feltételeket, amelyek kimondták: „Magyarország köteles kiüríteni minden csehszlovák, jugoszláv és román területet, amelyeket az 1937. december 31-i állapot óta szerzett és birtokában tart, köteles visszavonni az összes magyar csapatokat és köztisztviselőket.”⁶² A kiugrás elősegítésére október 12-én leállították a szovjet csapatok előrenyomulását Budapest felé, Kolozsvárra be se engedték a román hatóságokat.⁶³ Pár nap múlva a román csendőrségnek is el kellett hagynia Kolozsvárt. Ebben része lehetett Faragho Gábor tábornok 1944. október 14-i moszkvai, a Maniu-gárdák atrocitásai ellen tiltakozó jegyzékének. Molotov az angol és az amerikai nagykövettel együtt azonnal megkezdte a Magyarországgal kötendő fegyverszünet tárgyalásokat, amelyek a szovjet tervezeten alapultak, s a magyar határookra nézve – a „csapat- és köztisztviselő-visszavonási” klauzulán kívül – rendelkezést nem tartalmaztak. Az amerikai külügyminisztérium Erdély kérdésében megismételte a román tárgyalásokon hangzottatott álláspontját: „területi rendelkezések nem kerülhetnek a fegyverszünet szövegébe; nem hozhatnak végső döntést területi vitákban a háború időtartama alatt.”⁶⁴

Sztálin 1944 őszén – a magyar kiugrási kísérlet bukása miatt – arra az álláspont-ra helyezkedett, hogy Magyarország a „régí”,⁶⁵ vagyis a trianoni határokat kapja vissza, ámde a magyarok és a románok által vitatott területet mégsem adta román kézre, hanem azt 1944. november 12-én szovjet katonai közigazgatás alá helyezte. Mihály király Rooseveltnél intézett, 1945. január 24-i memorandumában a román közigazgatás helyreállítása mellett érvelt, mert különben Észak-Erdély vagy annak nagyobb része hosszabb időre „idegen, vagy katonai közigazgatás alá kerül. Ha azonban az egész terület a fegyverszünet 19. cikkelyének megfelelően román közigazgatás alá kerül, a helyzet egészen másképp alakul, mivel a békeszerződésben csak e terület kis része kerülhet más államhoz. Ebben az esetben a román közigazgatást csak Észak-Erdély egy kis részéből kell visszavonni.”⁶⁶

⁶¹ Lásd pl. Radu Mocanu: *România și Armistițiul cu Națiunile Unite*. București, 1995, 172.

⁶² Juhász: *Magyarország külpolitikája...* 392.

⁶³ *Восточная Европа...* 165.

⁶⁴ Cordell Hull amerikai külügyminiszter 1944. október 14-i távirata Harriman moszkvai amerikai nagykövetnek. FRUS 1944, *The British Commonwealth and Europe*, 907.

⁶⁵ Lásd *Az elfelejtett béke...* 35–38.; *Восточная Европа...* 161–181.

⁶⁶ Mihály király 1945. január 24-i levelét Frank G. Wisnernek (OSS) adta át, William J. Donovan 1945. március 5-én juttatta el Rooseveltnél, aki azt válasz nélkül hagyta. FRUS 1945,

Észak-Erdély ellenőrzése bizonyult annak az „emelyűnek”, amivel a Szovjetunió a román politikai rendszert a sarkaiból kifordította. Sztálin ugyanis fokozatosan felismerte, hogy a monarchiával és a történelmi pártokkal szembeni leszámolás-hoz a terület státusa olyan eszköz, amellyel hatalomra segítheti a kommunistákat. 1945. március elején Bukarestbe küldte Visinszkij külügyi népbiztoshelyettesét, aki katonai s politikai fenyegetéssel bírta rá Mihály királyt a Rădescu-kormány leváltására, a szovjet- (és magyar) barát Petru Groza kormányfővé való kinevezésére. Visinszkij kijelentette: ha a király visszautasítja Groza kinevezését, „nem felelhet Románia, mint független állam fennmaradásáért”. Mihály király⁶⁷ a kinevezésbe akkor egyezett bele, amikor értesült a szovjet szándékról, miszerint Észak-Erdélybe visszatérhet a román közigazgatás. Visinszkij Sztálin „ajándékát”,⁶⁸ Észak-Erdélyt 1945. március 13-án „adta át” Kolozsvárott az általa hatalomra juttatott román kormánynak. A történelmi pártokat erőszakkal szorították ki a kormányzati hatalomból, és megfosztották őket annak dicsőségétől, hogy a valamennyi románt egyesítő nemzeti cél – az „elszakított” erdélyi területek „visszaszerzése” – megvalósulásának részesei lehessenek. A Szovjetuniótól a vitatott területet a Groza-féle baloldali román kormány kapta meg, ami megeremtette az addig nemzetietlennek tekintett erők létalapját. Magyar-román viszonylatban mindez azt jelentette, hogy a határkérdésben véglegesen kikristályosodott a szovjet álláspont „egész Erdély” Romániának juttatására, a trianoni határ visszaállítására vonatkozóan.⁶⁹

A Külügyminiszterek Tanácsa 1945. szeptember 20-i Erdély-vitája

A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia állam- és kormányfői a potsdami értekezleten hozták létre a Külügyminiszterek Tanácsát, amelynek feladata a békeszerződések előkészítése, az európai területi kérdések rendezése lett. A baloldali kormány egyoldalú szovjet akcióval Romániára kényszerítése az európai békerendezés egészét veszélyeztető vitát indított el a nagyhatalmak között. Mihály király 1945. augusztus 19-én lemondásra szólította fel Grozát, mert kormánya nem képviselte az összes demokratikus pártot, és így nem kaphatta meg a békekötéshez szükséges diplomáciai elismerést. Petru Groza és Gheorghe Tătărescu miniszterelnök-helyettes

Europe, vol. V. doc. 339. Az idézet az eddig publikálatlan 36 oldalas memorandum 18. oldaláról való. A memorandum lelőhelye: National Archives and Record Administration, RG 59 State Department Decimal Files 1945-1949, 740.00119 Control (Rumania) / 3-545. A memorandumot Timothy Dowling hadtörténész küldte meg, ezúton is köszönöm.

⁶⁷ Burton Berry bukaresti amerikai politikai képviselő 1945. március 7-i távirata. FRUS 1945, Europe. vol. V. 502-505.

⁶⁸ Sarret bukaresti francia ügyvivő 1945. március 12-i jelentésében Sztálin „ajándékának/adományának” nevezte Észak-Erdélyt. Idézi Fülöp Anna: *La Transylvanie dans les relations roumano-hongroises vues du Quai d'Orsay (septembre 1944 - décembre 1947)*. Cluj-Kolozsvár, 2006, 58.

⁶⁹ *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar-román kapcsolatok történetéről (1945-1947)*. Bevezető tanulmány: Fülöp Mihály, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta: Vincze Gábor. Budapest, 1998, 12.

magától Sztálintól kapta a megerősítést az 1945. szeptemberi moszkvai látogatás során, hogy a Szovjetunió a háború előtti állapotnak megfelelően állítja helyre a magyar-román határt. A megfogalmazás ebben a formában Litvinov békeelőkészítő feljegyzésébe került be, hogy a „trianoni szerződés említésének és az ezáltal történő elismerésének még a látszatát” is elkerüljék. Ez a Külügyminiszterek Tanácsa elé kerülő szovjet javaslatban az „1937. december 31-én fennállott magyar-román határra” módosult.⁷⁰ A szovjet kormány elkötelezte magát Észak-Erdély átadására, de nem hagyhatta figyelmen kívül azt a tényt – hacsak nem óhajtott Romániával különbékét kötni, amit pedig nem vett komolyan fontolóra –, hogy a diplomáciai elismeréshez, a békekötéshez angol-amerikai hozzájárulásra lesz szükség.

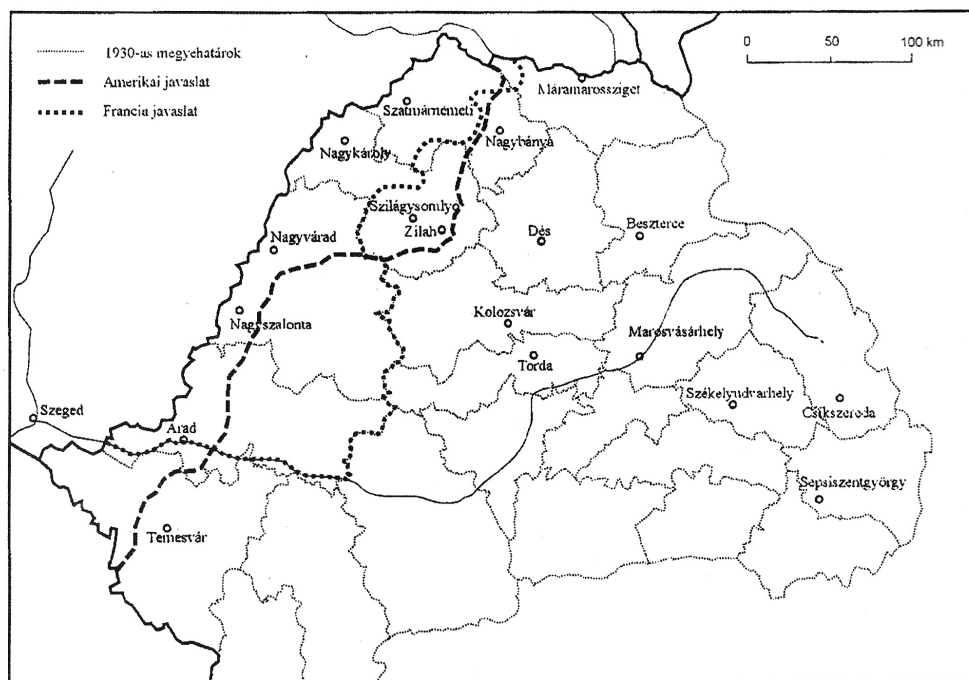
A szovjet küldöttség a Külügyminiszterek Tanácsának első, londoni ülészakán, 1945. szeptember 12-én terjesztette elő román békeszerződés-tervezetét, amelyben „Erdély egésze” Romániának történő átadását azzal indokolta, hogy az állam a Németország elleni háborúban támogatta a szövetségesek ügyét.⁷¹ Nagy-Britannia küldöttsége választervezetében viszont megállapította, hogy ezt a kérdést nem lehet kizárólag Románia háborús teljesítménye alapján eldönteni. Úgy vélték, nagyon fontos egy olyan román-magyar határ megállapítása, amely „önmagában véve igazságos”. Bármilyen végső kötelezettség vállalása előtt azt kívánták, hogy a kérdést egy szakértő albizottságban vizsgálják meg. Amerikai részről határmódosító javaslatot terjesztettek elő, amit egy igen részletes román katonai térképre rajzoltak be azzal, hogy Erdély – egészben vagy részben – Romániához való tartozása a két állam idevonatkozó követeléseinek megvizsgálása után határozható meg. A 3000 négyzetmérföldnyi (kb. 7000 km²) határmenti területet magában foglaló javaslat Sabin Manuilă Turnu Severin-i tárgyalásokra készített 1940. augusztusi indítványán alapult.⁷² A francia küldöttség belső feljegyzésében a szovjet tervezetre

⁷⁰ Vida István: A Szovjetunió és a magyar béke előkészítése. *Külpolitika*, 1997. 3. sz. 75-100., 82.

⁷¹ Evgenyij Alekszandrovics Korovin nemzetközi jogász (1892-1964) a Molotovnak írt feljegyzésében Millerrand 1920-as, a magyar békedelegációnak küldött levelére, Woodrow Wilson 1918. november 7-i, a románokhoz intézett üzenetére, továbbá Erdély lakosságának román többségére, Hugh Seton-Watson és Pavel Pavel *Transylvania and the Danubian Peace* c. füzetére, Lord Halifax 1940. szeptember 5-i, a második bécsi döntést a tengelyhatalmak diktátumának minősítő – már idézett – felsőházi beszédére, valamint Jászi Oszkár *Kossuth and the Treaty of Trianon* című, a *Foreign Affairs* 1933. évi 12. számában megjelent írására hivatkozik a trianoni határ visszaállításának igazolására. Korovin szerint Jászi bebizonyította: Kossuth elismerte azt, hogy Erdély román lakosságú, erről a szerző térképet is közölt. A Korovin által „Kossuth-vonalnak” nevezett határ szinte teljesen egybeesett a trianoni román-magyar határral. Lásd Korovin 1945. szeptember 12. előtt írt feljegyzése Erdély Romániához csatolásának indokairól. In: *Трансильванский вопрос...* 319-320. Jászi Oszkár említett cikkéről lásd Pók Attila: *A haladás hítele*. Budapest, 2010, 83-88.

⁷² National Archives and Record Administration II. College Park, Maryland, RG 43 Records of International conferences, commissions, and Expositions. World War II Conferences Council of Foreign Ministers First Session London. Philip E. Mosely, Chief, Division of Territorial Studies 1945. szeptember 16-i feljegyzése a román-magyar határvitáról James Clement Dunn amerikai külügyminiszter-helyettesnek. Lásd még L. Balogh: *A magyar-román...* 229-237.

reflektálva – Trianon „késői bűnbánataként” – megállapította, hogy „sajnálatos lenne, ha az erdélyi kérdést olyan radikálisan oldanák meg, hogy egyáltalán nem veszik figyelembe a jelentős magyar kisebbség jogait [...]. Az 1920. évi erdélyi határokhoz [való] visszatérés nem járult hozzá a rendkívül feszült román–magyar kapcsolatok megjavításához. [...] Az érintett népeiségek és a két ország érdekeit tiszteletben tartó megoldást csak akkor találhatnánk, ha Erdélyt egyenlőtlenül osztanánk meg a tulajdonképpeni erdélyi fennsík Romániának, az ettől Nyugatra található szűk alföldi sáv Magyarországnak ítélésével. Ezt a határvonalat vontta meg külügyminisztériumunk [...]. Egy ilyen megoldás a jelentős számú magyar kisebbség iránti méltányosság érzetéből fakad.”⁷³

Amerikai és francia elképzelések a magyar–román határról (1945)

Készítette: Sebők László

Forrás: Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947). A bevezető tanulmányt írta és összeállította: Fülöp Mihály. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Vincze Gábor. Teleki László Alapítvány [Budapest], 1998, 8. sz. térképmelléklet

⁷³ Fülöp Mihály: *A Quai d'Orsay 1945. szeptember 6-i Erdély-terve...* 92–94.; Uő: „Késői bűnbánat” Trianonért: Nagy-Britannia és Franciaország szerepe a magyar békeszerződés kidolgozásában 1945–1946-ban. *Külpolitika*, 1997. 3. sz. 51–74.

A Külügyminiszterek Tanácsa 1945. szeptember 20-án⁷⁴ megvitatta a Szovjetunió által előterjesztett tervezetet. James Byrnes amerikai külügyminiszter a román kormány diplomáciai elismerését, a béketárgyalások megkezdését Groza lemondásához, illetve kormányának átalakításához kötötte. Ernest Bevin angol tárcavezető kénytelen-kelletlen követte az amerikai vonalat. Molotov – Sztálin utasításának megfelelően – a trianoni magyar-román határ helyreállításával a Groza-kormány pozícióját kívánta megszilárdítani. A szovjet külügyi népbiztos a bécsi döntés megsemmisítését tartotta elsődlegesnek, az „egész Észak-Erdély” Romániának való „visszaadása” kérdését annyira világosnak ítélte, hogy ezt minden további fenntartás nélkül elfogadhatják. Bevin a fegyverszüneti egyezmény szövegére utalva – a jövőbeli összeütközések elkerülése érdekében – mindössze „igazságos és méltányos határt” kívánt megállapítani. Georges Bidault francia külügyminiszter javasolta, hogy az etnikai adatokhoz igazodva a lehető legkevesebb magyart hagyjanak román területen, és a lehető legkevesebb románt magyar területen. Mivel a magyar népesség területi megoszlása a románok által lakott terület közepén, a Székelyföldön csak a kérdés részleges megoldását teszi lehetővé, éppen ezért alkalom nyílik a kisebbségi jogok megerősítésére és javítására. Molotov úgy tüntette fel, hogy a Szovjetunió csupán – visszamenőleg – csatlakozni kívánt az amerikaiak, angolok és franciák által az első világháború végét követően meghozott döntéshez, melyet később csak Hitler kérdőjelezett meg. A szovjet kormány a hitleri döntés eltörlését követelte. Molotov hivatkozott arra, hogy a 19. cikkelyt gondosan fogalmazták meg, nyitva hagyva a lehetőséget új fejleményekre. Ez az esemény – vagyis Magyarország kiugrása – azonban nem következett be, jelentette ki. Bidault osztotta Molotov véleményét, hogy a bécsi döntőbíráskodást meg kell semmisíteni, és meg kell erősíteni az 1919-1920-as szerződésekben azt, ami bennük „ésszerű”. Byrnes utalt arra, hogy 1919-ben a magyar-román határ ügyében az Egyesült Államok több hónapon keresztül más határvonalat szorgalmazott, mint amit végül elfogadtak. Az utolsó időszakban már csak a megfigyelőik tartózkodtak a békekonferencián, így annak határozatai az Egyesült Államokat nem kötelezték.

A vitát az amerikai javaslat előterjesztése zárta: ez Magyarország javára 3000 négyzetmérföldnyi magyar többségű terület átadását szorgalmazta, ehhez csatolták a határkiigazításra vonatkozó térképet. Molotov késznek mutatkozott a másnapi ülésen ezt megvitatni. Szeptember 21-én a külügyminiszterek megállapodtak abban, hogy „a határ Magyarországgal általában véve az 1938-ban fennálló határvonal lehet, ugyanakkor, ami Erdélyt illeti, tanulmányozni fogják az etnikai viszonyokat abból a szempontból, hogy egy kis területrész Magyarországnak juttatása lényegesen csökkenti-e az idegen uralom alatt élő személyek számát.”

⁷⁴ A vita a rendelkezésre álló négy (szovjet, angol, amerikai és francia) jegyzőkönyv alapján pontosan rekonstruálható. *Трансильванский вопрос...* 324-328.; Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke...* 81-84.

A Külügyminiszterek Tanácsa 1945. szeptember 20-i Erdély-vitája volt a döntéshozók között az egyetlen érdemi, a békeelőkészítő terveiket és érveiket ütköztető tárgyalás, amely bizonyossá tette, hogy a „*régio sorsát nem döntötték el teljesen előre, mindenki tisztában volt a kérdés bonyolultságával, mint ahogy azzal is, hogy az 1920-ban hozott megoldás nem az egyetlen lehetséges, vagy éppen a legjobb megoldás.*”⁷⁵ A magyar-román határvita nem zárult le – ez azonban már egy másik történet.

MIHÁLY FÜLÖP

**“TRANSYLVANIA (OR THE GREATER PART THEREOF)”
How the Hungarian–Romanian border was debated
by the Great Powers (1940–1945)**

The Armistice agreement between Romania and the victorious Great Powers signed in Moscow on September 12, 1944 left the Hungarian–Romanian border issue unresolved. Article 19 of the Armistice agreement is the result of a Soviet–British–American compromise: the Allied Governments agreed that “Transylvania (or the greater part thereof) should be returned to Romania, subject to confirmation at the peace settlement”. The allied Great Powers had weighed the war record of the two ex-enemy countries to be similar. At different times and with different motivations they were considering a border revision based on ethnic equity in favour of Hungary. After the annexation of Bessarabia and Northern Bucovina, the Soviet Union (from July 1940 to 23 June 1941) supported Hungarian territorial claims against Romania. U.S. Secretary of State James Byrnes initiated minor rectifications of the Hungarian–Romanian border to take account of local ethnic factors to adjust the border in Hungary’s favour at the September 20, 1945 meeting of the Council of Foreign Ministers session in London. Great Britain and France supported the American position because they considered the Hungarian–Romanian border drawn by the Treaty of Trianon of 1920 – to quote them – as “unjust”, “unequitable” and not “raisonnable”. However, in March 1945 Stalin had forced a Communist government of Dr. Petru Groza on Romanian King Michael and given Transylvania to the Romanians as a “gift”. Stalin retroactively accepted the Trianon decision on the border issue. And so, the Transylvanian question joined the maelstrom of arguments between the victorious Great Powers leading to the Cold War.

⁷⁵ Vö. Georges-Henri Soutou, francia diplomáciatörténész előszava. Fülöp Anna: *La Transylvanie...* 11.

A BUDAPESTI KIM IR SZEN ISKOLA¹

Ismeretes, hogy a volt szocialista államok, melyek a Koreai Népi Demokratikus Köztársasággal (KNDK, röviden Észak-Korea) nemzetközi téren baráti viszonyt ápoltak, vállalták a koreai háborúban (1950–1953) elárvult gyermekek egy részének nevelését. Különösen a kelet-európai országok játszottak ebben nagy szerepet; ezt a tényt számos, a volt Szovjetunióból és más kelet-európai országokból származó dokumentum erősíti meg. A háborús árvák külföldi neveléséről még nincs teljes képünk, mert kevés kutató foglalkozik az említett anyagokkal, jelenleg még az sem világos, mikor és hány észak-koreai árva gyermek tartózkodott a kelet-európai szocialista államokban. Koreai kutatók számára elsősorban a nyelvi problémák miatt nehéz a kelet-európai forrásanyag kutatása. Továbbá annak ellenére, hogy Kelet-Európa közelebb van Koreához, mint Nyugat-Európa, a képzeletbeli földrajz világában mégis messzebb esik. Magyar kutatók számára pedig eléggé idegen lehet a téma, különben is alig van köztük olyan, aki a koreai nyelvű forrásokat értelmezni tudná.

Az eddigi kutatások alapján Magyarország Lengyelországgal együtt az elsők között fogadott be észak-koreai háborús árvákat. Tanulmányomban egyfelől a budapesti Kim Ir Szen iskolával foglalkozom – ahol a gyermekek tanultak, és amely kollégiumként is működött –, másfelől a többi kelet-európai országban felállított hasonló intézményről szóló kutatási eredményeket hasonlítom össze. A nemzetközi kutatások mellett a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött magyar külügyminisztériumi dokumentumok alapján dolgozom fel a témát.² E dokumentumok csupán a koreai háború időszakából mintegy 35 000 oldalt tesznek ki, és az iratok címétől függetlenül bárhol felbukkanhatnak háborús árvákról szóló információk. Hangsúlyozom tehát, hogy sok irattal még nem állt módomban foglalkozni, ugyanakkor bízom abban, hogy a jövőben más kutatók folytatják majd a téma feldolgozását.

¹ E tanulmány a *Journal of Education & Culture* (JOEC) című folyóirat 26. évf. 1. számában koreaiul megjelent *Study on „Kim Il-Sung school” at Budapest based on the documents of Hungarian Foreign Affairs* című cikkeken alapul. Szeretnék külön köszönetet mondani Kovács Zoltánnak, aki átolvasta és javította a szöveget.

² Az általam kutatott főbb irategyüttesek: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), *Az államigazgatás felsőbb szervei, Külügyminisztérium, XIX-J-1-j TÜK-iratok 1945–1995*; MNL OL, *Az államigazgatás felsőbb szervei, Külügyminisztérium, Általános iratok 1945–1995* (a továbbiakban: XIX-J-1-k); MNL OL, *Phenjani magyar nagykövetség TÜK-iratai 1950–1960* (a továbbiakban: XIX-J-14-a). A levéltári jelzetekről lásd Kim Bogook: *The Materials in the National Archives of Hungary Regarding the Korean War: Data, Information, and Academic Activities*. *East European & Balkan Studies*, 2017. 1. sz. 111–112.

Munkám a következő három témára fókuszál. Az első, hogy mikor döntött a KNDK a háborús árvák küldéséről és a Magyar Népköztársaság a gyerekek befogadásáról. Ez azért fontos, mert így megérthetjük, hogy milyen ügymeneteken keresztül született a döntés, és hogyan kerülhettek a háborús árvák Magyarországra. Kideríthetjük azt is, melyik fél kérte vagy ajánlotta fel a gyermekek külföldön történő nevelését, illetve más kelet-európai ország helyzetét is össze lehet hasonlítani ebben a vonatkozásban. A második téma az észak-koreai háborús árvák száma Magyarországon. Eddig konkrét iratokon alapuló létszámbecslést nem végeztek ezzel kapcsolatban, de a többi ország esetében sincsenek hiteles adatok a birtokunkban. Végezetül érdemes megvizsgálni, milyen oktatási programja volt a budapesti Kim Ir Szen iskolának. A szóban forgó gyerekek a háborúban elvesztették szüleiket, aztán idegen földön, ismeretlen emberek között először megismertek egy idegen nyelvet, majd azon folytatták a tanulást. Ezért nem érdektelen látni, hogy Magyarország, illetve Észak-Korea milyen programmal oktatta/nevelte őket. Azért is fontos ezt a témát feldolgozni, mert Lengyelországban, Romániában és Bulgáriában, ahol szintén befogadtak észak-koreai háborús árvákat, csak részben ismertek az ottani pedagógiai programok.

Magyarország és az észak-koreai háborús árvák befogadása. Összehasonlítás a többi kelet-európai országgal

Magyar döntés az észak-koreai háborús árvák befogadásáról és ennek időpontja

Még nem kerültek elő olyan iratok, melyek pontosan megmutatnák, hogy milyen lépéseken keresztül jutottak a KNDK háborús árvái Kelet-Európába. Mivel a téma értelmezéséhez ez fontos háttéremnek tekinthető, a folyamat felderítése lényeges lehet. A *The Children Gone To Poland* című dokumentumfilm, melyet 2018-ban vetítettek először koreai mozikban, a Lengyelországba került észak-koreai háborús árvák sorsát dolgozta fel. Ebben a filmben említik például, hogy 1951-ben Kim Ir Szen kérte a kelet-európai szocialista államoktól a háborús árvák nevelését, hogy folytatni tudja a koreai háborút.³ Azonban a film dokumentarista volta ellenére az, hogy Kim Ir Szen kezdeményezte a folyamatot, fikciós elem is lehet.

Lengyelország esetében egy lengyel külügyi irat szerint 1951 májusában Kim Ir Szen az akkori lengyel nagykövet, Juliusz Burgin fogadása során kérte közvetlenül a háborús árvák lengyelországi befogadását.⁴ Pontos forrás említése nélkül Choi Sung Eun közölte, hogy Kim Ir Szen kérésére 1950 nyarán az akkori Lengyel Népköztársaság elnöke, Bolesław Bierut döntést hozott az észak-koreai árvák nevelésének vállalásáról.⁵ Ám egy másik kutató, aki a kérdéssel hosszú ideje foglalkozik,

³ „In 1951, North Korea’s supreme commander Kim Il Sung requested fellow socialist countries in Eastern Europe to take care of these orphans so he can continue with the war.”

⁴ Kim Jong-Suck: Korean War and Poland. *East European Studies*, 1999. 7. sz. 79.

kijelentette, az akkori észak-koreai kulturális és propagandaminiszter asszony, Ho Jongsuk kérésére fogadták be az árvákat kelet-európai országok, amint erről 1951. május 30-án cikket is közölt a lengyel *Trybuna Ludu*.⁶ A fenti források közül különösen fontosnak tűnnek a lengyel külügyi iratok, melyek szerint Kim Ir Szen a lengyel nagykövettől közvetlenül kérte a háborús árvák nevelését, mert így nyilvánvaló, hogy mindez Észak-Korea kezdeményezésére történt. Azonban a magyar ügyiratok nem egyeznek a fenti lengyel forrással. Mivel Lengyelországgal együtt Magyarország volt az első állam, amely befogadott háborús árvákat, a téma kapcsán nagy szerepet játszhatnak a magyar dokumentumok. Egyazon napon, 1951. november 23-án 200 fős delegáció érkezett Magyarországra és Lengyelországba is. Másfelől Vlagyimir Nyikolajevics Razuvajev, aki a háború kitörésekor szovjet nagykövetségként és katonai tanácsadóként tevékenykedett Észak-Koreában, a háborús árvákról szóló egyik iratában úgy fogalmaz, hogy „a szocialista államok kérésére” 1951 végétől küldték ki az árvákat a kelet-európai országokba. 1951 elején az orosz Vörös kereszt és a Vörös Félhold Mozgalom már hajlandó lett volna befogadni egy százfős csoportot az árvák közül, de Észak-Korea elutasítása következtében ez meghiúsult. Továbbá Razuvajev 1953. februári jelentésében azt is javasolta, hogy a Szovjetunióknak is fel kell készülnie észak-koreai háborús árvák befogadására.⁷

Mint említettem, Magyarország esetében még nem ismert olyan irat, melyből pontosan megtudhatnánk, hogy miként jutottak az árvák Magyarországra. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) titkársági jegyzőkönyvében szerepelnek az első információk az észak-koreai gyerekekről, eszerint az 1951. július 11-i ülésén az MDP Titkársága engedélyezte 150 koreai gyermek magyarországi útját néhány kíséreléssel együtt.⁸ Ennek a határozatnak az előzményéről nincs elég információnk. A hozzájárulást többször módosították, végül novemberben 200 gyermek érkezett. A változások folyamata sem világos, erről közvetve csak néhány levéltári irat számol be. A koreai háború kitörése óta a KNDK-t támogató magyar mozgalom központi szereplői a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) és az Országos Béketanács voltak.⁹ Különösen az MNDSZ vállalt nagy szerepet a háborús árvák, illetve az Észak-Koreában lévő gyermekek támogatásában. 1951 júniusában, amikor

⁵ Choi Sungeun: The Korean War and the images of Korea reflected in Polish Socialist Realism Novels. *East European & Balkan Studies*, 2014. 2. sz. 126–127.

⁶ Lee Haesung: Retracing the footprints of the war-orphan from North Korea in Poland. *CEESOK Journal of Korean Studies*, 2014, 15. sz. 101–102.

⁷ Vladimir Nikolaevich Razuvaev: *Razuvaev, Soviet Chief Military Advisor's Korean War Report*. Institute for Military History Compilation, Ministry of National Defense (Republic of Korea), 2001, 13–16.

⁸ https://adatbazisokonline.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_M-KS_276_54_151.pdf#search=&page=7 (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 9.)

⁹ Kocsis Piroska: Magyar orvosok Koreában (1950–1957). *ArchívNet*, 2005. 6. sz. https://www.archivnet.hu/politika/magyar_orvosok_koreaban_19501957.html (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 9.)

Pásztor Károly nagykövet átadta megbízólevelét Kim Dubongnak, azt is jelezte, hogy úton van az észak-koreai gyermekek számára az MNDSZ ajándéka,¹⁰ majd júliusban a budapesti észak-koreai követ, Kvon O Dik felesége is részt vett egy akcióban, amit az MNDSZ szervezett a háborús helyzet miatt szenvedő észak-koreai gyermekekért.¹¹ Szeptemberben, amikor az ellenséges légi tevékenység „erősödő tendenciát mutatott”, az MNDSZ küldöttsége, a szocialista államok női szervezetei közül az elsőként, meg is látogatta Észak-Koreát.¹² A látogatásról szóló magyar követségi jelentésben az áll, hogy „nekik Korea területén 15 nap van engedélyezve [...], abból a programból is végeredményben kimaradt egy gyermekotthon megtekintése (az, amelyikből, később megtudtuk, a Magyarországra küldendő árva gyerekek is mennek).”¹³ Az 1951. szeptember 30-i phenjani magyar követségi jelentés a fentiekkel azzal egészíti ki, hogy kb. 200 észak-koreai gyermek és öt kísérőtanár felkészült a magyarországi útra.¹⁴

Ezeket a forrásokat összegezve azt mondhatjuk, hogy az árvák neveléséről a KNDK és a kelet-európai országok között 1951 első félévében születhetett valamilyen megegyezés, azonban ennek pontos idejét nem lehet megjelölni. A megegyezés részletes folyamatának megismeréséhez új iratok feltárása szükséges, de azt, hogy ez valószínűleg 1951 első félévében zajlott, még egy másik tény, az Észak-Koreában akkreditált kelet-európai diplomáciai testületek akkori helyzete is alátámasztja. Ahogy a háborús helyzet egyre veszélyesebbé vált, a diplomáciai testületeket evakuálták a kínai határhoz közeli koreai városokba; egy 1951. februári keltezésű észak-koreai magyar követségi jelentés szerint négy diplomáciai testület, a magyar, a lengyel, a csehszlovák és a mongol tartózkodott az evakuált területen.¹⁵ A magyar követség 1951 júniusában költözött egy Phenjan közeli helyre,¹⁶ a lengyel és a csehszlovák nagykövetekek viszont nem tartózkodtak állandóan Észak-Koreában, hanem országaik pekingi nagykövetségeiről felváltva küldték a szükséges személyzetet,¹⁷ így egy sürgős és folyamatos kommunikációra szoruló ügyet feltehetően

¹⁰ MNL OL XIX-J-14-a, 1. d., 1951, 41, Megbízólevél átadásának fényképfelvételei.

¹¹ MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 2. d., 1945–1964, 08721, A budapesti koreai követséggel kapcsolatos ügyek.

¹² MNL OL XIX-J-14-a, 2. d., 1951, 73, Látogatás Pak Den Aj asszonynál.

¹³ MNL OL XIX-J-14-a, 2. d., 1951, 78, MNDSZ-delegáció Koreában.

¹⁴ MNL OL XIX-J-14-a, 2. d., 1951, 88, A budapesti koreai követséggel kapcsolatos ügyek. Egyébként 1951. augusztus 13-án a magyar külügyminisztérium a phenjani követséget értesítette arról, hogy nem 150, hanem 200, 12–15 éves észak-koreai gyermek öt kísérő tanárral együtt szeptember közepén Magyarországra érkezik, és ennek a meghívásnak a magyar illetékes szerve a Közoktatásügyi Minisztérium lesz. MNL OL XIX-J-1-J, Észak-Korea, 9. d., 1945–1964, 001533, Koreai gyerekek meghívása.

¹⁵ MNL OL XIX-J-14-a, 1. d., 1951, 1, A követségek visszaköltözése és a jelenlegi helyzet.

¹⁶ MNL OL XIX-J-14-a, 1. d., 1951, 41, Megbízólevél átadásának fényképfelvételei.

¹⁷ MNL OL XIX-J-14-a, 1. d., 1950, 53, Koreában akkreditált nagykövetségek és követségek. Lengyelország esetében a pekingi lengyel nagykövet képviselte a KNDK-beli lengyel követséget.

nehéz lehetett volna lebonyolítani az észak-koreai kormánnyal. Ezért sem valószínű, hogy a háborús árvákkal kapcsolatos, a KNDK és a kelet-európai országok közötti tárgyalásokra 1951 első feléve előtt került volna sor.

Térjünk vissza a fent említett két, egymásnak ellentmondó kijelentéshez, miszerint 1951 májusában Kim Ir Szen kérte a lengyel nagykövettől az árvák befogadását, illetve, hogy Razuvajev jelentése alapján azt a baráti országok ajánlották fel. A magyar dokumentumok hitelesen tanúsítják, hogy 1951 májusa körül a két fél között szóba kerülhetett a háborús árvákkal kapcsolatos ügy, de az iratokban nem szerepel az, hogy a tárgyalást melyikük kezdeményezte. Tekintve, hogy akkoriban a KNDK-beli lengyel követség a pekingi lengyel nagykövetség alá volt beosztva, és másfél vagy két hónaponkénti váltásban küldték a pekingi lengyel személyzetet a KNDK-ba,¹⁸ szükség lenne a Kim Ir Szen és a lengyel nagykövet 1951. májusi találkozásáról szóló lengyel külügyi iratok további részletes vizsgálatára.

A Magyarországra érkezett észak-koreai háborús árvák: időszakok és létszámok

Az eddig nyilvánosságra került anyagok szerint elsőként Magyarország és Lengyelország fogadta be a KNDK háborús árváit. Egyes lengyel adatok szerint Lengyelország 1951 novemberében 200, majd 1953 júliusában még 1000 árvát fogadott.¹⁹ Más lengyel forrás szerint attól kezdve, hogy 1951. november 23-án 200 észak-koreai árva érkezett az országba, 1959-ig kb. 6000 háborús árva folytatott tanulmányokat Lengyelországban.²⁰ Csehszlovákiába 1952 májusában érkeztek először a KNDK-ból gyerekek;²¹ Romániában az árvák 1952-től 1960-ig maradtak,²² és Bulgária is 1952-ben fogadta őket először.²³ 1951. november 23-án, ugyanazon a napon, mint Lengyelországban, 158 észak-koreai fiú és 42 lány érkezett Budapestre.²⁴

¹⁸ MNL OL XIX-J-14-a, 1. d., 1951, 54, Koreában akkreditált nagykövetségek és követségek. 1951. május 31-én kelt phenjani magyar követségi jelentés. A jelentés összefoglalta a lengyel követség és a többi diplomáciai testület helyzetét.

¹⁹ Kim Jong-Suck: i. m. 79.

²⁰ Lee Haesung: i. m. 102.

²¹ Jaroslav Olša, jr.: Interaction of Czechoslovakia and Korea from World War II until the End of the Korean War. In: *The Korean peninsula after the armistice as seen Czechoslovak Commission 1953-1956*. Seoul Museum of History, 2013, 247.

²² Radu Tudorancea: Our Comrade's Children. The North Korean Children (Orphans) in Communist Romania During the Korean War. *Historical Yearbooks*, 2013. 10. sz. 28.

²³ Kim So-Young: Cooperation between Republic of Bulgaria and North Korea after the Korean War through the memoir of Vasilka Nikiforova. *CEESOK Journal of Korean Studies*, 2014. 15. sz. 29.

²⁴ Marian Brandys lengyel író a *Dom odzyskanego dzieciństwa* című könyvében valószínűleg ábrázolja az útjukat. Eszerint a háborús árvák az észak-koreai határvárosból, Sinüzsúból a Mandzsúriában lévő kínai határvárosba érkeztek, és ott két csoportra osztva Magyarországra és Lengyelországba indultak (Lee Haesung: i. m. 109.). Valószínűleg a Szovjetunió területéig a két csoport együtt utazhatott.

Magyarországra érkezésük előtt egy 1951. október 9-i külügyi irat arról szól, hogy a KNDK-ban 200 gyermek áll készen az indulásra, a KNDK már a gyermekek névsorát is átadta a magyar félnek, és a budapesti észak-koreai követ (Kvon O Dik) a magyar kormánytól kérte azon költség megtérítését, mely a moszkvai átszállás után merült fel (egy személyre kb. 1500–2000 rubel). Ezek alapján úgy vélhetjük, hogy mindaddig nem volt ilyen nagymértékű a koreai gyermekek utaztatása.²⁵ Több magyar forrás ismerteti, hogy 1951. november 23-án érkeztek Magyarországra először a koreai gyerekek, és más adatok is ezt erősítik meg. Például 1952. január 20-án a *Rodongszinmun* (a Koreai Munkáspárt, a KMP napilapja) jelentetett meg egy cikket arról, hogy 200 észak-koreai háborús árva és öt tanárjuk boldogan töltik napjait Magyarországon,²⁶ és az amerikai hírszerző szerv jelentésében is szerepel ez a hír.²⁷ Magyarország és Lengyelország után Csehszlovákia, Románia és Bulgária is fogadókész lett. Érdekes, hogy Romániát kivéve az összes ország először 200 gyermeket fogadott,²⁸ majd később külön-külön módosították a befogadandó létszámot.

Összességében hány észak-koreai gyermek tanulhatott Magyarországon? Az első érkezők adatait a rendelkezésre álló iratoknak köszönhetően jól ismerjük, azonban teljes létszámukról a különféle dokumentumok mást-mást mondanak. Az Orosz Föderáció Külügyminisztériumának Levéltárában fellelhető iratok szerint 1957 januárjában – a háborús árvákat is beleértve – összesen 1200 észak-koreai diák tért vissza Magyarországról a KNDK-ba.²⁹ Más forrás azt közli, hogy 950 árva tanult Magyarországon.³⁰ Egy orvostanhallgató, Chö In Huan – aki észak-koreai ösztöndíjasként a budapesti orvosi egyetemen tanult, és az 1956-os forradalomban is részt vett, majd annak bukása után Jugoszláviába, onnan Svájcba disszidált – azt mondta, hogy 1956 végén, az észak-koreai árvákat is beleértve, 700 diák tért haza Magyarországról.³¹ A phenjani magyar nagykövetség³² jelentése szerint 1957. január 5-én 21, 7-én 375, majd 9-én kb. 400 diák érkezett haza Magyarországról.³³ Mindezek alapján kb. 800 Magyarországon tanuló diákra gondolhatunk, de az is igaz, hogy a diákok közül többen ösztöndíjasok voltak.

²⁵ MNL OL XIX-J-14-a, 2. d., 1951, 3, Budapesti koreai követséggel kapcsolatos ügyek.

²⁶ MNL OL XIX-J-14-a, 2. d., 1952, 6, Koreai gyermekek magyarországi tartózkodása.

²⁷ Tudorancea: i. m. 30.

²⁸ Lee Haesung: i. m. 105; Olša: i. m. 247; Kim Jong-Suck: i. m. 29.

²⁹ Sin Hyo-Sook: Training and Reorganization of Higher Manpower in the Change of the North Korean Society (1945–1960). *North Korea Studies Review*, 2005. 2. sz. 68.

³⁰ Lee Haesung: i. m. 102.

³¹ MNL OL XIX-J-1-j, Észak-Korea, 13. d., 1945–1964, 002103/4, Csö Inhuan dél-koreai disszidens diák ügye; Kim Bogook: North Korean Diasporas in Eastern Europe at 1950s–1960's and Its Importance as New Era of Occurrence of Diaspora. *Memory & Vision*, 2015. 32. sz. 60.

³² 1954-ben a követséget nagykövetségi rangra emelték.

³³ MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 1/25-3, Magyarországon tanuló koreai diákok megérkezése.

Néhány diák nem tért haza addig, amíg le nem diplomázott,³⁴ ezenkívül több olyan diák is volt, aki 1956 előtt befejezte a tanulmányait és visszautazott hazájába,³⁵ így a teljes létszám még mindig nem világos. Mindenképpen fontos, hogy a hazatértek közül arról a 375 diákról, akik 1957. január 7-én érkeztek a KNNDK-ba, a fenti magyar külügyi irat így ír: „főleg kisebb árva gyermek”. Ebből arra lehet következtetni, hogy (elvileg) ez a létszám a Magyarországon tanult árvákról szól, de nem biztos, hogy a valóságos számot rögzíti.

Három összetevő okozza a nehézséget, amiért nem lehet megbecsülni a kérdéses gyermekek létszámát. Először is az adatok igen nehezen szerezhetőek be. Mivel a jelenlegi helyzetben nem lehet hozzáférni a KNNDK anyagaihoz, csak magyar források kutathatók, azonban a témával kapcsolatos iratok széles területen vannak szétszórva: nemcsak a külügyminisztérium, hanem a közoktatásügyi minisztérium, a felsőoktatási minisztérium,³⁶ és külön-külön az iskolák dokumentációjában található. Egyetlen kutató számára ez elég hosszú időt és nagy erőfeszítést jelent. A második ok az, hogy az árvák mellett sok ösztöndíjas is volt akkoriban Magyarországon, és nehéz elkülöníteni a két csoportot a forrásokban. Az 1951-ben érkezett gyermekek közül többen 1956-ban már egyetemre vagy technikumba léptek tovább, így sok iratban őket már csak „diák”-nak nevezték, nem árvának vagy gyermeknek, így egymástól nehéz őket megkülönböztetni. Végül pedig nehézséget jelentenek a különféle elnevezések is. Magyarországon 1951 és 1957 között minden évben fogadtak észak-koreai gyerekeket, illetve fiatal diákokat. Az első évben sok esetben elkülönítve alkalmazták a „gyermek(ek), gyerek(ek), árva(k), háborús árva(k)”, illetve a „diák(ok), ösztöndíjas(ok)” elnevezéseket. De később sok jelenésben homályosan, zavarosan használták a kétféle kifejezést.

³⁴ Az imént említett Csö In Huan-dosszié szerint – 25 diákot kivéve – a Magyarországon tartózkodó összes észak-koreai diák elhagyta az országot. Egyébként más külügyi iratban is szerepel ez a 800-as létszám, ami a visszatérésük előtt készült. Egy 1956. március 16-i jelentés azt írja, hogy akkoriban több mint 300 észak-koreai diák tanult magyar egyetemen, technikumban pedig kb. 500 diák van regisztrálva. MNL OL XIX-J-1-j, Észak-Korea, 10. d., 1945–1964, 002317/4, Koreai ösztöndíjasok fogadása. Azonban ez a jelentés nem utal azokra a diákokra, akik a Kim Ir Szen iskolában tanultak, pedig az imént említett irat kb. 800 diákból nagyjából 375 diákot kiskorú gyermeknek jelentett.

³⁵ Például az egyik 1957. januári jelentésből („*az egyik régebben Magyarországon tanult koreai tolmácsunkon keresztül véletlenül jutott tudomásunkra...*”) azt tudhatjuk meg, hogy a phenjani magyar nagykövetségnek volt legalább egy észak-koreai alkalmazottja, aki már Magyarországon tanult (MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 1/25-3, Magyarországon tanuló koreai diákok megérkezése). Továbbá uo. 025/25/4-11, Vi Chong Szop kérése. Ez utóbbi iratban kimondottan szerepel, hogy az észak-koreai diákok egyik része ment vissza. Két további jelentésben (MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 00512/15, Négy ösztöndíjas utazási költsége, illetve MNL OL XIX-J-1-j, Észak-Korea, 10. d., 1945–1964, 02317/5, Koreai diákok szakváltóztatása) is 4 és 12 diák visszautazásáról van szó.

³⁶ 1955-ben e két minisztérium egyesült oktatásügyi minisztérium néven.

A fentiek a többi országra is érvényesek. Például egy forrás szerint kb. 6000 háborús árva nevelkedett Lengyelországban,³⁷ Csehszlovákiában pedig 1000 gyermekről van adat.³⁸ Azonban észszerű úgy tekinteni, hogy ezek a létszámok magukban foglalják az ösztöndíjasokat is, akik lengyel vagy csehszlovák egyetemen, főiskolán, esetleg technikumban tanultak. A magyar külügyi iratokban is szerepel a lengyel és csehszlovák helyzet. Az 1953. július 7-i phenjani magyar követségi jelentésben az áll, hogy Lengyelország 1000 észak-koreai árvát és 300 ösztöndíjast fogad be;³⁹ nagy valószínűséggel az imént említett 6000 fős létszámban a 300 ösztöndíjas is szerepel, ellenkező esetben túlságosan nagy lenne a létszám. Egy 1956. május 14-i jelentés azzal is foglalkozik, hogy akkoriban 800 észak-koreai háborús árva mellett 350 egyetemista és 241 gyakornok folytatja tanulmányait Csehszlovákiában,⁴⁰ ez az adat is ugyanazon okból nem egyezik az imént említett 1000 fős létszámmal.

Még nem került elő olyan dokumentum, mely a valóságos létszámról szólna. Miután 1951. november 23-án Budapestre érkezett a 200 észak-koreai gyermek, 1953. február 23-án a magyar külügyminisztérium értesítette a phenjani magyar követséget, hogy újra fogadhatnak 200 gyermeket.⁴¹ Ez a terv más külügyi jelentésben is szerepel. 1953. február 25-én Pak Csáng Ok, a KMP központi bizottságának tagja meghívta a KNDK-beli diplomáciai testületek vezetőit, és az ösztöndíjas diákok ügyében kérte a segítségüket. Azt mondta, hogy abban az évben 1300 ösztöndíjasra gondolt, sőt egyes országként tervezett, előirányzott létszámra is hivatkozott. Ugyanakkor a háborús árvákra is utalva, az összegyűlt követek és nagykövetek előtt külön kiemelte, hogy Magyarország az előző évi, 1952-es aszály ellenére abban az évben is befogad 200 árvát. Pak állítása szerint akkor 2500 háborús árva tartózkodott Kínában, és kérte az otlévóktól, hogy amennyire lehet, róluk is gondoskodjanak.⁴² A kínai létszám jelentősnek tűnik, mert nagymértékben eltér a

³⁷ Lee Haesung: i. m. 103.

³⁸ Olša: i. m. 245.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-j, Észak-Korea, 7. d., 1945–1964, 00333/4, Lengyel nagykövet Koreában.

⁴⁰ MNL OL XIX-J-1-j, Észak-Korea, 10. d., 1945–1964, 002317/8, Koreai ösztöndíjasok fogadása.

⁴¹ MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 00195/1, Koreai gyermekek. Valamivel korábban, február 7-én a külügyminiszter első helyettese, Berei Andor értesítette a koreai követet a 200 észak-koreai gyerek fogadásáról. XIX-J-14-a, 3. d., 1953, 66, Koreai követ látogatása.

⁴² MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 00195/2, Értekezlet Pak Cson Ok elvtársnál. Pak Csáng Oknak az ebben a jelentésben szereplő állítása, miszerint „Kínában jelenleg 2500 árva gyermekük van”, nem azt jelenti, hogy Kína gondoskodott 2500 koreai árváról. A kontextus értelmében inkább azt jelenti, hogy evakuálták az árvákat Észak-Korea területéről Kínába. Ezt az 1957. október 23-i phenjani magyar nagykövetségi jelentésből is láthatjuk. 1957-ben a KNDK kormánya meghívta azokat a pedagógusokat, akik a baráti országokban gondoskodtak a háborús árvákról, és Kim Ir Szen, illetve Pak Den Aj köszönetét fejezte ki a munkájukért. Viszont a jelentés szerint az ünnepélyes helyszínen orosz és kínai pedagógusok nem jelentek meg, hiszen a Szovjetunióban és Kínában nem voltak észak-koreai háborús árvák. MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 9. d., 1945–1964, 004743/1, Magyar pedagógusdelegáció koreai útja. Ám ellenkező értelmű jelentés is létezik. Amikor a budapesti észak-koreai követ, Han Hyo Szám meglátogatta a kül-

kelet-európai adatoktól: Magyarország mellett kb. 6000 árva volt Lengyelországban, kb. 3000 Romániában⁴³ és 1000 Csehszlovákiában.⁴⁴ Ezek a számadatok túlzásnak tűnhetnek, de valójában sok esetben megkülönböztetés nélkül egybeszámolták az árvákat és az ösztöndíjas diákokat, a dokumentumokban pedig az összesített számra hivatkoztak.

A Magyar Távirati Iroda (MTI) anyagai is megerősítik, hogy az 1951. évi 200 gyermek után 1953-ban újra befogadtak 200 háborús árvát. Azokat, akiket 1951-ben érkeztek Magyarországra, a Kim Ir Szen iskolának⁴⁵ nevezett intézményben oktattak. Az 1953-ban érkezettek számára a budapesti Vörös Hadsereg úton⁴⁶ „Pak Den Aj gyermekotthon (iskola)” néven külön iskolát hoztak létre, és ez 1953. május 8-án fogadott be 200, 8 és 14 év közötti észak-koreai háborús árvát.⁴⁷ Megérkezésüket követően rögtön nekiálltak a magyar nyelv tanulásának, így szeptembertől el tudták kezdeni az új tanévet. Valószínűleg a már meglévő Kim Ir Szen iskola korlátozott befogadóképessége kényszerítette ki egy új iskola és gyermekotthon létrehozását. Elképzelhető, hogy később Magyarország továbbra is befogadott volna észak-koreai háborús árvákat, akár saját kezdeményezésre, akár a KNDK javaslatára, azonban róluk több olyan anyag nem található, mely az ösztöndíjasokat kizárva csak a háborús árvákra korlátozódna. Egy külügyi dokumentum arra utal, hogy 1955-ben a Kim Ir Szen iskola és a Pak Den Aj gyermekotthon egyesült,⁴⁸ és feltételezhető, hogy létszámcsökkenés miatt, a hatékony működtetés céljából integrálták a két hasonló intézményt. Mindent számba véve mondhatjuk,

ügyminiszter első helyettesét, Berei Andort, szóba került a háborús árvák ügye, és beszélgetés közben a követ úgy fogalmazott, hogy Kína 13 000 észak-koreai árvát fogadott be. MNL OL XIX-J-14-a, 3. d., 1953, 47, Koreai gyermek ügye.

⁴³ Tudorancea: i. m. 33.

⁴⁴ Ebben a jelentésben Pak Csáng Ok szólt arról is, hogy a fokozódó amerikai bombázás miatt az árvák létszáma is egyre növekszik.

⁴⁵ Annak idején az Erdei iskolát Kim Ir Szen iskolává alakították át. A Szabadság-hegyi (ma Széchenyi-hegy) alján lévő iskolába a jó levegő miatt akkoriban tüdőbajos gyermekek is jártak. A részletekért lásd <https://www.hegyvidekujsg.hu/archivum-2013-marcius-12/erdei-iskola> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 11.)

⁴⁶ A rendszerváltás után Hűvösvölgyi útnak nevezték át.

⁴⁷ <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/mti-kepgyujtemeny/3/kulfoldi-delegaciok-vendegok-magyarorszagon-1953-es-1956-kozott/koreai-gyermekotthon-nyilt-budapestben> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 11.) Az időszakot figyelembe véve, azok érkeztek a Pak Den Aj gyermekotthonba, akik 1953. április 24-én a KNDK egyik határvárosát, Sinüzsút hagyták el. A részletekért lásd MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 001274, Koreai gyerekek utazása Magyarországra.

⁴⁸ MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 2. d., 1945–1964, 025/25/4-14, Koreai tanár leváltása. A budapesti KNDK nagykövetség által kiadott, és a magyar külügyminisztériumhoz eljuttatott hivatalos okmány arról szól, hogy a két intézmény egyesülése miatt egy koreai tanárt leváltottak. Az illetőt később ösztöndíjasnak minősítették át, így tovább tudta folytatni tanulmányait. Lásd MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 025/25/4-11, Vi Chong Szop kérése.

hogy az 1951 novemberétől 1956 decemberéig a Magyarországon tartózkodó észak-koreai háborús árvák létszáma nem haladhatta meg a 400 főt.

A Kim Ir Szen iskola oktatási módszere és a gyermekek adaptációja

A Kim Ir Szen iskola oktatási módszere

A koreai háborús árvák és az ösztöndíjasok általában Moszkván keresztül jutottak el Budapestre.⁴⁹ Moszkvába való megérkezésüktől fogva az ottani költségeket, majd a Magyarországi állandó tartózkodás és az oktatás teljes költségét a magyar kormány fedezte saját költségvetéséből.⁵⁰ 1951. november 23-án több ezer magyar úttörő fogadta „kitörő örömmel” a 200 észak-koreai háborús árvát a Nyugati pályaudvaron, akiket aztán a Szabadság-hegy alján lévő Erdei Iskolába vittek. December 15-ig lezajlott az egészségügyi vizsgálat, és a gyerekekkel együtt érkezett észak-koreai tanárok mellett még öt magyar tanárt is magába foglaló tanári kar december 21-én kezdte el őket tanítani.⁵¹

A gyakorlati oktatás tartalmáról szóló iratok részben Bulgáriának „köszönhető”, mert a „baráti ország” kérésére alapos jelentés született a Kim Ir Szen iskolában zajló oktató- és nevelő munkáról. 1952-ben, amikor a bolgár kormány is befogadott észak-koreai gyermekeket, a szófiai magyar nagykövetségen keresztül

⁴⁹ Egy tanúvallomás szerint a Magyarországra érkezett gyermekek közül sokan a KDNK magas rangú kormánytagjainak a gyermekei voltak. Lásd Joung Eun-lee: History of Market and Changes of Economic Structure in North Korea. *The Journal of Asiatic Studies*, 2011. 1. sz. 228. Ezt azonban megkérdőjelezi, hogy sem a magyar forrásokban, sem a lengyel, román és bolgár dokumentumokban nem található hasonló utalás. Nem zárhatjuk ki, hogy voltak olyanok is, akik kiváltságos módon jutottak Magyarországra, de többségükről ez nem mondható. Például 1952 februárjában az új észak-koreai nagykövet Budapestre érkezése után a fiát is a Kim Ir Szen iskolába küldte, a kiváltságoknak ehhez nincs köze. MNL OL XIX-J-14-a, 2. d., 1952, 67, Han Hjon Szam új koreai követ látogatása.

Az észak-koreai ösztöndíjasok esetében is előfordult a kiváltságok kihasználása, például a korábbi budapesti észak-koreai nagykövet, An Jen a saját lányát, aki Moszkvában tartózkodott, meghívott ösztöndíjasként regisztráltatta a Budapesti Műszaki Egyetemre a magyar szervek segítségével. MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945-1964, 105/55, Mun koreai tanácsos látogatása, 025-25-5-14, An Gun Szen egyetemi felvétele. De az ösztöndíjasokra nem volt jellemző az ilyesmi. Az egyik jelentés azt írja, hogy az előválasztott ösztöndíjasok közül sokan a háborús helyzetben elhunytak, ezért a KNDK kormánya elhalasztotta az ösztöndíjas csoport indulását. MNL OL XIX-J-14-a, 2. d., 1951, 82, Orvosdelegáció tevékenysége; MNL OL XIX-J-14-a, 3. d., 1953, 45, Konzuli illetéknapló felterjesztése.

⁵⁰ A magyar kormány által vállalt költségért lásd MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945-1964, 00195/3, Koreai ösztöndíjasok költségei, uo. 00195/4, Magyarországon tanuló koreai ösztöndíjasok költségvetése, uo. 0512/19-ig, Koreai ösztöndíjasok, uo. 1474/B.J./1953, (tárgy nélküli irat, címzett: Nagy Imre), uo. 02406/10, Koreai diákok utazása Magyarországra.

⁵¹ MNL OL XIX-J-14-a, 2. d., 1952, 3, A budapesti koreai követséggel kapcsolatos ügyek című irat egyik részének összefoglalása. Ez a jelentés a gyakorlati tanítás előtt készült, ezért az első tanítási napnak december 20-át jelezte, pedig több iratban december 21. szerepel.

érkezett a kérdés: hogyan működik a budapesti Kim Ir Szen iskola? Erre válaszul Speiser Márton, az iskola akkori igazgatója eléggé részletes jelentést készített, mely mindmáig fennmaradt. Eszerint a legelőször érkező 200 fős csoport 158 fiúból és 42 lányból állt, és öt KNDK-beli tanár kísérte őket.⁵² Alapvetően a magyar általános iskolai oktatási módszertant alkalmazták, annak ellenére, hogy az 1951/1952-es tanév már szeptemberben elkezdődött. Az észak-koreai gyermekek november végén érkeztek, így a kelleténél jóval később, december 21-én indult el számukra az új tanév. Az igazgató jelentése jól mutatja be az iskolában folyó oktatást, illetve átfogó képet is ad mind az iskola, mind a gyermekek helyzetéről. Az alábbiakban e dokumentumból idézünk hosszabb részleteket.⁵³

„[...] Az iskoláztatás céljával azt tűztük ki, hogy a tanulók anyanyelvükön folytassák otthon elkezdett tanulmányaikat. A szaktárgyakat anyanyelvükön tanulják, emellett a magyar nyelvet oly fokon sajátítsák el, hogy a következő tanévben néhány szaktárgy tanítása (biológia, fizika, kémia, matematika) már magyar nyelven folyhassék. További nevelői feladat, hogy a tanulóknál a már kifejlődött munka- és tanulmányi fegyelmet, kötelességtudást, közösségi érzést, a Párt és hazájuk iránti szeretetet, a Szovjetunió iránti hálát és ragaszkodást tovább fejlesszük. Megismertessük és megszerettessük velük a magyar hazát és dolgozó népét. A háború következtében a diákok tanulásánál lemaradás volt. [...] A tanulmányi lemaradás pótlását oly fokon igyekszünk elérni, hogy a tanulmányi évet vesztett tanulók alkalmasakká váljanak elvesztett évfolyamuk pótlására. A budapesti Kim Ir Szen iskolát koreai és magyar igazgató közösen vezeti. Az iskola felelős vezetője azonban a magyar igazgató. A tanítást 3 koreai és 5 magyar tanár végzi. [...] A folyó tanévben a koreai iskoláztatási rendszernek megfelelően a következő osztályokat létesítettük: IV. és V. általános iskolai osztály. I. és II. koreai középiskolai osztály. Az egyes osztályokba fiúk, lányok vegyesen járnak. A tanítás a következő óraterv szerint folyik. [...] (tantárgyak: koreai nyelv, számtan, történelem, orosz nyelv, földrajz, természetrajz, ének, torna, rajz, kézimunka, magyar nyelv, fizika) [...] Koreai nyelven folyik a koreai nyelv és irodalom, matematika, koreai és világtörténet, a földrajz és természetrajz tanítása. A magyar nyelv oktatásán kívül a rajzot, testnevelést, éneket és kézimunkát magyar nevelők magyar nyelven tanítják úgy, hogy azok, a tantárgyi célkitűzéseik mellett, a magyar nyelvi készség fejlődését is kezdettől fogva elősegítsék. [...] A magyar nyelv tanításának tervezetét a Közoktatásügyi Minisztérium a szaktanárok bevonásával dolgozta ki. [...] A magyar nyelv tanításához a Közoktatásügyi Minisztérium tankönyvosztálya külön e célra készülő tankönyvpótló jegyzetet ad ki folytatásokban. [...] Az énektanítás anyagának elméleti része megfe-

⁵² Majdnem minden iratban a kísérő tanárok száma öt, de van, amely négy tanárról szól. MNL OL XIX-J-14-a, 2. d., 1951, 3, Budapesti koreai követséggel kapcsolatos ügyek.

⁵³ MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 07378, Összefoglaló a Kim Ir Szen iskoláról Bulgáriának.

lel a magyar általános iskola IV–VI. osztályok tantervi anyagával. [...] Most szervezzük meg kb. 20, képesség szerint kiválasztott gyermek zeneoktatását (hegedű, zongora) és egy iskolai zenekar felállítását. [...] A rajzoktatás anyaga szintén a magyar általános iskola IV–VII. osztályos tantervi anyagával egyező [...]. A kézimunka anyaga repülőgépmodell-készítés. [...] Testnevelés az iskolán kívül is folyik. [...] a szabadlevegősi foglalkozás keretében kosárlabdáznak, röplabdáznak, játékos tornagyakorlatokat végeznek, magyar népi táncokat tanulnak be. Iskolánknak önálló labdarúgó csapata is van, mely egy-egy meghívott magyar iskolai csapattal mérkőzik. Az a tanév eleji próbálkozás, hogy a tanulók az orosz nyelvet is tanulják, nem járt sikerrel, mert két idegen nyelv egyidőben való tanítása zavarta a magyar nyelv elsajátítását. A legnagyobb kezdeti nehézséget a nyelvi probléma okozta [...]. Nagy segítséget jelent, hogy ez az egyik koreai nevelő oroszul is beszél. [...] Első naptól kezdve igyekeztek a koreai nevelők a magyar nyelvet elsajátítani, a magyar kartársak pedig mennél több koreai szót megtanulni. Az így megtanultak komoly segítséget jelentettek kezdeti nehézségeinkben. Egy 14 000 szavas magyar–koreai szótárt állított össze egyik tanártársunk a koreai és magyar kartársak segítségével. Ez nagy segítséget jelent számunkra, bár a magyar nyelv tanítása direkt módszerrel (közvetítő nyelv beiktatása nélkül) folyik, a szótárnak ebben is nagy gyakorlati jelentősége van. A rendes iskolai foglalkoztatáson kívül du. 3 órás szervezett tanulószobai foglalkozás is folyik. Ebből egy órán át a magyar nyelv gyakorlása folyik [...] A fennmaradó 2 órában házi feladataikat készítik el és egyéni tanulással készülnek az órákra. A délutáni foglalkozásnál a felügyeletet teljes egészében magyar tanárok látják el, hogy a koreai tanároknak minél több idejük legyen saját képzésükre. A tanulók napi beosztása a következő: 6 órakor kelés, 6.50-ig öltözködés, mosdás, reggeli torna, 7.30-ig reggeli, 8-ig leckék gyakorlása, 8–1-ig tanítás, 1-től ebéd, 2–4-ig játék, sport és szabadfoglalkozás, 4–7-ig tanulószoba, 7–8.30-ig vacsora, úttörő- és kultúr-foglalkozások, 8.30–9.30-ig fürdés, mosdás, 9.30-kor lefekvés. A tanulók felváltva 2 hetenként Úttörőházba járnak szakköri foglalkozásokra (rajz, ének, asztalos, bábjáték szakkör). Havonta egyszer színházba mennek, közben hetenként az iskolában filmet vetítünk számukra. Szoros kapcsolatot tartunk a magyar úttörőkkel. [...] Most szerveztük meg a magyar nyelv közvetlen gyakorlását szolgáló délutáni közös foglalkozásokat [...]. 15 magyar úttörő 30 koreai gyermek társaságában tölt 3 órát az úttörőotthonban, előre megadott témáról beszélgetve, közös játékkal és sporttal foglalkozva. A folyó tanévet június 30-ával zárjuk. A tanév közben elért tanulmányi eredmények lehetővé tették, hogy a félévi osztályozóertekezet után 8 tanuló osztályt ugorjon. Így félévben 6 tanulót az V. osztályból I. osztályba, 2 tanulót az I. osztályból a II. osztályba helyeztünk előre. A tanulmányi eredmények mai értékelése alapján újabb osztályugratásokra van kilátás, és ezért a jövő tanévre a következő osztályokat tervezzük létesíteni a koreai iskolaszervezetnek megfelelően: V. általános iskolai osztályt, I–II. és III. koreai középiskolai osztályokat és I. gimnáziumi osztályt. Tanulóinknak folyó tanévi magyar nyelvi fejlődése azt is lehetővé teszi, hogy a tervezett tantárgyakat (matematika, fizika, kémia, biológia) a jövő tanévben már magyar

nyelven taníthassuk. [...] Ezeknek a tantárgyaknak magyar nyelvű tankönyveit külön munkaközösség készíti, a szaktárgyi szempontok mellett súlylალ figyelembe véve a magyar nyelvi lehetőségeket is. A nyári szünidei hónapokban (július–augusztus) tanulóink felváltva úttörő táborozásokon vesznek részt magyar úttörőkkel együtt. Az együtt tartózkodás lehetővé teszi számukra, hogy magyar nyelvi készségüket tovább fejlesszék. Egyébként a nyári 2 hónapban a magyar nyelvi tanuláson kívül a tanulók idejüket különféle szakköri foglalkozással, sporttal, kirándulásokkal, játékkal és fokozottabb pihenéssel töltik. [...]”

Az észak-koreai háborús árvák adaptációja a Kim Ir Szen iskolában és beiskolázásuk

Dr. Li Bok Nám orvosnő, aki 1952-ben ösztöndíjas orvostanhallgatóként jött Magyarországra, arra emlékezett vissza, hogy sok gyermeknek volt honvágya, különösen azoknak, akiket a Pak Den Aj gyermekotthonban helyeztek el. Attól függetlenül, hogy mennyire lelkesen kezelték őket, mennyi erőfeszítést hoztak értük, és milyen önfeláldozóak voltak a magyar tanárok az iskolában, a gyerekeknek nehéz lehetett a beilleszkedés. Egy jelentésből kiderül, hogy 1952. január 23-án egy idősebb diák megszökött az iskolából, hogy visszamehessen a frontra. Ugyanebben a jelentésben olvasható, hogy a budapesti észak-koreai követ, Kvon O Dik hazatérése előtt meglátogatta a külügyminiszter első helyettesét, Berei Andort, és kérte, hogy ne kényeztessék a gyerekeket, szigorú fegyelmet tartsanak fenn, és a fegyelemsértőket büntessék.⁵⁴ A követ úgy vélte, hogy a magyar közoktatásügyi minisztérium túlságosan elkényezteti a Kim Ir Szen iskolai gyermekeket, ezért azt kívánta, hogy úgy bánjanak velük, mintha magyar diákok lennének. Mindezek ellenére úgy látszik, a gyerekek többsége rövid idő alatt az új körülmények között is sikeresen be tudott kapcsolódni az iskolai munkába. A tanulmányi eredmények is ezt mutatják. 1953 januárjában került sor az 1952/1953-as tanév első negyedévének tanulmányi értékelésére. Eszerint az egész iskola osztályzatának átlaga 3,91 volt. Majdnem minden nyolcadik osztályos tanuló (két diák kivételével) kapott legalább négyes osztályzatot.⁵⁵ Az 1952/1953-as tanév első félévétől a gyermekeket tíz fő csoportokra szétosztva a közeli magyar általános iskola és gimnázium osztályaiba helyezték el.⁵⁶ Nagy Ildikó,⁵⁷ aki általános iskolás korában velük együtt tanult, arra emlékezett

⁵⁴ MNL OL XIX-J-14-a, 2. d., 1952, 35, A követség munkája.

⁵⁵ MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 0293, Kim Ir Szen iskola és ösztöndíjasok.

⁵⁶ MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 010864, Ösztöndíjasok és Kim Ir Szen iskolások.

⁵⁷ Nagy Ildikót egy észak-koreai osztálytársa utáni érdeklődése később arra indította, hogy hosszú évekig tanuljon a phenjani Kim Ir Szen Egyetemen. Rendes egyetemi hallgatóként az első magyar ösztöndíjas és diplomászerző volt Koreában, és mindmáig nagy szerepet játszik a dél- és észak-koreai kultúra magyarországi elterjesztésében.

vissza, hogy ezt a nyelvi gyakorlás érdekében vezették be, hasznos és hatékony is volt.⁵⁸ Akik középiskolában folytatták tanulmányaikat, a nehézségek ellenére is nagyobb gond nélkül megtalálták a helyüket. A tanulmányi eredmények szempontjából a fiúk teljesítménye általában jobb volt, mint a lányoké. Egy Na Mjong Ki nevű diákiú például az összes tantárgyból ötöst kapott.⁵⁹ Az 1952/1953-as tanév zárójelentése szerint az alsó tagozat összes órája a Kim Ir Szen iskolában zajlott, a felső tagozatos tanulókat három általános iskolába és két gimnáziumba osztották szét, és ezt sikernek értékelték. Azok, akiket a magyar általános iskolába helyeztek, nem vettek részt a történelem, orosz nyelv, földrajz és alkotmánytan órákon, ehelyett szaknevelők korrepetálták őket. A gimnáziumba elhelyezett diákok viszont minden órán együtt voltak magyar társaikkal. Az első negyedévben magyar általános iskolába 179, gimnáziumba 20 észak-koreai diák járt, a második negyedévben ez a létszám 178 és 19 volt. A félévi tanulmányi eredmények szerint senki sem bukott meg, és a tanulmányi eredményüket a budapesti észak-koreai követséghez is eljuttatták.⁶⁰

A tanulmányi eredményektől függetlenül elképzelhető, hogy kiskorú háborús árvákként teljesen ismeretlen helyen élve a gyermekekben lelki sérülések maradtak. Egy 1953. júliusi, a külügyminisztérium távol-keleti osztálya által jegyzett dokumentumban érhető tetten mindez egy állítólagos fegyelmi problémával kapcsolatban. A levélváltás a távol-keleti osztály illetékese és a budapesti észak-koreai követség titkára között történt, a Magyarországon lévő észak-koreai diákokról (általános iskolásokról és ösztöndíjasokról) szól. A követségi titkár állítása szerint a Kim Ir Szen iskola tanulói rosszindulatúak mind a magyarokkal, mind a koreai követséggel szemben, és nagyon magukba zárkózók. Amikor helytelen viselkedésük miatt rájuk szólnak a koreai tanárok, akkor azt mondják, hogy „ha ezt látná a magyar tanár”, a magyar tanárok viszont a koreai kollégákhoz küldték azokat, akik rosszul viselkedtek, hogy büntessék meg őket. A magyar gyerekek irántuk való érdeklődésére teljesen közömbösen reagáltak, nem voltak hajlandó válaszolni. A magyar szerv is komoly problémának tekintette az ügyet, és szélesebb körű értekezlet összehívását javasolta, amelyben az oktatásügyi minisztérium,⁶¹ az iskolavezetőség, a nevelők és tanárok, a követség, az úttörőközpont, a diákszövetség (DISZ) és a külügyminisztérium is részt vesz.⁶²

⁵⁸ Az egyik jelentés is megerősíti Nagy Ildikó állítását. „A magyar iskolába való beosztással az volt a cél, hogy minél előbb elsajátítsák a magyar nyelvet, és mielőbb együtt haladhassanak a magyar tanulókkal.” MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 02369, Jelentés a Kim Ir Szen iskola félévi munkájáról.

⁵⁹ MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 012061, Kim Ir Szen iskola.

⁶⁰ MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 02369, Jelentés a Kim Ir Szen iskola félévi munkájáról.

⁶¹ Lásd a 36. lábjegyzetet.

⁶² MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 06625/3, Kim Ir Szen iskola ügyei.

Poszttraumás stresszként (PTSD) értékelhető a diákoknak ez a viselkedése, akik kiskorukban átélték a borzalmas háború nehéz idejét, a szülők halálát, majd szembeestek a nyelvi problémákkal és az idegen környezet szokatlan körülményeivel. Ezenfelül – ahogy néhány jelentésben olvasható – feltételezhetjük azt is, hogy a problémát a saját jövőjükkel kapcsolatos bizonytalanság is fokozhatta. Például egy 1953. júniusi jelentésben olvashatók a Kim Ir Szen iskola nyolcadik osztályos tanulóinak beiskolázási adatai. Összesen 47 végzős diákból nyolc diák kivételével mindenkinek különböző technikumot, azon belül különféle szakmát „kellett választania”, mert e kérdésben a budapesti észak-koreai követségnek volt döntési jogköre.⁶³ Egy év múlva, 1954 májusában egy másik jelentésből szintén az derül ki, hogy akkor is a budapesti észak-koreai nagykövetség⁶⁴ határozta meg a diákok beiskolázásával kapcsolatos szakmákat. Abban az évben összesen 61 diákból 60-nak húsz különböző technikumban kellett továbbtanulnia, az egyetlen kivétel Hang Man Szu volt, aki az Állami Zeneművészeti Szakiskolába iratkozhatott be.⁶⁵ Ezzel kapcsolatban az 1956. március 14-i külügyminisztériumi irat, mely a technikumokban tanuló észak-koreai diákoknak az 1955/56-os tanév első félévének tanulmányi eredményét, illetve a helyzetüket értékelte, egy lényeges dologról számol be.⁶⁶ E jelentésben az észak-koreai diákok hiányosságait és problémáit felsorolva ezek okát abban látták, hogy az észak-koreai nagykövetség a diákok kívánságát és érdeklődését nem vette figyelembe, amikor a szakmájukat kiválasztotta. Ez a jelentés nemcsak a nagykövetségnek a szakmaválasztás ügyében elkövetett hibájával foglalkozott, hanem megoldást is próbált találni az általános iskolai tanulásban visszamaradt diákok részére, és azt javasolta, hogy ne középiskolába, hanem inkább ipari pályára irányítsák őket.

⁶³ MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 06625, Kim Ir Szen iskola ügyei. A megmaradt nyolc diákból heten reál tagozaton gimnáziumban, egy diák a Képző- és Iparművészeti Gimnáziumban tanult tovább. Könnyen elképzelhető, hogy a diákoknak megfelelni nem lehetett. Ezt bizonyíthatja egy 1953. júliusi feljegyzés, mely a beiskolázásról szóló döntés után íródott: „A gyerekek rosszindulatúak már a követség felé is. Ha valaki kimegy az iskolába, a gyerekek nemhogy körülvennék őket, hanem szertefutnak tőlük. Néhány napja kint volt a követ, és egy gyerek sem köszönt neki. Néhány hónapja még örömmel vették körül őket, ha kimentek.” MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 06625/3, Kim Ir Szen iskola ügyei.

⁶⁴ Lásd a 32. lábjegyzetet.

⁶⁵ MNL OL XIX-J-1-k, Észak-Korea, 8. d., 1945–1964, 005854, Koreai technikusok beosztása. 60 diákból Cson Cse Szu számára (az iskola nevét nem írva) „állategészségügyi tagozat”-ot jelöltek, így szakközépiskolára vagy gimnázumi reál tagozatra is gondolhatunk.

⁶⁶ MNL OL XIX-J-1-j, Észak-Korea, 10. d., 1945–1964, 002317/6, A koreai tanulók félévi tanulmányi eredménye.

Összegzés

Írásomban a Magyarországon tanuló észak-koreai háborús árvák helyzetét és a számukra létesített Kim Ir Szen iskola működését vázoltam. 1951 novemberében Lengyelországgal együtt Magyarország volt az első állam, amely befogadta őket. 1956 végén a többi kelet-európai ország közül a KNDK legelőször szintén Magyarországról hívta vissza a gyerekeket.⁶⁷ Magyarország tehát több szempontból is kapcsolódik az észak-koreai árvák témájához, azonban kutatások, illetve publikációk alig vannak a kérdésről. Talán a nyelvi problémákban jelölhetjük meg a kutatás valódi korlátait. Ez – Lengyelországot is beleértve – a többi országra szintén igaz, ezért jelenleg az összehasonlítás lehetősége is eléggé korlátozott. Szükséges lenne, hogy minél több kutató vegyen részt a téma különféle szempontú kutatásában.

BOGOOK KIM

THE KIM IL-SUNG SCHOOL AT BUDAPEST

After the Korean War ended, many North Koreans left their homes and moved to other places, and the timing is connected to the end of the Korean War, but the reason why this study assigned them to a different period is because the characteristic of their migration is different, for the most of them were sent to foreign countries under the government control.

The groups of immigrants from this period can be largely distinguished into two, one of them is overseas commissioned education of war orphans and the other is the group of North Korean young people who were sent overseas for cultivating human resources who could contribute to the restoration of post-war North Korea after learning advanced civilization of the Western socialist countries. In this paper, I attempted to describe the „Kim Il-Sung school” which established for the Korean war orphans in Budapest with the documents from the National Archives of Hungary related to the North Korean war orphans and students who studies in Hungary.

⁶⁷ Az 1956-os forradalom is befolyást gyakorolhatott erre az intézkedésre, de inkább az akkori KNDK belső helyzete állhatott mögötte. Részletekért lásd Kim Bogook: *North Korean Diasporas...* 65.

A RENDKÍVÜLI EGYHÁZI ÜGYEK KONGREGÁCIÓJÁNAK MAGYAR VONATKOZÁSÚ DOKUMENTUMAI (1939–1948)

A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok olasz nyelvű inventáriumának hungarika anyagai 1939. február 10. – 1948. december 31. Szerk. Somorjai Ádám. METEM, Budapest, 2020, 108 o.

Kutatási segédletről ritkán írunk ismertetőt. Olykor mégis indokolt, hogy egy ilyen kiadványt külön is a szakma figyelmébe ajánljunk. Külföldi levéltárakban őrzött dokumentumok kutatását segítő kiadványok esetében például magától értetődő az ilyen publikációk jelentősége, hiszen lehetővé teszik a magyar kutatók számára, hogy előre megismerkedjenek a kutatni kívánt anyaggal, és már utazás előtt ki tudják alakítani kutatási stratégiájukat. Somorjai Ádám kötetének bemutatását ezen általános szemponton túl két további ok is indokolja. Egyfelől nem egyszerűen a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltára – egyébként csak helyben használható elektronikus – inventáriumának hungarika-szemponturnak kínálja az olvasónak, hanem annak érdekében, hogy a minél szélesebb kutatóközönség hasznosítani tudja az ott őrzött dokumentumokat, egyúttal az anyag magyar nyelvű leírását adja. Másfelől – és ez talán még nyomósabb érv – egy olyan gyűjtemény anyagának egy részéhez biztosít kalauzt, amelynek megnyitását – méltán – rendkívüli várakozás előzte meg.

Az elmúlt közel másfél évszázadban több hullámban került sor a vatikáni archívumok megnyitására. Először 1881-ben XIII. Leó pápa tette hozzáférhetővé az 1815 előtti dokumentumokat. A következő nyitásra több mint negyven évet kellett várni: csak XI. Piusz pápasága elején, 1924-ben vált kutathatóvá a XVI. Gergely pápa (1830–1846) haláláig terjedő mintegy harminc éves periódus. IX. Piusz kiemelkedően hosszú, 32 éves pontifikátusának (1846–1878) dokumentumait újabb bő negyven év múlva, 1966-ban tette hozzáférhetővé VI. Pál pápa. Ezt követően sűrűbbé váltak az egy, legfeljebb két pápa uralkodásának forrásait érintő megnyitások: 1978-ban a XIII. Leó (1878–1903), 1985-ben a X. Piusz (1903–1914) és a XV. Benedek (1914–1922) pápasága, legutóbb pedig – néhány iratcsoport részleges megnyitását követően – 2006-ban a XI. Piusz pápasága (1922–1939) alatt keletkezett dokumentumok kutatása is lehetővé vált. Jóllehet ezek a megnyitások minden esetben komoly érdeklődésre tartottak számot, jórészt csak a szakma szentelt nekik nagyobb figyelmet. A XII. Piusz pápasága (1939–1958) alatt keletkezett dokumentumok kutathatóvá tételét azonban nemcsak a történészek, de a szélesebb közvélemény is már régóta szorgalmazta. A kiemelt érdeklődés annak köszönhető, hogy Rolf Hochhuth 1963-ban megjelent, *Der Stellvertreter* („A helytartó”) című drámájának megjelenése óta szenvedélyes viták folynak arról, vajon a Pacelli pápa által a

második háború alatt tanúsított óvatos magatartás helyes volt-e vagy sem. A témában keletkezett könyvtárnyi szakirodalom annak ellenére sem vezetett konszenzushoz, hogy VI. Pál pápa megbízásából négy jezsuita történész összeállította a Szentszék második világháború alatti tevékenységéről szóló monumentális dokumentumgyűjteményt.¹

Az tehát, hogy Ferenc pápa döntése nyomán 2020. március 2-án megnyíltak a vatikáni levéltáraknak az 1939. február 10-től 1958. október 9-ig terjedő időintervallumban keletkezett dokumentumai, valóban történelmi pillanat. A rendkívül izgalmas periódus iratanyagának kutathatóvá válásától mindenekelőtt a második világháborúval, illetve a katolikus egyház és a náciizmus kapcsolatával foglalkozó kutatók várják, hogy korábban megfogalmazott téziseiket eddig ismeretlen dokumentumok segítségével támaszthatják alá. Ez a szakirodalomra jellemző, az 1945 előtti évekre irányuló markáns kutatási fókusz ugyanakkor szinte elfeledteteti, hogy XII. Piusz pápasága nem ért véget a második világháborúval. Pedig Kelet-Közép-Európa perspektívájából legalább annyira érdekes Eugenio Pacelli pápaságának második szakasza, amelyet egy újabb totalitárius rendszerrel, a kommunizmussal szembeni küzdelem és – a háborút követő rövid átmeneti időszak után – egy újabb világméretű háború, a hidegháború jellemezett.

Miként címe is jelzi, a Somorjai Ádám által összeállított inventárium csak részben lép túl az érdeklődés középpontjában álló második világháborús perióduson: 1945 után csak a hidegháború kezdetéig tartó néhány átmeneti év dokumentumainak jegyzékét találjuk meg benne. A megnyitás körülményeit röviden összegző, valamint a válogatás szempontjait ismertető bevezetőből sajnos nem derül ki, hogy a címben pontosan megadott kronológiai végpont (1948. december 31.) kijelölésekor mi vezette a kötet összeállítóját. Nem tudjuk meg, vajon pusztán arról van-e szó, hogy a megnyitást követően mielőbb a kutatók kezébe kívánt adni egy kalauzt, és ezért koncentrált első lépésben XII. Piusz pápaságának első évtizedére, vagy esetleg az áll a háttérben, hogy a kézirat elkészültekor az 1948 utáni időszak dokumentumainak teljes feldolgozása és kutathatóvá tétele még nem történt meg.²

A külső címlapon és a kötet bevezetőjében jelzett másik nyilvánvaló szűkítés – tudniillik, hogy az inventárium a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történelmi Levéltárában őrzött dokumentumok közül kizárólag a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja fond anyagát ismerteti – ugyanakkor

¹ *Actes et documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*. I–XI. Eds. Pierre Blet – Angelo Martini – Burkhard Schneider – Robert Graham. Città del Vaticano, 1965–1981.

² Utóbbi értelmezést valószínűsíti a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történelmi Levéltárának honlapján található kimutatás, amely szerint 2020 februárjáig a Magyarországra vonatkozó dokumentumokat csak részlegesen dolgozták fel. (Időközben az anyag feldolgozottsága előre haladt: az 2021 júniusában jelzett 1950-es időhatár mindenesetre nem jelenti azt, hogy pl. a Mindszenty perre vonatkozó hatalmas anyag már hozzáférhető volna.) Vö. http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/sezione-rapporti-stati/archivio-storico/fondi/materiale-pontificato-pio-xii.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2020. április 30.)

külön magyarázat nélkül is érthető. Abszolút méltányolható és racionális döntés ugyanis, hogy a kötet nem vállalkozik a Vatikáni Apostoli Levéltárban, illetve a különböző szentszéki dikasztériumok irat- és levéltáraiban őrzött hatalmas anyag bemutatására. Egy ilyen kísérlet lehetetlenségét kellőképpen jelzi, hogy a vizsgált inventárium maga több mint 15 300 fólió irat leírását tartalmazza. Ugyancsak több érv támasztja alá, hogy miért dönthetett Somorjai Ádám a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárának fondjai közül a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja dokumentumainak ismertetése mellett. A vizsgált periódusban ugyanis ez az 1814-ben létrehozott kongregáció egyfajta csúcsszerveként működött a bíboros államtitkár vezetése alatt: itt futottak össze az egyház életét érintő legfontosabb információk és ügyek az állam és egyház közötti viszonyt érintő kérdésektől kezdve a dogmatikai, erkölcsi és fegyelmi kérdésekig. Ez az irategyüttes tehát egyedülállóan széles keresztmetszetét kínálja az egyház életének és így kitűnően alkalmas arra, hogy a kutatók innen indítsák a korszak (egyház)történetének vizsgálatát. Fokozottan igaz ez térségünkre, és azon belül Magyarországra, ahol az apostoli nunciatúrák működésének második világháborút követő megszakadása miatt nem számolhatunk a nunciatúrák levéltárának anyagával.

Somorjai Ádám a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában végzett hétesztendő levéltárosi működése során kitűnően megismerte a gyűjtemény iratanyagát. Ennek köszönhető, hogy az inventáriumban az 1939–1948 közötti hungarika-anyagok felsorolásakor vizsgálatát nem korlátozza a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja fond *Ungheria* („Magyarország”) sorozatára, hanem tekintettel van valamennyi bilaterális sorozatra. Nem az eredeti olasz inventáriumban szereplő rendben (vö. 10. o.), hanem a magyar név szerinti sorban követik egymást az Amerikai Egyesült Államoktól Törökországig tartó bilaterális sorozatok hungarika-tárgyú iratainak leírásai, míg – némi következetlenséggel – a Magyarország sorozat ismertetése a kötet végén, az olasz megnevezés szerinti U-betűhöz sorolva kap helyet.

A válogatás szempontjait taglaló bevezetőből kiderül ugyanakkor, hogy – „*mivel ez esetben [...] nem lehet hibátlanul kiválogatni a magyar vonatkozású témákat*” (10. o.) – a szerző tudatosan kihagyta a vizsgálatból a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának egyik legérdekesebb, a kongregáció bíborosainak és főbb prelátusainak a fontosabb elvi és gyakorlati döntéseket előkészítő üléseinek anyagát, a *Rapporti delle Sessioni* sorozatot. Nem pontosítja azonban, hogy milyen módon kerültek be mégis „*a minket érdeklő kérdésekben*” a *Rapporti delle Sessioni*-ből is példányok. Ráadásul ezek esetleges jelenlétét magában az inventárium részben sem jelöli semmi.

Somorjai Ádám ugyancsak jelzi, hogy nem vette fel az inventáriumba azokat az XII. Piusz pápasága alatt keletkezett dokumentumokat sem, amelyek az 1939. február 10-ét megelőző – XI. Piusz pápaságát felölelő ún. IV. – periódus faszcikulusainak részeként kerültek a levéltárba (és ezért a korábbi megnyitást követően

még zárólva maradtak). Kimaradtak végül az inventáriumból a régi rendszer szerint még faszcikuluszba rendezett, ám jórészt már XII. Piusz pápasága alatt kelt dokumentumok is. A kutatónak tehát a kötet használatakor szem előtt kell tartania, hogy az még a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának 1939–1948 közötti bilaterális sorozatainak anyagát sem tartalmazza hiánytalanul. (Itt jegyezzük meg, hogy a szerző az átvizsgált sorozatok esetében a jelenleg nem konzultálható fóliókat is feltünteti. Ezek jellemzően egy-egy őrzési egység elején elhelyezett néhány oldalas dokumentumok, ám a Magyarország sorozatban találunk nagyobb – akár 70 oldal terjedelmű zárolt irategyütteseket is. Vö. 88., 90., 92., 96. o.) Az inventárium ezen megszorításokkal együtt is kiváló áttekintést ad a levéltár anyagában kutatható jelentősebb témákról.

Mielőtt azonban ezek közül néhányat felvillantánánk, szükséges még a bevezető részben szereplő „Rövidítések” fejezet egy félreérthető megfogalmazására felhívunk az olvasók figyelmét. A kötetben szereplő anyag leírásában a sorozat alatti szintet jelentő, és a kötetben végig teljes formában kiírt *Posizione* – miként az a 11. oldal utolsó bekezdésében is szerepel – helyesen leltári pozíciónak vagy őrzési egységnek fordítható, és semmiképpen sem jelent sorozatot, miként azt ugyanott a harmadik bekezdésben a *Pos.* rövidítés feloldásánál tévesen találjuk: „*Pos.* – *Positio*, olaszul *Posizione*. Általában az egyes sorozatok, azaz országok megnevezése”. (11. o.)

Tematikai szempontból a kötetben bemutatott bilaterális sorozatok négy, egymástól elkülöníthető csoportra oszthatók. A Magyarországtól távolabbi országok bilaterális sorozataiban rendszerint az adott országban élő magyarokról, egy-egy akár csak közvetetten magyar vonatkozású iratról (vö. Santo Domingo), esetleg a magyar egyházra vonatkozó információkról találunk néhány forrást. Ezek tehát leginkább a magyar diaszpóra történetével foglalkozó kutatók számára tartalmazhatnak értékes adatokat, illetve a Szentszék kiterjedt információs hálózatának működéséről tanúskodnak. Utóbbi jelentőségét jelzi, hogy az Egyesült Államok is fontosnak tartotta a csatlakozást ezen információs hálózathoz. (Vö. a Taylornak megküldött feljegyzéseket a közép-európai államok második világháború utáni helyzetéről, 15. o.)

A Magyarországgal szomszédos államok – elsősorban Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia – magyar vonatkozású anyaga rendkívül bőséges. Itt értelemszerűen döntően a magyar kisebbségek sorsával, a Trianon után szelt, vagy határon túlra került egyházmegyék kormányzásával, illetve az utódállamok területén található egyházi javak ügyével kapcsolatos dokumentumok találhatók. Az iratanyagból feltárható továbbá az újabb határváltozásokra (müncheni egyezmény, első és második bécsi döntés, a Délvidék visszacsatolása) adott szentszéki válasz. Különösen érdekesnek ígérkezik például az Erdély területén kibontakozó, az egyház életét és papjait is közvetlenül érintő román–magyar konfliktus rendezésének kísérlete, melynek nyomán a magyar hatóságok románbarátsággal vádolták a Szentszékét. (Vö. ehhez még 53. o., 68. o.) A szomszédos államok bilaterális soro-

zataiból végül az 1945 után a katolikus egyházat – és az egész társadalmat – érintő, fokozatosan romló politikai és vallási helyzetre vonatkozó anyagok érdemelnek említést, amelyek jól összevethetők a Magyarországról szóló hasonló dokumentumokkal.

A kötet közel felét értelemszerűen a Magyarország sorozat mintegy 8750 fóló terjedelmű irategyüttesének leírása teszi ki. A magyar (egyház)történet kutatói ebből az anyagból nemcsak az egyházszervezet változásairól vagy éppen az egyes püspökök kinevezésének háttéréről nyerhetnek részletes adatokat, de a második világháború alatt az üldözött zsidóság érdekében tett szentszéki lépésekről vagy éppen az orosz megszállás következményeiről és a kibontakozó diktatúra nyomán tapasztalt deportálásokról és letartóztatásokról is. Az anyagban a belpolitikai és vallási helyzet alakulása mellett szintén jól nyomon követhető a budapesti nunciatúra sorsa, illetve a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételére 1945 után tett ismételt kísérletek szentszéki megítélése. Kiemelendő végül, hogy az inventárium rendkívül jól tükrözi a budapesti apostoli nuncius 1945. áprilisi kiutasítása nyomán megváltozott új helyzetet. Míg a Magyarországot érintő szentszéki döntéshozatal korábban döntő mértékben a nunciustól érkező vagy általa közvetített információkra támaszkodott, ezek hiányában 1945-től felértékelődött az alternatív információforrások szerepe. A kötetben szereplő adatok szerint 1948-ig a magyar prímás – Mindszenty József – mellett elsősorban szerzetesek (pl. Nagy Töhötöm, Borbély István és Jánosi József jezsuiták, Endrédi Vendel ciszterci, Békés Gellért bencés) információira tudtak támaszkodni, de a kommunikációs csatornák fokozatos beszűkülése nyomán mindinkább más nunciatúrák, állami követségek, külföldi egyházi személyek jelentették a fő információforrást.

Az inventárium talán legnagyobb újdonsága az Egyházi Állam sorozat hungarika-anyagának ismertetése. A kutató önmagától ugyanis aligha feltételezné, hogy az egykori Egyházi Állam, majd Vatikán Városállam anyagát őrző sorozatban számottevő magyar vonatkozású dokumentumra lel. A kötetben ezzel szemben tizenhat hungarika-anyagot tartalmazó pozíció is szerepel ebből az irategyüttesből. A nunciushoz, illetve a püspököknek adott rendkívüli fakultások a Szentszéknek a második világháború, majd a kibontakozó hidegháború alatti rendkívüli helyzetre tekintettel kialakított lelkipásztori stratégiájába, illetve az adott terület sajátos lelkipásztori szükségleteibe engednek betekintést. Az Egyházi Állam sorozat azonban ezek mellett is számos – máshol is szereplő – kérdéskörrel tartalmaz adatokat, mint például az 1939-es béketörekvésekről, az államhatárok által szelt egyházmegyékhelyi egyházkormányzati problémáinak kihívásairól, a szovjet megszállók által Kárpátalján elkövetett atrocitásokról, vagy éppen az 1945 utáni menekültügyről.

Köszönettel tartozunk Somorjai Ádámnak, hogy – Pásztor Lajos és az olyan római jezsuiták nyomdokain, mint Lukács László vagy Szilas László – több évtizedes római-szentszéki szolgálatát a magyar történetírás segítésére (is) használta. Ennek a munkának gyümölcse ez az inventárium is, amely nemcsak az egyháztörténet kutatóinak nyújt felbecsülhetetlen értékű segítséget, hanem mindazoknak,

akik az 1939–1948 közötti évtized (magyar) történelmét kutatják, és vizsgálódásaikba szentszéki források bevonását is tervezik. A név- és helymutató, illetve az elektronikusan is kereshető online publikáció³ a pusztán részletkérdések iránt érdeklődők számára is jól használhatóvá teszi a magyar nyelvű jegyzéket. Meggyőződésünk, hogy a kiadvány a szerző szándékának megfelelően nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a magyar kutatók könnyebben ki tudják aknázni a most kutathatóvá vált szentszéki dokumentumokban rejlő lehetőségeket. Kívánjuk egyúttal, hogy mielőbb hasonló segédlet lásson napvilágot a XII. Piusz pápaságának második évtizede alatt keletkezett forrásokról is.

Fejérdy András

AZ ELSŐ NEMZEDÉK

A nagy háború emlékezete a Horthy-korszakban

Szöts Zoltán Oszkár: *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények.* Kronosz Kiadó, Budapest, 2020, 267 o.

Az első világháború centenáriuma alkalmából számos új kötet és tanulmány jelent meg, amelyek valamennyit törlesztettek abból az adósságból, amit a magyar történettudomány – több szerencsétlen körülmény hatására – halmozott fel a téma kapcsán. Szöts Zoltán Oszkár – a Nemzeti Emlékezet Bizottságának kutatója, valamint az *Újkor.hu* – *A velünk élő történelem* portál főszerkesztője – könyve a magyar első világháborús historiográfia legtermékenyebb időszakát tekinti át. Munkájának alapját az ELTE-n 2018-ban megvédett PhD-disszertációja képezi.

A kötet első fejezete az első világháború napjainkig terjedő hazai és nemzetközi historiográfiájának főbb tendenciáit mutatja be, amelynek első részében a szerző rávilágít arra, hogy a háború hazai historiográfiája meglehetősen elhanyagolt területnek számít. (15–20. o.) A következőkben Szöts a világháború négy kutatói generációján keresztül mutatja be a historiográfiai változásokat: az első nemzedéket a nagy háborút megélt kutatók képezik, majd az ötvenes évek, a kilencvenes évek, végül pedig napjaink generációi következnek. (21. o.) A szerző találó és érzékletes módon mutatja be a nemzetközi, illetve a hazai tendenciákat, feltárva a kapcsolódási pontokat és a különbségeket is.

A monográfia további részében a szerző a magyarországi első generáció írásműveit veszi górcső alá. Elsőként a közvetlenül a világhéges időszakában keletkezett írásokat ismerhetjük meg az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) első világháborús gyűjteményén keresztül. Amint arra Szöts rámutat, a Nemzeti Múzeum egyik osz-

³ http://real.mtak.hu/107228/2/Somorjai%20inventario%20108_1-6.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2020. április 30.)

tályaként működött OSZK már a hadüzenetek elküldésekor önálló gyűjteményt hozott létre a háborúval kapcsolatos dokumentumok számára (52. o.), amelyet nagy nehézségek és kultúrdiplomáciai eszközök – elsősorban kiadványcsere – révén is folyamatosan bővített. A világháborúról szóló első munkák áttekintését az azokról 1920-ban készített bibliográfia alapján végezte el a szerző – miután a jegyzéket 2013–2014 folyamán átdolgozta. A vizsgálat segítségével megállapítható, hogy az ekkor készült munkák nagymértékben a személyes tapasztalatokra épültek, és a történészek ekkor még kis szerepet játszottak a munkálatokban. Hóman Bálint ennek kapcsán 1916-ban így fogalmazott: „*A mai háború történetének megírása nem a mai generáció feladata. [...] A mai történetírás feladata azonban a háborús irodalom termékei között megjelölni az előadásukban és ítéleteikben megbízható, forrásértékkel bíró, maradandó becsű műveket. Ma még sok dolog megállapítható, ami esetleg évtizedek múlva lehetetlen lesz.*” (71. o.) A kötetben rövid összefoglalást találunk ezen időszak sajátos forráscsoportjáról, vagyis a katonai tábori újságokról. (76–79. o.)

A következő részben a memoárirók, történetírók és gazdasági szakírók eredményeiről olvashatunk. A szerző felvázolja „a világháború magyarországi emlékezetének diszkurzív terét” (85. o.), rámutatva, hogy a háború interpretálása nagymértékben függött az 1920 utáni Magyarország berendezkedéséhez való viszonytól. A következőkben a történész bemutatja a történettudomány és az elitcsoport determinálta álláspontot (leginkább Angyal Dávid: *Magyarország felelőssége az első világháborúért* című könyve alapján), majd a gazdasági szakírók vonatkozó műveit elemzi. Megállapítja, hogy mind a történészek, mind a közgazdászok – eltérő hangsúlyokkal ugyan, de – osztották a Horthy-korszak *mainstream*-szemléletét a világháború vonatkozásában.

A következő nagy egységben Szóts a katonai írók, hadtörténészek munkáit mutatja be igen nagy alaposággal. Annak érdekében, hogy a szakmai vonatkozó háttérrel megismerhessük, a szerző hosszan bemutatja a Hadtörténelmi Levéltár, valamint Múzeum ekkori szakmai tevékenységét, továbbá a katonai szakírók egyesületét, a Magyar Katonai Írók Körét. (96–105. o.) Ezt követően a *Hadtörténelmi Közleményekben* megjelent, első világháborúról szóló publikációk elemzését találjuk: éves, valamint műfaj szerinti bontásban ismerhetjük meg ezen írások főbb jellemzőit. A szerző statisztikai elemzése rámutat arra, hogy a legtöbb munka 1924–1931 között jelent meg, ez az időszak, különösen pedig 1928 jelentette az első világháborúval kapcsolatos írások mennyiségi csúcspontját. (108. o.) Viszonylag hosszabb elemzést olvashatunk Mayer-Csejkovits Károly *A nagy háború fontosabb tapasztalatai, magasabb katonai megvilágításban* című, 1927-ben publikált munkájáról, mivel Szóts Zoltán Oszkár kiemeli, hogy ez az egyetlen olyan tanulmány, amely a világgéssel elméleti szinten foglalkozott. (115–116. o.)

Ezt követően a *Magyar Katonai Közlöny*, valamint a *Századok* vonatkozó publikációit elemzi a szerző. Kiemeli, hogy ez utóbbi esetében 1945-ig mindössze egy

tanulmány jelent meg a témában, de a recenziók tekintetében is jelentős elmaradás mutatható ki a katonai tematikájú periodikákhoz képest. (125. o.)

A következő részben a szerző azt mutatja be, hogy milyen művek jelentek meg a tisztikar felhasználására a világháború katonai tapasztalatairól. Hosszas elemzést olvashatunk a félbemaradt, de így is 10 kötetet kitevő, *A világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére* című sorozatról, amely a legalaposabb elemzés e tárgyban. Szöts megállapítja, hogy amennyiben a második világháború nem szakította volna félbe a munkát, akkor azt be lehetett volna fejezni (131–132. o.), mindenesetre az elkészült részek színvonala nem maradt el az európai sztenderdektől.

A szerző viszonylag hosszan foglalkozik a nagyközönségnek szánt munkák bemutatásával, amelyek közül olyan meghatározó műveket ismertet részletesen, mint pl. Pilch Jenő: *A világháború története* vagy Czékus Zoltán: *Az 1914–1918. évi világháború összefoglaló történelme* című műve. Az elemzésből természetesen nem maradhatott ki Julier Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel* című monográfiája sem (150–156.), amely talán a legfontosabb összefoglaló volt a világháború történetéről. Szöts értékelése alapján talán ez a munka sikerült a legjobban ebben a műfajban, mivel a Horthy-korszakban meglévő toposzok közül csak egyet (a magyar katonák hősiességét) alkalmaz. (156. o.)

Az alakulattörténetek objektív elemzése után a szerző a közoktatási történelem-tankönyveket is megvizsgálja. Megállapítja, hogy „*az első világháborús vereség okaira tanulságokként tekintettek, amelyeket nem szabad újra elkövetni, így meg kell előzni a nemzet egységének felbomlását.*” (167. o.) Összegezve: a tankönyvek szinte mindenben osztották a Horthy-korszak világháborúval érintő narratíváját.

A könyv összegzés előtti utolsó fejezetében a szerző a népi emlékezet, hőskultusz és emlékezetpolitika területeit mutatja be. Fontos megállapítása, hogy „*a háborús tapasztalataikat papírra vető frontkatonák a korabeli domináns történeti munkák szemléletétől gyökeresen eltérő tapasztalatokról beszélnek*” (173. o.), ebből következően pedig ezek a visszaemlékezések fontos forráscsoportot jelentenek. Szöts részletesen elemzi továbbá a korabeli emlékmű-avatásokat, valamint a Hősök Napja ünnepét is.

A történész a könyv összegzésében számba veszi a Horthy-korszak első világháborúra vonatkozó történetírásának főbb jellemzőit – rámutatva, hogy a szakmunkák fontos célja volt az antant felelősségének kidomborítása, mivel a trianoni békeszerződés kimondta az ország bűnösségét. (188. o.) Úgy is fogalmazhatunk, hogy a korszak egyfajta szellemi revízióra is törekedett. Miközben Magyarországon 1945 előtt igen komoly érdeklődés övezte az első világháborút, számos toposz, illetve politikai intenció is érvényesült, ami értelemszerűen nyomott hagyott az ekkori munkákon.

A kötet végén imponáló, közel hatvan oldalas irodalomjegyzéket találunk, amely önmagában is jól hasznosítható támpontokat kínál a további kutatások számára.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Szöts Zoltán Oszkár a témát igen alaposan és példaértékűen dolgozza fel, miközben munkája során jelentős mértékben támasz-

codik napjaink történészeinek elméleti konstrukcióira. Jegyzetapparátusa könnyen áttekinthető. Bízom benne, hogy a szerzőnek a későbbiekben lehetősége lesz bővíteni historiográfiai áttekintését az 1945 utáni időszak napjainkig terjedő bemutatásával – vagyis a 2–4. generáció eredményeivel is.

Ligeti Dávid

(NEMCSAK) A RAJK-PER ÉVE 1949 és a kommunista diktatúra kiépülése

A Rajk-per éve. Közéltések 1949-hez. Szerk. Takács Tibor. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó, Budapest – Pécs, 2020, 280 o.

1949 kulcsév volt a kommunista diktatúra kiépülésének folyamatában, egyúttal nagyon mozgalmas esztendő is, számos, önmagában is nagy horderejűnek tekinthető eseménnyel. Perbe fogták Mindszenty Józsefet és Rajk Lászlót, megalakult a KGST és a NATO, beszüntette működését a Demokrata Néppárt, kikiáltottak a Kínai Népköztársaságot, megalakult az NDK, a Magyar Népköztársaság új alkotmányt kapott, Jugoszláviát kiközösítették a „keleti blokkból” – a sort hosszasan lehetne folytatni. Nem véletlen, hogy az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 2019. május 22-én konferenciát rendezett azért, hogy a résztvevők áttekinthessék ennek a sorsfordító évnek az eseményeit. A tanácskozás *A Rajk-per éve: közéltések 1949-hez* címet kapta, ahogy az előadásainak tanulmányá bővített változatait közreadó, Takács Tibor előszavával és szerkesztésében 2020-ban megjelent kötet is.

A szerkesztő a kötet tanulmányait hat tematikus fejezetbe osztotta be. A *Vissza 1949-hez* és az *Előre 1949-hez* című fejezetek egy-egy, a *Perek és visszhangok*, valamint a *Nyilvánosság*, „nyilvánosság” három-három, a *Gazdaság-politika* két, a *Párt(ok), intézmények* négy tanulmányt foglal magába.

Az első fejezet Müller Rolf *Dr. Podhradszky Lajos eltűnt* című tanulmányát tartalmazza. Az ÁBTL munkatársa írásában annak a nyomozómunkával felérő kutatásnak a mozzanatait vázolja fel, amelynek során megkísérelte felfedni, hogy Dr. Podhradszky Lajossal voltaképpen mi történhetett annak idején. A belgyógyász professzort 1949. február 28-án tartóztatták le, azóta viszont semmilyen nyom nincs róla. Semmilyen iratanyag nem árulja el, mi történt vele, pusztán egy mutató alapján lehet következtetni arra, hogy a vizsgálati szakaszban meghalt. A test azonban nincs meg, és a temetésnek sincs nyoma. Müller Rolf szerint ez nem volt egyedi eset, és akár az is lehetséges, hogy a professzort a Szovjetunióba viték, azonban ennek az állításnak a vizsgálatához az ottani iratanyag kutatására lenne szükség.

A második fejezetben Baráth Magdolna historiográfiai szempontból különösen érdekes, *A sztálini rendszer létrejötte a kelet-európai államokban* című tanulmányát olvashatjuk. Az ÁBTL munkatársa szerint a Szovjetunió – elsősorban biztonságpolitikai szempontból – szerette volna fenntartani az antifasiszta együttműködést, de ki akarta terjeszteni érdekszféráját is. A kommunista párt egyeduralmára építő szovjet típusú politikai rendszerek a térség országaiban fokozatosan, több fordulat eredményeképpen alakultak ki. Arra, hogy az események milyen forgatókönyv alapján zajlottak le, több elmélet létezik. Nyikita Petrov orosz történész szerint például Sztálin 1945 elejére tervet készíttetett a kelet-közép-európai államok szovjetizálására. Más források szerint fenn akarta tartani a demokratikus berendezkedés látszatát. Ebből arra lehet következtetni, hogy Sztálin valójában a mozgástér határait kitapogatva, az eseményekre reflektálva hozta döntéseit – konkrét tervvel azonban nem rendelkezett a második világháború utolsó évében. Több szerző szerint a Truman-doktrína és a Marshall-terv meghirdetése hozta a fordulatot a szovjet politikában, mások szerint azonban ezek csak katalizáltak a kelet-közép-európai államok szovjetizálásának folyamatát, ami már az 1944/1945-ös harcok idején elkezdődött.¹ Fontos állomásnak számított, amikor Moszkva létrehozta a Kommunista Tájékoztató Irodát (Kominform) azzal a céllal, hogy irányítsa és homogenizálja a résztvevő pártokat. Thomas T. Hammond szerint Kelet-Közép-Európa átalakításához a korábbi, Mongóliában szerzett tapasztalatokat használták fel, de azzal a különbséggel, hogy a kialakított modellt hozzáigazították az adott országhoz. A forgatókönyv tizenegy lépést tartalmazott. 1. A forradalmi párt megalakítása szovjet ügynökök segítségével. 2. Idegen seregek megszállása, ami ürügyet ad a Vörös Hadseregnek a „felszabadításra”. 3. Szovjet felügyelet alatti ideiglenes kormány megalakítása. 4. Nemzeti hadsereg létrehozása. 5. Az ország szovjet megszállása, amihez igénybe veszik a helyi erők támogatását. 6. Új, széleskörű, „népfronton” alapuló ideiglenes kormány alakítása. 7. A helyi kommunista párt bevonása a Kominform alá. 8. Szovjet tanácsadók elhelyezése. 9. Koalíciós kormányzás helyett szovjet típusú demokrácia meghonosítása. 10. Tisztogatás. 11. A teljes intézményrendszer átszervezése szovjet mintára. 1947 végétől 1948 decemberéig minden térségbeli országban egyesítették a szociáldemokrata és a kommunista pártokat, majd stabilizálták hatalmukat. Ezt követte a kölcsönös barátsági és együttműködési egyezmények megkötése, amit a KGST 1949. januári megalakítása foglalt rendszerbe. A Kominform létrehozását a Marshall-tervre adott politikai, a KGST-ét pedig az arra adott gazdasági válaszként értékelhetjük. A kommunista tábor 1949-re vált teljessé a Kínai Népköztársaság és az NDK kikiáltásával, ekkorra

¹ Az 1944-ben elkezdődő magyarországi szovjetizálás elméletét támasztja alá az ötödik köteténél tartó, *Magyar vidék a 20. században* című könyvsorozat, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös Vidéktörténeti Kutatócsoportja adott ki.

közösítették ki Jugoszláviát is. A Varsói Szerződés létrejöttével lett teljessé a keleti blokk szervezete, ami bebetonozta a benne levő államokat.

A *Perek és visszhangok* című fejezetet Ötvös István *A Rajk-per és a Rajk-perek* című tanulmánya nyitja. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága tagjaként, illetve a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanszékvezető egyetemi docenseként dolgozó kutató tanulmánya első felében azt fejtja ki, hogy miért tartja kiemelten fontos évnak 1949-et: nagy horderejű lépések történtek a diktatúra megszilárdítása felé, gondolva az alkotmány elfogadására, a Rajk-perre, a választásokra vagy a KGST megalakítására. Ötvös szerint a Rajk-per „*olyan esemény is volt, amelyhez a párt-nak és vezetőinek a későbbiekben mindig viszonyulniuk kellett. Ezért volt fontos, hogy melyik elemét emelik ki és hogyan értelmezik az akkor történeteket.*” (66.) A kutató tanulmánya arra is rávilágít, hogy a Rajk-perrel kapcsolatos tudásunkat az 1953-1955-ös és az 1962-es felülvizsgálati anyagokból merítjük, azonban ezek elsősorban arra nézve jelentenek forrásokat, hogy a felülvizsgálatokat végzők mit szerettek volna elérni. Ötvös szerint a pernek több olvasata lehet. Az első a Tito- és Jugoszlávia-ellenes eljárás, amit a szovjet állambiztonsághoz lehet kötni. A második egy kémszál, ami Ferenczi Edmondhoz és Szőnyi Tiborhoz kapcsolódik. A harmadik lehetséges olvasat szerint az Államvédelmi Hatóság és a Belügyminisztérium rivalizálása állhatott a háttérben. A kutató ezeket az olvasatokat utólagos konstrukcióknak tartja arra nézve, hogy miért fogták perbe Rajkot és társait. Mindkét későbbi felülvizsgálati anyag politikai indíttatásból keletkezett. Ahhoz, hogy az ezekben megjelenő, célzott interpretációkat ki tudjuk szűrni, az eredeti peranyagra lenne szükség, ami azonban nem áll rendelkezésre.

A fejezet második tanulmánya *A Rajk-per és a budapesti hangulat* címmel született Rác Attila tollából. A Budapest Főváros Levéltárában főlevéltárosként, illetve fősztályvezetőként dolgozó kutató tanulmánya ismerteti a BFL-ben található pártiratok szerkezetét, röviden felvázolva a fondok tartalmát, majd rátér arra, hogy milyen iratanyagokban talált utalást a Rajk-perre. A Magyar Dolgozók Pártja 1948. június 12-én jött létre a szociáldemokrata és kommunista pártok egyesülésével. Az egyesítést követően a Pártértekezlet, a Pártválasztmány, a Titkárság, majd az annak helyét átvevő Pártbizottság voltak a legfontosabb pártfórumok. Irataik a BFL XXXV. fondjában található a Budapesti Bizottság anyagaival, a kerületi pártiratokkal és a nagyüzemek dokumentumaival egyetemben. Az egyes alapszervezetek iratai tovább tagolódnak szervezeti és működési rendjük szerint. A Rajk-perről a pártbizottsági és a titkársági iratanyagban is találunk említést, de a fővárosi hangulatjelentések közül is számos érdekes dokumentum került elő, amelyek közül Rác néhányat ismertet tanulmányában.

A fejezet *A Rajk-ügy járatái Petőfi bányán* című tanulmány zárja. Szerzője, Cserényi-Zsitnyányi Ildikó (ÁBTL) a Rajk-per gazdaságpolitikai viszonylataira világít rá egy távoli mellékszálaként, a Petőfi-bánya ügyének a segítségével. A két ügyet Dzsida László bányamérnök személye fogta össze. A Rajk-perhez hasonlóan a Petőfi-bánya ügyének eredeti peranyaga is megsemmisült, pusztán a felülvizsgálati

anyag, valamint Dzsida László hagyatékának a segítségével lehet tájékozódni. Dzsida egy rövid ideig együtt dolgozott Rajk László feleségével, így került képbe az előbbi perben, amikor a Petőfi-bánya vezetőjeként, szabotázs vádjával letartóztaták. Ekkor három hét után szabadlábra helyezték, de később, 1954-ben, Vargha Béla és társai ügyében két év börtönbüntetést kapott. A kutató szerint Dzsida László pereit a klasszikus szabotázs és demokráciaellenes tevékenység vádjával indított koncepciók perék sorába illeszkednek.

A *Nyilvánosság*, „nyilvánosság” című fejezetet Tulipán Éva (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum) *A hadsereg átalakítását kísérő propaganda 1948–1949-ben* című tanulmánya nyitja. A kutató arra világít rá, hogy a kommunista párt miként fűzte össze az 1848-as emlékezetpolitikát a honvédség átalakításával. Az 1948-as centenáriumi kulcsmomentuma az volt, hogy az 1848-as honvédszázadokat a szovjet fél ünnepélyes körülmények között visszaszolgáltatta Magyarországnak. Ennek nemcsak szimbolikus jelentősége volt, hanem ideológiai alapul is szolgált. Az MKP Politikai Bizottsága 1948-ban kijelentette, hogy kommunista befolyás alatt álló demokratikus néphadsereg megteremtését tűzte ki célul, amely egyenes leszármazottja a szabadságharc honvédségének. Ez egyet jelentett a Horthy-hadsereg tisztikarának lecserélésével. 1947-ben megalapították a Kossuth Akadémiát, 1948 októberében szovjet tanácsadók érkeztek a hadsereghez. 1951-től használták a Magyar Néphadsereg kifejezést a sikeresen szovjetizált magyar hadseregre.

A fejezetben másodikként Papp István (ÁBTL) *Szabó Dezső temetése és a Rajk-per* című munkája következik. A kutató rámutat, hogy Szabó Dezsőt azok között tartjuk számon, akik megalapozták a Horthy-korszak gondolkodását. Az *elsodort falu* című munka a parasztságban látta az ország jövőjét, az ország felét kitevő agrárnépesség művelésében jelölte meg a jövő zálogát, valamint hirdette a szomszédos népekkel megegyezést és együttműködést. Szabó Dezső 1945-ben elhunyt. Halála után ideiglenesen a Rákóczi téren temették el, s 1946-ban ma is látható emléktáblát helyeztek el itt. Az alapproblémát az jelentette, hogy mit lehet kezdeni szellemi és politikai örökségével. Ő jelentette volna az összekötő pontot az FKGP és az NPP között, ezért komoly viták voltak arról, hogy végső nyughelyét hol jelöljék ki, és miként tartsák meg a szertartást. A vitákat az MDP gyors döntéssel vágta át. 1949. május 18/19-én kihantolták a sírját, és eltemették a Kerepesi temetőben, kész tények elé állítva a vitatkozókat. A dátum a népfrontos választások és Rajk letartóztatása közé esett. A temetés ilyen módon történő intézése hármassal üzenettel bírt: egyrészt üzent a koalíciós társaknak, másrészt a népi/hazai kommunistáknak, továbbá azt is megmutatta, hogy a népfrontgondolatnak vége, nincs alternatív szocializmus-eszme, Szabó Dezső pedig a harmadik utat képviselte.

A fejezet *„Szabad emberek szabad sajtója”*. *A magyar sajtó átalakítása 1949-ben* című zárótanulmányát a Politikatörténeti Intézet kutatója, Takács Róbert jegyzi, aki azt a folyamatot mutatja be, amelyben a magyar sajtót „a már kipróbált, szovjet útra” helyezték. 1945 és 1948 között Magyarországon többpárti nyilvánosság volt, de korlátozottan lehetett belépni, mivel az új lapok indításához politikai engedé-

lyezés kellett. A piaci tényezőt a papírellátásra hivatkozva is gyengítették. Az 1947-es választások és a békeszerződés életbe lépése után megszűnt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság. Új sajtórendeletet hoztak, ami előírta, hogy a régi lapokat újra engedélyeztetni kell. 1948. május 23-án Rákosi sajtóértekezletet tartott a központi lapok főszerkesztőinek, ahol kifakadt a bulváros módszerek ellen, és a nevelő jellegű újságírás előtérbe helyezését kérte, kimondva, hogy a hatalom bele fog szólni a lapok működésébe. 1949-ben, a pártállam kialakulásával párhuzamosan a sajtóirányítás *de facto* átkerült a Népművelésügyi Minisztériumtól az MDP Agitációs és Propaganda Osztályához. A szerkesztőségeket közvetlenül kezdték irányítani, heti rendszerességgel értekezleteket tartva vezetőiknek. A lapstruktúrát szovjetizálták, eltűntek a koalíció kívüli sajtótermékek. Helyettük nagy példányszámú, lapgazdákhoz rendelt, alternatíva nélküli réteglapok alakultak ki. A magánterjesztést megszüntették, ezzel a piacot kiiktatták. A vidéki sajtónál a városokra épülő lapok helyett regionálisak születtek. A szerkesztőségekből elbocsátották a megbízhatatlan újságírókat. 1949 tehát az átalakítás folyamatában mérőföldkőnek számított.

A *Gazdaság-politika* fejezet első tanulmánya az 1949: *az alumínium éve?* A *Maszobal-sztori* címet kapta. Bódy Zsombor, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem docensének írása a fémipart vizsgálja, mégpedig az alumíniumra helyezve a hangsúlyt. A 20. század elején születtek meg azok az eljárások, amelyek során viszonylag olcsón és nagy mennyiségben lehet alumíniumot előállítani. A második világháború felpörgette az iránta való keresletet, a légierő különösen sokat használt belőle. A háború után az angol nyelvű országokban az alumínium képzetköre a modernitással kapcsolódott össze. 1949-et az alumínium évének nevezhetjük Magyarországon. Ekkor alakult meg az Alumínium és Könnyűfém Kutatóintézet, indult az *Alumínium* című napilap, és jött létre az Alumínium Ipari Központ. A magyarországi bauxitbányászat és alumíniumgyártás előzményei a két világháború közötti időszakra nyúlnak vissza. A második világháború idején felfutott a magyar bauxitkitermelés: 1943-ban háromszor annyit termeltek ki, mint a Szovjetunióban. A bányászat és az alumínium előállítása német irányítással történt, majd érdekeltségeiket a szovjetek vették át. 1946-ban Magyarország és a Szovjetunió megállapodást kötött a bauxitbányát és az alumíniumipari vállalatokat illetően. Vegyesvállalatokká alakultak, szovjet irányítás alá kerültek, de cserébe nem szállították ki berendezéseiket a Szovjetunióba. Az 1948. év XIII. törvénycikke államosította a bauxitbányászati és alumíniumipari vállalatokat, így a szovjetek partnere a magyar állam lett. A magyar fél szerepét szerették volna növelni ezután, de a szovjet fél erre nem volt nyitott. Ez azt jelentette, hogy a Magyar Dolgozók Pártja nem tudott megfelelő kádermunkát végezni ebben az iparágban, a technokratáknak ezért nagyobb lehetőségük nyílt a tisztán műszaki szempontok érvényesítésére. A magyar államnak csak 1954-ben sikerült visszavásárolnia az alumíniumipari vállalatokat tömörítő Maszobal Zrt-t.

A fejezet másik, *Technológia versus politika, avagy miért nem lett nehézipari gócpont Mohács?* című tanulmányát a Magyar Nemzeti Levéltár országos levéltári főigazgatóhelyettese, Germuska Pál jegyzi, aki írásában a Dunai Vasmű helyszíné-

nek kijelölése körüli vitákat mutatja be. A kutató szerint már 1945 előtt felismerték, hogy Miskolc és környéke nem tudja kielégíteni a hazai kohászati és technológiai igényeket, ezért Győrben kezdtek vasművet építeni. Ennek alapjai egy repülőgéptámadás során megsemmisültek. Állítólag már 1944-ben bizottság vizsgálta, hogy hol lehetne a Duna mentén Győr helyett vasművet építeni. A helyszínválasztást az indokolta, hogy mivel Magyarország területén nem található nagy mennyiségű vasérc, ezért a legnagyobb vízi szállítási útvonal mentén kell gondolkodni. A tervek 1945 után újra előkerültek. Az ipari beruházás lehetséges helyszínét három településre szűkítették, a legtöbb szakmai érv ezek közül Mohács mellett szólt. 1948-ban részletes tervezetet nyújtottak be Rákosi Mátyásnak. Az első politikai kétségek ekkor merültek föl: aggályosnak tartották, hogy túl közel van a jugoszláv határhoz. Moszkva és Belgrád konfliktusa elmélyült, ezért a tervet elvetették. 1949-ben a dunapentelei beruházás mellett döntöttek, noha az összehangolt gazdasági, városfejlesztési és logisztikai tervek szerint Mohács ideális helyszín lett volna. A hidegháborús politika azonban felülírta a tervezés során felsorakoztatott érveket.

A kötet legtöbb tanulmányt felsorakoztató *Párt(ok), intézmények* című zárófejezetét Szekér Nóra *Egy spanyol–magyar diplomáciai játszma a hidegháborús játéktérben. A spanyol köztársasági kormány képviselője Budapesten és a Magyar Királyi Követség Madridban* című írása nyitja. Az ÁBTL kutatója a diplomácia világába vezeti át az olvasót. 1946 decemberében az ENSZ határozatot hozott arról, hogy a Franco-féle kormányzattól el kell határolódni. A hidegháborús helyzet kialakulását Franco igyekezett a maga javára fordítani. 1948-ban elzárkózott a kelet-közép-európai államoktól, de engedélyt adott az emigráns kormányok számára, hogy követségeket működtessenek Madridban. A vele szemben meghirdetett bojkott hamarosan meg is szűnt. A magyar követség megnyitását a Francóval jó viszonyt ápoló Habsburg Ottó járta ki. A királyi követség vezetője egy hivatásos diplomata, Marosy Ferenc lett. A követséget az észak-amerikai Szabad Európa alapítvány finanszírozta, Marosy pedig a New York-i székhelyű, Bakách-Bessenyei György irányította Magyar Nemzeti Bizottmányhoz (MNB) kapcsolódott mint követ. A királyi követség sokrétű tevékenységet folytatott. Személyi iratokat állított ki magyar emigránsok számára, és összefogta a spanyolországi magyar emigrációt.

Krahulcsán Zsolt (ÁBTL) *Kádár János és a Belügyminisztérium Politikai Kollégiuma (1948–1950)* című írását a testület bemutatásával kezdi. A kollégium előzményét Rajk László hozta létre. Célként a szakmai kérdések megvitatását, az MKP irányelveinek biztosítását jelölte meg. A testület rendszeresen ülésezett Kádár minisztersége alatt, reflektálva az aktuális feladatokra, egyszerűsítve az ügyintézés menetét. Tagjait Kádár jelölte ki, első ülése 1948. november 8-án, az utolsó 1950. június 21-én volt, s a testület a Rajk-perben is komoly szerepet játszott. Ahogy a kutató is rámutat, a „*kollégiumi jegyzőkönyvek alapján viszonylag pontos képet kaphatunk a Kádár János vezette Belügyminisztérium legfelső vezetésének 1949-es működéséről, döntéselőkészítő szerepéről. Megállapítható, hogy Kádár a párt aktuális politikai irányelveinek hűségese tolmácsolójaként, határozottan irányította a tes-*

tületet, valódi, érdemi vitára nem adott lehetőséget, legalábbis nem sok erre utaló példát találhatunk a jegyzőkönyvekbe.” (226.)

Petrás Éva, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa *Egy „önfeloszlátás” előtörténete. A Demokrata Néppárt működésének megszűnése 1949-ben* című írása a Demokrata Néppárt 1944 és 1949 közötti tevékenységét mutatja be. A pártot 1944 októberében alapították Kereszténydemokrata Néppárt néven. Előzményét az a reformkatolikus értelmiségi kör képezte, ami a Horthy-kor politikai viszonyaitól elhatárolódva modern kereszténydemokrata politikát kívánt folytatni. A párt 1945-ben kiegyezett a Kisgazdapárttal, és annak listáján két képviselőt juttatott be a törvényhozásba. Az 1947-es választáson 820 000 tiszta szavazatot szereztek, ami alapján 61 mandátumhoz jutottak, a negyedik legnagyobb frakciót alkotva, de a koalíción kívül maradva. A párt végét az jelentette, hogy Rákosi Mátyás magához kérte Barankovics Istvánt, a párt elnökét. Értésére adta, hogy ha nem tanúsítanak megfelelő magatartást a Mindszenty elleni perben, akkor személyesen tesz lépéseket ellenük. Barankovics válaszul emigrált, a frakció pedig felfüggesztette működését. Az itthon maradó politikusok a mozgalom depolitizálásában látták a túlélés zálogát.

A fejezetet Köbel Szilvia *Az emberi jogok védelmezőjéből a „nép ellensége”*. A Magyar Közigazgatási Bíróság 1949-ben történt megszüntetésének előzményei és következményei című írása zárja. Az ÁBTL tudományos főmunkatársa jogalkotási szempontból vizsgálja 1949-et. A Magyar Közigazgatási Bíróságot (MKB) 1896-ban állították fel, és 1949-ben szüntették meg. Magyary Zoltán 1942-ben a jogállamiság követelményének nevezte létét, mivel ez garantálja, hogy közigazgatási peres ügyekben független szerv döntsön. A második világháborút követően sajátságosan alakult az MKB szerepfelfogása. A testület elnöke, Csorba János a közigazgatás célját az állampolgárok segítésében jelölte meg 1945-ös székfoglalójában. 1947-ben méltatta az 1946. évi I. törvényt, a bíróság vezérelvévé téve a benne biztosított emberi jogok védelmét. Ehhez képest az MKB hatáskörét csökkentették, fokozatosan visszaszorítva működését. Az MDP Titkársága 1948 októberében tett javaslatot az MKB megszüntetésére. Az erről szóló törvényjavaslatot 1948. december 10-én nyújtották be, 1949. január 13-án már el is fogadták, majd január 24-én kihirdették, februárban pedig felmentették Csorbát az elnöki tisztség alól. A jogszabály érdekes módon csak szeptember elsején lépett hatályba.

*

Összességében megállapítható, hogy a kötet teljesíti vállalt célját: igényes, sokszínű megközelítéseket ad az 1949-es év történetéhez, és jól mutatja be, hogy miért jelent ez az esztendő fordulatot Magyarország történetében. A könyv kivitelezése, tartalmi és nyelvi szerkesztése egyaránt jól sikerült, és a további kutatásokat mind a kötet végén található személynévmutató, mind az angol nyelvű összefoglaló tovább segítheti.

Szőts Zoltán Oszkár

SZERZETESI ÉLET ILLEGALITÁSBAN

Inkább létezni, mint látszani. Ullmann Péter Ágoston premontrei szerzetes emlékezései. Második, javított kiadás. Szerk. Ö. Kovács József – Szabó Csaba. Gödöllői Premontrei Apátság, Gödöllő, 2020 /Premontrei Könyvek/, 350 o.

Az (ön)életrajzi kötet címét Fényi Ottó, a kommunizmus alatt illegalitásban működő magyar premontreiek elöljárója által megfogalmazott elv adja, amely talá-
lóan összegzi azt a folyamatos, rejtett készüléket és készenléteket, amit az eszközeitől és lehetőségeitől megfosztott szerzetesség megélt. A létező szocializmus minimális keretek közé szorította a vallásgyakorlást, lehetetlenné tette Jézus Krisztus missziós parancsának látványos teljesítését. A hívő számára a csendes hűség, a kereten kívüli papok számára a munkáspapság útja maradt. A láthatatlanul ható kovász szerepének elfogadása a világító fáklya-lét helyett. *Magis esse quam videri* – inkább létezni, mint látszani. Megmaradni – és közben felkészülni arra, hogy „*amikor a Jóisten valahol, valamilyen körülmények között használni akar bennünket, akkor használhatók legyünk*”.

Ullmann Péter életútjának sokszínűsége mögött ez a készenlét áll. Az 1940-ben született, Kőbányán felcseperedő fiú az esztergomi főegyházmegye papnövendéke lett, ahonnan – talán nem annyira tehetsége, mint inkább regnumos kapcsolatai miatt – a Központi Papnevelő Intézetbe (KPI) küldték. Ez „*nagy gellert adott az én életemnek*” – mondja erről. 1959-ben ugyanis a papi elitképzésbe benyomuló államhatalom a KPI teológusait szétszórta. Ullmann Péter a Tabódy István által összetartott kispapokkal együtt titkon továbbra is készült a papságra, miközben kántorként helyezkedett el. Rövid időre az esztergomi szeminárium növendéke lehetett, de ez csak *intermezzonak* bizonyult. A hatalom karjai messzire nyúltak: innen is, később kántori állásából is távoznia kellett. Műtősfüú lett, majd pár hónapra (orvosi) katonaszolgálatra hívták. 1965-ben a pécsi egyetem orvoskarára nyert felvételt, azonban – a ciszterci nővérekkel ápolt, még csak nem is különösebben mély kapcsolata miatt – újabb vegzálások érték, és 1967-ben végül kitiltották a hazai egyetemekről. A fővárosba visszatérve anyagbeszerzőként dolgozott különböző vállalatoknál. De közben készült és magánúton tanult tovább. 1968-ban premontrei örökfogadalmas lett, 1972-ben pedig Krakóban pappá szentelték – titokban. 18 évig a Zenetudományi Intézet munkatársa volt – csak a rendszerváltással léphetett valós identitásában, szerzetespapként a világ elé: Zsámbék plébánosa lett, majd 1997-től a rend kormányzó perjele Gödöllőn.

A Magyar Nemzeti Levéltár vezetői által gondozott kötetben Ullmann Péter mesél életútjáról. Az interjúztató Ö. Kovács József tapintatosan háttérbe vonul. Tudatosan hagyja beszélni a főhőst. Szerkesztői munkájának léptéke így voltaképp felderíthetetlen, arról csak a kötet jól áttekinthető és világos szerkezete tanúskodik áttételesen. Vannak ugyan ismétlődések, az emlékfolyamban újra és újra visszatérő témák – de ezek annyira meghatározóak az életút egészében és az interjúalany gon-

dolkodásában, hogy nem zavaróak, inkább csak megerősítő hatásúak. Az olvasó kézhez kap még egy rendtörténeti bevezetést, Szabó Csaba nagyvonalú áttekintését. A szöveg gondozása során született egy jegyzetapparátus is. Ennek ideális szintjét megtalálni mindig nehéz feladat, hiszen egyszerre kell legalizálni az elhangzottakat, valamint egy pontosan soha nem ismert olvasóközönség igény-szintjét eltaláló tömör magyarázatokat adni, s egyúttal a kérdésben további elmélyülésre vágyóknak szakirodalmi fogódzókat nyújtani. (Utóbbi tekintetben érezni némi egyenetlenséget – például a KPI szétverésének a hivatkozottnál sokkal bővebb szakirodalma van már.) A kötet végén az elmondottakat illusztrálja és megerősíti egy forrásközléseket tartalmazó fejezet. Ebben Fényi Ottó az illegális rendi életre vonatkozó tanulságos *vademecuma* mellett állambiztonsági dokumentumok átiratait és index-kivonatot találhatunk. A függelék egy csaknem 50 oldalas életrajzi adattár és egy angol nyelvű rezümé zárja.

Az általános rendtörténeti bevezető után már Ullmann Péteré a szó. Ám mielőtt hagyományosnak egyáltalán nem nevezhető életútjával részleteiben is megismerkedhetnénk, betekintést nyerhetünk a 20. századi szövevényes magyar premontrei rendtörténetbe. A trianoni határok széttagoltságában, majd a különböző államokban eltérő tempóban előretörő kommunizmus tiltásai közepette, szóbeliségre készítette, a hagyományokat tiszteletben tartva, a vágyak és remények sajátos elegyében igyekeztek tiszta egyházjogi helyzeteket teremteni. Érthető, hogy – mint a kormányzó perjel megjegyzi – még a nyugati rendtársak is fogják a fejüket, ha ennek részleteit, a mai Gödöllői Perjelség létrejöttének előzményeit elmeséli.

Ullmann Péter stílusa sem hétköznapi, hanem egyéniségének hű lenyomata. Mindenekelőtt korrektségre törekvő emlékező. Háborús gyermekkorára tekintve igyekszik szétszálazni a személyes emléknymokat a családi emlékezet történeteitől. Szeretetteljes emlékező: „*ha egyáltalán van bennünk valami jó, azt a szüleinktől örököltük*” – mondja például; ugyanakkor pár mondattal is pontosan tudja érzékeltetni mások egyéniségét, vagy egyes élethelyzetek bornírtságát. Őszinte emlékező, aki hajlamos önkritikusan szemlélni magát. Tanulmányait például „szertelenül összeszedett ismeretekként” aposztrofálja.

Mondanivalójának hangsúlyai azonban hagyhatnak hiányérzetet az olvasóban. Ullmann Péter ugyanis egyáltalán nem fókuszál a korszakkal foglalkozó irodalom „slágertémáira”. Ügynökökről semmit nem hallunk, s csak keveset azokról a perekről, amelyek szele felforgatta életét. Nem túl sokat mond a kihallgatások pszichológiájáról, szellemi birkózásáról sem. Az illegálításban megélt szerzetesi lét, vagy a Lengyelországban megszervezett papszentelés konspirációs hátterét sem ismerhetjük meg részleteiben – mindazt, ami talán „igazán izgalmas” lenne. Ebben ugyanakkor nincs semmi meglepő. A hallgatás ilyen kérdésekről gyakran tetten érhető a korszakról szóló interjúkban. Az egykor létezett szocializmus évtizedei az idegpályák mélyén máig hatnak e téren. Ullmann Péter már szüleitől is ezt a mentalitást tanulta el („*A kislembert életét élték [...], akiben volt bölcsesség*” – vall róluk); előljárója is arra utasította, hogy egyetemista létét és a rendőrségi számonkéréseket

tudatosan, teljesen válassza el magában. Ezt követelte meg a hatalom is. Kihallgatásokra tehát úgy járt, hogy egyetemi hallgatótársai, professzorai arról mit sem tudtak.

A hiányérzetet azonban gyorsan elmúlik: más síkon – elsősorban közvetlenségével – bőségesen kárpótol minket az emlékező. A megpróbáltatások lelki mélyü téseinek hatását nem tagadja el – de egyáltalán nem dramatizálja túl. Mindaz már a leülepedett múlt számára: amit – részint papként Istentől érkezettként, részint egy megélt élet szemüvegén át visszanezve – réges-rég elfogadott. Lelkipásztor marad tanúságot téve életéről is: nem egy mondatának mélysége felér egy-egy ünnepi prédikációval.

A kötet egészét jó olvasni – jó lehetett az emlékezéseket hallgatni is. Mert Ullmann Péter érezhető derűvel mesél fordulatos életútjáról.

Mózessy Gergely

EGY MAGYAR ÜRIEMBER FRANCIA SZÍVVEL

Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves. Főszerk. Búr Gábor. Szerk. Pál István és Székely Gábor. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2019, 754 o.

A Majoros István történész, a Magyar Tudományos Akadémia doktora hetvenedik születésnapjára megjelent tanulmánykötet igazán különleges munka. A szerkesztők eredetileg a *Notre Dame lángjának öre* címet szánták a kiadványnak, de a híres katedrális tragikus pusztulása után úgy érezték, hogy ez nem lett volna szerencsés. Ezzel a címmel azt kívánták volna érzékeltetni, hogy Majoros István professzor egy olyan „láng őrzője”, amely a minőséget, az emberi tisztességet, a franciás műveltséget, a tudomány tiszteletét, az emberi jóindulatot és az emberiséget jelenti egy olyan világban, ahol mindezek viszonylagossá váltak. A recenzió készítője számára is nagy megtiszteltetést jelentett, amikor lehetőséget kapott arra, hogy egy tanulmánnyal fejezze ki Majoros tanár úr iránti nagyrabecsülését. Többször volt szerencsém együtt lenni vele, beszélgetni és megvitatni a világ „ügyeit”, a nemzetközi kapcsolatok történetének kérdéseit. István a maga csendes módján fogalmazta meg gondolatait, nem a harsány kivagyiság és az önmotogatósság jellemezte, hanem a csendes, megalapozott és jól megfogalmazott véleményalkotás. Nem szerette hallani a saját hangját, de nagyon szerette/szereti az embereket, és ezt az Egyetem is kitüntetéssel ismerte el nyugdíjba vonulása alkalmával. Az ünnepség emelkedett hangulata, a kitüntetett professzorok szerénysége, elkötelezettsége – közöttük Majoros Istváné – példaként állítható mindenki elé.

A Majoros István hetvenedik születésnapja tiszteletére készült kötet negyvenöt szerző írásait tartalmazza. A tanulmányokat a szerzők ábécésrendjében olvashat-

juk, így azok nem kronologikus vagy tematikus rendben követik egymást, ismertetésüket is ennek megfelelően végezzük.

Ablonczy Balázs franciás stílusban, a rá jellemző könnyed hangvételben, eredeti francia forrásokra alapozva ismerteti a magyar történelem egyik negatív francia szereplője, Fernand Vix alezredes életét és magyarországi tevékenységét. Munkája fontos adalékul szolgál a korszak történetének megértéséhez, mivel az eddig nem ismert francia katonai forrásokra alapozó tanulmánynak köszönhetően árnyaltabb képet kaphatunk a magyar történelemben negatív figuraként megjelenő, és a franciák által is ellentmondásosnak ítélt katonáról. *Andreides Gábor* a fasizmus és a szicíliai maffia kapcsolatát elemzi, tanulmánya segítségével betekintheünk az olasz szervezett alvilág történetébe. A „gengszter/maffiózó-romantika” kép erősítése helyett rávilágít arra, hogy az olasz állam és a szicíliai maffia harca a 19. század második feléig nyúlik vissza, és ennek tragikus fejezetét a kilencvenes évek merényletei során is láthattuk. *Balogh András* professzor a mianmari nemzetiségi/nemzeti kérdést elemzi. Gyakorló diplomataként és a térség szakértőjeként meglehetősen elkeserítő képet vázol fel, de a nyugati, a hazai és a térségbeli országok helyzetértékelése közötti eltéréseket is érzékelteti. *Baranyi Tamás Péter* tanulmánya az általunk kevésbé ismert Latin-Amerikába kalauzol, ahol a spanyol uralom meggyengülése után a „keleti kérdés” analógiájára a „nyugati kérdést”, a Rio de la Plata-i háborúban játszott brit közvetítő szerepet elemzi tágabb geopolitikai kontextusba helyezve. Összehasonlítja Belgium és Uruguay helyzetét, és elemzi azokat az eseményeket, amelyek következtében a két rivális helyi hatalom – Brazília és Argentína – között létrejöhett a független Uruguay. *Barta Róbert* az 1917-es év hadi- és politikai eseményeit elemzi, külön kitérve a korabeli magyarországi helyzetre, de azt a Nagy Háború szélesebb spektrumába helyezi. *Bebesi György* az 1905-ös orosz forradalom és alkotmányozó reform időszakába vezet el minket. A cári Oroszország katasztrofális vereséget szenvedett a felemelkedő és az oroszok által lenézett, II. Miklós által egyenesen gyűlölt Japán Császársággal szemben. A belső reformokra kényszerülő orosz „medve” a cári család ellenkezése dacára is az alkotmányos monarchia megszervezésének útjára lépett. *Bene Krisztián* egy ismeretlen második világháborús hadszíntérre kíséri el az olvasókat, nevezetesen az Észak-Afrikában folyó francia hadműveletek történetét elemzi. Ez ugyan mellékhadszínteret jelentett, de mivel ezeket a műveleteket kizárólag a Szabad Franciaország katonai egységei hajtották végre, erkölcsi és katonai értelemben mindez hozzájárult a szabad franciák elismeréséhez, így De Gaulle tekintélyének növeléséhez. *Biernaczky Szilárd* az afrikai maszkok szerepét és jelentőségét ismerteti néprajzi szemszögből, s meglehetősen pesszimista képet vázol fel a kutatások lehetőségei vonatkozásában. *Bodor Mária* az Orosz Birodalom dél-itáliai politikáját elemzi orosz levéltári források alapján, és megállapítja, hogy az orosz diplomácia Dél-Itáliát illetően lemondott az aktív politikáról, s elsősorban a nyugalom helyreállítására és a stabilitás megteremtésére törekedett. *Bolgár Dániel* az ortodox és a *status quo* zsidók (vagyis a helyben többségben lévő, lazábban vallásos városi

és környékbéli zsidók) Gyöngyös város gimnáziumában végzett tanulmányait elemzi. Az adatok alapján megállapítja, hogy Gyöngyösön az ortodox zsidók iskolázási eredményei sokkal jobbak voltak, mint a keresztényeké, és az iskolai értesítők alapján azok még a *status quo* zsidókét is meghaladták. *Búr Gábor* a dél-afrikai rendszerváltozás történetét elemzi, és megállapítja, hogy az ország kétségtelenül nagy árat fizetett a demokratikus átalakulásért, ami azonban elenyésző volt ahhoz képest, hogy egy esetleges erőszakos megoldás milyen károkat okozott volna. *Csunderlik Péter* a Nagy Háború hadiköltészetét elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy a katonaköltők művészetének értékeléséhez érdemes lenne összevetni a hadviselő országok költőinek a műveit. *Ferwagner Péter Ákos* a szíriai kérdéshez vezet el minket. Tanulmányából kiderül, milyen belső érdekek mentén formálódott Franciaország viszonya a függetlenedő Szíriához, illetve az is az elemzés tárgya, hogy a nagyhatalmi játszmák milyen mértékben befolyásolták a felbomló Oszmán Birodalom utódállamainak létrejöttét. Írása jól érzékelteti, hogy a nagyhatalmi ellentétek és kompromisszumok hogyan és miképpen formálták a Közel-Kelet politikai viszonyait. Ennek „örökségével” napjainkban szembesülhetünk. *Fischer Ferenc* professzor a császári Németország latin-amerikai politikáját ismerteti abban az időszakban, amikor a nagyhatalmi pozícióit erősíteni kívánó Németország Latin-Amerikában (elsődlegesen Chilében, Ecuadorban és Kolumbiában), vagyis az Egyesült Államok érdekszférájában keresett magának partnereket. *Garadnai Zoltán* francia levéltári forrásokon alapuló tanulmánya François Mitterrand és Mihail Gorbacsov elnökök személyes kapcsolatát elemzi. Nyomon követhető, hogy a két vezető viszonya hogyan alakult át a kezdeti távolságtartástól az őszinte barátságig, ami a reálpolitikai érdekek elsődlegessége mellett sem hagyható figyelmen kívül. *Gerő András* filozofikus hangvételű tanulmányában Tisza István kései gyászbeszédét olvashatjuk; a korszak nagy tudású szakértője könnyed hangvételben és alapos tárgyi ismeretek birtokában ír az egykori miniszterelnök személyéről, politikájáról. Az együttélésre és kölcsönös tiszteletre vonatkozó zárógondolata mindenki számára megfogadható és tanulságos lenne. *Háda Béla* India afganisztáni politikáját ismerteti internetes források és a szakirodalom alapján. Aki látta a *Hotel Mumbai* című filmet, az tudhatja, hogy az iszlám szélsőségesek fanatizmusa mennyi áldozatot követelt, és Afganisztán az elmúlt fél évszázadban (1979 óta) a geopolitikai játszmák központi szereplőjévé vált az indiai politika számára. A múlt árnyéka itt is kísért minket. *Hahner Péter* professzor tanulmánya ismét a cári Oroszországba vezet bennünket, és a Lenin szellemi ébredésére hatást gyakorolt olvasmányok jelentőségére hívja fel a figyelmünket. *Horváth Zolt* a folyók geopolitikai jelentőségét ismerteti a Mekong menti államok bonyolult és ellentmondástól sem mentes kapcsolatainak elemzésén keresztül. Láthatjuk, hogy Kína szerepe e területen is megkerülhetetlen, és az lesz az elkövetkező évtizedekben is. *Izsák Lajos* professzor személyes hangvételű tanulmányában a felvidéki magyarság második világháború utáni tragédiájáról olvashatunk. *J. Nagy László* professzor ismét Észak-Afrikába kalauzol el minket, és a magyar-líbiai kapcsolatok húszéves

történetét ismerteti: Moammer Kadhafi ezredes excentrikus személyiségjegyei ellenére a két ország kapcsolatai ígéretesen alakultak, de a reményeket a kelet-európai rendszerváltozások elsöpörték, és a zsákutcába került kapcsolatokat azóta sem sikerült érdemben újraindítani. *Juhász Balázs* tanulmánya az olasz-magyar kapcsolatok azon sajátosságára hívja fel figyelmünket, miszerint a kommunistagyanús személyekkel kapcsolatos információk megosztása a két ország belügyi szervei számára kiemelt fontosságú volt, ami szerkezeti sajátosságot jelent. Arra az újsághírre pedig talán többen is emlékezhetnek, hogy a rendszerváltozás után a magyar-olasz kapcsolatok újrendezése keretében a két ország szolgálatai, a bizalomerősítés jegyében, kölcsönösen információkat cseréltek egymással. *Juhász József* a délszláv válság nemzetközi összefüggéseit és azokat a vitákat mutatja be, amelyek a délszláv válság(ok) nemzetközi rendre való hatásait elemzik, különös tekintettel a NATO 1999-es beavatkozására, amely teoretikus viták alapját teremtette meg, bár konkrét következményét a krími válság kapcsán szintén tapasztalhatjuk. *Kicsindi Edina* képekkel illusztrált tanulmánya azzal a politikai kommunikációs véleménnyel szembesít minket, hogy a Monarchia (és azon belül Magyarország) nem végzett gyarmatosítást. Láthatjuk, hogy a korabeli magyar sajtót igenis foglalkoztatta a gyarmatosítás kérdése, és a Monarchia sem kerülhette el (amennyiben nagyhatalmi pozícióit meg akarta őrizni), hogy ne foglalkozzon a gyarmatosítással, még ha abban lényegesen el is maradt a többi nagyhatalom mögött. A szerző megállapítja: „Az európai nagyhatalmiság tudata tisztán visszaköszönt a korabeli magyar sajtóban...” *Kolontári Attila* írása a Molotov- Ribbentrop-paktum diplomáciai előkészítésével foglalkozik. A német és orosz levéltári forrásokon alapuló diplomácia-történeti tanulmány bemutatja a két – világnézeti szempontból egymástól merőben eltérő – ország közeledésének folyamatát, az ennek előkészítésében részt vevő szovjet szakértő diplomata aprólékos, bár az események menetét lényegesen nem megváltoztató munkáját. A kor viszonyait jól mutatja, hogy a szovjet szakértő (Georgij Asztahov) nem kapott elismerést, bár ebben reménykedett, és végzetesen elvesztette a vezetői bizalmát (könnyen ráfogták bárkire, hogy kémkedik). 15 év kényszermunkára ítélték, amelynek során 1942-ben meghalt. (E recenzió szerzője 2007-ben a német Külügyi Levéltár raktárában a saját kezével érinthette a paktum megkötéséhez használt, Kelet-Európát érdekszférákra osztó térképet.) *Ligeti Dávid* angol nyelvű tanulmánya az Osztrák-Magyar Monarchia 1916-os háborús helyzetét elemzi. *M. Madarász Anita* Nagy-Britannia 1945 és 1951 közötti hidegháborús propagandájával foglalkozik. A propagandának az volt a célja, hogy felvegyék a harcot a kommunista veszéllyel. *Majdán János* személyes hangvételű tanulmánya az Ipoly-völgyi vasút építésével és annak utótörténetével foglalkozik a 19. századi vasútépítési láztól a hanyatlásig. A szerző kifejezi reményét, hogy a Magyarország és Szlovákia periferiáján található régió újbóli fejlődésének alapját ismét a vasút teremtheti meg. *Marsai Viktor* tanulmánya az afrikai gyarmatosítás időszakába kalauzol el minket: egy határ menti vita következtében kialakult konfliktus Kenya és Tanzánia határának megállapításához vezetett közvetlenül az első világháború

kirobbanása előtt. *Mátay Mónika* Reményi Ferenc világotutazó portréját rajzolja meg, aki katonaként 1892–1893-ban részt vett Ferenc Ferdinánd világ körüli útján. A tanulmány családtörténeti összefüggéseket is felvázol, és a főszereplő alakját egybeveti Horthy Miklós személyével, aki a kor elvárásainak megfelelően szintén részt vett egy ilyen világ körüli úton. *Pál István* az angol titkosszolgálatok és a magyar katonai hírszerzők „kapcsolatát” ismerteti és megállapítja, hogy a kémkedési ügyek ellenére az angol kormány a többi szocialista országhoz képest megértőbbnek mutatkozott Magyarországgal szemben, mivel a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésében volt érdekelt. *Pritz Pál* professzor Bárdossy László és Bajcsy-Zsilinszky Endre barátságát és politikai nézeteit ismerteti, európai helyünk és sorsunk összefüggéseinek elemzésével. Mindkét főszereplő tragikus halált halt, sorsuk és útkeresésük jól érzékelteti azt a kényszerpályát, amelyben az ország a két világháború között vergődött. Tudjuk, hogy ebből a helyzetből csak az 1989–1990-es rendszerváltozás után sikerült kitörni. *Ramachandra Byrappa* angol nyelvű tanulmánya India történetével, az indiai külpolitika geopolitikai összefüggéseivel foglalkozik. *Ring Éva* professzor asszony a modern lengyel állam atyja, Józef Piłsudski marsall életét és politikáját, valamint azokat a kényszereket, tényezőket ismerteti, amelyek a három részre szakadt, önállóságát elvesztő Lengyelország létrejöttéhez vezettek, amiben a lengyel katonának kiemelt, de ellentmondásos szerepe volt. *Sipos Balázs* módszertani tanulmánya az egyén és a csoportok kapcsolatát, ezek elemzésének, kutatásának lehetőségeit mutatja be. *Szabó-Zsoldos Attila* ismét az afrikai gyarmatosítás időszakába vezet el minket, és a kontinens déli részével kapcsolatos brit gyarmatpolitika kísérleti aspektusait vizsgálja. Megállapítja: a kutatás következő szakaszában azt lehetne vizsgálni, hogy a gyarmati tapasztalatok miképpen befolyásolták az anyaországon belüli viszonyokat. *Szatmári Péter* az osztrák legitimisták szerepét elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy a legitimisták folyamatosan a független Ausztria eszményét hirdették; 1934-ben elképzeléseik közel kerültek a kormány programjához, amit 1938 után üldöztetés követett, és 1945 után szerepük minimálisra csökkent. *Székelly Gábor* professzor diplomáciatörténeti tanulmánya Anthony Eden Hitlerrel és Sztálinnal folytatott találkozásait és tárgyalásait ismerteti. A brit külügyminiszter 1939-ben perifériára szorult, a brit–francia–szovjet katonai szerződés nem valósult meg, és tudjuk, hogy a világháború kirobbanásával új korszak kezdődött, ami Nagy-Britanniát és Franciaországot egyaránt a másodrendű hatalom szintjére vetette vissza. *Szilágyi Ágnes Judit* professzor asszony az Első Portugál Köztársaság értelmiségi elitjének történetével foglalkozik. Megállapítja, hogy a republikánus értelmiség megváltásként várta a köztársaság kikiáltását, mivel a bajok megoldását az államforma megváltoztatásától remélte, de mindez a belső ellentétek, a problémák komplex jellege miatt nem valósulhatott meg. *Szívós Erika* a városi terek történetével, a mítoszokkal és legendákkal foglalkozik. *V. Molnár László* tanulmánya II. Katalin cárnő belpolitikájának első kudarcát, az 1767–1768. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság működését, a felvilágosult abszolutizmus országmodernizációs törekvéseit, azok nehézségeit és ellentmondá-

sosságát ismerteti. *Varga Boglárka* a Zöld-foki szigetek sikertörténetét mutatja be, és azt vizsgálja, hogy a többi afrikai gyarmathoz képest a szigetállam fejlődésének és modernizációjának melyek voltak az összetevői, és mi vezetett oda, hogy a szigetország a *Freedom House* listáján Franciaországgal vagy Liechtensteinnel megegyező pontszámmal rendelkezik, amivel messze kiemelkedik a többi afrikai állam közül. *Varga Zsuzsanna* tanulmánya a jelenkori Magyarország történetébe „repít” minket vissza: Dimény Imre miniszter életét, munkásságát, a magyarországi agrárlobbi történetét ismerteti, megállapítva, hogy a hivatali, szervezeti és politikai összefüggések háttérében az élelmiszergazdaság nyugatról átvett elvének elfogadása, a mezőgazdaság szerepének újragondolása húzódtott meg. *Világi Dávid* tanulmánya ismét Afrikába kalauzol bennünket, és a zuluk történetét mutatja be. Láthatjuk, hogy a gyarmatosítás előtt is voltak afrikai birodalmak/királyságok (nemcsak a középkorban), amelyekkel a tengeri hatalmat képviselő nyugatiaknak (jelen esetben a briteknek) is együtt kellett működniük, vagy számolniuk kellett az ellenállással, amit a zulu háborúk is bizonyítanak. Az ábécérendben *Vonyó József* tanulmánya az utolsó. Imrédy Béla 1944-ben, a német megszállás után, dátum és aláírás nélkül kiadott memoranduma jól érzékelteti, hogy a realitásérzékét egyre inkább elveszítő egykori miniszterelnök az évekkel korábban megszilárdult nézetei alapján kívánt jobboldali szövetséget létrehozni, de próbálkozásai kudarcot vallottak. Csak mellékszerep jutott neki, és politikai pályája a németek nyomására 1944. augusztus 7-én véget ért. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Hóman Bálint irathagyatékában található forrás ismertetése méltó keretét adja annak a tanulmánykötetnek, amelynek első tanulmányát Ablonczy Balázs jegyzi.

*

Összességében megállapíthatjuk, hogy nagyon izgalmas, érdekes és összetett tartalmú tanulmánykötetet olvashatunk, amelyben az írások stílusa eltér ugyan egymástól, de színvonaluk, szerzőik szakmai elköteleződése méltó „ajándék” Majoros István professzor számára, így mindenkinek csak ajánlani tudom. Remélem, hogy a recenzió felkeltette a szakmai és műkedvelő közönség érdeklődését, s a kötet, illetve annak digitalizált változata hasznos segédkönyvként szolgálhat.

Garadnai Zoltán

NEM CSAK EGY FOTÓALBUM Szovjet gyártmányú tehergépkocsik a szovjet és magyar népgazdaság rendszerében

Andy Thompson: *Szovjet teherautók*. Az előszót és a záró tanulmányt írta:
Kiss András. Maróti Könyvkiadó, Budapest, 2019, 392 o.

Aki először leemeli egy könyvesbolt polcáról Andy Thompson *Szovjet teherautók* című, látványra igencsak impozáns könyvét, külső kivitelezése miatt minden bizonnyal egy szép, színes fotóalbumra számít, amelyben a szöveges részek legfeljebb az igényes illusztrációk rövid tartalmi magyarázatára, azok „címkéjéül” szolgálnak. Amennyiben azonban fellapozza a kötetet, konstatálja, hogy inkább ennek a fordítottja igaz, vagyis a fekete-fehér és színes fényképek, plakátok, illetve brosúrák és promóciós kiadványok címlapfotói szolgálnak a kötet magvát képező történeti leíró rész illusztrálására. A „legrosszabb esetben” is azt mondhatjuk, hogy a szöveges tartalom és a képanyag szerves egységben és harmóniában áll egymással. Igaz, a lábjegyzetek hiánya miatt – ami a tudományos szakmunkák legfőbb konszenzusos kritériuma és ismérve –, ezt a kötetet nem tekinthetjük „vegytiszta” tudományos monográfiának. Az adatokban bővelkedő, logikusan felépített, láthatólag széles forrásbázison nyugvó, nagy szakmai hozzáértéssel, egyúttal közérthetően megfogalmazott szöveges részeket olvasva, egyrészt valóban felvethető a lábjegyzetek hiányának kérdése. Másrészt ugyanakkor teljesen érthető a kiadó szándéka is, miszerint ezt a kiadványt nem egy jól behatárolható, szűk gazdaságtörténeti kör reprezentánsainak, hanem elsősorban a technikatörténeti ritkaságok iránt rajongó szélesebb olvasóközönségnek szánta – a „tudományos mélyfúrások” igényességével összeállított – „kalauzként”.

A kötet elolvasása mindazonáltal meggyőzhet bennünket arról, hogy a teherautó-gyártás története egyáltalán nem egy perifériális történettudományi problematika, s nem kizárólag az egyes gépjármű-prototípusok tervezésének, műszaki kivitelezésének, gyártási eljárásának, funkcionalitásának technikatörténeti leírására szorítkozik, hanem jóval több annál. A tehergépjármű az az eszköz, amely kapcsot jelent az ember és a gazdasági mobilizáció, az ember és a szárazföldi kereskedelmi infrastruktúra között, nélkülözhetetlen kelléke és alapeszköze a modern kori, 20–21. századi építkezéseknek, az áruszállításnak, az emberiség földrajzi térhódításának. A 20. századi gazdasági fejlődés során a tehergépjárműgyártás egyre jobban bővülő kapacitásokat, egyre fejlettebb infrastruktúrát, korszerűbb gyártási technológiát, egyre képzetesebb szakembergárdát és humán erőforrásokat, precízebb tervezési folyamatokat, és végső soron összehangolt gazdaság- és társadalompolitikát követelt meg az egyes országok gazdaságpolitikai döntéshozóitól. A tehergépjárművek gyártásának története így érthető módon nemcsak technikatörténet, hanem egyúttal gazdaság-, társadalomtörténet, sőt a tehergépjárművek sokoldalú funkcióit és a

közlekedési eszközgyártás stratégiai gazdasági ágazati jellegét tekintve hadtörténet és politikatörténet is. Mindezzel együtt ezt a könyvet akár úgy is felfoghatjuk, mint a Szovjetunió történetét „alulnézetből”, egy egészen sajátos nézőpontból.

A könyv – a bevezetővel együtt – összesen hat, kronologikusan felépülő fejezet-re tagolódik. A *Vörös kamionosok* címet viselő bevezetőből megtudhatjuk, hogy a tehergépjármű-gyártás hogyan illeszkedett a tervutasításos rendszer keretei közé, s az állami tulajdon („köztulajdon”) mint a szovjet gazdaság- és társadalomszervezés egyik legfőbb pillére, hogyan befolyásolta – vagy inkább determinálta – a piacra is termelő gazdasági ágazatokat, így a tehergépjármű-gyártást. A későbbi tervezési, gyártási, értékesítési problémák megértése miatt nem árt tudnunk például, hogy a szovjet állampolgárok tulajdonában nem lehetett semmilyen haszonjármű, még a *Moszkvics* furgon vagy az *UAZ* kisteherautó is tiltott volt. A szovjet rendszerben ugyanis nem lehetett ésszerű indoka annak, hogy valaki üzleti tevékenységre használható járművel rendelkezzen, az üzleti tevékenység az állam és az állami vállalatok hatáskörébe tartozott. A teherautó-gyártók értékesítési politikája így nem is a végfelhasználókat célozta meg: a járműveket az ötéves terveknek megfelelően gyártották, amelyek mindent pontosan leírtak, a járművek mennyiségétől és felhasználóitól kezdve a gyártás gép- és anyagszükségletén át az üzemeltetési költségeig bezárólag.

Az első, *Az utak forradalma 1917–1945* című részből egy kulcsfontosságú tanulságot érdemes levonnunk. Ez a történelmi korszak foglalja magába az 1928–1932 közötti első ötéves terv időszakát is, amely a „nagy áttörés” néven került be a szovjet történelem lapjaira. Ez volt az az időszak, amelyben a sztálini politikai vezetés kierőszakolta az ország totális – és jelentős áldozatokkal járó – iparosítását, amelyben a tehergépjárműveknek kulcsszerep jutott. Jól mutatják ezt a teherautók gyártásának a könyv 25. oldalán közölt statisztikai adatai is: míg 1928-ban csak – kerekítve – 740 darab teherautót gyártottak a Szovjetunióban, addig a következő ciklus első évére, 1933-ra már – szintén kerekítve – 39 ezer 100 darabot. A szovjet teherautó-gyártás ekkora arányú „ugrást” később soha, semelyik ezt követő ötéves gazdasági ciklusban nem tudott felmutatni. Érdemes megjegyeznünk, hogy ebben az időszakban ugyanezek a robbanásszerű trendek jellemezték a szovjet személygépkocsi-gyártást is. A szerző egy korábban, magyar fordításban ugyancsak megjelent, *Autók a Szovjetunióból* című könyvéből kiderül, hogy a piacgazdaságot elvető szovjet tervgazdasági rendszerben más ágazatokat megelőzve, éppen a járműiparban, a *Moszkvics*okat gyártó KIM gyárban (*Moszkovszkij avtoszborocsnij zavod imenyi Kommunizsztjicsesztkij internacional mologyozsi*) vezették be először, 1937-ben a teljesítményberezést. Az 1933–1937 közé eső második ötéves tervciklus részévé váló és alapvetően a termelési versenyekre építő sztahanovista mozgalom ennek valamiképpen már előfutára is volt, és tény, hogy a harmadik ötéves ciklus (1938–1942) háborút megelőző szakaszában egyes ágazatokban hozzájárult a havi átlagbérek növekedéséhez, továbbá az ipari munkásság jövedelmi viszonyainak emelkedéséhez.

A könyv második fejezetéből az 1946–1960 közötti időszak főbb tendenciái rajzolódnak ki. A szerző e korszakra vonatkozó egyik legfontosabb megállapítása, hogy noha a háború befejezését követően a Szovjetunióban a hosszú távú fuvarok terén a vasúté maradt az elsődleges szerep, az 1946–1950 közötti ötéves terv nagy lökést adott az ország tehergépkocsi-gyártásának. A teherautó-gyártás felgyorsítására azért is szükség volt, mert a kölcsönbérleti szerződés keretében Amerikából a Szovjetunióba szállított teherautókat a háború után vissza kellett szolgáltatni. Ennek a korszaknak az egyik legfontosabb fejleménye volt, hogy elsősorban az 1949-ben megalakult KGST-nek köszönhetően a szovjet teherautók kijutottak a nemzetközi piacokra. A KGST feladata ugyanis az volt, hogy a szocialista országok (az úgynevezett „népi demokráciák”) tervezési rendszerének összehangolásával és a termelés szakosításának megszervezésével hatékonyabbá tegye a keleti blokk országainak gazdasági fejlődését. A KGST-en belüli gyártásszakosítás keretében fejlesztették a közlekedési eszközök és gépjárművek gyártását is, ahol a tehergépkocsi-gyártás terén a Szovjetunióé lett a vezető szerep.

A harmadik, az 1961–1979 közötti szűk két évtized történéseit felölelő fejezet fő tanulsága az, hogy az 1960-as évek második felének ígéretes tendenciáihoz képest az 1980-as évek hajnalán a szovjet járművek mind a gyártás, mind a minőség szempontjából már elmaradtak a világ élvonalától. A szerző körültekintően bemutatja ennek a „hanyatlásnak” a gazdasági, szociális és nemzetközi politikai összefüggésrendszerét. A számos összetevő közül talán érdemes kiemelnünk, hogy a „brezsnyevi pangás” a szovjet gazdaságban is éreztette hatását, a szovjet tervutasításos rendszer már nem tudott lépést tartani a kapitalista világgazdaság fejlődésével. A szovjet állami tervpolitika alapvető hibája volt, hogy a célok és kvóták fenntartásával és főként azok központi, bürokratikus szabályozásával a minőség helyett a mennyiségre, a termékek értéke helyett a bekerülési költségekre koncentrált.

A negyedik, a peresztrojka időszakát is magába foglaló fejezet arról szól, hogy mindez hogyan járult hozzá a szovjet tehergépkocsi-gyártás „leépüléséhez”, ami valójában csak a mennyiségi mutatók rohamos romlását jelentette. Míg a peresztrojka első évében, 1985-ben még 823 ezer darab tehergépkocsit gyártottak, addig 1991-ben, a Szovjetunió megszűnésének évében már „csak” 616 ezret. Ez azonban nem feltétlenül vezetett teljes ágazati csődhez. Noha a peresztrojka bázisán meghozott friss gazdasági szabályozások hatásai a gépipari gyártás területén eleinte korlátozottan jelentkeztek és a szovjet gyárak továbbra is állami tulajdonban maradtak, 1987 nyarát követően önállóvá váltak. Mindez azt jelentette, hogy önfenntartóvá kellett válniuk, vagyis kiadásaikat a bevételeikből kellett fedezniük, a kormány többé nem segített automatikusan a csődbe ment gyárakon. Ezzel a szerző fel is villantja a könyv utolsó fejezetében ismertetett történelmi periódus, az 1991 utáni „posztsovjet” korszak által kínált kibontakozás lehetőségét: az egyes üzemek „menedzsmentjei” jóval szélesebb kompetenciákat nyertek, szabadon dönthettek arról, hogy vevőik és megrendelőik igénye alapján mit gyártnak. Ez

pedig jóval nagyobb teret engedett a piaci viszonyokhoz alkalmazkodó mérnöki, tervezői és gyártói innovációnak.

Itt utalnánk arra ismét, amit recenzióink elején megfogalmaztunk a nehézgépjármű-gyártás stratégiai jelentőségével kapcsolatban. Elég plasztikusan jellemzi ezt, hogy a Szovjetunió Minisztertanácsának 1990. június 25-i rendelete értelmében a tehergépjármű-gyártásra szakosodott KAMAZ (*Kamszkij avtomobilnij zavod*) állami vállalat lett a Szovjetunió – és egyúttal az Oroszországi Szovjet Föderatív Szövetségi Köztársaság (OSZFSZK) – első részvénytársasága. Az akkor már világszerte ismert márkanév „piacra dobása” egyszerre felelt meg az abban az időben súlyos gazdasági recesszióban, politikai és társadalmi krízishelyzetben lévő, nemzeti konfliktusokkal terhelt Szovjetunióban a „piacosítás” és a „társadalmasítás” elvének. (A peresztrojka idején a gazdasági és társadalmi zsákutcából kiutat kereső szovjet közgazdászok között éppen e két elv összehangolásának mikéntje, módoszatai és fokozatai körül folyt – és az úgynevezett „500 napos program” révén politikai döntéshozatali szintre is emelt – kiélezett politikai küzdelemmé fajuló vita.) A fent említett rendelet értelmében ugyanis a részvények 51%-a szövetségi tulajdonban maradt, a maradék 49% értékesítését is csak több mint egy évvel később, 1991. szeptember 5-én kezdték meg az üzemi kollektívák tagjai számára, és az ezután fennmaradó részvényhányadot hirdették meg jogi személyeknek. Azt mondhatjuk tehát, hogy ily módon éppen egy tehergépjármű-gyár lett a gazdasági, társadalmi változások előfutára, illetve annak tulajdonosi köre a legelső haszonélvezője.

Vásárlói szemmel a kötetet még vonzóbbá teszi az, hogy annak végén egy hosszabb tanulmányt is olvashatunk arról, hogy a tehergépkocsiknak milyen szerep jutott a magyar szocializmus építésében, hogyan függött össze a magyar építőipar 1950-es és 1960-as évekbeli robbanása, a háború utáni gazdasági struktúraváltás és a hadsereg fejlesztése úgy a magyar teherjármű-gyártással, mint a Szovjetunióból rendszeresített teherautó-importtal. A téma hazai szakértőjének számító Kiss András, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának főlevéltárosa által jegyzett záró tanulmányt olvasva ugyanarra a meggyőződésre juthatunk, mint a könyv törzsfejezeteinek egészét megismerve. A tehergépjárművek felhasználása igen sokoldalú lehet egy nemzetgazdaságban: a szovjet gyártmányú ZIL-131-es tehergépkocsi a szó szoros értelmében „tömeggépjárművé” vált Magyarországon, nemcsak a honvédségnél, hanem a közúti teherfuvarozásban és az építőiparban is. A ZIL-ek szép számmal kivették részüket a Kádár-kormány egyik szovjet segítséggel megvalósult gigaberuházásából, a paksi atomerőmű építéséből is.

A történeti recenziók szinte imamalomszerűen visszatérő kliséje, hogy a recenzált kötetet „nemcsak a korszakkal foglalkozó szaktörténészek forgathatják haszonnal, hanem az a történelem iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat”. Az általunk ismertett könyv esetében ez éppen „kifordítva” igaz: nemcsak a technikatörténeti ínyencségek iránt megszállottan rajongó szélesebb – laikus – olvasóközönség, a gyűjtők, fotósok, *oldtimer*-kedvelők

kíváncsiságát keltheti fel, hanem a korszakkal foglalkozó szaktörténetesek is haszonnal forgathatják. Ezt már csak azért is így látjuk, mert Kiss András a kötet – hiánypótlónak is nevezhető – zárótanulmányának megírásához nagyon komoly alapkutatásokat, statisztikai adatfeltárást végzett, Magyarország tehergépjármű-állományáról máshol nem bukkanhatunk ilyen nagy műgonddal összeállított adatsorra.

Seres Attila

DÍJAZOTTAK

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) főigazgatója, dr. habil. Szabó Csaba 2020. március 2-án átadta a 2019-es Ember Győző-díjat és a 2020-as Pro Archivum Regni-díjat. Az előbbi kitüntetést Szepesiné Dr. Simon Éva, az utóbbit Szick Józsefné vehette át. Szepesiné Dr. Simon Éva, az MNL Országos Levéltára 1945 előtti Kormányiszervek Főosztályának főlevéltárosa a Levéltár érdekében kifejtett kiemelkedő munkájával érdemelte ki a 2019-es Ember Győző-díjat. A hagyományoknak megfelelően a kitüntetett bemutatta kutatási területét, a 16. századi oszmán adóösszeírásokat, valamint kutatásai legújabb eredményeit és lehetőségeit. Szick Józsefné segédlevéltáros, az MNL Országos Levéltára 1945 utáni Politikai Kormányiszervek és Pártiratok Főosztályának munkatársa szintén a Levéltár érdekében, hosszú időn át végzett kiemelkedő munkájáért kapta a 2020-as Pro Archivum Regni-díjat.

A 2020-as Ember Győző-díjat kiemelkedő szakmai munkássága elismeréseként Tuza Csilla főlevéltáros, az MNL Országos Levéltára 1945 előtti Kormányiszervek Főosztályának főlevéltárosa vehette át 2020. december 14-én. A rendhagyó módon, szűk körben átadott elismerést dr. habil. Szabó Csaba távollétében dr. Germuska Pál, az MNL országos levéltári főigazgató-helyettese nyújtotta át a díjazottnak. Tuza Csilla elsődleges kutatási területe a magyarországi céhek 18–19. századi története, működésük állami felügyelet alá vonása és a céhek birodalmi gazdaságpolitikában történő elhelyezkedése.

Gratulálunk a díjazottnak!

In memoriam

BENEDEK GÁBOR
(1955–2020)

2020. szeptember 3-án elhunyt egykori kollégánk, Benedek Gábor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének nyugalmazott docense.

Benedek Gábor 1955-ben született Budapesten. Középiskolai tanulmányai után az ELTE-BTK-n történelem-cseh szakon tanult tovább. Az Országos Levéltár munkatársaként 1982-ben részt vett a Szapáry- és Wekerle-kormányok minisztertanácsi jegyzőkönyvei publikációjának előkészítésében. 1989-től tanított az ELTE-BTK Kelet-Európa Története Tanszékén. Alapító tagja volt a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesületnek, amelynek később titkári, majd alelnöki tisztségét is viselte. Kutatási területe a 19. századi cseh nacionalizmus, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia társadalomtörténete volt.

Emlékét kegyelettel megőrizzük!

MOLNÁR JÓZSEF
(1942–2020)

Molnár József, az Emberi Erőforrások Minisztériuma Levéltári Osztályának nyugalmazott vezetője 2020. december 19-én, életének 79. évében hunyt el.

Molnár József Újpesten született, Rákospalotán nőtt fel, itt végezte el az általános iskolát és a gimnáziumot. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar-történelem szakán 1967-ben szerzett diplomát.

Levéltárosi pályáját 1973-ban kezdte Budapest Főváros Levéltárában. 1978-ban nevezték ki az akkori Kulturális Minisztérium Levéltári Osztályának vezetőjévé, és ebben a beosztásban dolgozott 2004-ig, nyugállományba vonulásáig. Nevéhez kötődik az 1995. évi levéltári törvény kidolgozása. A nemzeti kulturális örökség minisztere megbízásából 2003-tól több éven át elnöke volt a Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Szakmai Kollégiumának.

Szakmai munkája elismeréseként 1996-ban Magyar Köztársasági Arany Érdemkereszt, 2000-ben Pauler Gyula-díj, 2004-ben Széchényi Ferenc-díj, és ugyancsak 2004-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetésben részesült.

Fájó szívvel búcsúzunk tőle.

ZUBÁN DÉNESNÉ SZÉKELYHIDI MÁRIA (1947–2020)

2020. december 3-án, életének 73. évében elhunyt Zubán Dénesné Székelyhidi Mária könyv- és papírrestaurátor. Ahhoz a generációhoz tartozott, amelynek még természetes volt, hogy valaki negyven évet ugyanazon a munkahelyen fordítson szakmája művelésére. Büszke volt arra, hogy az ország első levéltárában dolgozott. Szakmai és személyes érdemei a szorgalom, a korrektség és a gondoskodás voltak.

1966-ban kezdett dolgozni az Országos Levéltárban. Szakmai ismereteit folyamatosan fejlesztette. 1975-ben elvégezte a restaurátor alaptanfolyamot, 1981-ben könyvműves- és papírrestaurátor, majd 1993-ban felsőfokú szakrestaurátor képeztést szerzett. 1994-től főmunkatársként, majd 2004-től főtanácsosként az Űri utcai műhely szakmai vezetője volt. „Kiváló Munkáért” elismerést kapott 1976-ban és 1981-ben.

Tapasztalatait, ismereteit önzetlenül osztotta meg munkatársaival, és segítette a pályakezdő restaurátorok munkáját. Részt vett a restaurátorok és a levéltárosok szervezett állományvédelmi oktatásában.

Gyakorlati munkája a változatos korú, formájú és állapotú levéltári anyag, az iratok, oklevelek, térképek, tervrajzok, könyvek restaurálása és konzerválása – vagyis élettartamuk meghosszabbítása, kutathatóvá tétele – volt. Részt vett kiállítások szervezésében és kivitelezésében. Szakmai tudását nemcsak közvetlen kollégáival osztotta meg, hanem számos intézmény számára adott állományvédelmi, restaurálási tanácsokat.

2007-es nyugdíjba vonulása után megtartotta kapcsolatát munkatársaival, és figyelemmel kísérte munkáikat, életüket.

2020. december 19-én szűk családi körben helyezték végső nyugalomra. Sokan vagyunk, akik emlékét megőrizzük.

Albrechtné Kunszeri Gabriella

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kiadványinformációk

Kiadványtulajdonos: A Magyar Országos Levéltár (1923–1946, 1968–2011, 2012–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), közben a Levéltárak Országos Központja (1954–1967)

Első évfolyam: 1923

Megjelenés: Évi négy füzet két kötetben (1923, 1929–1933), egy kötetben (1924–1928, 1934–1935), évi egy kötet (1936–1939, 1946, 1954–1961, 1983, 1987, 1990–2003, 2008–2010, 2012–), összevont évfolyamok (1940/1941, 1942/1945, 1973/1974, 1977/1978, 1980/1981); évi két szám (1962–1972, 1975–1976, 1979, 1982, 1984–1986, 1988–1989, 2004–2007, 2011)

A megjelenés szünetelt 1947–1953 között.

Kiadó: 1954–1995 között az Akadémiai Kiadó, korábban és utóbb a Magyar Országos Levéltár, 2012-től a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Előfizetés, korábbi számok: Előfizetés és a korábbi számok megvásárlásával kapcsolatban érdeklődjön az lk@mol.gov.hu vagy az l.balogh.beni@mnl.gov.hu e-mail címen

A korábbi évfolyamok, valamint az 1923–2004 közötti Mutatók digitalizált változatai a világhálón is elérhetőek:

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_leveltari_kozlemenyek/

Az utolsó nagy kiterjedésű, csaknem országos pestisjárvány a Magyar Királyságban a 18. század közepén pusztított. A járványt feltehetően az orosz–osztrák–oszmán háborúból hazatérő beteg katonák terjesztették el, akik a déli fekvésű erdélyi vármegyékből és Szlavóniából behurcolták a pestist az ország belsejébe. Az első halálesetről már 1737 végén tudósították a Magyar Királyi Helytartótanácsot. A járvány azonban egyre nagyobb mértékű lett, annak ellenére, hogy a pestis megfékezésére vesztgázárt hirdettek és orvosokat küldtek ki a betegek és a ragály felmérésére. Látszott, hogy már nem elég a határon ideiglenes vesztgázárépületeket felállítani, hanem a királyság belsejében is meg kellett szervezni a védekezést.

Kulcsár Krisztina

Az ezredforduló óta eltelt két évtizedben a levéltárak külső környezetében – mind a felhasználói, mind a kormányzati elvárások tekintetében – olyan mértékű változások következtek be, amelyeket joggal nevezhetünk paradigma-váltásnak. A küldetésnyilatkozat kulcsmondata ezért lett szükségképpen ez: „Az információs társadalom releváns és nélkülözhetetlen memóriaintézményévé kívánunk válni.”

Szőke Zoltán

Hibás szemlélet tehát az, amelyik úgy értelmezi a restitúciós ügyeket, hogy a kommunista pártállam által hozott intézkedés teremti meg a jogalapot a 2010-es, 2020-as években az iratok levéltárban maradásához. A hitbizományok megszüntetéséről szóló, 1949. évi VII. törvény hatályba lépésétől kezdődően az egykori hitbizományi ingóságok – így a könyvtárak, levéltárak, múzeumi műtárgyak – állami birtoklási joga nem kérdőjelezhető meg, hiszen az 1949. évi VII. törvény nem tartozott azok közé az államosítási jogszabályok közé, amelyeket 1990 után az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek nyilvánított és a jövőre nézve megsemmisített.

Rác György